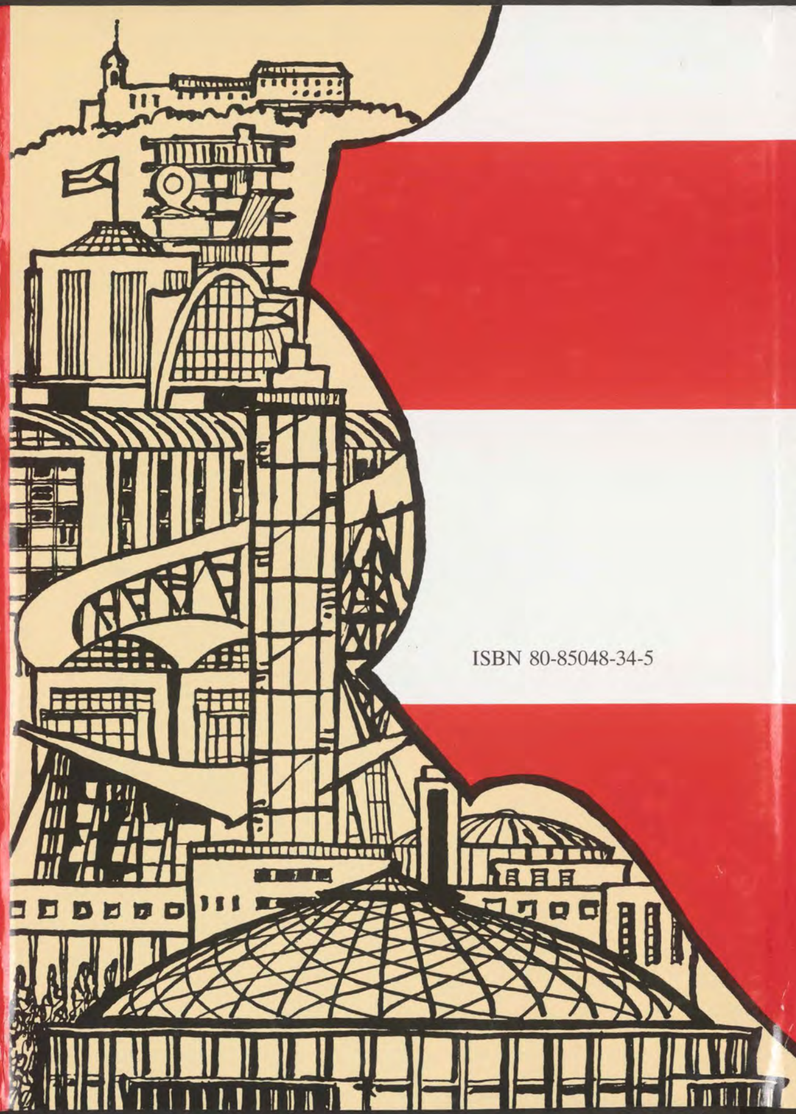

ISBN 80-85048-34-5

BRNO v minulosti a dnes

11

1993

ARCHIV MĚSTA BRNA
H 8751
Tisk 52

BRNO
v minulosti a dnes

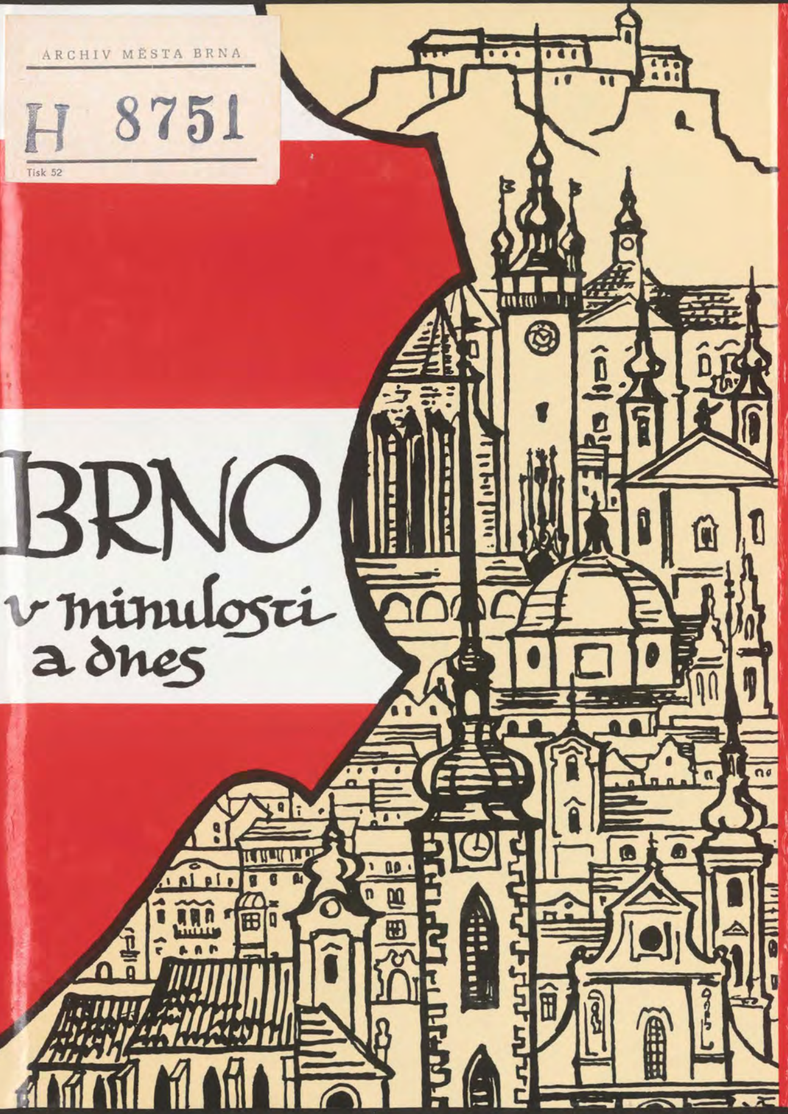

ARC
H
Tisk 52

BRNO
V MINULOSTI A DNES

XI

BRNO
V MINULOSTI A DNES

Sborník
příspěvků k dějinám a výstavbě Brna

XI

MAGISTRÁT MĚSTA BRNA
ARCHIV MĚSTA BRNA
MUZEJNÍ A VLASTIVĚDNÁ SPOLEČNOST V BRNĚ

BRNO 1993

ARCHIV MĚSTA BRNA
1
ad H 8751 [3641]

ISBN 80-85048-34-5

OBSAH

REFERÁTY Z KONFERENCE BRNO PŘED ROKEM 1243

Ing. Jiří Klemensevič, tajemník Úřadu města Brna
Pozdravný projev 13
Zdeněk Měřínský, Celkový vývoj osídlení brněnské oblasti do vzniku institucionálního města (problémy a perspektivy dalšího výzkumu) 15
Dana Cejnková - Irena Loskotová, Archeologický výzkum na Starém Brně. 23
Rudolf Procházka, Archeologie k počátkům středověkého města Brna 29
Ludmila Sulitková, Brno v listinách do počátků institucionálního města 54
Jan Skutil, Nejstarší zápisy jména Brna a sídlišť v jeho okolí s výklady etymologickými i s interpretací literárních zpráv 66
Marie Bláhová, Brno v historiografických pramenech doby přemyslovské 78
Mojmír Švábenský, Církevní poměry na Brněnsku před rokem 1243 . . 86
Metoděj Zemek, Patrocinia - důležitý pramen k poznání vývoje města 94
Jan Skutil, Nejstarší patrocinia v Brně a na Moravě, (diskuse) 101
Bohumil Samek, Věžové domy v Brně 104
Miroslav Plaček, Počátky hradu Veveří 109
Radan Květ - Stanislav Řehák, Hranice brněnského údělu 119
Radan Květ, Stezky brněnského údělu. 122

STUDIE

Jan Krejčí, Geologické a fysickogeografické poměry území města Brna:
I. Poloha Brna v rámci hlavních geologických a geomorfologických celků Československé republiky. 129
II. Geologické poměry území města Brna 132
III. Geomorfologické poměry území města Brna 149
IV. Sesuvy půdy. 181
V. Základové půdy. 181
VI. Zemětřesná činnost 184
VII. Podnebí 186
VIII. Kolísání podnebí v historické době. 204
IX. Hydrologické poměry. 205
X. Poloha území měsa Brna v rámci fytogeografického členění České republiky 212

Mojmír Švábenský, Osudy města Brna do roku 1243:
1. První zmínka o Brně a jeho název 223
2. a) Počátky Brna - Brněnské knížectví. 228
b) Brněnský hrad. 238
c) Cesty a okolí. 243
3. Vývoj Brna do roku 1243. 254
Exkurs: Bočkova falsa v CDM, v nichž jsou mínky o Brnu 263

LITERATURA A ZPRÁVY

Miloš Zídek, Literatura o Brně za léta 1986-1991 267

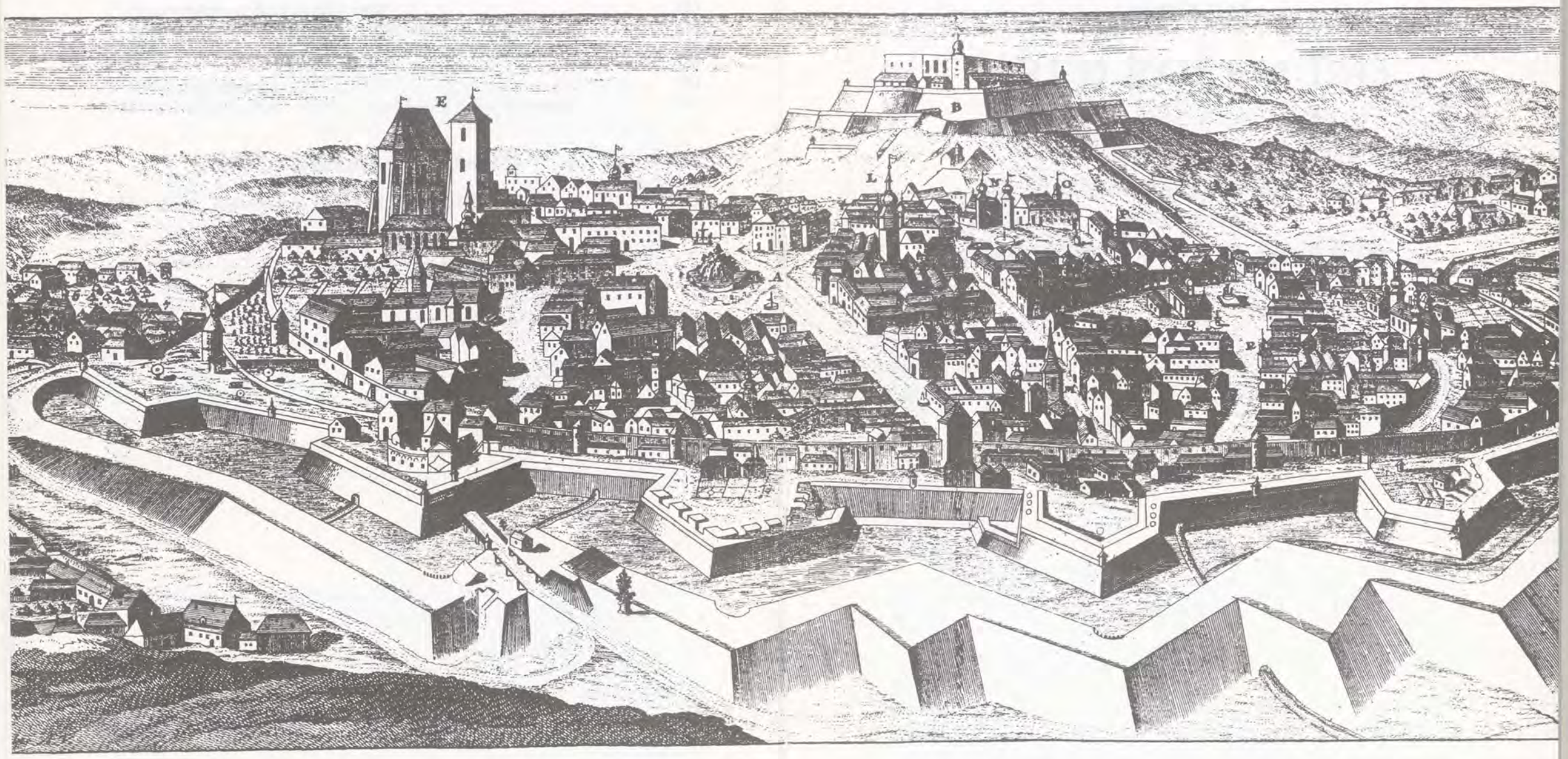
E
B
L
A

BRNO
PŘED ROKEM 1243

Celostátní konference
k 900. výročí
první písemné zprávy o hradu Brno
5. června 1991

Ing. Jiří Klemensevič
tajemník Úřadu města Brna

Pozdravný projev při zahájení konference

Vážené dámy a pánové.

Dovolte, abych pozdravil vaši konferenci jménem funkcionářů Úřadu města Brna i jménem svým a přivítal vás v historických prostorách Nové radnice.

Sešli jste se, abyste vzpomněli prvního ze dvou významných výročí, které městu Brnu připadají v rozmezí tří let. V červenci tohoto roku uplyne devět set let od doby, do které kronikář Kosmas zaznamenal první písemnou zmínku o Brně, vztahující se tentokrát k hradu Brno. Nemusím jistě připomínat o jak významné výročí jde. U většiny obcí jsou takové zprávy považovány za počátek historie obce. V Brně však o městě v této souvislosti mluvit nemůžeme, i když víme o osídlení, které bylo později nazváno Staré Brno, a můžeme předpokládat určité osídlení již na území dnešního města. Městem se stalo brněnské osídlení až v lednu 1243, kdy získalo od Václava I. nejstarším dochovaným městským provilegiem v českých zemích soubor městských práv. Takže za dva roky - roku 1993 - oslaví Brno výročí 750 let od konstituování města.

Cílem vaší konference je zhodnotit a obohatit současné vědomosti o nejstarších dějinách Brna, jejichž některé klíčové problémy zůstávají dosud zamlženy v důsledku nedostatku průkazných pramenů ať již archeologických nebo písemných. Současně bude vaše konference jistě hledat i odpověď na otázku jakým způsobem tyto dosud zamlžené body nejstarší brněnské minulosti objasnit. Přeji proto vaší konferenci jménem celého vedení Úřadu města Brna i jménem svým, aby byla úspěšná.

Pravděpodobně si všimnete, že zatím co oslavy tak slavného výročí by měly být provázeny slavnostní výzdobou budovy Nové radnice, všude jsou známky bourání a stavebních prací vůbec. Městský úřad však pokládá celkovou rekonstrukci tak významné historické památky za prvořadý úkol.

Opatření související s přípravou a zajištěním rekonstrukce budov Nové radnice se pochopitelně dotkly i Archivu města Brna, který zde má uloženu téměř polovinu všech svých fondů a musel vynaložit mnoho práce při potřebných přesunech archiválií. Proto oceňujeme, že Archiv města Brna, přes všechny značné problémy, tuto konferenci zajistil.

Věřím, že Úřad města Brna v rámci svých možností učiní vše, aby oslavy sedmistého padesátého výročí udělení městských práv Brnu, v rámci kterých se předpokládá i vědecká konference k vývoji města v celých sedmi stech padesáti letech, měly příznivější kulisu.

Ještě jednou přeji vašemu jednání mnoho zdaru.

Zdeněk Měřínský

CELKOVÝ VÝVOJ OSÍDLENÍ BRNĚNSKÉ OBLASTI DO VZNIKU INSTITUCIONÁLNÍHO MĚSTA
(problémy a perspektivy dalšího výzkumu)

Příhodná poloha kotliny na soutoku Svratky a Dyje, otevřená do úrodných jihomoravských úvalů, včetně tras pravěkých a raně středověkých komunikací, zejména pak blízkost jedné z předpokládaných větví tzv. Jantarové cesty, spojující Podunají a jih Evropy se severem,[1] lákala člověka k pobytu od nepaměti. Svědčí o tom bohaté nálezy paleolitické, doklady téměř všech jihomoravských pravěkých kultur a osídlení laténského, římskobarbarského[2], včetně nálezů množství římských mincí[3], i velmi hustá síť pohřebišť a hrobů z doby stěhování národů i sídlištní nálezy z tohoto období získané například na hradisku obřanském a Starých Zámcích u Líšně.[4]

V závěru doby stěhování národů, nejpozději od třicátých a čtyřicátých let 6. stol. n. l., pronikají na naše území nejstarší slovanští osadníci, pro něž je charakteristická mimo jiné ručně lepená keramika tzv. pražského typu a žárové nekropole. S těmito nálezy se setkáváme v nejbližším okolí Brna např. v Troubsku, silná koncentrace tohoto osídlení byla východně od Brna v prostoru Velatic a Podolí,[5] a ze samotného Brna je známe z Pisárek a Medlánek.[6] Také mladší nálezy ze 7.-8. věku máme doloženy například ve Starém Lískovci, Maloměřicích, Komíně[7] či právě na líšeňském hradisku, odkud jsou známy i lité bronzové garnitury, spojené s vyšší sociální vrstvou předvelkomoravského období, ovlivněnou kulturou karpatské kotliny ovládané Avary.[8]

Pro slovanské období můžeme v prostoru Brna stanovit dvě výrazné koncentrace osídlení, z nichž jedna se nacházela na levobřežní terase Svitavy v okolí Maloměřic a Židenic a zasahovala i na pravý břeh k Obřanům. Druhé nahuštění pozorujeme v prostoru Starého Brna, kde převažuje osídlení z 10.-12. věku, zatímco koncentrace na Svitavě vykazuje především starší nálezy z 8.-10. století. Lze předpokládat, že osídlení na Svitavě tvořilo spolu s dalšími lokalitami v povodí Říčky zemědělské zázemí líšeňského hradiště. Právě Staré Zámky u Líšně bývají označovány za původní kmenové centrum a předchůdce Brna. Z blízkosti soutoku Svratky a Svitavy známe další fortifikaci velkomoravského stáří - Rajhrad, nacházející se v místech pozdějšího probošství břevnovských benediktinů. Na základě analogií s dalšími lokalitami podobného charakteru můžeme vyslovit domněnku, že se jednalo o velké jednodílné útočištné hradiště, které v místech koncentrace osídlení a možná i velmožského dvorce vzniká až v době ohrožení Velké Moravy na konci 9. či na přelomu 9. a 10. století. Bezvýznamný jistě není ani fakt, že

zánik líšeňského hradiště na přelomu 10. a 11. století i doznívání jeho osídlení v 1. čtvrtině 11. věku a naopak rozvoj sídlištní aglomerace starobrněnské od 10. století nápadně souhlasí se změnami celé historické situace po definitivním připojení Moravy k českému státu,[9] nejnověji kladeném do doby kolem roku 1019.[10]

Po opanování Moravy se jejím vládcem stává syn knížete Oldřicha, Břetislav I., který vládne jednotnému moravskému údělu do roku 1034.[11] Všeobecně je uvažováno o založení Brněnského hradu právě knížetem Břetislavem I. ve dvacátých letech 11. století[12] a v této době i převzal funkci dřívějšího velkomoravského centra - nejpravděpodobněji Starých Zámků u Líšně. Nemůžeme však vyloučit ani existenci nějaké další velkomoravské lokality na území dnešního Velkého Brna, například v inundaci Svratky,[13] ani eventuální starší počátky Brněnského hradu, sahající do předchozího období, jak naznačují výzkumy a archeologické nálezy ze Starého Brna.[14]

První autentické historické zprávě o hradu Brno v Kosmově kronice k roku 1091 i další zmínce k roku 1099 ve stejném pramenu[15] předchází údaj o brněnské provincii v tzv. zakládací listině staroboleslavské kapituly, jež se hlásí do doby po roce 1046, ve skutečnosti se však jedná o středověké falsum z 12. století s jádrem pocházejícím snad z let 1061-1067.[16] Brněnská provincie se opět jmenuje ve falsu z 13. století, hlásícím se k roku 1048, pro klášter břevnovský, které se týká Rajhradu.[17] Na základě falsa z 2. poloviny 12. věku daroval kníže Vratislav II. roku 1073 nově založenému klášteru opatovickému (s největší pravděpodobností založen až roku 1086) devátý díl tržného, tedy výnosu či daní z Brna.[18]

Několik dalších, mnohdy nejasných a neplnohodnotných zpráv máme o Brně i ve 12. století. Brněnská provincie a velkofarní kostel jsou jmenovány spolu s dalšími osadami v listině olomouckého biskupa Jindřicha Zdíka, nejnověji datované k roku 1141,[19] a dále v zakládací listině třebíčského benediktinského kláštera, hlásící se k roku 1104, jež je však středověkým falsem z doby po roce 1200, které však asi právě v případě Brna zachycuje starší situaci.[20] Brněnská údělná knížata však spolehlivě známe pouze do poloviny 12. století (naposledy Vratislav Brněnský; vládl 1125-1129, 1130-1156) a další uváděné údělníky, s jejichž jmény se setkáváme v pozdních středověkých zprávách, středověkých falsech a podvrzích, nelze spolehlivě doložit a tudíž plně akceptovat.[21]

Jednou ze základních otázek studia nejstarších dějin Brna je právě určení přesné polohy Brněnského hradu - sídla údělných knížat, k němuž se vztahuje prvá autentická zpráva o Brně z roku 1091, a kam směřovala obě vojenská tažení Vratislava II. v roce 1091 a Břetislava II. v roce 1099. Při řešení je nutno vycházet z celkového vývoje osídlení Brna a jeho okolí a zejména archeologických nálezů, které nám jako jediné mohou podat spolehlivé informace o těchto procesech i důkazy pro přesnou lokalizaci hradu. Vyloučit můžeme staré lokalizace na Špilberk[22] a ve světle současných poznatků neobstojí ani dosud přijímaná hypotéza, situující hrad na skalnatou vyvýšeninu Petrova, jež vycházela ze širší, na svou dobu průkopnické analýzy sídlištního vývoje a vzniku města od V. Richtera.[23]

Naopak revize archeologických dokladů, nové nálezy i nová analýza písemných pramenů upozorňují na důležité postavení Starého Brna v 10.-12. století. Významná sídlištní aglomerace se zde v místech brodu dálkové komunikace přes Svratku vyvíjí nejpozději od 9. století. Její jádro se na základě sídlištních i hrobových nálezů nacházelo na levém břehu Svratky v prostoru mezi Starobrněnským klášterem a ulicemi Křížovou, Křídlovickou, Ypsilantiho a Václavskou. Osídlení zasahovalo i na protější pravý břeh na počátek dnešní ulice Vídeňské a ulice Polní. Velkomoravské nálezy známe z ulic Václavské, Křížové a Polní. Při výzkumu Muzea města Brna vedeném v letech 1976-1984 D. Cejnkovou v areálu Starobrněnského kláštera byly odkryty tři stavební fáze sakrálního objektu - gotická, románské jednolodí se čtvercovou apsidou a pod ním zbytky rotundy, jejíž počátky lze vročit na základě keramiky z podlahy rotundy do pozdního 10. nebo nejpozději na samý počátek 11. věku. Sídlištní nálezy z 11.-12. století máme registrovány z Polní ulice a křižovatky ulic Václavské a Křížové, hroby známe kromě hřbitova u rotundy, kde nejstarší (mezi nimi i pohřeb muže se sekerou a nožem) pocházejí nejpozději z 10. století, také z ulice Vídeňské.[24]

Mladší, románská svatyně vybudovaná na rotundě je ztotožňována s kaplí P. Marie, která je zmiňována v písemných pramenech z počátku 13. století,[25] a jižně se nacházel i další farní kostel, zasvěcený původně sv. Oldřichovi, pak sv. Prokopovi a podle L. Jana i sv. Benediktu. Ten byl na základě pramenů 13. století spojen s úřadem písařství mince a výběrem berně v brněnském údělu.[26] Od třicátých let 13. věku zde vznikají další církevní objekty (špitál sv. Ducha, kostel Všech svatých atd.).[27] Počátky tohoto preurbánního sídliště tržního charakteru, jež je ještě roku 1247 dáváno jako Staré Brno do protikladu s nově vznikajícím městem, bývaly kladeny do 2. poloviny 11. věku.[28] Nové archeologické nálezy i revize starého materiálu však dovolují uvažovat o ještě starších počátcích celé aglomerace.

Charakteristika terénní situace popisovaná Kosmou při jeho líčení válečných událostí při obležení hradu Brna v roce 1091 poloze Starého Brna plně vyhovuje a vzhledem k důležitosti svrateckého brodu lze usuzovat, že mělo-li mít vojenské ležení Břetislavovo bezprostřední přístup k řece, muselo být s největší pravděpodobností situováno někde poblíž.[29] Přírodní prostředí a terén zde odpovídají i výkladu místního názvu Brno. Filologové jej odvozují ze staroslovanského označení pro bláto (brnije, brbno, brn-bláto; původní význam „hliněný"; totiž hrad, přeneseně pak hrad na hlinitém místě.[30]

Výsledky nejnovějších výzkumů D. Cejnkové a I. Loskotové z let 1985-1986 v prostoru mezi ulicemi Křížová, Křídlovická a Ypsilantiho (za nynější poštou U modrého lva) naznačují existenci fortifikace z 10. až 11. století v tomto prostoru. Bylo zde zjištěno mohutné souvrství do červena propáleného jílu s kameny a mazanicí. Geofyzikální měření na části přístupné plochy ukázalo, že pravděpodobné pokračování tohoto útvaru vytváří poměrně výrazné anomálie zvýšených měrných odporů o šíři asi 3 m s delší paralelní odporovou anomálií naměřenou zhruba 6 m od předpokládaného průběhu celého propáleného útvaru. Vzhledem k návaznosti geofyzikálního měření na archeologický výzkum je možno předpokládat, že interpretovaná místa zvý-

ARCHIV MĚSTA BRNA 1

šených odporů by mohla odpovídat poloze jednak tělesa valu s vrcholem v hloubce 1,5-2 m a jednak příkopu, pravděpodobně vyplněného kameny (destrukce stěn valu). Tyto interpretační předpoklady může ověřit až další archologický výzkum.[31]

Analýza prostorové situace a poměrů terénu na Starém Brně dovoluje uvažovat o dvou okrscích osídlení na vyvýšeninách, v případě areálu U modrého lva možná i ostrovem, odděleným od dalšího sídlištního okrsku v prostoru starobrněnského kláštera tzv. Mlýnským náhonem. Hypoteticky lze uvažovat o umístění hradu na předpokládaném ostrově a předhradí na vyvýšenině situované v místech Starobrněnského kláštera.[32] Na základě celkové prostorové situace lze uvažovat v areálu hradu o existenci kostela zasvěceného sv. Oldřichovi (později i sv. Prokopu), spojeného s mincovnou a výběrem berně. Ještě počátkem 14. století, roku 1312, se na tomto území hovoří o královské zahradě, dvorci a věžovité, nejspíše obytné stavbě.[33] Do severní části dnešního Mendlova náměstí poblíž rotundy, na jejímž místě je později doložen kostel P. Marie, s největší pravděpodobností svatyně s velkofarní funkcí nacházející se na ploše předhradí, lokalizuje L. Jan mincovnu. Do těchto míst také situuje brněnské tržiště, s nímž se pojil název Crux-Kříž, dochovaný v označení mincmistra, johanitské komendy i dnešní Křížové ulice.[34]

Koncem 12. či spíše až na počátku 13. věku dochází k posunu osídlení z prostoru Starého Brna do míst dnešního centra. Tam až na výjimky při okrajích terasy v místech dnešního hlavního nádraží a Josefské ulice[35] nenacházíme na základě dosavadních archeologických výzkumů i revize starších nálezů doklady starší 13. století.[36] Během 1. třetiny 13. století zde dochází k velmi dynamickému vývoji a růstu osídlení, které vyvrcholilo dotvořením Brna v institucionální město, před polovinou 13. věku uzavřené privilegiem Václava I. z ledna 1243.[37]

Závěrem stručně zrekapitulujme hlavní úkoly, které stojí před dalším bádáním o vývoji osídlení v brněnské oblasti a o počátcích města. Především bude nutno nadále podrobně zpracovávat a studovat osídlení regionu od paleolitu až po slovanské období právě s důrazem na poslední úsek slovanského vývoje od 6. do 12. století a v rámci výzkumu podrobně zpracovat archeologickou topografii Velkého Brna a vypublikovat včetně kritické revize starších nálezů všechen dosavadní materiál. To se týká i nových větších výzkumů na Starém Brně, zejména v areálu Starobrněnského kláštera, U modrého lva i nejstaršího horizontu 13. století v nynějším historickém jádru města. V dalším období by měl být samostatný výzkumný projekt zaměřen na komplexní výzkum a průzkum Starého Brna, včetně studia přírodních poměrů a stanovení reliéfu původního terénu, hydrologických poměrů atd., s důrazem na větší plošný odkryv v areálu U modrého lva. Podobně by měly pokračovat v co největším rozsahu záchranné výzkumy v dnešním historickém jádru středověkého města Brna s důrazem na sledování nejstaršího lokačního horizontu a dalšího vývoje osídlení městského organismu ve 13. a 14. století.

POZNÁMKY

1 Srov. F. Freising, Die Bernsteinstrasse aus der Sicht der Strassentrasierung, Archiv für die Geschichte des Strassenwesens, Heft 5., Bonn-Bad Godesberg 1977; k cestám dále srov. D. Cejnková-Z. Měřínský-L. Sulitková, K problematice počátků města Brna, ČsČH XXXII, 1984, 252-255;Z. Měřínský, K vývoji osídlení v brněnské oblasti od doby stěhování národů a k nejstarším dějinám Brna do vydání tzv. zakládacího privilegia v roce 1243. In: Najstaršie dejiny Bratislavy. Referáty zo sympózia 28.-30. októbra 1986, Bratislava, rok. neuv. (1988), 251, pozn. č. 2-3 na s. 264.

2 C. Hálová-Jahodová, Brno. Dílo přírody, člověka a dějin, Brno 1971, 23-25; stručný přehled pravěkého osídlení od V. Hrubého in: Dějiny města Brna 1, Brno 1969, 19-26.

3 J. Sejbal, Brněnská minulost v nálezech mincí do začátku husitských válek. In: Brno mezi městy střední Evropy, Brno 1983, 191-194.

4 Stručně shrnuto Z. Měřínský, K vývoji osídlení, 251-253.

5 Srov. D. Jelínková. Doplňky k mapě nalezišť s keramikou pražského typu na Moravě, PA LXXVI, 1985, 460, 468-469; B. Dostál, Břeclav-Pohansko III. Časně slovanské osídlení, Brno 1985, 89-92; Z. Měřínský, K vývoji osídlení, 254.

6 Z. Měřínský, K vývoji osídlení, 254; tam další lit.

7 Z. Měřínský, K vývoji osídlení, 254; tam další lit.

8 Z. Měřínský, K vývoji osídlení, 254-256; tam další lit.; srov. J. Poulík, K otázce vzniku předvelkomoravských hradišť, SlArch XXXVI, 1988, 200-206.

9 D. Cejnková-Z. Měřínský-L. Sulitková, K problematice počátků města Brna, 250-252; Z. Měřínský, K vývoji osídlení, 253-257; týž, Vývoj osídlení v brněnské oblasti v 6.-13. století, VVM XL, 1988, 111-114; v těchto studiích uvedeny podrobné údaje o slovanském osídlení a jeho rozbor. Z těchto důvodů jsou v tomto příspěvku uvedeny pouze základní údaje.

10 B. Krzemieńska, Wann erfolgte der Anschluss Mährens an den böhmischen Staat?, Historica XIX, 1980, 195-243.

11 Srov. např. B. Krzemieńska, Moravští Přemyslovci ve znojemské rotundě, Ostrava 1985, 7-8.

12 Z. Měřínský, Přehled dosavadního stavu výzkumu fortifikací 11. až počátku 16. století na Moravě a ve Slezsku (hradiska a hrady), AH 6, 1981, 150, 152.

13 Neprokázaná zůstala však hypotéza V. Hrubého o existenci velkomoravského „centrálního sídlištního ohniska" v prostoru ohraničeném Petrovem, Šilingrovým náměstím a ulicemi Dominikánská, Panská, Jánská a Jesuitská; srov. V. Hrubý, Staroslovanské Brno, 143.

14 Z. Měřínský, Morava v 10. století ve světle archeologických nálezů, PA LXXVII, 1986, 63.

15 Kosmas II, 43-46, III, 9; srov. B. Bretholz, Cosmae Pragensis chronica Boemorum. Die Chronik der Böhmen des Cosmas von Prag, MGH Script. rer. germ. NS T. II., 2. Auflage, Berlin 1955, 148-153, 169.

16 CDB I, 358-362 č. 382; srov. V. Hrubý, Tři studie k české diplomatice, Brno 1936, 73-79.

17 CDB I, 356-358 č. 381; srov. V. Hrubý, Tři studie, 79-80.

18 CDB I, 368-371 č. 386; srov. V Hrubý, Tři studie, 131-138; R. Nový, Opatovická fundační listina z roku 1073, CDB I. 386. Nálezová zpráva, ČsČH VIII, 1960, 894-895.

19 CDB I, 116-123 č. 115; srov. J. Bistřický, Písemnosti olomouckého biskupa Jindřicha Zdíka, SAP 33/1, 1983, 32-74.

20 B. Bretholz, Cosmae Pragensis chronica Boemorum, Anhang IV, 257-261; srov. A. Bartušek, K středověkému osídlení Třebíčska, VSV, oddíl věd společenských II, 1958, 19-22.

21 Srov. D. Cejnková-Z. Měřínský-L. Sulitková, K problematice počátků města Brna, 256-257, zvl. pozn. č. 49-53, k posloupnosti údělníků srov. nejnověji P. Michna-M. Pojsl, Románský palác na Olomouckém hradě. Archeologie a památková obnova, Brno 1988, 234-236.

22 F. Šujan, Vlastivěda moravská, Dějepis Brna, Brno 1902, druhé vyd. Brno 1928, 38-71.

23 V. Richter, Z počátků města Brna, ČMatMor LX, 1936, 257-314; podrobný rozbor zpochybňující situování hradu na Petrov srov. D. Cejnková-Z. Měřínský-L. Sulitková, K problematice počátků města Brna, 259-262; Z. Měřínský, K vývoji osídlení, 258-260; týž, 900 let prvé historické zprávy o Brně, VVM XLIII, 1991, 284-286.

24 Srov. D. Cejnková-Z. Měřínský-L. Sulitková, K problematice počátků města Brna, 262-264; Z. Měřínský, K vývoji osídlení, 256-257, 260-261; týž, Vývoj osídlení v brněnské oblasti, 112; týž, 900 let, 284-286; D. Cejnková, Archeologický výzkum starobrněnského kláštera, AH 5, 1980, 335-336.

25 D. Cejnková-Z. Měřínský-L. Sulitková, K problematice počátků města Brna, 263; R. Hurt, O poloze starého kostela Panny Marie na Starém Brně, ČMorMuz, Vědy společenské LVII, 1972, 222-223; týž, Kostel Nanebevzetí Panny Marie v Brně-Zábrdovicích, Příloha VVM XXI, 1969, č. 1, s. 4, 6, 51 a pozn. č. 17.
26 R. Hurt, O poloze, 223-227; O. Vičar, K nejstarší topografii Starého Brna, VVM XXVII, 1975, 75-78; J. Pošvář, Kaple sv. Prokopa na St. Brně a její význam v 13. a 14. století, VVM VII, 1952, 19-21; L. Jan, Kdo byl Cruciburgensis monetae magister? Několik poznámek k počátkům města Brna, Folia numismatica 3, 1988, 23-30.
27 D. Cejnková-Z. Měřínský-L. Sulitková, K problematice počátků města Brna, 264.
28 CDB IV/1, 194-195 č. 320; srov. D. Cejnková-Z. Měřínský-L. Sulitková, K problematice počátků města Brna, 262.
29 Kosmas III, 43; srov. B. Bretholz, Cosmae Pragensis chronica Boemorum, 149; D. Cejnková-Z. Měřínský-L. Sulitková, K problematice počátků města Brna, 256.
30 Někdy je uvažováno, že původně byly názvy dva, a to maskulinum Brnen pro hrad a neutrum Brno pro osadu; srov. L. Hosák-R. Šrámek, Místní jména na Moravě a ve Slezku I (A-L), Praha 1970, 110-111, tam další lit.; dále srov. F. Trávníček, Brno. In: Rodné zemi, Brno 1959, 302-307; J. Skutil, Toponymie Brna ve 14. stol., Brno v minulosti a dnes IX, 1970, 159-161.
31 V. Hašek-Z. Měřínský, Podíl geofyziky při archeologických výzkumech na Moravě v letech 1983-1985. In: Acta interdisciplinaria archaeologica, Tomus V, Archeológia-geofyzika-archeometria, 5. celoštátne sympózium Nové Vozokany 12.-17. apríla 1986, Nitra 1987, 129-131; tíž, Geofyzikální metody v archeologii na Moravě, Brno 1991, 128-129.
32 Informace v přednáškách D. Cejnkové-I. Loskotové a R. Procházky přednesených na této konferenci.
33 CDM VI, 42-43 č. 58; srov. D. Cejnková-Z. Měřínský-L. Sulitková, K problematice počátků města Brna, 264.
34 L. Jan, Kdo byl Cruciburgensis monetae magister ?, 26-27.
35 Informace v přednášce R. Procházky přednesené na této konferenci.
36 D. Cejnková-Z. Měřínský-L. Sulitková, K problematice počátků města Brna, 260; Z. Měřínský, K vývoji osídlení, 261-262; R. Procházka, Archeologické prameny ke středověkému Brnu (Z nových výzkumů 1983-1987), AH 13, 1988, 83-95; týž, Minoritský klášter v zástavbě středověkého Brna, AH 14, 1989, 131-140.
37 CDB IV, 79-87 č. 17.

900 Jahre seit dem ersten historischen Bericht über Brünn

Zusammenfassung

Im Jahre 1091 stößt man in schriftlichen Quellen im Zusammenhang mit den militärischen Aktionen des böhmischen Fürsten (seit 1085 König) Vratislav II (1061-1092)gegen den Brünner Unterfürsten Konrad I (1055, 1061-1092) zum erstenmal auf den Ortsnamen Brünn. Den Namen der Brünner Burg führt Kosmas (von Prag) in seiner Chronik (Die Chronik der Böhmen) bei der Beschreibung der oben erwähnten Ereignisse an. Im wahrsten Sinne des Wortes ist dies jedoch nicht die erste Erwähnung Brünns. Die ältesten Erwähnungen von Brünn (Brno), dessen Namen die Sprachwissenschaftler aus der altslawischen Bezeichnung für den Kot ableiten, und von der Brünner Provinz, melden sich bereits um die Mitte des 11. Jh. (1046, 1048, 1073). Es handelt sich jedoch um Falsifikate aus dem 12.-13. Jh. Den Bericht aus dem Jahre 1091 kann man also für die erste glaubwürdige Erwähnung Brünns halten und eine weitere Erwähnung findet man in der Kosmas-Chronik zum Jahre 1099.

In diesem Zusammenhang gelangt man auch zur Frage, wo genau sich die Brünner Burg befand, in deren Nähe sich die Ereignisse aus dem Jahre 1091 abspielten. Die Lokalisierung der Burg - des Sitzes des Unterfürsten - ist nämlich bis heute nicht zuverlässig bestätigt und bei der Lösung dieses Problems muß man von der Gesamtentwicklung der Besiedlung Brünns, der Brünner Umgebung und insbesondere von den archäologischen Funden ausgehen, die allein uns zuverlässige Informationen über diese Prozesse sowie Beweise für die genaue Lokalisierung der Burg bieten können. Allgemein vertritt man die Ansicht, daß die Brünner Burg vom Fürsten Břetislav I (mährischer Unterfürst um 1019-1034, böhmischer Fürst 1035-1055) in den Zwanzigerjahren des 11. Jh. gegründet wurde und in dieser Zeit übernahm die Burg auch die Funktion des ehemaligen großmährischen Zentrums, welches höchstwahrscheinlich Altschlößer bei Lösch (Staré Zámky bei Líšeň) waren. Bei den Betrachtungen über die genaue Situierung der Burg kann Spielberg ausgeschlossen werden, der als königliche Gründung in den Siebzigerjahren des 13. Jh. entsteht, und im Lichte derzeitiger Erkenntnisse ist selbst die bisher angenommene Hypothese nicht stichhaltig, die die Burg auf die felsige Anhöhe von Petersberg situiert, und die von der breiteren und zu ihrer Zeit bahnbrechenden Analyse der Siedlungsentwicklung und Entstehung der Stadt von V. Richter ausging.

Die neue Analyse der schriftlichen Quellen sowie die archäologischen Funde deuten eine wichtige Stellung Altbrünns im 10.-12. Jh. an. Eine bedeutende Siedlungsagglomeration entwickelte sich hier an der Furtstelle einer Fernstraße über den Fluß Schwarzawa spätestens seit dem 9. Jh. Ihr Kern befand sich am linken Schwarzawa-Ufer im Bereich zwischen dem Altbrünner Kloster und den Straßen Křížová. Křídlovická, Ypsilantiho und Václavská. Im Areal des Altbrünner Klosters wurde auch eine Rotunde entdeckt, deren Entstehung in das späte 10. oder spätestens in den Beginn des 11. Jh. datiert werden kann. Hier wurden auch zwei weitere jüngere Bauphasen festgestellt - ein romanischer Einschiffbau mit quadratischer Apsis und darüber ein gotischer Bau. Der jüngere auf der Rotunde aufgebaute romanische Tempel kann mit der Marienkapelle identifiziert werden, die in schriftlichen Quellen am Anfang des 13. Jh. angeführt ist. Südlich der Kapelle stand auch eine andere Pfarrkirche, die ursprünglich dem Hl. Ulrich, dann dem Hl. Prokopius und vermutlich auch dem Hl. Benedikt geweiht war, und die auf Grund der Quellen aus dem 13. Jh. mit dem Amt des Münzschreibers und mit der Einhebung der Steuern im Teilfürstentum verbunden wurde. Seit den 30er Jahren des 13. Jh. enstehen hier auch weitere Sakralobjekte (Spital des hl. Geistes, Allerheiligenkirche usw.). Die neuesten Ergebnisse der Untersuchungen aus den Jahren 1985-1986 im Bereich unter den Straßen Křížová, Křídlovická und Ypsilantiho lassen selbst die Möglichkeit des Vorhandenseins der Fortifikation aus dem 10. bis dem 11. Jh. in diesem Bereich nicht ausschließen. Die Lage Altbrünns widerspricht selbst der Charakteristik der von Kosmas erwähnten Geländesituation nicht und im Hinblick auf die Wichtigkeit der Schwarzawa-Furt kann man hierher mit höchster Wahrscheinlichkeit das Heereslager Břetislavs situieren.

In der vorgerückten 2. Hälfte des 12. Jh. oder eher erst am Anfang des 13. Jh. erfolgt die Versetzung der Besiedlung aus dem Bereich Altbrünns an die Stellen des heutigen Zentrums. Im Laufe des 1. Drittels des 13. Jh. kommt eine sehr dynamische Entwicklung sowie Besiedlungsintensivierung zustande, die in der Umwandlung Brünns zu einer institutionellen Stadt gipfelte und durch das Privilegium Wenzels I. vom Januar 1243 gekrönt wurde.

Dana Cejnková, Irena Loskotová

ARCHEOLOGICKÉ VÝZKUMY NA STARÉM BRNĚ

K historicky nejzajímavějším částem našeho města náleží bezesporu Staré Brno. Tato původně předměstská osada sehrála v nejranějších dějinách Brna mnohem důležitější roli, než se původně soudilo. Již sám název Staré Brno, objevující se v listinných pramenech již v 1. polovině 13. století svědčí o tom, že sami obyvatelé středověkého Brna považovali tuto oblast za starší, než centrum pozdějšího města. Pro předlokační období města, tj. do 1. poloviny 13. století, jsou na Starém Brně písemnými prameny doloženy tři církevní stavby, kaple Panny Marie a sv. Oldřicha (později zasvěcena sv. Prokopovi) na svrateckém levobřeží, na druhém břehu pak kaple sv. Václava. Všechny tyto stavby souvisí s existencí trhové osady rozvíjející se u brodu přes řeku Svratku.

Poloha Starého Brna byla z mnoha důvodů velmi vhodná pro vznik této rané osady. Terén tvoří mírně se svažující rovina opřená na severní straně o kopcovitý terén a obtékáná řekou Svratkou s množstvím mrtvých ramen, bažin a močálů. Tento fakt je možno spojit se vznikem pozdějšího názvu Brno, souvisejícího nepochybně se staroslovanským pojmenováním brnje - močál, bažina. Exponovanost tohoto místa po příchodu Slovanů do brněnské kotliny ukazuje i skutečnost, že poblíž Starého Brna v Pisárkách na Rivieře, byl objeven dosud jediný brněnský nález nejranějšího slovanského osídlení tzv. pražského typu.

Na přelomu 12. a 13. století ztrácí prostor Starého Brna v brněnské kotlině své dominantní postavení a jádro osídlení se postupně s probíhající kolonizací usazuje v novém prostoru pod SV svahem Špilberku v místech dnešního brněnského centra. Osada Staré Brno existuje dál, ale již pouze jako předměstská osada.

I když všechny tyto historické skutečnosti byly obecně známy, nevěnovali brněnští archeologové prostoru Starého Brna pozornost, kterou by zasluhoval. Přesto i nepočetné archeologické výzkumy a sběry v okolí Mendlova náměstí potvrdily významnou kumulaci osídlení 10.-12. století. Řadu zajímavých pozorování a sběrů v této oblasti provedl významný brněnský archeolog, dnes již zemřelý Boris Novotný. V dolní části Vídeňské (dříve Koněvovy) ulice zachránil obsah dvou kostrových hrobů s esovitými záušnicemi (NMB inv. č. 318 479-318 481), které jsou nepochybně součástí pohřebiště kolem kostela sv. Václava. Nedaleko této lokality na Polní ulici, byly již dříve zjištěny sídlištní mladohradištní nálezy z 11.-12. století[1]. Na křižovatce ulic Václavské a Křížové prováděli v 70. letech pracovníci Muzea města Brna

sběry a průzkumy výkopů a získali odtud mimo jiné zlomky keramiky z 10.-12. století. V rýhách byly pozorovány zbytky zdí z velkých kamenných kvádrů (z červeného slepence) provázené velkým množstvím lidských kostí.[2]

Nálezy z Vídeňské ulice i z ulic Václavské a Křížové dokazují, že jsou z bezprostřední blízkosti obou starobrněnských kostelů a to sv. Prokopa a sv. Václava. Zprávy o existenci obou pocházejí až z počátku 13. století, ale obecně se soudí, že byly postaveny mnohem dříve. Umístění obou staveb je přibližně známé, ale větší archeologické výzkumy v jejich blízkosti prováděny nebyly.

Rozsáhlejší archeologický výzkum byl proveden na přelomu 70. a 80. let Muzeem města Brna v místě předpokládané existence kostela Panny Marie, v areálu dnešního starobrněnského kláštera. Výzkum potvrdil známý půdorys gotického kostela, který dostala Eliška Rejčka v roce 1323 a založila u něj cisterciácký klášter. Uvnitř základů gotické stavby bylo ale objeveno ještě zdivo kostela románského, k němuž se nepochybně váže první písemná zpráva z roku 1210 o existenci kostela Panny Marie. Ve zdivu presbyteria a východní části lodi této románské stavby došlo v roce 1978 k objevení dosud nejstarší stavby na území Brna - raně románské rotundy.

Dochovalo se z ní téměř kompletní zdivo apsidy mírně podkovovitého tvaru vysoké až 90 cm a zbytky zdiva severní a západní části válcové lodi. Nadzemní zdivo je zděné z nízkých kamenných kvádříků kladených do řádků a spojovaných tenkou vrstvou malty. V interiéru lodi rotundy byly zjištěny stopy tenké vápenné omítky. Základové zdivo rotundy je vysoké do 30 cm a předstupuje cca o 15 cm před zdivo nadzemní, je zděné z lomového kamene kladeného do hlíny. Síla nadzemního zdiva rotundy se pohybuje mezi 78-82 cm, vnitřní průměr válcové lodi je cca 6 m, vnější pak 7,5 m.

V bezprostředním okolí byl v následujících letech prováděn výzkum hřbitova náležejícího ke všem třem zjištěným sakrálním stavbám. V sondách kolem základů bylo objeveno obrovské množství kosterního materiálu, hroby v horních vrstvách byly silně poškozené, teprve až od hloubky 250 cm se objevovaly celé kostry. Většina pohřbů nalezených až v šesti vrstvách nad sebou byla bez nálezů. Pouze několik hrobů z nejstarších vrstev obsahovalo u pohřbených i přídavky - drobné esovité záušnice, několik jednoduchých páskových prstenů se štítky. Velmi závažný nález pro datování rotundy pochází z hrobu u severní paty základů rotundy. Jednalo se o pohřeb muže se železným nožem a sekerou s ostny u násadního otvoru, u které se jako horní hranice jejího výskytu uvádí rok 1000.

Pro datování nalezené rotundy není tedy mnoho spolehlivých opor. Pro dobu jejího vzniku, někdy na přelomu 10.-11. století, kolem roku 1000, hovoří zlomky mladohradištní keramiky nalezené ve zbytcích dřevěné podlahy apsidy, a některé nálezy z hrobů, zejména výše zmíněná sekera.

Zatím poslední archeologický výzkum oblasti Starého Brna byl uskutečněn v letech 1985-1986. Tehdy byla v prostoru dvora mezi ulicemi Křížovou, Ypsilantiho a Křídlovickou zachycena dosud neznámá lokalita, která byla pro zkrácení nazvána Modrý lev (název se váže k mozaice lva na blízké poště, ne přímo k původní hospodě).

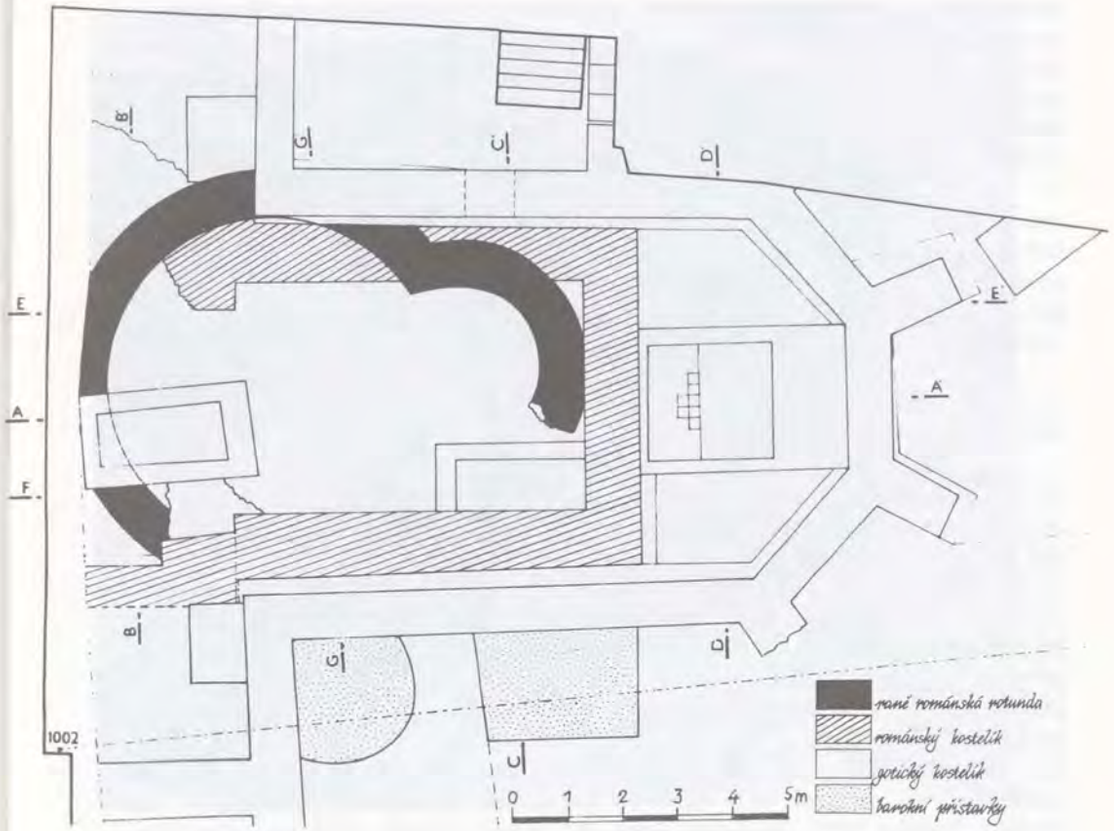

Úroveň Ypsilantiho ulice je proti úrovni dvora výrazně snížená zapuštěním stavby cca o 2,5 m níže. Tím vznikl podél přízemí domů na nádvorní straně výrazný schod, původně zpevněný kamennou zídkou. Tato zídka byla časem poškozena a částečně odstraněná, čímž se obnažil profil stěny za ní. Ve výrazných propálených vrstvách zde byly objeveny četné zlomky mladohradištní keramiky.

Archeologický výzkum, který byl následně zorganizován, bylo možné provést pouze na velmi malé dosud nezastavěné části dvora. Na ostatní ploše stojí v současnosti výměníková stanice MHD, dále dlážděná komunikace a parkoviště aut. Výzkum se proto omezil pouze na roh v SV části dvora o rozloze cca 6,7x5,6 m.

Horní vrstvy zkoumané plochy byly silně narušeny druhotnými recentními zásahy, které v několika místech dosáhly až na podloží a původní kulturní vrstvy zcela zničily. Na celé odkryté ploše byly na první pohled patrné výrazné stopy po velkém požáru, kterému lokalita nepochybně podlehla.

Podloží tvořené jílovitými a náplavovými hlínami, zachycené v hloubce cca 1 m pod dnešním povrchem, bylo na většině plochy zarovnané do přibližné roviny. Pouze v SV a JZ rohu výzkumu se vyrýsovaly výrazné zahloubené objekty. Na východní straně výzkumu se podloží ostře lomí a spadá poměrně prudce dolů. Přibližně v tomto místě začíná mohutná silně propálená vrstva jílu - patrně pozůstatek valu. Propálená vrstva sama i její bezprostřední okolí byla promíšená velkým množstvím kamenné suti. Kulturní vrstva pod kamennou destrukcí obsahovala kromě archeologických nálezů také spálená dřeva a uhlíky.

U hrany lomu podloží, částečně překrytá spáleným tělesem valu byla odkryta část zahloubené prostory s prkennou podlahou pokrytou vrstvou spáleného obilí. V její blízkosti ležel kompletně zachovaný žernov a celá, silně přepálená zásobnicová nádoba s obilím.

Druhý cca 1 m do podloží zahloubený objekt nepravidelného tvaru v SV rohu výzkumu obsahoval větší množství keramiky, několik železných předmětů a zvířecí kosti.

Nálezy stejného druhu byly zachyceny po celé zkoumané ploše. Rozbor keramiky ukázal velmi početné zastoupení keramiky středohradištní, typově velmi blízké keramice např. z Pohanska u Břeclavi. Další skupinu představuje keramika mladohradištní, zhruba z 10.-12. století. Mladší nálezy středověké zjištěny nebyly i když se jedná o prostor ve středověku obývaný. S největší pravděpodobností byly středověké vrstvy odstraněny při pozdějších stavebních pracích.

Rozbor kosterního materiálu prokázal, že nejvíce je v daném souboru zastoupeno prase domácí (48,3 %), dále skot (26 %) a z domácích zvířat ještě ovce a kozy. Přítomnost kura domácího a husy domácí signalizuje podle osteologického posudku[3] přítomnost dobře situované sociální vrstvy. Totéž dosvědčují i nálezy lovné zvěře, zejména jelena, prasete divokého a medvěda brtníka.

Podle předchozího výčtu je vidět, že byla lokalita u Modrého lva prozkoumána pouze z nepatrné části. Přesto je možné vyslovit k výzkumu určité závěry.

Lokalita Modrý lev byla osídlena v průběhu střední doby hradištní na vyvýšenině vystupující z okolní inundace řeky Svratky. Rozsah a intenzitu osídlení nelze zatím dosavadními výsledky určit. Život v těchto místech pokračoval i po dobu mladohradištní, v jejímž průběhu zanikají zdejší stavby mohutným požárem. Otázkou zůstává, ve které době byl postaven hlinitokamenný val. Doba jeho zániku se rámcově stanovit dá, ale dobu jeho vzniku nebylo možné zatím výzkumem prokázat i když lze předpokládat, že se spíše váže k období mladohradištnímu. Typologicky je srovnatelný s nejmladším opevněním ostrožny líšeňského hradiště z průběhu 10. století, kde fortifikaci tvořila kamenná zeď stavěná na hlínu s blíže neurčitelnou dřevěnou výztuží.[4]

Archeologický výzkum lokality Modrý lev byl doplněn geofyzikálním měřením prostoru celého dvora. Výsledky potvrdily další průběh zjištěné hlinitokamenné destrukce, a to dokonce ve dvou souběžných pruzích vzdálených cca 6 m od sebe.[5]

Jak z výše provedeného výčtu vyplývá, je Staré Brno pro dějiny města prvořadou lokalitou, která zatím vydala pouze zlomek svého tajemství. Bezpečně byla prokázána sídlištní kontinuita mezi středohradištním a mladohradištním obdobím, na které navázalo období středověku zachycené již písemnými prameny. Dosavadní výsledky archeologických průzkumů nabízejí různá prostorová řešení lokality Staré Brno. Otevřená zůstává i otázka, zda se objevené časově shodné nálezy nacházely původně v jednom sídelním celku (oblast nynějšího Mendlova náměstí až k řece) nebo byly rozděleny bažinatým terénem (zhruba v místech průběhu bývalého náhonu) na dva samostatné sídelní celky - a to oblast lokality Modrého lva a oblast kolem nalezené rotundy, případně jejich vzájemný vztah. Dalším problémem dosud neřešeným zůstává otázka doby založení kostela sv. Oldřicha (sv. Prokopa), který mohl vzhledem ke své poloze být součástí lokality Modrý lev.

Je mimo jakoukoliv pochybnost, že se po zániku líšeňského hradiska přesunulo centrum slovanského osídlení na Staré Brno. Rozhodující roli přitom sehrála poloha při brodu a křižovatce důležitých obchodních cest.

POZNÁMKY

1 Skutil J., Drobné příspěvky k poznání staroslovanské kultury, Sborník velehradský, NŘ 9/ 1938, 31-38.
2 Čižmářová J., Nálezová zpráva Brno - Křížová ulice, uloženo v MMB.
3 Kratochvil Z., Osteologický posudek - uložen v MMB.
4 Procházka R., Hlavní rysy staroslovanské opevňovací techniky na Moravě, VVM 30, 1978, 274.
5 Hašek V., Výroční zpráva úkolu Podíl geofyzikálních metod při přípravě terénního archeologického výzkumu, Brno 1985, 22-23.

Zusammenfassung

Die nicht zalhreichen archäologischen Untersuchungen der letzten Jahre haben die Kumulation der Besiedlung des 10.-12. Jh. im Bereich Altbrünns bestätigt. Sporadische Funde stammen von dem unteren Teil der Vídeňská, von der Lokalität in der Polní und von der Kreuzung der Václavská und Křížová. Die Funde von der Vídeňská und der Václavská sowie der Křížová beweisen das Vorhandensein von zwei Altbrünner Kirchen, u. zw. der Sankt-Prokopius-Kirche und Sankt-Wenzel-Kirche. Die Berichte über die Existenz dieser Kirchen beziehen sich auf den Anfang des 13. Jh., allgemein wird jedoch die Auffassung vertreten, daß sie früher erbaut worden sind.

In der 70er und 80er Jahren hat das Museum der Stadt Brünn eine archäologische Grabung bei der ehemaligen Marienkirche im Altbrünner Kloster vorgenommen. In den Fundamenten zweier Kirchen, der gotischen und romanischen, wurde 1978 eine frühromanische rotunde entdeckt. An dem Rundschiff mit dem durchmesser von ca. 7,5 m lag eine mäßig hufeisenförmige Apsis aus niedrigen Steinquadern an. Eine Stütze für die Datierung der Rotunde stellen Bruchstücke der jungburgwallzeitlichen Keramik, die in Überresten des Holzfußbodens gefunden wurden, sowie einige kleine Funde aus Gräbern in deren Umgebung, dar. Die Zeitdauer deren Existenz kann man an die Wende des 10. und 11. Jh., irgendwann nach dem Jahre 1000, legen.

Die jüngste Untersuchung des Gebiets Altbrünns verlief in den Jahren 1985-1986 im Bereich zwischen der Kreuzstraße, Ypsilanti-Straße und Křídlovická-Straße. Es handelte sich um eine kleine Rettungsgrabung, mittels der die Destruktion der Befestigung, der Schichten und der durch Brand verwüsteten Objekte ermittelt wurde. Die Lokalität wurde im Laufe der mittleren Burgwallzeit mit Überschritt in die Jungburgwallzeit besiedelt. Es bleibt die Frage, wann der Stein-Erde- Wall erbaut wurde. Die geophysikalische Untersuchung hat den weiteren Verlauf dieses Walls in zwei Streifen bestätigt. Diese neu freigelegte Lokalität ist für die älteste Geschichte Brünns von großer Bedeutung und in der Zukunft wird ihr die entsprechende Aufmerksamkeit gewidmet.

Rudolf Procházka

ARCHEOLOGIE K POČÁTKUM STŘEDOVĚKÉHO MĚSTA BRNA

Neutuchající stavební činnost v brněnském historickém jádru vyvolala s určitým zpožděním intenzívní úsilí archeologických pracovišť o záchranu mizejících památek. Již starší náhodné nálezy a jednotlivé akce z 50.-70. let tohoto věku naznačily bohatství a význam dokladů hmotné kultury skrytých pod dlažbou (např. Rzehak 1897; Nekuda-Reichertová 1968, 278-285; Novotný 1959; 1966; 1967; 1982; Michna 1970; 1974; Nekuda 1963, 70-79; Cejnková-Měřínský-Sulitková 1984, 260). Kvalitativní zlom nastal v tomto ohledu koncem r. 1983 a v r. 1984, odkdy lze hovořit o systematickém sledování zásahů do terénu včetně předstihových odkryvů, byť nelze popřít únik části drobných narušení. Až do poloviny r. 1991 provedli pracovníci Archeologického ústavu ČSAV na čtyřicet záchranných výzkumů, z toho deset středního a velkého rozsahu; deset akcí spadá na vrub archeologického oddělení Muzea města Brna, v jednom případě se zapojili i odborníci Moravského zemského muzea (Procházka 1985a; 1988; 1989; 1990; 1991a, b; Himmelová-Procházka 1990; Cejnková-Loskotová 1986; Měchurová 1991). Již z pohledu na přiloženou mapku (obr. 1) je patrné, že ze dvou hlavních sídlištních seskupení, která v 1. pol. 13. stol. utvořila středověké město (Procházka 1985a, 137) je podstatně lépe poznána část jižní vyjma návrší s katedrálou sv. Petra Pavla, představující stále neuralgický bod v různých vývojových modelech středověkého Brna. Snad pomohou tuto disproporci zmírnit další výzkumy, např. v proluce na místě č. p. 8 v Kozí ul.; ve vzdálenější budoucnosti lze počítat s dalšími lokalitami v ulicích Panenské a Veselé.

Daleko méně informací jsme zatím získali o počátcích brněnských předměstí, rovněž poznání Starého Brna zůstává přes některé významné výsledky archeologie mnoho dlužna (Cejnková 1980; Hašek-Měřínský 1987, 129-131).

Při dosavadní organizaci a zabezpečení archeologických odkryvů, vyznačující se přetížením malé skupiny pracovníků terénní činností, se nelze divit, že komplexní zpracování zvláště velkých výzkumů povážlivě zaostává. Nicméně množství získaných informací již dnes umožňuje zásadním způsobem obohatit naše znalosti zejména o počátcích a šíření osídlení, formování terénního reliéfu, půdorysu města, vývoji zástavby zvláště ve 13. a 14. stol., životním prostředí, některých složkách hmotné kultury a zdravotních poměrech populace. Je třeba ovšem mít na paměti, že skladba a vypovídací hodnota archeologických pramenů se pro jednotlivá období liší - co do kvality a množství kulminuje ve 13. a 14. stol. a klesá od 15. stol. Je tomu tak zejména

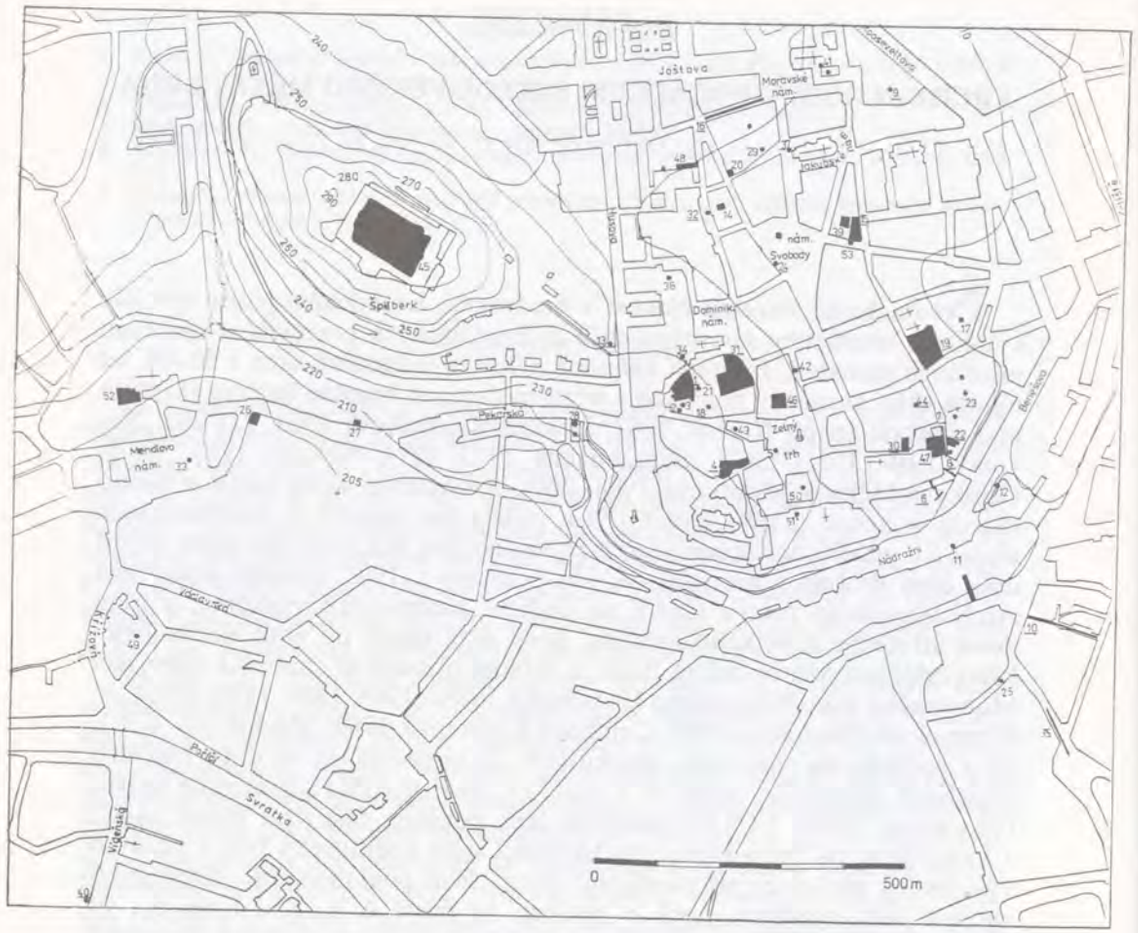

Obr. 1. Výzkumy v brněnském historickém jádru a nejbližším okolí v letech 1983-1991, podtržena čísla lokalit s nálezy z 1. pol. 13. stol. **1** - Dominikánská ul. 11-19, **2** - Starobrněnská ul. 20, **3** - Starobrněnská ul. 18, **4** - Zelný trh 9, **5** - Zelný trh - veř. prostranství, **6** - Josefská ul., č. kat. 288, **7**, **8** - Josefská ul., komunikace, **9** - Rooseveltova ul., č. kat. 801/1, **10** - Spálená ul., komunikace, **11** - Nádraží-Uhelná ul., Hl. nádraží, **12** - Benešova ul., veř. prostranství, **13** - Hlídka 1, **14** - Česká ul. 5, **15** - Kobližná, Kozí ul., č. kat. 54, **16** - Solniční, komunikace, **17** - Měnínská ul. 4, **18** - Starobrněnská ul. 14, **19** - Orlí, Minoritská ul. 1, minoriský klášter, **20** - Česká ul. 8, **21** - Dominikánská ul. 9, **22** - Josefská ul. 7, 9, **23** - Josefská ul. 1, klášter uršulinek, **24** - nám. Svobody, veř. prostranství, **25** - Úzká, komunikace, **26** - Pekařská ul. - fakultní nemocnice, **27** - Pekařská ul., č. kat. 1019/1, **28** - Pekařská ul. 7, **29** - Jakubská ul. 7, **30** - Františkánská ul. 9, **31** - Mečová ul. 2, **32** - Veselá ul. 16, **33** - Mendlovo nám., veř. prostranství, **34** - Dominikánské nám., dominikánský klášter (Nová radnice), **35** - Dornych, komunikace, **36** - Panenská ul., č. kat. 501/1, **37** - Jakubské nám., veř. prostranství, **38** - Bratislavská ul., č. kat. 707, **39** - Kobližná ul. 1, **40** - Vídeňská ul. č. kat. 640/8, **41** - Moravské nám. 26, augustiniánský klášter (Místodržitelský palác); **42** - Radnická ul., komunikace; **43** - Starobrněnská ul. 5; **44** - Orlí ul. 16; **45** - Špilberk; **46** - Radnická ul. 8, Stará radnice; **47** - Františkánská ul., františkánský klášter; **48** - Veselá ul., č. kat. 593/2; **49** - Křídlovická ul., č. kat. 1696; **50** - Kapucínské nám. 8; **51** - Zelný trh 8; **52** - Mendlovo nám. 1, Starobrněnský klášter; **53** - Kobližná ul., komunikace.

v důsledku regulace ukládání sídlištního odpadu a postupným přechodem na podsklepenou, zděnou architekturu, pro níž je charakteristické dlouhodobé používání při průběžném odstraňování artefaktů.

Počátky osídlení

Dosavadní bádání prokazuje, že těžiště osídlení leželo v 11.-12. stol. v oblasti Starého Brna, tedy v inundaci Svratky. Zde, patrně v prostoru mezi Mendlovým nám., Křížovou a Křídlovickou ul. lze hledat i přemyslovský hrad (Cejnková et al. 1984; Hašek-Měřínský 1987, 129-131; Procházka, 1991b). Při úvahách, proč hrad nebyl umístěn na některou z blízkých výšin, je třeba mít na paměti zcela odlišný ráz říčních niv v té době oproti stavu v pozdějším středověku a novověku (Opravil 1983). Rovněž koryto raně středověké Svratky se zařezávalo podstatně hlouběji než po nástupu akumulační povodňové činnosti od 13. stol. V prostoru Starého Brna se patrně štěpilo a mezi jeho rameny ležící ostrovy byly vhodné k osídlení. Výzkum ohybu někdejšího mlýnského náhonu při křižovatce Pekařské a Křížové ul. ukázal, že tato vodoteč ležela v horní části mohutného fluviálního souvrství jílovitých hlín, na jejichž bázi lze v hloubce snad již 7-8 m od dnešního povrchu předpokládat dno starého říčního toku (obr. 1: 26; Procházka 1990; Hanák 1986). Směřoval v souladu s mladším náhonem přes nynější Mendlovo nám. a odděloval tak raně středověký sídelní útvar v prostoru starobrněnského kláštera s objevenými sakrálními stavbami od dalšího seskupení (hradu?) s kaplí sv. Prokopa (srov. též Čižmářová 1980; Měřínský 1988, 260; Jan 1988). Na pravobřeží jižního ramene Svratky ho doprovázelo osídlení doložené např. v Polní a Vídeňské ul. (Hrubý 1961, 134, 135; Měřínský 1988, 257, 260).[1]

Mladohradištní osídlení nejspíše z 12. stol. bylo r. 1988 zachyceno pod kolejištěm III. nástupiště Hlavního nádraží, tedy asi 120 m jihovýchodně od někdejší Židovské brány. Dva v profilech zkoumané zahloubené objekty, zapuštěné do horizontu s nálezy pozdní doby bronzové nepochybně tvořily součást většího sídliště v rámci předměstské aglomerace (obr. 1: 11). Další nálezy datovatelné do 11.-12. stol. se uvádějí až z katastrů Maloměřic, Obřan, Králova Pole, Komína a Žabovřesk (Hrubý 1961, 130, 131, 136, 137). Zatím jen na základě písemných pramenů lze uvažovat také o Komárově, kde na počátku 12. stol. vzniklo benediktinské probošství (Cejnková et al. 1984, 258, 259). Vzhledem ke vzdálenosti těchto lokalit od Starého Brna (4,5-5 km) jde patrně pouze o vnější okraj celého sídelního seskupení. Je evidentní, že podhradní osídlení, zvláště v inundaci Svratky, Svitavy a Ponávky, známe jen velmi mezerovitě, převážně jen na základě starých, mnohdy jen rámcově lokalizovatelných nálezů. Další program archeologické činnosti proto počítá s širším průzkumem brněnské kotliny, směřujícím k vysledování jednotlivých sídelních komor. Určité výsledky byly v tomto směru získány zvláště na katastru Komína[2].

Středověké město jak známo zaujalo zvýšenou polohu nad inundací zmíněných řek, asi 750 m severovýchodně Starého Brna. Rozsáhlé plató, mírně

klesající k východu a jihovýchodu, tvoří mohutné sprašové návěje, nasedající převážně na třetihorní uloženiny, v menším rozsahu na prvohorní vyvřeliny svahů Petrova a Špilberka i kvartérní říční terasy (souhrnně Hálová-Jahodová 1975, zvl. 11-19).[3] Jedinou povrchovou vodoteč zde představoval Městský potok, tekoucí přibližně ve směru západ-východ v severní části areálu. Ač jde o místo příhodné k osídlení, intenzita pravěkého osídlení je vyjma jihovýchodního okraje překvapivě nízká a časně středověké období téměř chybí. Lze uvést sporadické jámové objekty ze starší doby bronzové na Zelném trhu a Mečové ul. (Stuchlík 1984), halštatské hroby na nádvoří Staré radnice[4] a zejména rozsáhlé sídliště pozdně bronzové podolské kultury zachycené mezi Josefskou a Uhelnou ul.

Obr. 2. Josefská ul. 7; výsek profilu vrstev v jižní stěně sondy VI při městské hradbě; **2, 2c, 2d, 2f** - souvrství, patrně planýrky, z 14.-15. stol.; **128, 152, 153** - vrstvy s nálezy horizontu I/1, 2; 146/1 - zásyp objektu s keramikou horizontu I/1; **129** - vyhřezlá malta; **133** - zdivo hradby.

Nejnověji se podařilo prokázat mladohradištní horizont na ploše asanovaného č. p. 7 v Josefské ul. (obr. 1: 22) a to zatím do vzdálenosti cca 15 m severozápadně dosud stojící městské hradby. Jde o mělké zahloubené objekty a sídlištní vrstvy na povrchu černozemní půdy s uvedenými pozdně bronzovými nálezy (obr. 2). Zčásti je překrývají a porušují sídlištní aktivity z 1. pol. 13. stol., jež také horizontálně navazují směrem do nitra městského jádra. Těsná stratigrafická vazba i charakter nalezené keramiky dovolují soudit, že jde o zatím v literatuře nespecifikovaný horizont 2. pol. 12. - počátku 13. stol. (obr. 5)[5]. Bude třeba ověřit jeho přesah i vně městské hradby při omezených terénních možnostech alespoň v pruhu při Novobranské ul. Asi 80 m jihozápadně odtud v ohbí Josefské ulice byla v prostoru fortifikace včetně předpolí

zjištěna pouze vrstva a objekty z 1. pol. 13. stol (obr. 1: 6). Totéž platí i o dalších lokalitách uvnitř hradeb v blízkém okolí (obr. 1). Zatím nelze rozhodnout, zda starobylé osídlení z č. p. 7 v Josefské ul. přísluší výběžku předlokačního sídliště s pokračováním dále na jihovýchod, nebo zda jde o odraz příchodu první vlny osídlenců do místa nového založení. Jak ukázal např. výzkum na Benešově ul. v místě předpokládaného kostela sv. Martina (Himmelová-Procházka 1987, 63; srov. Vičar 1966, 230), je naděje na zachycení středověkého osídlení v tomto prostoru vzhledem k odstranění antropogenních uloženin až na štěrkopísky říční terasy mizivá. Lze pouze konstatovat zřejmou časovou blízkost již uvedených mladohradištních nálezů z areálu Hlavního nádraží s keramikou z Josefské ul., dosavadní zjištění však zatím nesvědčí o vzájemné prostorové souvislosti.

V podstatně větší míře nacházíme v ploše vymezené hradbami nálezy, jež lze klást do 1. pol. 13. stol., a to v severní i jižní části města (obr. 1). Tento horizont se objevuje takřka všude tam, kde můžeme provést plošný odkryv a kde je zachován původní povrch terénu. Charakter nálezových souborů dosud nedovoluje soudit na časovou prioritu některé části historického jádra.

Značný význam má zjištění intenzívního osídlení zjevně již z 1. třetiny 13. stol. v okrajových polohách, kde ještě ve 30. letech byly založeny mendikantské kláštery. Ač jsem se původně domníval, že osídlení s četnými zahloubenými objekty datované do 13. stol., které jsme odkryli pod zdmi minoritského kláštera při Minoritské ul., může představovat pozůstatky provizoria před výstavbou kamenného konventu (Procházka 1989), nyní je ve světle novějších zjištění považuji z větší části za předklášterní (obr. 1: 19). Svědčí o tom jak výrobní charakter mnoha objektů, tak i přítomnost rozsáhlých suterénů nadzemních staveb i kamenný pozdně románský dům, který překryl zahloubený útvar nejstarší fáze a sám byl likvidován postupující výstavbou zdiva ambitu a tzv. malé kvadratury. Analogická situace, tedy osídlení předcházející zděným budovám, se projevila i v areálu dominikánského kláštera na opačné straně města (obr. 1: 42). Z mimobrněnských paralel lze uvést např. situaci v severočeském Mostě či švábském Ulmu (Klápště-Velímský 1975, 651-656, 666, 667; Meier 1990, 314, 315). Zjevně tedy v době, kdy se dá hovořit o městě Brně, tedy ve dvacátých a třicátých letech 13. stol., byla jeho plocha již intenzívně osídlena. Rozhodně nelze usuzovat z nerovnoměrného rozložení archeologických nálezů, podmíněného rozdílnou intenzitou stavebních akcí, na nějaké okruhy s výraznějším soustředěním zástavby z 1. pol. 13. stol. O jisté územní strukturovanosti nejstaršího městského horizontu vypovídají více písemné prameny, ani z nich však nelze zatím odvodit existenci samostatných osad (Sulitková 1988, 280; Procházka 1991b, 134-137). Nevíme sice, jak dlouho se kumulovalo předlokační či raně lokační osídlení na jihovýchodním okraji historického jádra již před r. 1200, hlavní vlna kolonistů různých národností osadila v podstatě celý areál města poměrně rychle nejspíše v desátých a dvacátých letech 13. stol. Nicméně se alespoň v brněnském případě prokázala jistá oprávněnost teorie, hledající v ulicích s názvem „Česká" (původní jméno Josefské ul.) nejstarší osídlení našich měst (Richter 1936, 307 s další lit.). V zásadě však lze setrvat na dříve již nastíněném modelu

o novém založení v podstatě „na zeleném", se dvěma sídlištními jádry kolem kostelů sv. Petra a Jakuba (Procházka 1985a, 137). Obdobně jako v Uherském Hradišti, kde obyvatelé přišli ze dvou trhových vsí dokonce s různými vrchnostmi (Verbík 1981, 90-97; Procházka-Sulitková 1984, 8, 9) tvořilo osídlení brzy vymezené hradbami nejspíše od počátku jeden právní celek. Podle známé listiny z r. 1231 lze soudit na zejména farní rozdělení podle národnostního principu (Richter 1936, 298-310). Můžeme snad rozvinout Hosákovu myšlenku o původu obyvatel v jižní části města z Měnína a Starého Brna v tom smyslu, že zde vedle silného podílu Čechů byli zastoupeni zejména Němci přicházející z Rakouska v souladu s postupem kolonizace na jižní Moravě (Hosák 1973, 144). V severní části lze kromě prokázaných Valonů lze soudit na koncentraci Němců. Přesné hranice mezi jednotlivými skupinami asi nikdy neexistovaly, demografický pohyb tak typický pro středověká města rychle setřel původní rozdíly. Lze rovněž předpokládat přítomnost Židů, před pol. 14. stol. prokázaných v prostoru mezi Masarykovou (Židovskou) a Josefskou (Českou) ul.; (Mendl 1935; Bretholz 1935), ve městě již přinejmenším od pol. 13. stol. Nesvědčí o tom sice přímo často citovaná listina z r. 1268 (CDB V/2, 137-143, č. 566), ale nálezy z Františkánské ul., a z hrobových zásypů nejstaršího židovského hřbitova v prostoru Hlavního nádraží (k lokalizaci již Vičar 1966, 228, 229) již z 13. stol. to nevylučují.

Nové řešení by si zasloužila také problematika kostela sv. Petra, nejlépe ve spojitosti s archeologickým výzkumem. Z listiny z r. 1293 vcelku věrohodně vyplývá, že byl starší než sv. Jakub, postavený v mezidobí 1201-1222 (CDM IV, 405 až 409, č. 320; CDB III/1, 12, 13, č. 14). Některými znaky se vymykal z běžného průměru farních kostelů v královských městech[6], což vyniká i oproti sv. Jakubu. Je vysoce pravděpodobné, že sv. Petr byl zpočátku určen jako hlavní kostel nového založení a vybaven způsobem bližším mimoměstským církevním institucím, takže nebyl plně závislý na příjmech z teprve se rodícího města. Sv. Jakub se prosadil především jako hlavní kostel německého obyvatelstva, jež záhy získalo dominantní postavení. Lze tudíž akceptovat mírný časový předstih „petrské" části města, před „jakubskou"[7], byť ne ve smyslu uvažovaném V. Richtrem - oba okrsky byly v podstatě vysazeny v archeologicky těžko postižitelném intervalu.

Archeologické výzkumy vcelku prokazují dodržování půdorysu doložitelného od vrcholného středověku již nejstarším osídlením. Jednou z nemnoha výjimek je dřevohlinitý objekt, který až do 14. stol. stál v západním výběžku Zelného trhu východně sloupu Nejsvětější Trojice (obr. 1: 5). V této souvislosti stojí za povšimnutí domy, které podle rejstříků městské sbírky z pol. 14. stol. umístil O. Vičar rovněž do plochy náměstí před dnešní divadlo Reduta (1965, 257).

Již ve 13. stol. dosvědčují písemné prameny osídlení v nejbližším okolí města, kde se utvářela předměstí. Zástavba kolem důležité spojnice se Starým Brnem, pozdější Pekařská ul., se v souladu i s archeologickými zjištěními rozvíjí teprve od 13. stol., přičemž spodní část kolem ohybu mlýnského náhonu byla až do pokročilého 14. stol., vzhledem k záplavám, nevhodná

k osídlení vyjma samotného úpatí Špilberka (Vodička 1959; Chaloupka 1965, 147, 148; Novotný 1974; Procházka 1990)[8]. V důsledku těchto zjištění nelze jednoznačně rozhodnout, zda johanitský okrsek ležel již ve 13. stol. na obou stranách Pekařské ul., či jen na severní u kostelíka sv. Jana Křtitele. Zatím sporadické nálezy nicméně naznačují, že ve 13. stol. nebyla ulice souvisle zastavěna. V horní části se utvářela osada u kostela Všech svatých z doloženého r. 1260, k níž se mohou vztahovat i doklady osídlení z téhož věku zjištěné v č. p. 7.

Na východním svahu Špilberka, v poloze Hlídka 1, se podařilo zachytit zástavbu dřevohlinitého rázu, vybudovanou na umělé terase s nálezy z 1. pol. 13. stol. (Himmelová-Procházka 1987, 63; obr. 1: 13). Stopy osídlení z 13. stol. jsme zjistili i v prostoru Hlavního nádraží, kde je ve 14. stole. doložena řada objektů (Vičar 1966, 229, 230). Rovněž v komunikaci v ulici Spálené byly narušeny vrstvy počínaje 1. pol. 13. stol. a planýrky požárových destrukcí zřejmě hrázděných domů (Procházka 1985b, 70).

Stále záhadné jsou počátky kostela sv. Martina s příslušnou osadou, ležící při olomoucké cestě na dnešní Benešově ul. (obr. 1: 12). Sakrální objekt se uvádí až v pol. 14. stol. (Vičar 1966, 230) a jeho gotické zdivo bylo z malé části obnaženo při zemních pracích r. 1982 a 1984 (Himmelová-Procházka 1987, 63). Vztah k nejstaršímu osídlení na Josefské ul. však lze vzhledem k uvedeným skutečnostem sotva prokázat. Nejnovější záchranný odkryv na Bratislavské ul. při křižovatce s ul. Ponávka zachytil jen vesnici horákovské kultury, z ojedinělých střepů zařaditelných do 13. stol. nemůžeme odvodit trvalé osídlení. To je třeba hledat spíše na Cejlu, kde se r. 1240 a 1247 zmiňují mlýny a na počátku 14. stol. osada Ponava (CDB III/2, 311, 312, č. 132; IV/1, 222, 223, č. 127; CDM VI, 373, č. 12). Z dalších předměstí zatím archeologické nálezy z 13. stol. postrádáme.

K vývoji městského reliéfu

Již O. Vičar ukázal v rozporu s vývody C. Hálové-Jahodové, že jen výjimečně došlo k výrazným změnám absolutní výšky povrchu městského jádra od pol. 14. stol. (1989). Tuto skutečnost lze na základě novějších zjištění posunout ještě hlouběji do minulosti, byť s několika výjimkami. Na většině lokalit se středověké vrstvy a objekty, případně již původní geologické podloží, objevily již do 1,5 m pod dnešním terénem, někde dokonce podstatně výše (Kozí ul., nám. Svobody, Zelný trh aj.). Výraznější deprese, zanášené rychle již ve 13. a 14. stol., byly doloženy mezi Veselou a Panenskou ulicí a před č. p. 14 na východní straně Veselé ul. včetně vnitřního traktu téhož domu (též Česká ul. 5). Řez zdejšími uloženinami ukazuje, že ve 13. stol. se patrně zvýšila úroveň dna Městského potoka ve Veselé ul. a současně probíhala intenzívní náplavová činnost v jeho nivě, což vedlo až do 14. stol. k nárůstu terénu o 2 m oproti povrchu původního půdního horizontu (obr. 1: 32, 14). Další výrazné rozdíly se zjistily v ohybu Josefské ul. v místě vstupu do podchodu před Hlavním nádražím (obr. 1: 6). Členitá přírodní sníženina

byla těsně za hradbou směrem dovnitř uměle prohloubena v šířce kolem 16 m a hloubce nejméně 1,5 m oproti povrchu sprašového podloží (kolem 5 m oproti dnešní úrovni). Celý útvar se začal zaplňovat a zvyšovat od 13. stol., až do pozdního středověku zde však schází doklady domové zástavby. Situaci zde zatím nelze jednoznačně vysvětlit.

Lokální snížení původního terénu zjistil též výzkum Muzea města Brna v areálu františkánského kláštera ve Františkánské ul. V těsné blízkosti prováděný odkryv Archeologického ústavu ČSAV v č. p. 9 v téže ulici zachytil středověké vrstvy několik desítek cm pod dnešním povrchem.

Charakter zástavby

K problematice charakteru zástavby zejména v prvních dvou staletích života města přinesly archeologické výzkumy již četné doklady, zejména na ulicích Dominikánská, Kozí, Minoritská, Josefská, Mečová, Radnická a na Zelném trhu. Sprašové podloží s relativně nízkou hladinou spodní vody umožňovalo hloubení zapuštěných objektů nejrůznějšího druhu, které se až od 15. stol. redukují na sklepy, studny a fekální jímky, v pozdním novověku nově přistupují odpadní kanály.

V nejstarším horizontu z 12.-12./13. stol. na Josefské ul. postrádáme zatím objekty jednoznačně obytného charakteru, převažují mělké jámy nejasné funkce a vrstvy s ohništi. Kůlové jamky dovolují soudit na povrchové chaty těžko rekonstruovatelného půdorysu. V 1. pol. 13. stol. zde přistupují zejména kotlovité či vakovité zásobní jámy (obr. 6). Zejména podle dokladů z č. p. 15 a 17 v Dominikánské ul. lze v této době předpokládat vznik prvních zemnic. Dva nejstarší objekty č. 20 a 29 však mohly být prozkoumány jen částečně, lze ale konstatovat absenci některých typických rysů, jako jsou základové trámové žlaby či tvrdě dusaná podlaha. Reprezentativními zástupci brněnských zemnic jsou proto spíše obj. č. 5 z Kozí/Kobližné ul. a č. 63 z Dominikánské ul. 17 (Procházka 1988, 86-88; obr. 1: 15, 17). Zahlubovaly se cca 1,6-2,5 m, užitná plocha činila v prvním případě nejméně 20 m^2, ve druhém 16 m^2. Do výkopu se šikmými stěnami byla vestavěna primitivní hrázděná či spíše rámová konstrukce spočívající na zapuštěných základových trámech při obvodu podlahy. Pouze v případě obj. č. 63 jsme zachytili slabě zřetelné ohniště uprostřed. Keramické nálezy datují zánik těchto objektů spíše až do 2. pol. 13. stol. K této skupině náleží také jen okrajově zkoumaná zemnice z č. p. 9 v Josefské ul., kde se kromě základového žlábku podařilo zachytit až do výšky 2 m i rohový sloup. Lze uvést ještě obj. č. 15 z Dominikánské ul. 15 a s výhradou i č. 12. z minoritského kláštera, kde jinak typické zemnice v záplavě jiných jam postrádáme. Uvedené objekty se řadí do pestré škály „kolonizačních" zemnic a polozemnic, zjišťovaných archeology nejen ve městech, ale i ve vesnickém prostředí (souhrnně Michna 1988). Brněnské se blíží zahloubeným chatám z Rýmařova či Loštic (Goš-Novák-Karel 1985; Goš 1984).

Zvláštní případ představuje zemnice z Josefské ul. 7, vybavená třemi snad zásobními jámami; dosud však neznáme konstrukci stěn tohoto objektu.

Navzdory pokračujícím odkryvům zůstává stále nejasný vztah zemnic a dalšího, pokročilejšího typu obytné stavby, totiž podsklepených hrázděných domů (Procházka 1988, 89-92). Dostupné doklady naznačují jejich převahu hluboko do 14. stol., zatím nejmladší archeologicky zkoumaný objekt toho druhu zanikl až na počátku 16. stol. (v č. p. 8 na České ul.). Tyto skutečnosti vcelku potvrzují soudy O. Vičara odvozené z písemných pramenů, zmiňujících stavby z netrvanlivého materiálu ještě mnohem později (Vičar 1971). Je pravděpodobné, že hrázděné domy vznikaly již ve 13. stol., čemuž nasvědčují zatím především doklady z minoritského kláštera (obj. č. 14 a 22; Procházka 1989, 134). Zato na parcele č. 54 při Kozí/Kobližné ul., v proluce na Panenské ul., v č. p. 7 na Josefské ul. a v č. p. 15 na Dominikánské ul. (obr. 3: 8) porušovaly takové stavby objekty a vrstvy s nálezy z tohoto věku. Tyto stavby se dochovaly obvykle jen v podzemní části někdy mimořádných rozměrů. Obsahují často požárové závaly přepálené mazanice s otisky dřevěných konstrukčních prvků. Máme však i doklady cihel, keramické střešní krytiny a režných i polévaných dlaždic. U rozměrných objektů vzpíraly stropy kůly, zapuštěné v podlahách sklepů. Závažným zjištěním je absence jakékoliv výztuže stěn těchto suterénů. Vzácněji zachycujeme mocné vrstvy mazanice svědčící o nepodsklepených stavbách téže konstrukce, např. v ulicích Hlídka 1 a Dominikánská 15. Nadále se zřejmě také staví kůlové objekty, spíše hospodářské funkce. Do téže kategorie patří různé jámy, plnící vesměs zásobní účel. Řadu takových sklípků hranolovitého či válcovitého tvaru, jsme odkryli zejména v minoritském klášteře. Je zajímavé, že až do 14. stol. se na některých městištích hloubily hruškovité či vakovité obilnice, typické spíše pro venkovské prostředí předchozích staletí. Dva výrazné objekty toho druhu jsme zaznamenali na Kozí/Kobližné ul., další byl vyhlouben do podlahy rozměrného suterénu na rozhraní parcel č. 15 v Dominikánské a č. p. 18 v Starobrněnské ulici.

Teprve v poslední době začíná přibývat archeologických zjištění o počátcích kamenné měšťanské architektury. Zatím nejstarší, poměrně dobře datovaný dům byl prozkoumán pod ústřední chodbou a jižním rohem ambitu minoritského kláštera (obr. 8). Zachoval se z něj obdélný suterén o plošných rozměrech 4,5x6 m a hloubce cca 2 m, na severní straně opatřený zřejmě zvýšenou předsíní; tato část však byla nejvíce porušena. Na základě stratigrafických vztahů i nálezového fondu lze uvažovat o vzniku stavby v 1. pol. 13. stol. a zániku nejpozději na přelomu 13./14. stol. Další údajně pozdně románské objekty, zmiňované v literatuře, zatím nebyly archeologicky zkoumány; zvláštní pozornost si kromě Staré radnice (Samek 1963) zaslouží zejména č. p. 4 v Starobrněnské ul. Jde opět o jednoduchý půdorys 7x5,5 m, z něhož se zachoval sklep a zřejmě i fragmenty ve vyšší úrovni (Hanák 1983, 146-155; Hanák-Hanáková-Neubauerová 1990). Brzy by se měl stát předmětem podrobnějšího průzkumu v souvislosti s rekonstrukcí východní části tzv. velkého špalíčku. Nejnověji bylo také zachyceno kamenné zdivo s největší pravděpodobností starší než 14. stol. na nádvoří Domu šlechtičen (č. p. 1) v Kobližné ul.[9] (obr. 1: 39).

Je zřejmé, že nejstarší brněnské zděné domy se řadí do širšího rámce rodící se městské zástavby z trvanlivých materiálů, na jejímž počátku stojí

pražské románské domy (Píša 1971; Dragoun 1984) a jež známe z prostředí 13. stol. i v dalších městech (Muk 1978; Ferus-Baxa 1991). Dostatek kvalitních surovin umožnil v Brně záhy i užití cihel, ponejvíce v nadzemních částech budov. Z 13. stol. známe několik typů cihel, až na některé výjimky (např. hrad Špilberk) je však zatím nacházíme nejčastěji v druhotném uložení. Podotýkám, že typické vysoké „buchty" o síle kolem 8 cm nastupují až v průběhu 14. stol.

Je velmi pravděpodobné, že v prvních, dosud nečetných zděných domech žili patricijové typu Oldřicha Černého i zeměpanští úředníci pronikající do vrcholných orgánů městské správy (Sulitková 1988, 280-282). S častějším výskytem kamenných a cihelných staveb lze počítat až od 2. pol. 14. stol., o čemž svědčí mj. zjištěné superpozice nad zasypanými suterény hrázděných objektů např. na Františkánské ul. 9, Zelném trhu 9 či parcele č. 54 při Kozí/Kobližné ul.

Výrobní objekty

Teprve po několika letech výzkumů se začaly objevovat výraznější doklady výrobní činnosti z nejstarší periody města, a to zejména na jihovýchodním okraji historického jádra. Jde zvláště o areál minoritského kláštera, kde se podařilo téměř zcela prozkoumat západní trakt při Minoritské ul. v délce kolem 60 m (obr. 1: 19; 4). V intenzívní zástavbě z 13. stol. pod kamennými zdmi zaujímají nápadné místo rozsáhlé jámové objekty s 1-4 hliněnými pecemi o průměru až 2 m, které lze interpretovat jako pekařské (Procházka 1989, 134-136). Další byl nově objeven uprostřed města, na Mečové ul. 2 (obr. 1: 31). Nejblíže těmto pozoruhodným útvarům se zdají být hliněné pece s rozměrnými manipulačními jámami z oblasti Podunají, hlásící se vesměs do raného středověku s přesahem do 13. stol. Z geograficky nejbližších lze uvést východomoravské Záblacany (Snášil 1973, 100), četněji se vyskytují zvláště na jihozápadním Slovensku (Mináč 1980, 211, 212; Habovštiak 1985, 100-103; Ruttkay 1990). Jejich menší rozměry i členitost odpovídá venkovskému prostředí, kde jsou nejčastěji zaznamenávány. Brněnské příklady svědčí o adaptaci domácí, v podstatě tradiční výrobní technologie na podmínky rychle se rozvíjejícího města s vysokou poptávkou po moučných výrobcích.

Na severním okraji minoritského kláštera již v bezprostřední blízkosti kostela byl odkryt tahový kanál vápenky rovněž ještě z 1. pol. 13. stol. Další mohutná pec téhož účelu s cihlovou obezdívkou pracovala o něco později na opačné straně areálu (Procházka 1989, 135). Zatímco zde šlo jistě o profesionální výrobu především pro stavebnictví, druhotné užití pobořených pekařských pecí v jednom z objektů rovněž v minoritském klášteře i ve zmíněném útvaru v Mečové ul. k produkci vápna lze připsat spíše potřebě menších množství této suroviny např. pro bílení staveb apod.

Výrazné koncentrace kovářské strusky v některých vrstvách a objektech z 13. stol. v Josefské ul. 7 svědčí o kovářské výrobě při městské hradbě, vlastní vyhřívací pece však nebyly zatím jednoznačně identifikovány.

Hygiena a zásobování vodou

Stejně jako na jiných obdobných lokalitách lze v počátcích středověkého Brna konstatovat vytváření sídlištních odpadových vrstev. Již v 1. pol. 13. stol. se začínají objevovat specializované odpadní objekty, jímky, z nichž nejstarší byly prozkoumány na Dominikánské ul. 15. Jejich masový nástup zaznamenáváme kolem poloviny téhož věku. Až do 15. stol. jde převážně o válcovité, řidčeji hranolovité šachty o hloubce až 10 m, v drtivé většině bez jakékoliv výztuže. Zatímco průměr obvykle nepřesahuje 2 m, je vertikální rozměr mnohem variabilnější a do jisté míry ho determinovala úroveň spodní vody. Např. na Mečové ul. 2 jsme odkryli skupinu jímek z 13.-13./14. stol. o přibližně shodné hloubce do 6 m od povrchu sprašového podloží. Je zajímavé, že spodní části těchto jímek ležely již pod vodní hladinou. Totéž jsme zjistili v případě objektů z 13./14.- 1. pol. 15. stol. v č. p. 5 na České ul. i jinde. Hypotéza o vzestupu úrovně spodní vody až po zaplnění těchto jímek by byla reálná pouze v případě krátkého časového horizontu - organické předměty ve zvodněných vrstách totiž nestačily zetlít. Tento problém bude dále zkoumán, každopádně však je třeba počítat s kontaminací zdrojů pitné vody již v poměrně raném období. Rovněž parazitologické rozbory dokládají značný stupeň promoření zdejší populace cizopasníky. V jímkách 13.-15. stol. se zjistila přítomnost tenkohlavce lidského, tasemnice dlouhočlenné, hlístice a nejčastěji škrkavky dětské (Vojtek-Vojtková 1988).

Ač při průzkumech brněnského podzemí byla vyčištěna řada kamenných studní, žádnou zatím nemůžeme spolehlivě datovat do 13. stol. Vesměs při průběžném čištění sloužily až do nedávné doby. Pouze z minoritského kláštera a z Mečové ul. 2 se podařilo doložit tyto objekty alespoň pro 14. stol.; otázka zásobování prvních osadníků vodou zůstává tedy zatím nezodpovězena.

Struktura parcelní zástavby

Proti očekávání zatím nepřinesly archeologické odkryvy dostatek podkladů pro poznání počátků městské parcelace. Tento stav ovlivňuje několik faktorů - nedostatek výzkumů celých městišť včetně současných hranic, často narušených zdivem, absence sídlištních vrstev na některých lokalitách apod. Určité možnosti v tomto ohledu skýtají zatím jen zčásti prozkoumané parcely č. p. 7 a 9 v Josefské ul. Lze se také pokusit o srovnání rozložení objektů, zejména obytných, s parcelním členěním odvoditelným z městských knih až od pol. 14. stol. Tak na Dominikánské ul. respektovaly jímky a suterény hrázděných domů přibližně hranici mezi č. p. 11, 13 a 15, objekty v týlu dnes dosti složité parcely č. p. 15 nevylučují spíše příslušnost k zástavbě ve Starobrněnské ul. (obr. 3). Situace na velké nárožní parcele č. 54 mezi Kozí a Kobližnou ul. naznačuje konstantní stav od doby lokace, totéž lze soudit o městišti č. p. 9 na Zelném trhu. Předklášterní osídlení v Minoritské ul. můžeme hypoteticky členit do tří areí, s románským ka-

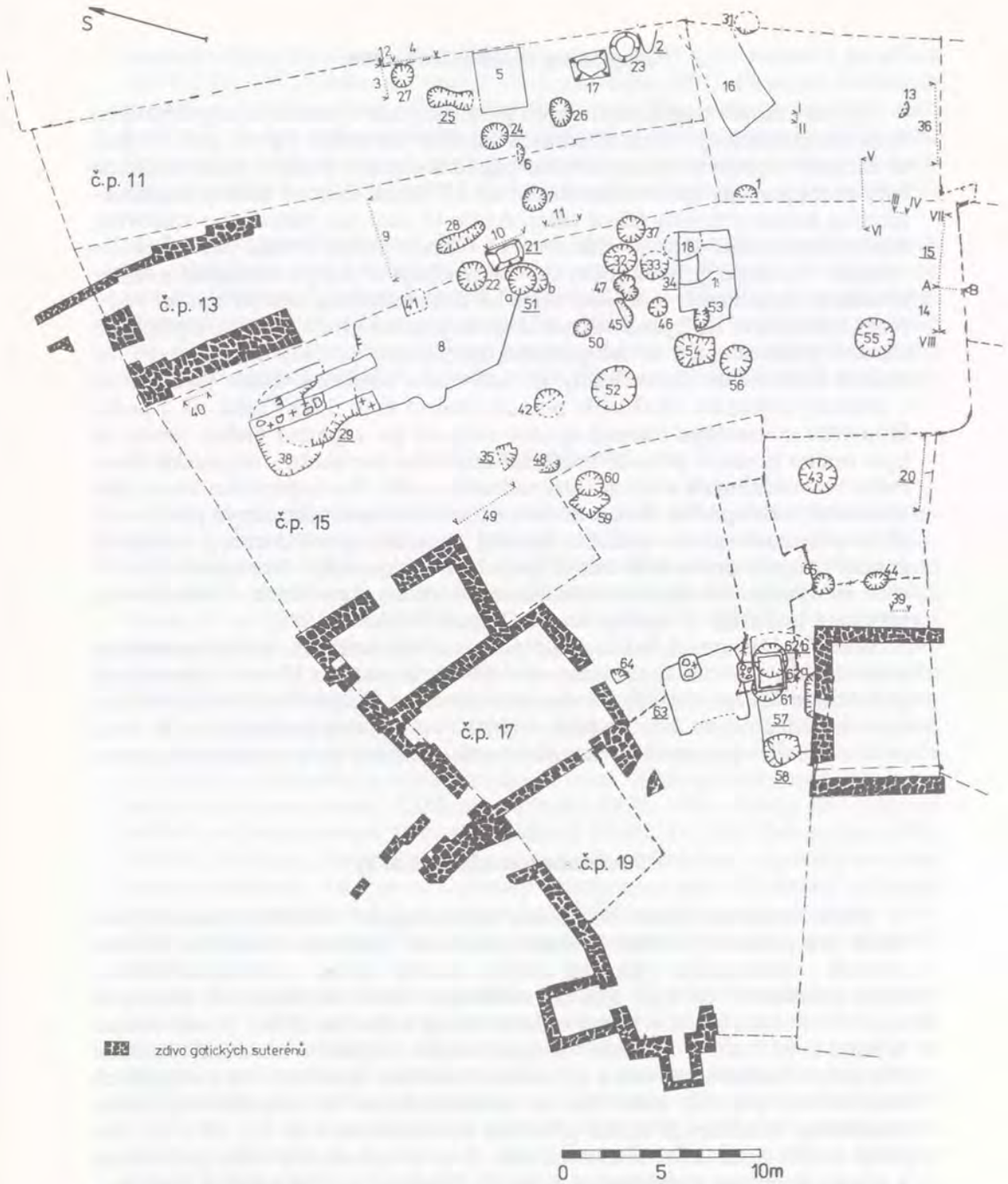

Obr. 3. Dominikánská ul. 11-19, Starobrněnská ul. 18, 20 (okraj); podtržena čísla objektů z 13. stol.; a - zdivo gotických sklepů; č. **15, 20, 29, 63** - zemnice; č. **8, 9, 49** - suterény hrázděných domů; **14** - destrukce patrně povrchového hrázděného domu; ostatek většinou jímky 13.-18. stol.

menným domem uprostřed. V místě Staré mincovny (Mečová ul. 2), v rejstříku z r. 1365 doložené jako „area marchionis" (Mendl 1935, 303) zato lze odlišit dvě původní parcely, soudě podle oddělených domovních jader doprovázených studnami.

Více informací jsme získali o vztahu zástavby a uličních čar. Ve 13. a 14. stol. lze konstatovat značnou nepravidlnost v rozmístění obytných objektů. Ani jedna z dosud zkoumaných zemnic, vyjma snad obj. č. 12 v minoritském klášteře, nepřiléhala k hranici veřejného pozemku. Nejblíže, cca 2 m ležel objekt v č. p. 9 na Josefské ul., zato na parcele č. 54 v Kozí/Kobližné ul. či v Dominikánské ul. 15 a 17 se zahloubené chaty nacházely buď zcela v týlu, nebo alespoň několik m v hloubi městiště (obr. 3). Přítomnost zemnic v čele areí ovšem nemůžeme úplně vyloučit - mohly zde být zničeny sklepy. Rozhlédneme-li se po analogiích, můžeme konstatovat převahu čelní pozice těchto provizorií (např. Richter 1982, 214-217; Klápště-Velímský 1978, 126; Michna 1988, 270-272), lze se však setkat i s kombinovaným umístěním (Hrdlička 1983, 625). Naproti tomu členité výrobní objekty v areálu minoritského kláštera tvořily jednak poměrně souvislou frontu při uliční čáře, jednak byly i rozptýleny dále v ploše předpokládaných parcel.

Teprve suterény hrázděných domů se více připínají ke komunikaci. Přímo při ulici stál např. obj. č. 16 v č. p. 9 na Františkánské ul., č. 1 v č. p. 9 na Zelném trhu či dva domy na parcele č. 54 při Kozí ul. Asi 2 m od čelní hranice ležel suterén v č. p. 7 v Josefské ul., v obdobné pozici jsme zachytili zbytky podobného útvaru v č. p. 17 na Dominikánské ul. Zato obj. č. 8 a 9 v Dominikánské ul. č. 13 a 15 byly situovány blíže ke středu areí, v týlu č. p. 15 stál navíc další, zřejmě nepodsklepený hrázděný objekt (obr. 3). V těchto případech však můžeme soudit, že nadzemní část domu mohla být vysunuta k uliční čáře.

Z dosud zjištěných nejstarších domů ležel objekt pod minoritským klášterem cca 1,5 m od hranice komunikace (obr. 4: 21), ve Starobrněnské 4 to bylo dokonce 9 m. Hranici veřejného statku sledovalo zato již jádro Staré radnice (Samek 1963, 177) i jeden z domů na Mečové ul. 2. Zasunutá pozice je charakteristická pro nejjednodušší typ románských domů v Praze (Píša 1971, 119) i pro raně gotickou stavbu na parcele č. 89/2 v Uherském Hradišti (Procházka-Snášil 1984, 45), zatímco nejstarší zděné objekty v Bratislavě mají spíše tendenci respektovat uliční linie (Ferus-Baxa 1991). Vývojová tendence byla ovšem jednoznačná - od volnější, spíše dvorcové struktury k řadové, sevřené zástavbě.

Zejména ve 13. stol. byly zaznamenány plochy bez obytných staveb v čele parcel, pouze se sídlištními vrstvami, různými zahloubenými objekty včetně výrobních a kůlovými jamkami či ohništi (např. v č. p. 7 v Josefské ul. nebo při Minoritské ul.). Na parcele č. 54 jsme při Kozí ul. dokonce zaznamenali fekální jímku, „reprezentativní" čelo městiště zde však leželo spíše při Kobližné ul. Jinak se tento typ odpadní jámy objevuje bez nějaké zákonitosti bezprostředně za domy, či v těsné blízkosti zemnic - jednoduše po celé ploše někdejších dvorků, kde se to právě hodilo. Na některých areích tvořily časově blízké jímky shluky, např. na Mečové ul. 2.

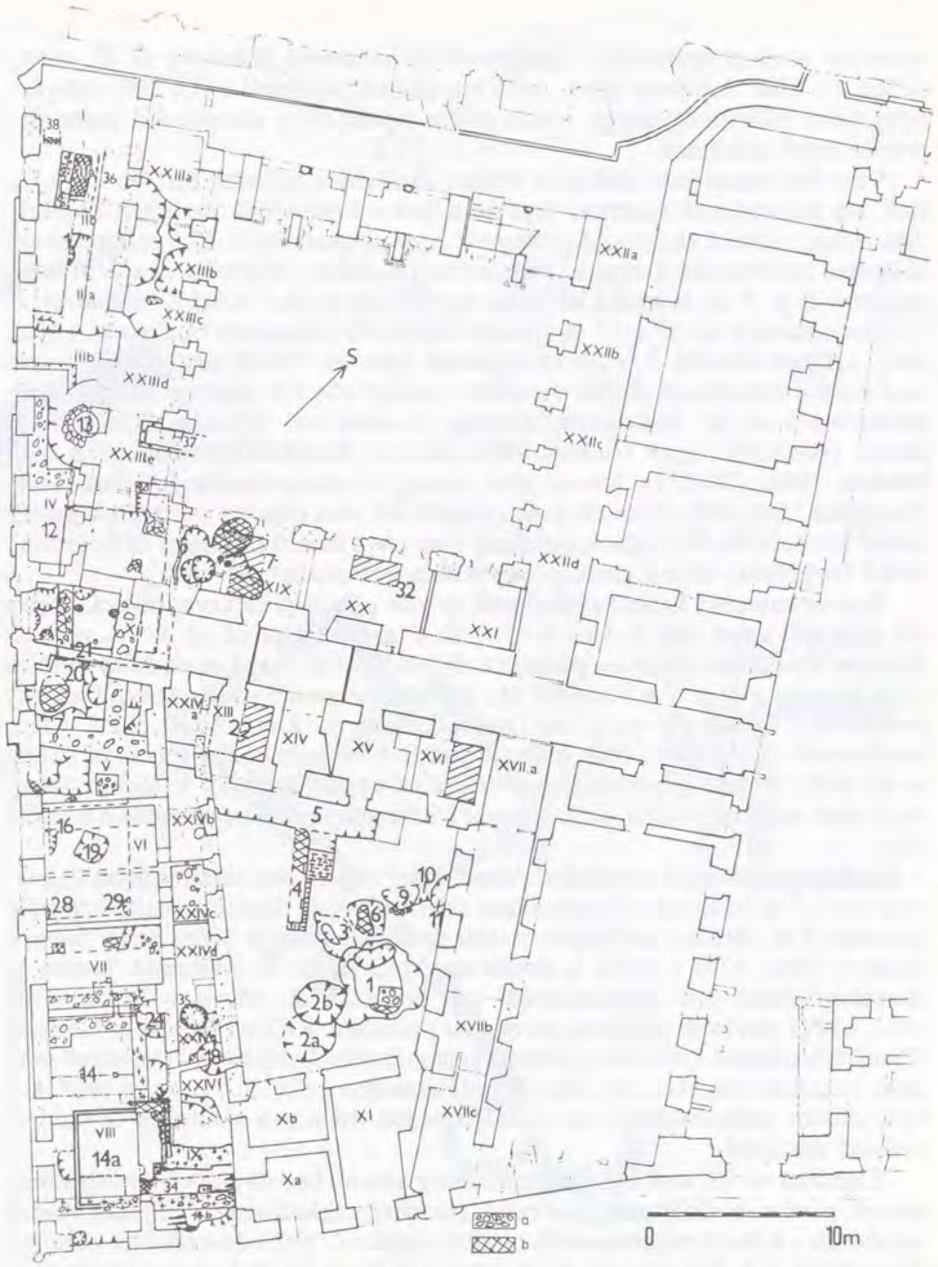

Obr. 4. Orlí, Minoritská ul., minoritský klášter; **a** - nově archeologickým výzkumem objevené gotické zdi; **b** - topeniště teplovzdušných topení a pece; **1, 6, 7, 20, 14b** - jámové objekty s pekařskými pecemi; **10, 11, 35** - jímky; **13** - studna ; **4, 34, 36** - teplovzdušná topení; **14a, 38** - vápenky; **12** - polozemnice? **14, 22, 32** - suterény hrázděných či cihlových domů; **21** - sklep románského domu; **5** - smetiště klášterní kuchyně z 16. stol.; obj. č. **5, 13, 34, 36** současné se zděnými budovami konventu, ostatní starší.

Církevní architektura

Této oblasti městské zástavby se výzkumy dotkly zatím spíše výjimečně. Nejvýznamnější výsledky přinesly odkryvy již často zmíněného minoritského kláštera (Procházka 1989; obr. 4). Před započetím výzkumu zde proběhl povrchový stavebně-historický průzkum, který při mnoha cenných a trvale platných zjištěních ukázal nedostatečnost této metody pro hlubší poznání objektu (Eliáš 1986). Hloubkovým odkryvem v letech 1987-1990 se podařilo zjistit, že stavba kamenného konventu v rámci západního traktu začala od severu, tedy od kostela, kolem pol. 13. stol., kdy zde již fungovalo také jedno z teplovzdušných topení. Nejpozději na přelomu 13./14. stol. došlo ke změně stavební techniky zdění základů - od plného zdiva k roznášecím pasům. Do této epochy náleží jižní část západního traktu a jižní křídlo velké kvadratury, jakož i přinejmenším celá západní část malé kvadratury. Kromě obvodových zdí byly zaměřeny veškeré, vesměs nově objevené gotické příčky, související většinou s mladší fází výstavby. Dokládají členění západního křídla do poměrně velkých prostor.

Postup stavby dokumentuje i časový posun zániku starších zahloubených objektů - zatímco v severní části obsahují vesměs soubory datovatelné do poloviny 13. stol., jižněji zaznamenáváme vícefázové osídlení se závěrem na přelomu 13./14. stol. Je pravděpodobné, že v době výstavby nejstarších částí byly některé stavby v areálu malé kvadratury využívány jako provizorium, snad včetně uvedeného kamenného domu. S tímto stadiem souvisí nejspíše i teplovzdušné topení, odkryté na dvoře malé kvadratury mimo půdorys zděné zástavby, které pozbylo funkci ještě ve 13. stol. Je pozoruhodné, že ve vyzdívce jeho cihelných stěn jsme našli i druhotně použité keramické tvarovky. S počátky mnišské komunity by mohla souviset alespň jedna ze tří zachycených jímek, snad obj. č. 2b, patřící k nejhlubším svého druhu v Brně.

Je třeba se znímit o dosud neznámé kruhové stavbě o rekonstruovatelném průměru kolem 10 m, která byla zjištěna v průkopu 6 m severozápadně od věže kostela sv. Jakuba (obr. 1: 37). Tento zřejmě sakrální objekt, který nelze jednoznačně ztotožnit s žádnou ze známých kaplí kolem chrámu (Bretholz 1901, 64, 65) stál na severním okraji hřbitova a nelze jej klást hlouběji než do 2. pol. 13. stol.

V prostoru stanoviště trolejbusové dopravy při východním okraji tř. 1. máje byl zachycen fragment kamenného pilíře a další zdivo, jež lze s vysokou pravděpodobností připsat kostelíku sv. Martina, uváděného až ve 14. stol. (Vičar 1966, 230). Bohužel příležitost k výzkumem této památky se r. 1982 promarnila a r. 1985 bylo možné jen dokumentovat izolovaný pilíř, zapuštěný do štěrkopískové terasy. Odstraněním nadloží lze snad také vysvětlit absenci hrobů ve výkopu.

Záchranný výzkum v dolní části Pekařské ul. (Procházka 1990) sice zasáhl johanitský majetkový okrsek, komendu z 13. stol. však nezachytil. Vzhledem k popsaných hydrogeologickým poměrům ji lze hledat buď poněkud východněji, kde zachránil odpovídající keramiku B. Novotný (1974), nebo spíše na protilehlé straně při kostelíku sv. Jana Křtitele.

Fortifikace

Středověká městská hradba byla nejdůkladněji zkoumána na Josefské ul., a to v č. p. 7 a na parcele č. v místě dnešního vstupu do podchodu. Dosahovala síly 2,1-2,2 m při mělkém založení do černozemního horizontu či svrchní úrovně sprašového podloží. Porušila vrstvu s nálezy 12./13.-1. pol. 13. stol., přičemž úroveň z doby stavby vyznačuje zejména vyhřezlá malta z vnitřní strany zjištěná v sondě v č. p. 7. Na maltovou vrstvičku byla přihrnuta zemina s obdobnými mlado- a pozdně hradištními fragmenty keramiky (obr. 2.). Je tudíž vysoce pravděpodobné, že sledovaný úsek vznikl ještě do poloviny 13. stol. To koresponduje s údaji písemných pramenů, které hovoří o zděné fortifikaci již v privilegiu z r. 1243 (CDB IV/1, 79-87, č. 17). Zde lze ovšem namítnout, že listina předjímá teprve stavební záměr. Skupina listin z r. 1247 a 1248 však umisťuje herburský klášter při severovýchodním okraji města „infra muros" (CDB IV/1, 190, 191, č. 98; 194, 195, č. 102; 230, č. 134; 230, 231, č. 135).

Výzkum v areálu parku za místodržitelským palácem v Rooseveltově ul. zachytil sice jednu z hradebních věží, nepřinesl ale dostatečné podklady k datování (Unger 1987).

Hmotná kultura

V tomto stručném příspěvku se nelze zabývat podrobným rozborem dnes již obrovského nálezového fondu, který v každém případě postihuje pouze část hmotné kultury středověkých Brňanů. Naprostou většinu nálezů představuje keramika, jejíž studium nemá význam pouze pro dějiny hrnčířské výroby, ale zejména pro zpřesnění datování zachycených aktivit. V první etapě zpracování, opírající se především o lokality zkoumané v letech 1983-1987, byla hrnčina 13.-pol. 14. stol. rozčleněna do tří hlavních horizontů (Procházka 1991a). První byl na základě výsledků výzkumů v Josefské ul. 7 rozdělen na dvě fáze - první, ještě mladohradištní (2. pol. 12.-poč. 13. stol.? (obr. 5: 1-21))[10] a druhou, pozdně hradištní (přesně nevymezitelná část 1. pol. 13. stol. (obr. 5: 22-25)). Obě charakterizuje ještě keramika domácí tradice, plynule se vyvíjející od časného středověku. V samotném závěru produkce tého hrnčiny dosáhla značné obliby výzdoba ozubeným kolečkem (obr. 5: 24, 25). Ve druhém horizontu nastupuje již podunajská keramika související s jihoněmeckým okruhem, zejména s jeho dolnorakouskou oblastí (před pol. 13.-3. čtvrtina 13. stol.?). Tato pokročilá, tvarově bohatá složka dominuje pak ve třetím horizontu, kdy si z tradiční produkce udržují význam již jen velké tuhové zásobnice (závěr 13.-1. pol. 14. stol.). Důležitým úkolem do budoucna zůstává upřesnění absolutního datování jednotlivých horizontů, bohužel nové výzkumy neposkytly dosud mince z 12.-poč. 14. stol.

Již od 1. pol. 13. stol. svědčí nálezy importovaného dutého skla o přítomnosti lépe situované vrstvy měšťanstva. Zvláště si zaslouží pozornost přibývající nálezy lahví z velmi kvalitního nahnědlého skla, pro které jsme zatím

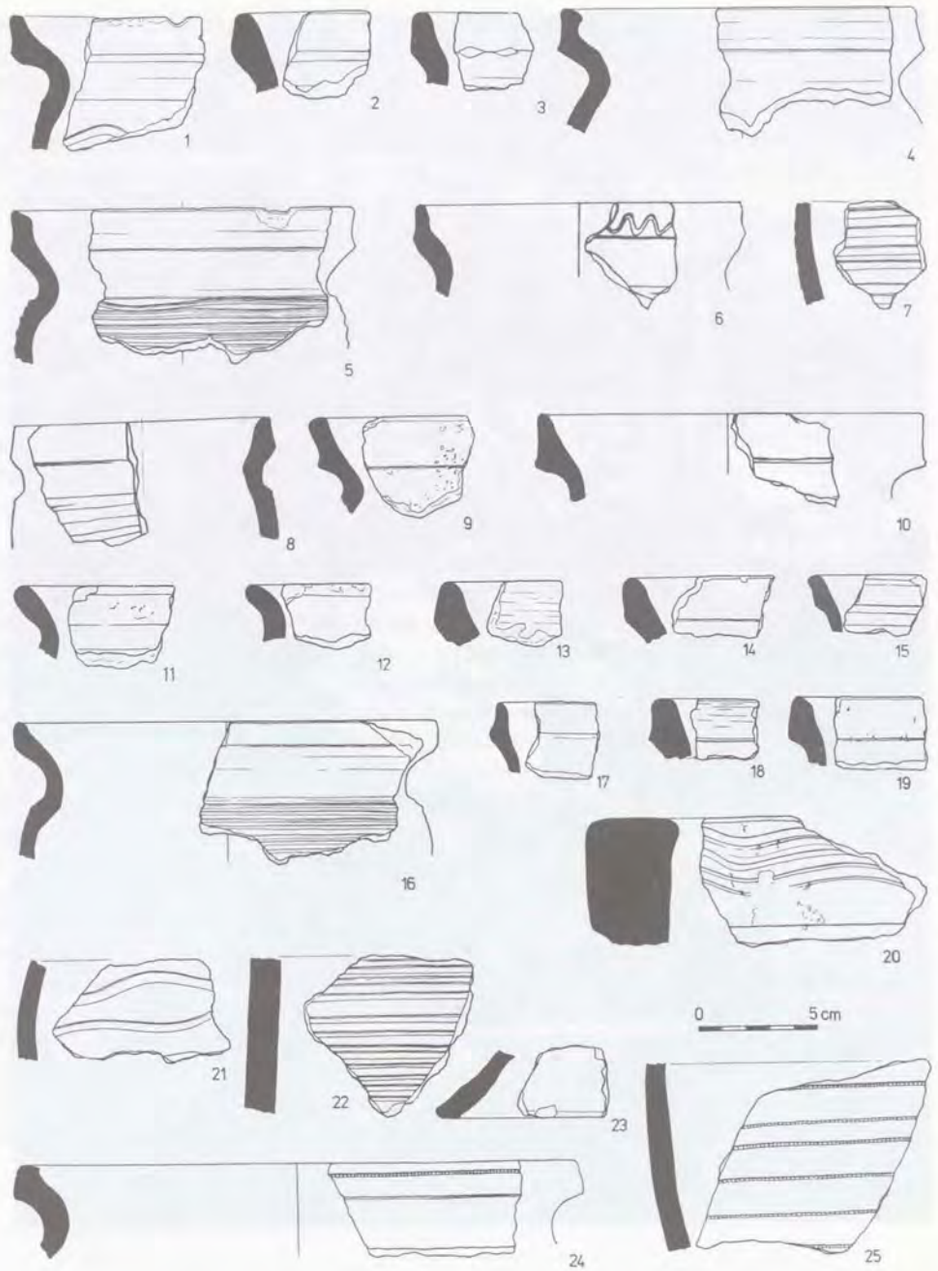

Obr. 5. Josefská ul. 7; č. **1-21:** keramika horizontu I/1 (12.-12./13. stol., vrstvy 46 a 146/1); **22-25:** keramika horizontu I/2 (1. pol. 13. stol., vrstva 79).

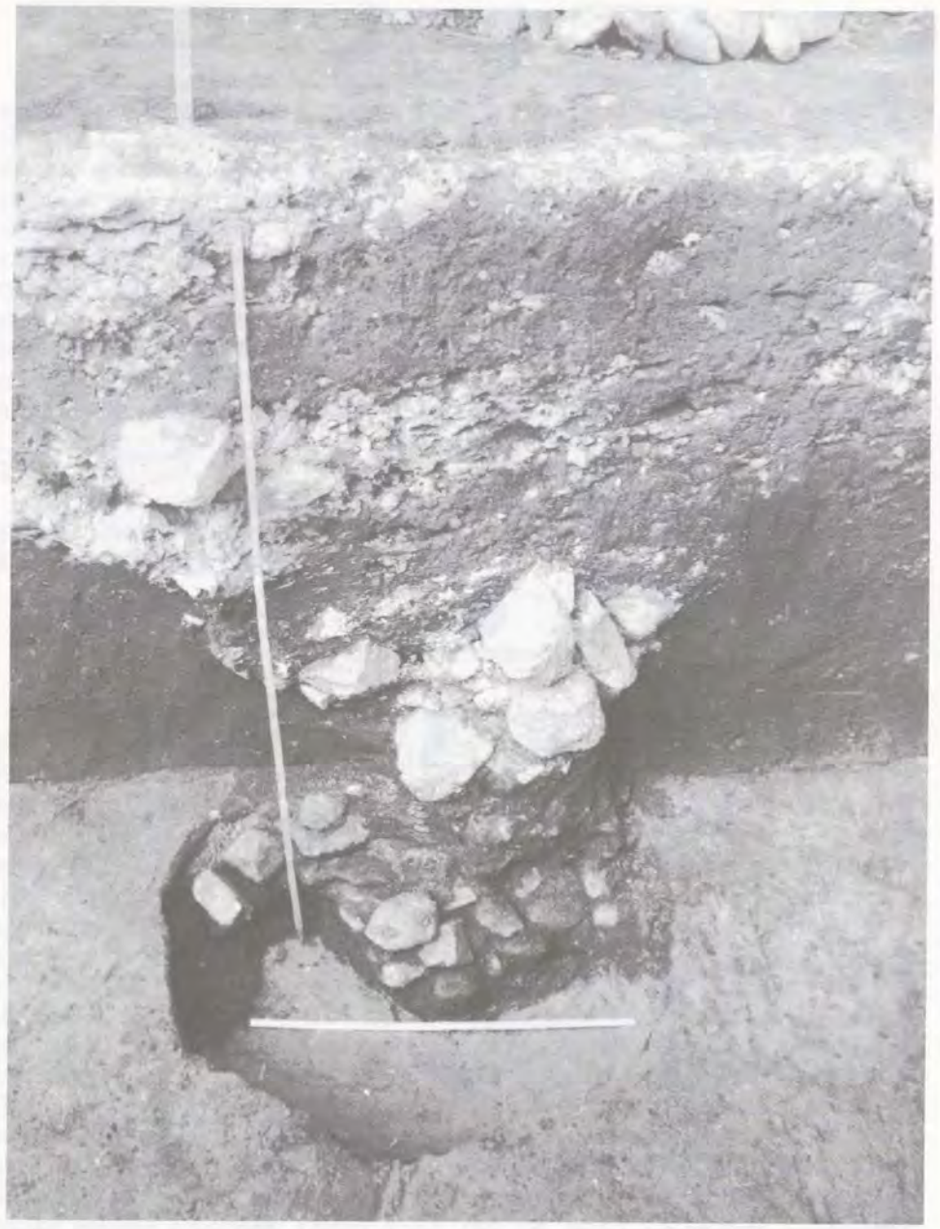

Obr. 6. Josefská ul. 7; částečně vypreparovaný zahloubený objekt č. 16 z 1. pol. 13. stol.

našli jedinou analogii v Miláně. Brněnské nálezové situace umožňují datovat používání těchto luxusních předmětů nejpozději do pol. 13. stol. (Himmelová 1990, 437, 438). Sociálně vyšší prostředí dokládá také meč, překvapivě nalezený v jímce na Mečové ul. 2 s nálezy nejspíše ze závěru 13. stol. Zatím pouze zvodnělé spodní vrstvy jímek počínaje 13./14. stol. poskytly větší množství předmětů z organických materiálů, zejména z kůže a dřeva.

Závěr

Archeologické výzkumy i v městském prostředí přinášejí závažné informace zvláště pro období, kdy písemné prameny pokrývají jen část nesmírně bohatého spektra života středověké společnosti. Mohou přispět závažným způsobem zejména k poznání 13. stol., kdy se formuje nová epocha dějin střední Evropy. Rovněž v Brně pomáhají prameny hmotné kultury překlenout a objasnit přechod mezi starým knížecím centrem a vrcholně středověkým právním městem.

Až do konce 12. stol. si udržuje klíčový význam Staré Brno s pravděpodobným hradem přemyslovské správy i velkofarním ústředím. Přinejmenším od sklonku 12. stol. lze sledovat soustřeďování osídlení také při jihovýchodním okraji areálu, na kterém nejspíše v desátých a dvacátých letech 13. stol. rychle vyrostlo město nového typu s výrazným podílem cizích, především německých osadníků. Souhra mimořádně příznivých podmínek vedla brzy k intenzívnímu osídlení, takže medikantské kláštery zabíraly ve třicátých letech 13. stol. již městiště kypící bohatým životem. Ač zástavba 13. a 14. stol. obsahuje silný podíl objektů z netrvanlivých materiálů včetně provizorních zemnic, typických pro lokační fáze našich měst, první zděné, ještě románské domy ukazují cestu dalšího vývoje. V nejstarší výrobní struktuře se v archeologických pramenech nejvýrazněji projevuje pekařství, výroba vápna a zpracování železa, o dalších profesích lze usuzovat jen nepřímo. Výstavbou kamenných hradeb již před pol. 13. stol. se Brno v tomto ohledu řadí k nejranějším příkladům na území českého státu.

Navzdory znakům, naznačujícím jistou „nehotovost" nového založení, představovalo Brno 13. stol. již mimořádně prosperující komunitu bez konkurence v jihomoravském prostředí. Projevila se zde nesporně souhra příznivých okolností - poloha, tradice urbánní aglomerace spojené s rozvinutým zázemím i obchodními cestami i přítomnost ústředních orgánů zemské a provincionální správy.

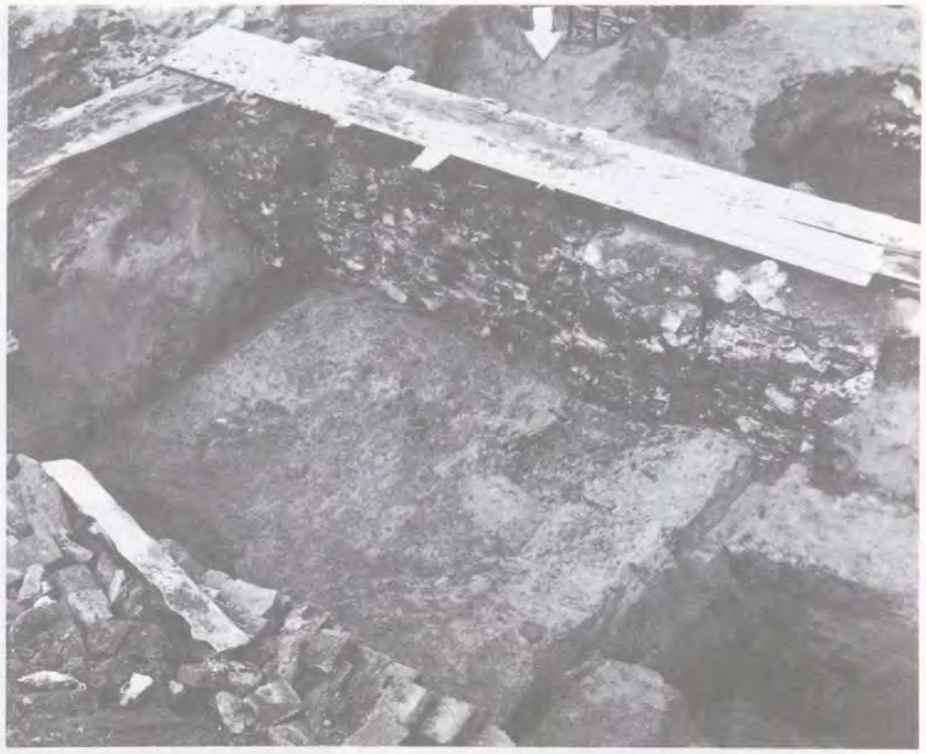

POZNÁMKY

1 Nejnověji byla zajištěna vrstva s nálezy 9.-1. pol. 13. stol. v nezastavěném západním úseku Vídeňské ulice proti nemocnici U milosrdných bratří (obr. 1: 40).

2 Výsledky budou prezentovány v připravované monografii dějin této obce.

3 Rozsáhlá dokumentace geologických profilů je uložena v archívu s. p. Geotest v Brně.

4 Za informace o tomto i dalších nepublikovaných výzkumech Muzea města Brna děkuji PhDr. I. Loskotové.

5 K datování srov. pozn. 10.

6 Jde především o vynikající postavení prvního známého plebána Zdislava i jeho nástupce Alberta, kteří snad patřili ke královským notářům (srov. zvl. CDB II, 228, 229, č. 238; III/1, 205-207, č. 165; IV/I, 226, 227, č. 127; V/2, 204-206, č. 606; též Sulitková 1988, 277, 278). Dále stojí za pozornost existence školy, jakož i vikářů a dalších „homines ecclesie" při chrámu r. 1237, opravňující patrně místního faráře užívat titulu „probošt", ač oficiálně zde byla založena kapitula až r. 1296 (CDB III/1, 205-207, č. 165; CDM V, 46, 47, č. 48). Od sv. Jakuba se sv. Petr lišil také strukturou svého vlastnictví a práv. Podle listiny z r. 1226 pobíral odedávna desátky z cca 20 km vzdálené Kuřimi, kde mu toho roku byl panovníkem podřízen nový kostel (CDB II, 286, 287, č. 287). K r. 1293 se zmiňují jeho desátky nad jakýmisi vesničkami, kdysi příslušnými k brněnskému burgu - jde patrně o vznikající brněnská předměstí, zvláště Cejl (CDM IV, 405-409, č. 320; Vodička 1965, 194). Ještě v pol. 14. stol. jsou dosvědčeny renty, patrně původně areální platy, příslušné k sv. Petru, z některých domů tehdy již v jakubské farnosti. Nelze vyloučit, že se zde odráží vlastnictví příslušných pozemků ještě před jejich přidělením novým osadníkům, což lze snad odvodit i z listiny z r. 1294 (Mendl 1935, 137-139, 304, 305; Sulitková 1988, 283; CDM V, 14-16, č. 15). Dalšími majetky byla v brněnském okolí vybavena škola i další svěcenci z citovaného pramene z r. 1237, a to zřejmě i na Slavkovsku, kde se ve 13. stol. udrželo seskupení zeměpanského majetku (Plaček-Procházka, v tisku).

7 Při úvahách o možné nesoučasnosti dvou hlavních částí města nelze pominout otázku, které z obou ústředních náměstí se ve 13. stol. nazývá „forum antiquum" (Bretholz 1911, 70-72; CDM IV, 405-409, č. 320). Přijmeme-li Richterovo určení na náměstí Svobody (Dolní trh, Richter 1936, 308, 308; Cejnková et al. 1984, 257) a doplňkem R. Vermouzka o původním situování Měnínské brány (1974, 352-360), měli bychom předpokládat, že druhé hlavní tržiště, Zelný trh (Horní), bylo vyměřeno o něco později. Rozpor mezi touto hypotézou a indiciemi naznačují starší počátky petrské části města, zatím těžko řešitelný, svědčí přinejmenším také o krátkém časovém rozdílu v lokalizaci obou částí.

8 Soudě podle situace v dolní části Pekařské ul., měl Svratecký náhon ještě ve 14.-15. stol. podobu širokého, mělkého koryta, čímž lze snad vysvětlit, proč zápis pamětní knihy z r. 1369 nečiní rozdílu mezi vlastní řekou Svratkou a touto vodotečí (Hálová-Jahodová 1975, 60; AMB, rkp. 39, f. 189v.)

9 V době koncipování příspěvku zkoumaná jádra tří gotických domů na asanované parcele č. 471 při Mečové ul. a Dominikánském nám. vykazují opět jednoduché pravoúhlé půdorysy, pro přímou dataci však postrádáme doklady. Pouze na základě složení stavebního materiálu, případně vztahu k některým jiným objektům lze zatím soudit, že vznikla nejpozději ve 2. pol. 14. stol.

10 K navrženému datování 1. fáze 1. horizontu se lze předběžně přiklonit jednak na základě stratigrafických vazeb, jednak s ohledem na charakter nalezené keramiky. Dominují vytažené, avšak ještě nezdobené okraje hrnců (obr. 5: 1-3, 5, 8 aj). Tuhové zásobnice mají již okraje formované do kyjovitých tvarů, někdy již s vnější výzdobou. Jde o varianty těsně předcházející, případně se již takřka shodující s typickými formami 13. stol. (obr. 5: 20; srov. Goš-Karel 1979). Takové exempláře se ojediněle objevují již na přemyslovských hradech, zanikajících do přelomu 12./13. stol. (Kramolín, Dolní Věstonice - Vysoká zahrada, nepubl.; Spytihněv, viz. Novotný 1978, 196, obr. 13: 1).

◄ **Obr. 7.** Kozí, Kobližná ul., č. kat. 54; zemnice č. 5 porušená mladšími zahloubenými objekty a barokním zdivem; šipkou označen vstupní průkop.

◄ **Obr. 8.** Orlí, Minoritská ul., minoritský klášter; zdivo románského domu č. 21, v pozadí starší zhloubený objekt č. 20.

LITERATURA A PRAMENY

Bretholz, B. 1901: Die Pfarrkirche St. Jakob in Brünn, Brno.
- 1911: Geschichte der Stadt Brünn, Brno.
- 1935: Quellen zur Geschichte der Juden in Mähren vom XI. bis zum XV. Jahrhundert (1067-1411), Praha.

CDB: Codex diplomaticus et epistolaris Bohemiae et Moraviae II, III/1, 2, IV/1, V/2, ed. G. Friedrich, Z. Kristen, J. Šebánek-S. Dušková, Praha 1912, 1942, 1962, 1981.

CDM: Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae IV, V, VI, ed. A. Boček, J. Chytil, P. Ritter v. Chlumecky, Olomouc 1845, Brno 1850, 1854.

Cejnková, D. 1980: Archeologický výzkum starobrněnského kláštera, AH 5, 335-337.

Cejnková, D.-Loskotová, I. 1986: I. etapa archeologického průzkumu NKP Špilberk, AH 11, 171-174.

Cejnková, D.-Měřínský, Z.-Sulitková, L. 1984: K problematice počátků města Brna, ČsČH 32, 250-270.

Čižmářová, J. 1980: Nález mladohradištní keramiky ze Starého Brna (okr. Brno-město), PV 1977, 81.

Dragoun, Z. 1984: K otázce vztahu středověkých zahloubených obytných objektů a románských domů, Documenta Pragensia IV, 73-83.

Dřímal, J.-Peša, V. a kol. 1973: Dějiny města Brna II, Brno.

Eliáš, J. 1986: Minoritský klášter v Brně (Stavebně historický průzkum), AH 11, 313-319.

Ferus, V.-Baxa, P. 1991: Das Bürgerhaus in Bratislava in der zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur Typisierung der mittelalterlichen Architektur, AR XLIII, 285-305.

Goš, V. 1984: K otázce zahloubených objektů ve 13. století na severní Moravě (zemnice č. 16 z Loštic - náměstí), VVM XXXVI, 171-178.

Goš, V.-Karel, J. 1979: Slovanské a středověké zásobnice severní Moravy, AR XXXI, 163-175.

Goš, V.-Novák, J.-Karel, J. 1985: Počátky osídlení Rýmařova, PA LXXVI, 184-227.

Habovštiak, A. 1985: Stredoveká dedina na Slovensku, Bratislava.

Hálová-Jahodová, C. 1975: Brno, dílo přírody, člověka a dějin, Brno.

Hanák, J. 1986: Brno, kolektor Mendlovo náměstí, Brno, Geotest.

Hanák, L. 1983: Brno, historické jádro, blok 18, stavebně-historický průzkum, Brno, SÚPRMO.

Hanák, L.-Neubauerová, D., Hanáková, A. 1990: Brno, historické jádro. Stavebně historický průzkum, Starobrněnská 4 - Mečová 10, Brno, SÚPRMO.

Hašek, V.-Měřínský, Z. 1987: Podíl geofyziky při archeologických výzkumech na Moravě v letech 1983-1985, in: Archeológia-geofyzika-archeometria, Nitra, 102-140.

Himmelová, Z. 1990: Sklo středověkého Brna, AH 15, 437-446.

Himmelová, Z.-Procházka, R. 1987: Záchranné výzkumy v Brně r. 1985 (okr. Brno-město), PV 1985, 62, 63.

Himmelová, Z.-Procházka, R. 1990: On the Characteristic of Some Components of Material Culture and Public Health Care of Brno in 16th and 17th Century, in: Studies in Postmedieval Archaelogy I, 127-162.

Hosák, L. 1973: Středověká mezinárodní obchodní cesta jižní Moravou, Jižní Morava 9, 143-147.

Hrdlička, L. 1983: Strategie a taktika současného archeologického výzkumu v historickém jádru Prahy, AR XXXV, 609-639.

Hrubý, V. 1961: Staroslovanské Brno, BMD 3, 130-148.

Chaloupka, G. 1965: K nejstarším dějinám Starého Brna, BMD V, 142-150.

Jan, L. 1988: Kdo byl Crucisburgensis monetae magister, Folia numismatica 3, 23-30.

Klápště, J.-Velímský, T. 1975: Příspěvek ke studiu počátků města Mostu, AR XXVII, 651-672.
- 1978: Mostecké zemnice, AH 3, 121-129.

Klápště, J-Slavíček, A.-Velímský, T. 1975: Archeologický výzkum města Mostu 1970-1975, Most.

Měchurová, Z. 1991: Předběžné výsledky výzkumů na Kapucínském nám. 5 a 8 v Brně, AH 16, 145-168.

Meier, D. 1990: Zu den archäologischen Untersuchungen vor dem neuen Bau und auf dem Münsterplatz in 1988, Ulm und Oberschwaben 45-46, 311-323.

Mendl, V. 1935 (ed.): Knihy počtů města Brna z let 1343-1365, Brno.

Měřínský, Z. 1988: K vývoji osídlení v brněnské oblasti od doby stěhování národů a k nejstarším dějinám Brna do tzv. zakládacího privilegia v roce 1243, in: Najstaršie dejiny Bratislavy, Bratislava, 251-273.

Michna, P. 1970: Ein Massenfund mittelalterlicher Keramik aus Brünn, Dvořák-Gasse, Č. MorMus, vědy společenské 55, 121-156.

- 1974: Objev středověké studny v Brně, AR XXV, 62-65, 111, 112.
- 1988: K poznání zahloubených objektů doby velké kolonizace, in: Rodná země, Brno, 222-284.

Mináč, V. 1980: Zaniknutá stredoveká osada v Slovenskej Novej Vsi-Zelenči, AH 5, 209-215.

Muk, J. 1978: Přínos stavebně historického a archeologického výzkumu Mostu k dějinám městského domu, AH 3, 165-169.

Nekuda, V. 1963: Nálezy středověkých hrnčířských pecí na Moravě, ČMorMus, vědy společenské 48, 57-84.

Nekuda, V.-Reichertová, K. 1968: Středověká keramika v Čechách a na Moravě, Brno.

Novotný, B. 1959: Hromadný nález z 16. století v Brně, Fontes arachaeologicae Moraviae I, Brno.
- 1966: Záchranný výzkum základů a okolí kostela sv. Mikuláše v Brně, PV 1965, 77-79.
- 1967: Výzkum zaniklého kostela sv. Mikuláše na náměstí Svobody v Brně, PV 1966, 57.
- 1974: Zjištění románského osídlení na brněnském podhradí na Pekařské ulici (okr. Brno-město), PV 1973, 79.
- 1978: Výzkum přemyslovského ústředí „castrum Zpitignew" z 11. -12. století a rekonstrukce jeho údělu v archeologických a písemných pramenech, AH 3, 183-215.
- 1982: Brněnské podzemí z pohledu archeologie, in Brno a geologie, Brno, 208-212.

Opravil, E. 1983: Údolní niva v době hradištní, Studie AÚ ČSAV v Brně XI, č. 2, Praha.

Píša, V. 1971: Románské domy v Praze (Příspěvek k poznání kvádříkových staveb), Monumentorum tutela - Ochrana pamiatok 7, 85-174.

Plaček, M.-Procházka, R. v tisku: Hrad Vildenberk, zrod a zánik jednoho dominia, Castellologica bohemica.

Procházka, R. 1985a: Archeologie k počátkům jihomoravských měst, AH 10, 133-142.
- 1985b: Záchranné výzkumy v Brně v roce 1983 (okr. Brno-město), PV 1983, 70, 71.
- 1987: Záchranné výzkumy v Brně v roce 1984 (okr. Brno-město), PV 1984, 59-62.
- 1988: Archeologické prameny ke středověkému Brnu (z nových výzkumů 1983-1987), AH 10, 1988, 83-95.
- 1989: Minoritský klášter v zástavbě středověkého Brna, AH 14, 131-140.
- 1990: Kovové předměty z výbavy středověkého měšťana z výzkumu v Brně - Pekařské ulici, AH 15, 99-109.
- 1991a: Brünner Keramik des 13. und der ersten Hälfte des 14. Jahrhundert und die Frage ihrer auswärtigen Beziehungen, XX. Mikulovské symposium 1990, Brno 233-246.
- 1991b: K charakteristice sídelního vývoje Brna do počátku vrcholného středověku, Miasto zachodniosłowiańskie w XI-XII wieku. Spoleczeństwo-kultura, Wroclaw-Warszawa-Kraków, 119-144.

Procházka, R.-Snášil, R. 1984: Hlavní rysy lokační zástavby Uherského Hradiště ve 2. polovině 13. století, in: Urbes medii aevi, Praha, 43-52.

Procházka, R.-Sulitková, L. 1984: Uherské Hradiště ve 13.-15. století. Sociálně ekonomická struktura a topografie. Uherské Hradiště.

Richter, M. 1982: Hradištko u Davle, městečko ostrovského kláštera. Praha.

Richter, V. 1936: Z počátků města Brna, ČMM LX, 257-314.

Ruttkay, M. 1990: Pece na ranostredovekých sídliskách juhozápadného Slovenska, AH 15, 337-348.

Rzehak, A. 1897: Massenfunde altertümlicher Gefässe im Weichbild der Stadt Brünn, ZDVGMS XIX, 23-41.

Samek, B. 1963: Brněnská radnice, BMD 5, 168-196.

Snášil, R. 1973: Záblacany (okres Uherské Hradiště), in: Zaniklé středověké vesnice v ČSSR ve světle archeologických výzkumů 1, Uherské Hradiště, 89-116.

Stuchlík, S. 1984: Grube der Únětice Kultur in Brno (Bez. Brno-město), PV 1982, 25.

Sulitková, L. 1988: Několik poznámek k dějinám Brna ve 13. a 14. století, in: Najstaršie dejiny Bratislavy, Bratislava, 275-293.

Unger, J. 1987: Sledování výkopu u středověkých hradeb v Brně (okr. Brno-město), PV 1984, 59.

Verbík, A. 1981: Středověké město, in: Uherské Hradiště, dějiny města, Brno, 81-192.

Vermouzek. R. 1974: Brněnské brány, ČMM XCIV, 341-360.

Vičar, O. 1965, 1966: Místopis Brna v polovici 14. století, BMD 7, 242-283, 8, 226-273.
- 1971: Jak vypadaly měšťanské domy v Brně v polovici 14. století, Monumentum tutela - Ochrana pamiatok 7, 57-83.
- 1989: Výškopis Brna v polovině 14. století, BMD 10, 84-96.

Vodička, J. 1959: Počátky špitálu sv. Ducha na Starém Brně. Období předjohanitské 1238-1243, SbMM LXXVIII, 161-204.
- 1965: Přehled vývoje farních a matričních obvodů v Brně, BMD VII, 193-217.
Vojtek, J.-Vojtková, L. 1988: Intestinal Parasites of the Medieval Inhabitants of the Brno City, Scripta Facultatis Naturalium Universitatis Purkynianae Brunensis 18, No. 2 (Biologia), 73, 74.

ZKRATKY

AMB - Archiv města Brna
AH - Archaeologia historica
AR - Brno v minulosti a dnes
ČMM - Časopis Matice moravské
ČMorMus - Časopis Moravského muzea
PV - Přehled výzkumů AÚ ČSAV v Brně
SbMM - Sborník Matice moravské
VVM - Vlastivědný věstník moravský
ZDVGMS - Zeitschift des deutschen Vereines für die Geschichte Mährens und Schlesiens

Archäologie zu den Anfängen des mittelalterlichen Brünn

Zusammenfassung

Die intensive Bautätigkeit im historischen Kern von Brünn hat insbesondere in den jüngsten Jahren erhöhte Bemühungen der archäologischen Institutionen um die Rettung der verschwindenden Denkmäler hervorgerufen (Cejnková-Měřínský-Sulitková 1984; Himmelová 1990; Himmelová-Procházka 1990; Procházka 1985a; 1988; 1990; 1991a, b).

Die bisherigen Erkenntnisse erlauben darauf zu schließen, daß sich die Schwerpunkte der Besiedlung im 11.-12. Jh. einschl. der przemyslidischen Burg im Bereich von Altbrünn befanden. Die mittelalterliche Stadt hat am Anfang des 13. Jh. das unweitgelegene erhöhte Plateau eingenommen, das mit Ausnahme des südöstlichen Randes vorher nicht besiedelt war. Hier, in der Josephgasse Nr. 7, ist es gelungen, den Horizont des 12.-12./13. Jh. nachzuweisen. Die intensive gesamtflächige Besiedlung kann jedoch erst in die 1. Hälfte des 13. Jh. gelegt werden, was von dem schnellen Zuzug wahrscheinlich nach dem Jahre 1210 zeugt. Schriftliche Quellen ermöglichen zwei Siedlungskerne vorauszusetzen, die im kurzen Zeitabstand entstanden sind. Bereits seit der 1. Hälfte des 13. kann auch die Entwicklung der Vorstadt verfolgt werden.

Mit Ausnahme einiger noch im Mittelalter gefüllter Randdepressionen kann man konstatieren, daß die Veränderungen der Form des Geländereliefs im historischen Kern seit dem 13. Jh. nicht allzu bedeutend waren (auch Vičar 1989). Im ältesten Horizont aus dem 12.-12./13. Jh. vermissen wir bisher Objekte von eindeutigem Wohncharakter. Im 13. Jh. tauchen Erdhütten auf, deren Verhältnis zu den um etwas jüngeren Kellergeschossen der Fachwerkhäuser nicht vollkommen geklärt ist. Bereits vor der Mitte des 13. Jh. kann man mit vereinzelten Steinhäusern rechnen, von denen ein im Areal des Minoritenklosters entdeckt wurde. Der Aufbau von Konventgebäuden bedeutete auch den Untergang einer Reihe von Objekten mit Produktionsfunktion, insbesondere von Backöfen und Kalköfen. Besonders im 13. Jh. läßt sich eine bedeutende Unregelmäßigkeit in der Raumverteilung der Wohnobjekte im Rahmen von Parzellen konstatieren. Die Fachwerkhäuser finden wir schon öfter an der Stirn der Parzellen, was für die hauptsächlich seit dem 14. Jh. sich entwickelnde gemauerte Architektur typisch ist. Hygienische Probleme wurden durch Ausschachtung von bis 10 m tiefen Abfallgruben in der festen Lößsohle gelöst.

Auf dem Gebiet der Sakralarchitektur verdient die vor allem die Untersuchung des westlichen Traktes des Minoritenklosters und ferner dann die Entdeckung eines bisher unbekannten Baues bei der St. Jakobskirche Aufmerksamkeit. Die Probeschnitte an den Stadtmauern im südöstlichen Teil des Stadtkerns bestätigten im Einvernehmen mit schriftlichen Quellen deren Entstehung bereits gegen Mitte des 13. Jh.

In Funden der materiellen Kultur der ältesten Periode dominiert die Keramik, die anfangs völlig auf den heimischen Traditionen basiert, und die jedoch bereits seit der 1. Hälfte des 13. Jh. neue Anregungen aus dem Donauraum, insbesondere aus Neiderösterreich, absorbiert. Die Eigentumsabstufung deuten eher die Funde von importiertem Luxusglas an.

Das Zusammenspiel von günstigen Umständen bedingte bereits im 13. Jh. die erfolgreiche Entwicklung der Stadt, die sich sofort unter die ersten in Mähren eingereiht hatte. Trotz zahlreicher Beschädigungen bieten die archäologischen Forschungen des mittelalterlichen Brünn eine einzigartige Möglichkeit, den Prozeß der Urbanisierung einer erstrangigen Siedlungsagglomeration sowie der Gestaltung der materiellen Kultur des Bürgertums zu verfolgen.

Ludmila Sulitková

BRNO V LISTINÁCH DO POČÁTKŮ INSTITUCIONÁLNÍHO MĚSTA

Oživený zájem o komplexní výzkum počátků našich měst je možno datovat zvláště od 60. let tohoto století, kdy se výraznou měrou na jejich poznání začíná podílet svými specifickými výzkumnými metodami středověká archeologie a studium dějin osídlení. Ve spojení s klasickými metodami historickými a právně historickými přinesly tyto výzkumné postupy závažné poznatky osvětlující počátky nových sídelních jednotek v širších geopolitických a společenskoekonomických souvislostech.

Podobný pokus byl v polovině 80. let učiněn i pro Brno. Autoři D. Cejnková, Z. Měřínský a L. Sulitková[1] znovu přehodnotili poznatky dosavadní literatury na tomto poli, jejichž přínos byl vskutku nemalý a na základě svých historických a archeologických průzkumů pak formulovali některé další poznatky, především ve vztahu k lokalizaci brněnského hradu pro období 11.-1. pol. 13. stol. V letech bezprostředně následujících se problematika počátků města Brna stala předmětem zvýšené badatelské pozornosti, která se koncentrovala hlavně na sídelně topografickou situaci v Brněnské kotlině od dob stěhování národů po vrcholný středověk,[2] na komplex otázek spjatých s existencí a lokalizací brněnského hradu do pol. 13. stol.[3] a funkcí Starého Brna ve správě brněnské provincie,[4] jakož i na problematiku počátků plně institucionalizovaného města[5] a společenského původu prvních generací patricijských rodin.[6] Některá nová zjištění v naznačených směrech umožňuje pouze archeologický výzkum (komplikovaný však mnohdy novověkou zástavbou) či všestranné zhodnocení dostupných historických pramenů. V tomto smyslu se ve svém příspěvku pokusím o rekapitulaci písemných zpráv vztahujících se k brněnskému hradu jako sídlu provinciálních úřadů do pol. 13. stol.

Prvé spolehlivé zmínky o hradu Brno („urbs Br/e/nen")[7] z Kosmovy kroniky se váží k r. 1091 a 1099, tedy k období, kdy brněnský úděl byl rozdělen na vlastní Brněnsko a samostatné Znojemsko a další ojedinělá zmínka o „castrum Brnen" je z pramene diplomatické povahy, totiž ze zakládací listiny třebíčského kláštera hlásící se do r. 1104 (ta je však středověkým falzem z doby po r. 1200). Pro existenci brněnského hradu do 3. čtvrtiny 12. stol. nemáme písemných podkladů, nepřímým dokladem jeho existence jsou od poslední čtvrtiny 12. stol. jména jeho kastelánů, známá ze svědeckých listinných formulí, a to k r. 1174 Mojka a pak v souvislejší řadě od 20. let 13. stol. do r. 1240 Tasa, Ratibora z Deblína, Přibyslava z Křižanova a Ratiborova

syna Hartléba.[8] Tito hradští úředníci jsou vesměs uváděni s přídomkem „Brunensis", pouze Hartléb jako „burgravius de Bruna",[9] přičemž v žádném případě jejich funkce není výslovně spojena s hradem.[10] V označení jejich místní příslušnosti nedošlo k žádné změně, přestože této podléhalo územně správní členění. Zatímco kastelánství Mojkovo spadá do nejasného období vývoje brněnského údělu po pol. 12. stol., kdy bylo Brněnsko přičleněno ke Znojemsku, působnost dalších zjistitelných hradských správců spadá již do období markrabského. Podobně ani v datačních formulích dobových listin či v jejich textové části se až do sklonku vlády Václava I. nikdy nesetkáváme se spojením „castrum Bru/n/na" či „Brunense". To je však případ i jiných soudobých hradských správních center, u nichž jen zcela výjimečně bylo užito výslovného označení hrad, jako např. pro Olomouc r. 1208, 1213 a 1239.[11]

Zkoumání frekvence výskytu té které lokality v datovacích formulích[12] stále početnějších panovnických a markraběcích listin v 1. pol. 13. stol. umožňuje i při současném uvědomění si torzovitosti jejich dochování částečnou rekonstrukci itineráře krále i markraběte a v konečném důsledku i postižení významu hradu, který zeměpán pro svůj pobyt častěji vyhledával a z něhož vyřizoval své „státnické" záležitosti. Tak markrabě Vladislav Jindřich (1197-1222) z devíti zachovaných listin[13] jen jednu datoval „Brenne" a z krátkého období vlády markraběte Vladislava (1224-1227) neznáme žádnou jím vystavenou listinu. Z početnější listinné produkce 12ti leté vlády Přemysla (1228-1239) se dochovalo 23 bezpečně pravých listin, z nichž převážná část (15) je datována v centrálních místech, a to rovnoměrně po pěti v Olomouci, Znojmě a Brně.[14] Současně však třeba mít na paměti, že tato léta jsou již ve znamení nově se utvářejících městských organismů a že tedy datace zmíněných pěti listin markraběte Přemysla postrádá přímou vazbu ke kastelánskému hradu (místo vystavení jedné z těchto listin je navíc upřesněno jako „in domo Brumonis"),[15] přičemž ve způsobu zápisu místa vydání listiny je tato změna nepostižitelná.

Významnější role, kterou Brno zaujímalo v politice českých panovníků vyplývá z listin krále Přemysla Otakara I.,[16] který plných 8 z 20 datovaných na Moravě vystavil v Brně a také z listin Václava I., zvláště z období jeho přímé vlády na Moravě (1239-1246),[17] do něhož spadá i vydání tzv. zakládací listiny pro Brno.[18] To se do své institucionalizované podoby utvářelo postupně přinejmenším od 30. let 13. stol. a proto je v případech datace „in Bru/n/na", „Bru/n/nae"[19] těžko rozlišitelné, zda toto označení bylo užito pro hrad (případně pro Staré Brno) či pro město,[20] v každém případě je však z jejich poměrně častého výskytu v porovnání s jinými místy na Moravě[21] zjevné, že především králové, a méně již markrabata, oceňovali jeho výhodnou polohou při výkonu svých vladařských povinností a že tedy bylo významným střediskem teritoriálního charakteru.[22] Poměrně často jsou v panovnických a markraběcích listinách doloženi od 1. desetiletí 13. stol. též brněnští úředníci spjatí s hospodářskou správou provincie, a to komorník, případně podkomorník, vladař („villicus") a prokurátor.[23] Alespoň u části těchto úředníků, případně dalších osob z nejbližšího okruhu panovníka (mincmistrů, notářů) se nám podařilo prokázat, že ze svých pozic v ústřední

správě přecházejí do nových správních funkcí v právě se konstituujícím městském organismu (především do funkce rychtáře jako panovníkova zástupce ve městě).[24]

Hradská správa obecně se však již v tomto období přežívá a zatímco na jedné straně vznikají hrady nového typu,[25] ve správním aparátu země přejímají důležité funkce města vznikající za přímé podpory panovníka.[26] Úpadek hradské správy má také za následek vznik nové pozemkové šlechty rekrutující se z bývalých hradských úředníků,[27] což znamená, že termín „castellanus", jehož frekvence je navíc pro Brno slabší v porovnání s jinými moravskými hradskými centry, spíše vyjadřuje tento kvalitativní posun významu a není tedy zcela synonymní s termínem „burgravius".[28] Jak víme, byl tak označen jen 1x Hartléb v r. 1240, tedy v době málo předcházející prokazatelné existenci tzv. právního města Brna. Častěji jsou tak označeni správci královského hradu Veveří, doložitelného poprvé r. 1213 a budovaného již jako pevnostní stavba vrcholného středověku. Týž kastelán, který je na Veveří uveden r. 1238, totiž Přibyslav z Křižanova, je v následujících dvou letech uveden jako kastelán brněnský a bývalý brněnský kastelán Ratibor z Deblína se v téže funkci na Veveří objevuje v listině vzniklé sice po r. 1253, ale svým obsahem se hlásící do 40. let 13. stol.[29] Za stávajícího stavu historických pramenů není možno jednoznačně posoudit, zda se jednalo o poměrně běžné střídání funkcí hradských úředníků[30] anebo zda případně tato skutečnost může znamenat dočasný přenos sídla provinciální správy na Veveří[31] v údobí, kdy zřejmě funkce vlastního brněnského hradu byla přinejmenším utlumena, o čemž svědčí úplná absence přímých údajů o něm, sporadičtější výskyt jmen jeho kastelánů, jakož i bezpečně doložený opakovaný pobyt krále (1234, 1240)[32] v domě mincíře (mincmistra) v místech pozdějšího města, jež na základě předchozího výzkumu charakterizujeme jako „okrsek markraběcích lidí".[33] Jisté je, že pravomoc úřadů na Veveří se vztahovala na území horního toku řeky Svratky, neboť jeho kastelánovi byla r. 1243 svěřena ochrana doubravnického kláštera[34] a starodávné platební povinnosti měl vůči němu též klášter v Tišnově.[35]

Komunikačně byl hrad Veveří z Brna dobře dostižitelný, a to jak ze Starého Brna, tak z oblasti vlastního města buď ve směru přes Komín nebo Královo Pole.[36] Tato lokalita, původně v zeměpanském majetku, což vyjadřuje výstižně její název, vykazuje mnohé úzké vazby s Brnem. Jednak zde mají dvorce příslušníci první generace brněnské patricijské vrstvy a dále se zde výrazně promítá vliv starobrněnského špitálu johanitského řádu prvotně (r. 1238) měšťanského založení. Svou přízeň řádu na Moravě obecně projevil již markrabě Vladislav Jindřich a král Přemysl Otakar I. v r. 1213[37] a starobrněnským johanitům se dostalo významných výsad od krále Václava I. i Přemysla Otakara II., ať již to bylo horní právo na vinicích o okolí Brna[38] či přiřčení svobodné krčmy na Starém Brně, vyňaté z pravomoci zeměpanských úředníků i brněnských měšťanů, r. 1251.[39] V Králově Poli se prolínal jak vliv johanitů, jimž zde byla r. 1279 vysvěcena kaple sv. Víta, tak brněnského farního kostela sv. Jakuba a herburského kláštera, nárokujících si ne zcela oprávněně desátky ze zdejších majetků.[40] Kostel sv. Jakuba zde prosazoval

své nároky (též na farní právo) nepochybně vzhledem k tomu, že tu měli četné majetky brněnští měšťané, přičemž svatojakubský farář Oto sám pocházel z patricijské rodiny Wolflinů.[41] Jak již bylo naznačeno, dá se v Králově Poli dokázat vlastnictví dvorců v rukou přímých potomků těch měšťanů, kteří se podíleli jako lokátoři na budování institucionálního města a jejichž majetky nepochybně měly základ v přímých donacích panovníkových.[42] Prokazatelně to byl Oldřich Niger, obvěňující nemovitostmi klášter dominikánek zvaný herburský,[43] Anselm,[44] Jinchřich Fuchs,[45] Jindřich Sweller (ten své pole u Králova Pole daroval též klášteru herburek),[46] rodina z Húzové[47] („de domo Theutonica") a potomci mincmistra Eberharda (působící na Moravě na přelomu 60. a 70. let 13. stol.), kteří se záhy začlenili mezi přední brněnské patricije.[48] Ve směru nejkratší spojnice z Králova Pole do města měl dvůr Starchard, syn Peregrinův, který jej r. 1258 prodal herburskému klášteru.[49] Soustředěný zájem církevních institucí, především johanitů, a brněnských patricijů o ves Královo Pole v první pol. 13. stol. prokazuje, že ze sídelně geografického hlediska sehrála mezi lokalitami v bezprostředním brněnském zázemí nejvýznamnější roli. Ta byla nepochybně dána polohou při dálkové komunikaci (Trstenické stezce), přičemž navíc přes Medlánky byl odtud také snadno dosažitelný hrad Veveří, jehož strategický význam oceňoval jak Přemysl Otakar II., tak později Lucemburkové.[50] Vědomí kontinuity významu pak zřejmě vedlo ve 2. pol. 14. stol. k tomu, že v Králově Poli si jakousi vedlejší rezidenci vybudoval markrabě Jan Jindřich.[51]

Z předchozích řádků je tedy patrno, že existence brněnského hradu je z dochovaných historických pramenů pro 1. pol. 13. stol., kdy se těžiště správy v souvislosti se sídelní i společenskopolitickou rekonstrukcí přesouvalo do nově vybudovaného města, jen obtížně prokazatelná. A podobně je tomu s doklady, jež by mohly přispět k jeho lokalizaci, a to ať již se jedná o období do konce 12. stol., kdy by měl ještě nejspíše podobu velkoplošného hradiště s valovou fortifikací, či o období následující, v němž by podle dobových analogií musel stavebně představovat buď fortifikaci tz. přechodného typu anebo již dispozičně sevřený, zděný objekt s hradbou a typickou věží.[52]

Velmi vágně vypovídají o možné poloze hradu pouze 2 zmínky, a to Kosmova k r. 1091 a formulace z třebíčské listiny k r. 1104, která, jak bylo naznačeno, i když je falzem, odráží situaci 12. stol. Pro lokalizaci brněnského hradu v 1. pol. 13. stol. pak z písemných pramenů nemáme nejmenší indicie. Kosmas, tlumočící radu Zderadovu Břetislavovi, který s otcem Vratislavem přitáhl vojensky k Brnu, podává charakteristiku terénní situace tak, že Břetislav si měl postavit tábor „podle řeky na této straně hradu". Vojsko se tedy muselo dostat až k přístupové cestě z jihozápadu přes svratecký brod[53] a hrad by se byl podle této zprávy musel nacházet v nižinné poloze, což, jak známo, na jižní Moravě nebylo ke konci 12. stol. nijak neobvyklé.[54] V tzv. zakládací listině kláštera třebíčského se kromě jiných nadání uvádí i „locum in Luco prope castrum Brnen sancti Benedicti" a výnosy z brněnského trhu, krčmy a ražby mince, které mají plynout „ad capellam s. Benedicti".[55] V dosavadní literatuře se přijímá ztotožnění kaple sv. Benedikta s benediktinským proboštstvím v Komárově, neboť jeho existence je doložena dvěma nesporně

pravými listinami k r. 1225 a 1226, v nichž se uvádí „Arnoldus, propositus de Luh(a) (sancti Benedicti).[56] Přestože patrocinium tohoto benediktinského probošství bylo sv. Jiljí,[57] nemůžeme přijmout domněnku, že patrocinium sv. Benedikta bylo starším zasvěcením Prokopské kaple na Starém Brně,[58] s níž bylo spojeno notářství mince a výběru berně v brněnské provincii.[59] Výše uvedené znění listiny sice k této myšlence svádí, ale údaje o kapli sv. Benedikta a hradu sv. Benedikta její padělatel zřejmě zkomolil. Této hypotéze totiž odporuje i znění prvního testamentu královny Elišky Rejčky, v němž tato postupuje „molendinum prope sanctum Benedictum" r. 1330 starobrněnskému klášteru cisterciaček, který založila.[60] V těchto letech se souběžně častěji uvádí kaple sv. Prokopa, jejíž patronátní právo, získané královnou r. 1321 bylo r. 1323 převedeno též na cisterciácký klášter na Starém Brně[61] a zmíněný mlýn se skutečně nacházel v bezprostřední blízkosti komárovského probošství.[62] Nicméně lákavou hypotézu, která byla vyslovena v souvislosti se snahou lokalizovat brněnský hrad, není nutno zcela opustit, a to v té části, v níž hledá spojitost místa nazvaného „in Luco" s tratí V lukách či Na louce někde v nížinné poloze poblíž hradu. Kromě uvedených topik se totiž setkáváme pro 60. léta 12. stol. s místem nazvaným Na louce[63] (Naluche)[64] či k r. 1228 „Nylysd iuxta Brunam",[65] novější literaturou opomíjeným.[66] V r. 1228 se tato lokalita spolu s královským dvorcem na Starém Brně („curia in Bruna")[67] vypočítává mezi majetky velehradského cisterciáckého kláštera,[68] zatímco jen o málo dříve uváděný přídomek „de Luh(a)" se váže k benediktinskému probošství. Nemohlo tedy jistě v soudobé notářské a majetkově právní praxi dojít k záměně obou lokalit. Zdá se však, zvláště ve spojení se zmíněným dvorcem Přemysla Otakara I., který by snad mohl být totožný s panovnickým dvorcem v tzv. Královské zahradě poblíž starobrněnského johanitského špitálu, doložitelným pro období vlády Václava II.,[69] že lokalita zvaná Na louce (tedy v původním znění „In Luco", „Na luce", „Nylysd") se starobrněnským osídlením souvisí. Nepochybně etymologicky vyjadřuje spojitost s nížinným terénem se spíše kyselými půdami. Ze zhodnocení topografické situace v nejbližším okolí Brna je pak pro identifikaci polohy této lokality skutečně nejvhodnější její umístění mezi svrateckým náhonem a vlastní řekou Svratkou ve směru k lokalitě Luh, tedy Komárovu, snad do míst pozdějších Nových Sadů. Tudy totiž, jak patrno z mladších plánů od 17. stol.,[70] probíhala přímá spojnice mezi Komárovem a osadou Křídlovice, sousedící se Starým Brnem. Z této osady, jejíž vznik byl přibližně současný se Starým Brnem[71] a která zřejmě též plynule navázala na zdejší mladohradištní osídlení,[72] cesta ve směru na Staré Brno dále nepokračovala, končila u kaple sv. Prokopa,[73] zatímco v opačném směru se u Komárova napojovala jak na dálkovou komunikaci do Pohořelic tak spojnicí přes Černovice na další exponovanou trasu do Měnína. Kaple sv. Prokopa, k níž náležely zmíněné zásadní funkce v územní správě spjaté s panovníkovým regálem, je lokalizována do míst dnešní křižovatky ulic Václavské a Křížové,[74] kde novější archeologické výzkumy nevylučují možnost existence fortifikace z 10.-11. století.[75] Byla-li úloha Starého Brna jako lokality předcházející městu Brnu ze sídelně topografického hlediska[76] i hlediska teritoriálně správního dostatečně prokázána,[77] pak uvedené dva údaje k lokalizaci brněnského hradu k r. 1091 a k r. 1104 nejspíše potvrzují, alespoň pro obdobní do konce 12. stol., jeho existenci v nížinné poloze na Starém Brně anebo v jeho bezprostřední blízkosti směrem ke Komárovu.

Nejčastěji uváděnou hypotézu o umístění starého brněnského hradu na petrovskou vyvýšeninu je totiž současné možno zpochybnit. Tento předpoklad, jak známo, nebyl zatím potvrzen archeologicky a hlavní opora, spočívající na písemném záznamu z r. 1306,[78] který zde měl (poprvé a naposledy) uvádět tvrz („arx") padá při zjištění, že zmíněný passus královského mandátu lze při pouhé záměně písmene „c" a „e" a jiném frázování interpretovat v odlišném smyslu. Připomeňme také, že by se o tvrzi navíc mluvilo v době, kdy o existenci hradu na Špilberku nebylo nejmenších pochyb. Uvedený královský mandát z 10. ledna 1306, nařizující respektování práv kolegiátní kapituly svatopetrské, je totiž zachován jen v nemálo novodobých opisech,[79] přičemž opis z počátku 18. stol. respektuje zřejmě správnou podobu zápisu předlohy, v níž nešlo o polohu probošství „sub ecclesia et arce", ale gramaticky a stylisticky správněji o probošství pod kostelem a městiště („aree") a domy mezi kostelem a hradební zdí, což navíc odpovídá rekonstrukci stavu osídlení v těchto místech pro období jen o půl století mladší.[80] Příslušná formulace pak tedy zní: „...domus prepositure, in que morari consvevit ipsi prepositure prepositus sub ecclesia et aree ac domus ipsius ecclesie inter ipsam ecclesiam et murum civitatis... site." Spojení „domy a městiště" se kromě toho v dalším textu mandátu objevuje ještě jednou a král Václav III. zdůrazňuje, že kapitulní poddaní, osazení v uvedených domech a městištích, mají požívat takových výsad, jako tomu bylo za probošta a královského pronotáře Petra. Tím byl v letech 1291-1297 Petr Angeli, obdařený olomouckým biskupem v březnu r. 1296 hodností brněnského probošta.[81] K okruhu královských kaplanů patřil zřejmě už i první jménem známý svatopetrský probošt Zdislav, doložitelný v letech 1222-1239.[82] V té době, což je pro naše poměry poměrně velmi časné,[83] již také u sv. Petra byla škola, uváděná v markraběcí a královské listině k r. 1234 a 1237.[84] Toto sepětí svatopetrského kostela s královskou kanceláří a jeho role ve výchově osob, jež vzdělání předurčovalo k zastávání důležitých funkcí ve správě země, nepochybně bylo podkladem k tomu, že biskup Jan v r. 1306,[85] když potvrdil povýšení kostela na kolegiátní z r. 1296, zmínil se o jeho umístění „in loco tam solemni et famose". V žádné z dalších listin, ať již biskupských, panovnických či papežských týkajících se kapituly sv. Petra a shromážděných v knize městských privilegií pro léta 1296-1497,[86] však reminiscence na mimořádnost jejího postavení, či snad dokonce spojení se sídlem markrabat nenacházíme. Jen v listině papeže Pavla II. z r. 1466 je kostel sv. Petra spojován s místem, na němž časem („interdum") sídlela zemská knížata, ovšem zmíněné slovo „interdum" toto svědectví, podávané navíc v značném časovém odstupu samo zeslabuje.[87] Podobně neurčitou je i „Relatio de ecclesia collegiata" z konce 16. stol., podle níž byl kostel na Petrově „vystavěn před více než 440 lety neznámým markrabětem.[88] Jak tuto relaci, tak doklady vzniklé r. 1629 v souvislosti s restitucí svatopetrského farního obvodu, možno spíše

v dobové atmosféře, kdy s příklonem značné části obyvatelstva koncem 16. stol. k luterskému náboženskému vyznání a tím ke svatojakubskému kostelu fara u sv. Petra téměř zanikla,[89] považovat za „pia fraus" potřebnou pro zvýraznění vážnosti požadavků ze strany svatopetrské kapituly.

V souvislosti se studiem osídlení na území Brna však nutno zdůraznit, že kostel sv. Petra sehrál důležitou úlohu v počátcích jeho budování, kdy zřejmě z pověření panovníka plnil funkci lokátora, o čemž vypovídají k němu příslušné areální platy ještě ve 14. stol.[90] Byl příslušný pro starší slovanské obyvatelstvo a se svým filiálním kostelem sv. Michala představoval v 1. pol. 13. stol. pendant k dvojici kostelů sv. Jakuba a Mikuláše, vykonávajícím správu pro cizí kolonisty[91] (Němce a Romány). Při absenci důkazů o možném situování hradu na Petrov pak také není možno přijmout hypotézu, že kostel sv. Michala byl původně velkofarním.[92] Víme-li, že dominikánskému klášteru byl předán nejdříve ve 30. letech 13. stol.,[93] zbývá zodpovědět otázku, jakou funkci plnil předtím. Na základě předchozích výzkumů se domníváme, že s největší pravděpodobností byla tato svatyně určena pro užší okruh osob z nejbližšího okruhu zeměpánova, kteří se v souvislosti s posunem těžiště osídlení a správy ze Starého Brna usidlovali v této části nově budovaného města východně od Petrova. Jak již bylo naznačeno, dá se na konkrétních příkladech dokázat, že tyto osoby se nejen stávají měšťany, ale podílejí se též na výstavbě města jako jeho lokátoři.[94] Tito lidé, nepochybně patřičného vzdělání, pak zasedají v radním kolegiu, přičemž bývalý zeměpánův mincmistr se ujímá funkce přímého panovníkova zástupce ve městě, tedy rychtáře. Představují tak v procesu naznačeného rozkladu hradské správy jistý ekvivalent nové pozemkové šlechtě.

V našem příspěvku jsme se tedy na základě písemných zpráv a sídelně topografického studia snažili prokázat, že Brno raného i vrcholného středověku bylo důležitým nadregionálním centrem. Do konce 12. stol. byly tyto funkce spjaty se Starým Brnem, které se s přídomkem „staré" v protikladu k městu Brnu objevuje až r. 1247 a v jehož bezprostřední blízkosti také patrně stávalo nížinné hradisko. Sem také nutno lokalizovat původní velkofarní „brněnský kostel", uváděný v listině biskupa Jindřicha Zdíka, kladené do r. 1141.[95] V 1. pol. 13. stol. sice jiště figurují hradští kasteláni, ale zřejmě stále více ve změněném významu slova jako hradčané. Lokalizace hradu je pro toto období ještě obtížnější a není vyloučeno, že některé funkce supluje královský hrad na Veveří se strategicky výhodnou polohou. V každém případě však poslední výskyt jména brněnského purkrabího zcela koresponduje s obdobím, kdy role staré hradské správy nenávratně zaniká a kdy se nové správně politické a ekonomickospolečenské úlohy ujímá město, v němž našli uplatnění v transformovaných funkcích mnozí z předchozích provinčních úředníků a osob blízkých panovníkovi.

POZNÁMKY

1 K problematice počátků města Brna. Československý časopis historický (dále jen ČsČH) 32, 1984, s. 250-270.

2 Z. Měřínský, K vývoji osídlení v brněnské oblasti od doby stěhování národů a k nejstarším dějinám Brna do vydání tzv. zakládacího privilegia v roce 1243. In: Najstaršie dejiny Bratislavy. Referáty zo sympózia 28.-30. októbra 1986. Bratislava s.a., s. 251-254; Týž, Vývoj osídlení v brněnské oblasti v 6.-13. století. Vlastivědný věstník moravský (dále jen VVM) 40, 1988, s. 111-114.

3 R. Procházka, Archeologie k počátkům jihomoravských měst. Archaeologia historica (dále jen AH) 10, 1986, s. 133-142; L. Jan, Kdo byl Cruciburgensis monetae magister? Několik poznámek k počátkům města Brna. Folia numismatica 3, Supplementum ad Acta Musei Moraviae, Scientiae sociales 73, 1988, 23-30; Z. Měřínský, K vývoji osídlení; Týž, Vývoj osídlení.

4 L. Sulitková, Několik poznámek k dějinám Brna ve 13. a 14. století. In: Najstaršie dejiny Bratislavy, s. 275-295; L. Jan, c.d., s. 23-30.

5 R. Procházka, Archeologie, s. 133-142; Týž, Archeologické prameny ke středověkému Brnu (Z nových výzkumů 1983-1987). AH 13, 1988, s. 83-95; Týž, Minoritský klášter v zástavbě středověkého Brna. AH 14, 1989, s. 131-132.

6 L. Sulitková, c.d., s. 280-285.

7 Termín „urbs" vyjadřuje u Kosmy lokalitu vyššího řádu nežli „oppidium" a „castrum". M. Bláhová, Terminologie sídlišť ve vyprávěcích pramenech první čtvrtiny 13. století. ČsČH 26, 1978, s. 265, 269.

8 L. Sulitková, c.d., s. 276 a pozn. 7 na s. 285-286; R. Procházka, Archeologie, s. 135-136.

9 CDB III/2, č. 243, s. 324.

10 Podobně je tomu např. v Praze, kde označení „Pragensis", „de Praga" znamená v této době hrad. I. Hlaváček, Několik úvah o rezidenční funkci měst a míst ve vrcholném středověku. In: Najstaršie dejiny Bratislavy, s. 241.

11 Jedná se o listinu biskupskou, krále Přemysla Otakara I. a markraběte Přemysla. CDB II, č. 78, s. 74; č. 245, s. 236-237; CDB III/1, č. 214, s. 280-283.

12 V této souvislosti není důležité, zda jde o dataci právního činu („actum") či vlastního zlistinění („datum"). Eliminujeme samozřejmě středověká i novověká falza.

13 1222 VI. 24, CDB II, č. 232, s. 220-221.

14 Datum „in Brenne", „Brunae". 1234 XI. 2, CDB III/1, č. 90, s. 104-106: 1234 XI. 10, CDB III/1, č. 91, s. 127-128; 1235 III. 28, CDB III/1, č. 107, s. 129-133; 1235 VI. 6, CDB III/1, č. 113, s. 139-140; 1235 VII. 29, CDB III/1, č. 119, s. 147-149. Listiny zde vydané byly určeny příjemcům z Brna (špitál křížovníků) a církevním institucím z blízkého okolí (klášter v Rajhradu, Zábrdovicích, Tišnově a Doubravníku).

15 1234 XI. 10, CDB III/1, č. 91, s. 127-128.

16 I. Hlaváček, Die Itineräre der Böhmischen Herrscher bis zum Jahre 1253 aus verwaltungsgeschichtlicher Sicht. In: Folia diplomatica 1, Brno 1971, s. 121, 122. V případě Brna není tak výrazné, co platí pro ústřední správní roli Prahy té doby, že by totiž listiny zde vydávané byly určeny jen příjemcům v dosahu bezprostřední působnosti správního centra. Kromě církevních institucí, a to i v Olomouci, mezi příjemci figuruje i vzdálené město Uničov. Relativně větší počet listin tohoto panovníka pro moravské příjemce v porovnání s českými však svědčí o vyspělosti zdejšího prostředí ve vztahu k listině.

17 I. Hlaváček, Die Itineräre, s. 124, 125, 127. Ten udává, že v Brně vystavil Václav 14 z 21 listin datovaných na Moravě z celého období své vlády. My jsme zachytili 9 listin datovaných v Brně, určených s jednou výjimkou církevním institucím, mezi nimiž je třemi zastoupen olomoucký biskup.

18 1243, leden, CDB IV/1, č. 17, s. 79-87.

19 Rozbor nejstarších forem zápisu Brna v latinských pramenech podal z jazykovědného hlediska B. Bretholz, Geschichte der Stadt Brünn. Brünn 1911, s. 15-25. I když správně postřehl, že do 13. stol. se v kronikářských zprávách i v listinách setkáváme s podobou „Brinen" či „Brnen" a teprve poté se nově objevuje forma „Brunna" (za nejstarší doklad tohoto zápisu však považuje listinu z 1210, CDB II, č. 364, s. 393-397, která je falešná; první spolehlivý doklad je k r. 1220, CDB II, č. 199, s. 184-185), nemožno souhlasit s jeho interpretací ve smyslu keltského původu tohoto jména. Srv. L. Hosák - R. Šrámek, Místní jména na Moravě a ve Slezsku. Praha 1970, s. 110-111.

20 Kromě zmíněných královských či markraběcích listin byla v Brně vystavena též jedna listina královny Konstancie (1235 II. 13, CDB II, č. 261, s. 294-295) a jedna listina biskupa Roberta (1238 VIII. 27, CDB III/2, č. 198, s. 256-257).
21 Jejich výčet pro období krále Přemysla Otakara I. podává I. Hlaváček, Die Itineräre, s. 120-122. Markrabě Vladislav Jindřich pobýval (vyjma Brna) podle datace svých listin v Olomouci, Opavě, Znojmě, Prostějově, Kyjově, Velehradě a Kralicích, markrabě Přemysl ve Znojmě, Olomouci, Opavě, Velehradě a Hulíně.
22 I. Hlaváček, Několik úvah, s. 240 klasifikuje rezidence, resp. centra vrcholného středověku do 4 skupin: 1) lokální, 2) regionální, 3) teritoriální, 4) ústřední.
23 Komorník Lev z Klobouk v letech 1218 a 1222 (CDB II, č. 373, s. 407-409; č. 232, s. 220-221; č. 234, s. 222-225; č. 238, s. 228-229) a Soběslav v r. 1235 (CDB III/1, č. 107, s. 129-133) a podkomorník Boček v letech 1236, 1237, 1238 a 1240 (CDB III/1, č. 140, s. 174-175; č. 165, s. 206-207; CDB III/2, č. 204, s. 261-263; č. 232, s. 311-312), vladař Dětřich v letech 1222 a 1223 (CDB II, č. 238, s. 228-229; č. 253, s. 244) a Rubín v letech 1235 a 1240 (CDB III/1, č. 107, s. 129-133; CDB III/2, č. 260, s. 253-256), když byli zřejmě titíž v r. 1228 prokurátory znojemskými (CDB II, č. 320, s. 315-319).
24 L. Sulitková, c.d., s. 271 an.
25 Z. Měřínský, Přehled dosavadního stavu výzkumu fortifikací 11. až počátku 16. století na Moravě a ve Slezsku (hradiska a hrady). AH 6, 1981, s. 150. J. Žemlička, Přemysl Otakar I. Praha 1990, s. 260, 261.
26 Z královských měst jsou to pro oblast jižní části Moravy pro 1. pol. 13. stol. Brno, Ivančice, Znojmo, Hodonín, Pohořelice a Podivín, z městeček (trhových vsí) Staré Brno, Měnín, Tišnov, Mikulov, Staré Město a Uherské Hradiště. Srv. F. Hoffmann, K systémové analýze středověkých měst. Český časopis historický 3, 1990, s. 252-275. J. Kejř, Městské zřízení v českém státě ve 13. století. ČsČH 27,, 1979, s. 226-251. Týž, Zwei Studien über die Anfänge der Städteverfassung in den böhmischen Ländern. Historica 16, 1969, s. 81-142. L. Hosák, Poznámky k půdorysu středověkého moravského města. Acta Universitatis Palackianae Olomucensis - Facultas philosophica 4, 1963, s. 143-171.
27 J. Žemlička, c.d., s. 191.
28 Podrobně se touto otázkou zabýval L. Jan, c.d., s. 24.
29 CDB III/2, č. 204, s. 261-263; č. 221, s. 296-299; č. 232, s. 311-312. Srv. L. Sulitková, c.d., s. 276 a pozn 7 na s. 285.
30 R. Procházka, Archeologie, s. 135.
31 D. Cejnková - Z. Měřínský - L. Sulitková, c.d., s. 261, 262.
32 L. Sulitková, c.d., s. 278.
33 Tamtéž, s. 284.
34 L. Hosák, Územní rozsah hradských obvodů moravských v XI.-XIII. století. In: Pocta Zdeňku Nejedlému. Olomouc 1959, s. 148.
35 J. Šebánek, Kapitoly z české diplomatiky. Časopis Matice moravské (dále jen ČMM) 60, 1936, s. 92-93. Zdá se, že v Žebětíně, který jako zeměpanský majetek ležel ve směru toku řeky nejblíže Brnu, byla část dvorů vázána službou k hradu Veveří a část k brněnskému hradu. A. Slavík, Brněnský okres. In: Vlastivěda moravská II. Místopis I. Brno 1897-1899, s. 371.
36 Podkladem pro rekonstrukci sítě cest v nejbližším okolí Brna nám byla reprodukce Beyer-Zeiserova plánu obležení Brna Švédy pořízená při příležitosti 200 letého výročí r. 1845 (Archiv města Brna. Sbírka map a plánů, sign. 0 36a) a plán širšího brněnského okolí F. Rittera z téhož roku (tisk Geodézie Brno, 1990). Ze zmíněného plánu z r. 1645 vycházel i O. Vičar, který taktéž načrtává jako velmi pravděpodobnou pro starší období cestu ze Starého Brna ve směru dnešní ulice Úvoz do míst dnešního Komenského náměstí, kde se spojovala s cestou na Veveří, vycházející od Veselé brány. O. Vičar, Místopis Brna v polovině 14. století. (Předměstí). In: Brno v minulosti a dnes (dále jen BMD) 8, 1966, s. 233, 236. Cesta z Králova Pole vedla nepochybně přes Medlánky. Majetky zde, náležející plebánovi svatopetrského kostela Zdislavovi, směnil (kromě ještě dalších) král Václav I. za svůj majetek v Bosonohách (1237 VIII. 14, CDB III/1, č. 165, s. 205-207.
37 CDB II, č. 109, s. 103-104. Mezi svědky je jmenován Štěpán, /purkrabí/ z Veveří.
38 1243, září, CDB IV/1, č. 26, s. 102-103; 1254 V. 31, CDB V/1, č. 29, s. 67-68. F. Šujan, Dějepis města Brna, 2. vyd. Brno 1928, s. 107. J. Šebánek, K otázce založení herburského kláštera v Brně. In: Sborník prací věnovaných Gustavu Fridrichovi k šedesátým narozeninám 1871-1931. Praha 1931, s. 407.

39 1251 I. 6, CDB IV/1, č. 202, s. 363-364. G. Chaloupka, K nejstarším dějinám Starého Brna. In: BMD 7, 1965, s. 147 text listiny interpretuje tak, že eximována byla „jako statky prokopské kaple". To se však v listině přímo neříká, a protože krčmou náležející ke kapli sv. Prokopa disponoval od 14. stol. prokazatelně starobrněnský cisterciácký klášter (A. Slovák, „U Modrého lva". Brno 1935, s. 6; L. Sulitková, c.d., s. 278 a pozn. 15 na s. 286), jednalo se s největší pravděpodobností o jiný objekt.
40 1257 II, 26, CDM V/1, č. 122, s. 201-202; 1263 VIII. 27, CDB V/1, č. 390, s. 579-580. J. Dřímal a kol., Dějiny města Brna I/2. Brno 1973, s. 287.
41 K 1260 IX. 26, CDB V/1, č. 237, s. 367-368 se uvádí jako svědek spolu s bratry Konrádem a Volflinem, který vystupuje častěji v listinách ze 60. let a ještě r. 1263 (VI.29) je uveden jako „de Antiquo foro" (CDB V/1, č. 385, s. 570-571. Jejich otcem byl Volflin a dalšími členy doložitelnými pro 1. pol. 13. stol. Dětřich a Balduin. B. Bretholz, c.d., s. 53, 71.
42 L. Sulitková, c.d,s. 280-283.
43 1247 II.12, CDM IV, č. 102, s. 194-195. J. Šebánek, K otázce založení, s. 407, 409-411. L. Sulitková, c.d., s. 280, 281 a pozn. 66 a 73 na s. 290.
44 Uveden mezi měšťanskými svědky k r. 1281 (IX.17), CDM IV, č. 191, s. 256-257, v dalších desetiletích se množí doklady o účasti členů rodiny na správě města. J. Mezník, Členové brněnských městských rad z let 1343-1473. Přílohy ke studii Brněnský patriciát a boje o vládu města ve 14. a 15. století (In: BMD 4, 1962), Archiv města Brna, strojopis, s. 52, 53, 62. A. Raab, Die bürgerlichen Sippen der Kunigsfelder in Brünn und Pressburg. Zeitschrift des Vereines für die Geschichte Mährens und Schlesiens 29, 1927, s. 134.
45 A. Raab, c.d., s. 134. Po něm pole získal Václav z Hustopečí. A. Prachař - F. Tálský - J. Noháček, Královo Pole. Nástin vývoje do roku 1925. Královo Pole /1926/, s. 8; L. Sulitková, c.d., s. 283 a pozn. 109 na s. 292.
46 1278 IV.17, CDM III, č. 154, s. 214-215. A. Raab, c.d., s. 134. L. Sulitková, c.d., s. 282.
47 Mikuláš byl radním v letech 1306-1327. J. Mezník, Členové, pozn. 90 na s. 81 a pozn. 92 na s. 82. Týž, Venkovské statky brněnských měšťanů ve 14. a 15. století. ČMM 79, 1960, s. 192-194.
48 J. Mezník, Venkovské statky, s. 142-147. L. Sulitková, c.d., s. 279 a pozn. 47 na s. 288.
49 1258 VIII.19, CDB V/1, č. 161, s. 257 - „curiam meam prope civitatem Brunensem". Do prostoru Lužánek a Nové ul. před Běhounskou branou dvorec lokalizuje F. Šujan, c.d., s. 109.
50 J. Dřímal - R. Vermouzek - K. Janiš, Dějiny Bystrce od nejstaršího osídlení k socialistické přítomnosti a budoucnosti. Brno 1973, s. 12. Hrady, zámky a tvrze v Čechách, na Moravě a ve Slezsku I. Jižní Morava. Praha 1981, s. 252.
52 Když v Králově Poli založil r. 1375 kartuziánský klášter, daroval mu kromě jiných majetků i toto své sídlo. J. Dřímal a kol., Dějiny Brna I/1. Brno /1969/, s. 288. Na kartuziánský klášter v Králově Poli přešly majetky původně brněnských měšťanů, které předtím z vůle markraběte získal augustiniánský klášter založený r. 1356. J. Mezník, Venkovské statky, s. 143.
52 J. Žemlička, c.d., s. 259-260.
53 Ve směru z Prahy na Znojmo překračovala tato cesta Svratku právě na Starém Brně. D. Cejnková - Z. Měřínský - L. Sulitková, c.d., s. 254, 256.
54 B. Novotný, Moravské údělу a jejich raně feudální centra v 11.-13. století. Archeologické rozhledy 27, 1975, s. 524-525.
55 A. Sedláček, Prvotní nadání Třebického kláštera. ČMM 35, 1911, s. 201 při ztotožnění „s. Benedicti" s Komárovem vyslovuje domněnku, že hrad, byl-li v blízkosti, musel být na Petrově.
56 CDB II, č. 271, s. 261-266; č. 287, s. 286-287. Listiny s tímtéž topografickým určením probošta k r. 1211, 1225 a 1229 jsou falzy. CDM II, č. 166, s. 170; CDB II, č. 363, s. 391-393; CDM II, č. 193, s. 209-209. J. Šebánek, Moderní padělky v diplomatáři Bočkově. ČMM 60, 1936, s. 42.
57 Nejnověji D. Stehlíková, Uměleckohistorický rozbor pečetidla kláštera na Luhu. In: Forum Brunense 1990, s. 126-128.
58 L. Jan, c.d., s. 27. V případě ztotožnění těchto objektů by se nelogicky ustanovovalo, že výnos z mince prokopské kaple má patřit jí samé - „centum denarios a moneta ad capellam s. Benedicti".
59 J. Pošvář, Kaple sv. Prokopa a její význam v 13. a 14. století. VVM 7, 1959, s. 19. L. Sulitková, c.d., s. 276.
60 1330 VII.9, CDM VI, č. 400, s. 307-309.
61 1323 X. 1, CDM VI, č. 248, s. 184-185. L. Jan, c.d., s. 24. L. Sulitková, c.d., s. 276 a pozn. 16 na s. 286.

62 Jeho umístění je velmi zřetelné na Beyer-Zeiserově plánu k pol. 17. stol. Srv. pozn. 36.
63 /1046/, CDB I, č. 382, s. 378-382. Listina je o něco mladší falzum, jehož obsah lze vztáhnout na 60. léta 12. stol. V. Hrubý, Tři studie k české diplomatice. Spisy filosofické fakulty Masarykovy university v Brně 42, 1936, s. 73-79.
64 /1046/, CDM I, č. 141, s. 125-127 pod nesprávným datem 1052.
65 1228 XI.27, CDB II, č. 321, s. 319-323; 1228 II.27, CDB II, č. 380, s. 425-428. Zatímco prvá z listin, potvrzující svobody a majetky velehradského kláštera je falešná, proti pravosti druhé z téhož data nejsou námitky. B. Hurt, Dějiny cisterciáckého kláštera na Velehradě. Spisy Akademie Velehradské 15, 1934, s. 50, 51.
66 Jako lokalitu Na luže je interpretují Ch. d'Elvert (Versuch einer Geschichte Brünns. Brünn 1828, s. 90) a G. Wolny (Die königliche Hauptstadt Brünn und die Herrschaft Eisgrub, sammt der Umgebung der letztern, topographisch, statistisch und historisch geschildert. Brünn 1836, s. 16, 74). Zatímco první se opírá o znění listiny Břetislava I. pro staroboleslavskou kapitulu (srv. pozn. 63, 64), druhý, opíraje se o Bočkovo falzum hlásící se k r. 884 (CDM I, č. 64, s. 47; č. 156, s. 136), ztotožňuje tento název se Starým Brnem.
67 Tento dvorec J. Chaloupka, K nejstarším dějinám Starého Brna. In: BMD 7, 1965, s. 142-150 neuvádí.
68 R. Hurt, c.d., s. 50.
69 G. Chaloupka, c.d., s. 147. D. Cejnková - Z. Měřínský - L. Sulitková, c.d., s. 264.
70 Srv. pozn. 36.
71 Z. Měřínský, K vývoji osídlení, s. 257. J. Dřímal a kol., Dějiny I/2, s. 260.
72 Z. Měřínský, K vývoji osídlení, s. 260. Týž, Vývoj osídlení, s. 112.
73 Zvlášť zřetelná je tato skutečnost na Beyer-Zeiserově plánu. Srv. pozn. 36.
74 O. Vičar, K nejstarší topografii Starého Brna. VVM 27, 1975, s. 77.
75 Z. Měřínský, K vývoji osídlení, s. 261. Týž, Vývoj osídlení, s. 112.
76 Tamtéž. D. Cejnková - Z. Měřínský - L. Sulitková, c.d., s. 262-264. Tam další literatura.
77 L. Sulitková, c.d., s. 276.
78 1306 I.10, CDM VI, Suppl., č. 12. s. 373. L. Sulitková, c.d., s. 275.
79 Rkp. kapitulní knihovny v Olomouci, Státní oblastní archív Opava, pobočka Olomouc, sign. C.O. 604, s. 17-18 (Copiarius statutorum, privilegiorum et actorum capituli s. Petri Brunae ab a. 1207 ad a. 1718). Tento kopiář zachycuje Václavův mandát z konfirmace krále Ludvíka z r. 1525. Druhý známý opis z kopiáře z 20. let 18. stol., uloženého v Moravském zemském archívu, fond Benediktini Rajhrad, G d 26, sign. 407 (Nepomuk Haan, Statuta ecclesiae collegiatae in monte s. Petri Brunae 1728) uvádí spojení „sub ecclesia et arce" a podobně i další opis z poč. 18. stol., uložený tamtéž (Prokopius Knop, Kurzer Entwurf vieler kaiserlichen, papstlichen, königlichen, landfürstlichen auch bischöflichen Dignitäten...(. Za zprostředkování údajů z MZA patří náš dík dr. P. Fialovi a dr. M. Čoupkovi.
80 O. Vičar, Rekonstrukce zástavby vnitřního města pro pol. 14. stol. Příloha 1 k J. Dřímal a kol., Dějiny I/1.
81 RBM II, č. 1711, s. 734. M. Pojsl - I. Řeholka - L. Sulitková, Panovnická kancelář posledních Přemyslovců Václava II. a Václava III. Sborník archivních prací 24, 1974, s. 319.
82 1222 /po VIII.12/ CDB II, č. 238, s. 228-229. Poslední listina, v níž se uvádí v hodnosti brněnského probošta, je z r. 1239 (CDB III/2, č. 215, s. 283-285). Totožným je zřejmě s kaplanem královniným z r. 1226 (CDB II, č. 287, s. 286-287) a královským kaplanem z r. 1228 (CDB II, č. 320, s. 315-319. J. Šebánek - S. Dušková, Panovnická a biskupská listina v českém státě doby Václava I. Rozpravy ČSAV 71, seš. 4, 1961, řada společenských věd, s. 14; Titíž, Listina v českém státě doby Václava I. Rozpravy ČSAV 73, seš. 10, 1963, řada společenských věd, s. 106. Srv. též R. Procházka, Archeologie, s. 136. Provinciálním písařem, který někdy ve 40. letech 13. stol. přechází do služeb města, byl Zdislavův současník Konrád. Srv. L. Sulitková, c.d., s. 277, 278 a pozn. 27 na s. 287.
83 J. Žemlička, c.d., s. 300.
84 CDB III/1, č. 90, s. 104-106; č. 165, s. 205-207.
85 RBM II, č. 2082, s. 898; AMB, rkp. 42, fol. 80rv. Potrvzovaná listina biskupa Dětřicha z 1296 III.7, viz RBM II, č. 1711, s. 734.
86 AMB, rkp. 42, fol. 78r-84v.
87 J. Šebánek, /Nejstarší dějiny Brna/. ČMM 52, 1928, s. 42.
88 J. Tenora, K dějinám Brna v nejstarší době. Jízda biskupských komisařů 26. června 1293. Hlídka 45, 1928, s. 400; Týž, K dějinám Brna v nejstarší době. Hrad brněnský. Brno a „burgus" brněnský. Hlídka 45, 1928, s. 21.

89 J. Vodička, Přehled vývoje farních a matričních obvodů v Brně. BMD 7, 1965, s. 194, 197.
90 B. Mendl, Knihy počtů města Brna. Brno 1935, s. 137 an; V. Richter, Z počátků města Brna. ČMM 60, 1936, s. 257-314.
91 R. Procházka, Archeologie, s. 137.
92 V. Richter, c.d., s. 285-286. Velkofarní kostel ztotožnil poprvé s kostelem Panny Marie na Starém Brně R. Hurt, O poloze starého kostela Panny Marie na Starém Brně. Časopis Moravského muzea 57, 1972, s. 222-223. Srv. též L. Jan, c.d., s. 24-25.
93 Klášter byl budován v letech 1228-1238. Srv. Umění doby posledních Přemyslovců. Praha 1982, s. 201. Listinně je převod doložen až před r. 1247, CDB IV/1, č. 127, s. 222-223.
94 R. Hurt, O poloze, s. 222-225; D. Cejnková - Z. Měřínský - L. Sulitková, c.d., s. 263; L. Jan, c.d., s. 24-25; Z. Měřínský, K vývoji osídlení, s. 260.

Brünn in den Urkunden bis zu den Anfängen der institutionellen Stadt

Zusammenfassung

Das Ziel unseres Beitrags war, auf der Grundlage der schriftlichen Berichte und des siedlungs-topographischen Studiums nachzuweisen, daß Brünn des Frühen- sowie Hochmittelalters ein wichtiges überregionales Zentrum war. Bis Ende des 12. Jh. waren diese Funktionen mit Altbrünn verbunden, das mit dem Zusatz „alt" im Gegensatz zur Stadt Brünn erst 1247 erscheint und in dessen unmittelbarer Nähe offenbar auch ein Tiefland-Burgwall stand. Hierher ist auch die ursprüngliche „Brünner Großpfarrkirche" zu lokalisieren, die in der in das Jahr 1141 gelegte Urkunde des Bischofs Heinrich Zdík erwähnt wird. In der 1. Hälfte des 13. Jh. figurieren noch die Burgbezirkverwalter, aber offensichtlich immer mehr in dem veränderten Wortsinne als „castrenses". Die Lokalisierung der Burg ist für diesen Zeitraum noch schwieriger, und es ist nicht ausgeschlossen, daß die königliche Burg Eichhorn mit einer strategisch günstigen Lage einige Funktionen ersetzt. Auf jeden Fall korrespondiert jedoch das letzte Vorkommen des Namens des Brünner Burggrafen völlig mit dem Zeitraum, wann die Rolle der alten Burgbezirkverwaltung unwiederbringlich eingeht, und wann die neue verwaltungs-politische und wirtschaftlich-gesellschaftliche Rolle von der Stadt übernommen wird. In der Stadtorganisation haben sich viele von den ehemaligen Provinzbeamten sowie den dem Herrscher nahen Personen in transformierten Funktionen durchgesetzt. Auch diese Personen (neben den fremden Kolonisten) bildeten die Basis des sog. alten Patriziats, das seine Stellung von den vorherigen Hofdiensten abgeleitet hatte.

Jan Skutil

NEJSTARŠÍ ZÁPISY JMÉNA BRNA A SÍDLIŠŤ V JEHO OKOLÍ S VÝKLADY ETYMOLOGICKÝMI I S INTERPRETACÍ LITERÁRNÍCH ZPRÁV

Areál města Brna byl osídlen od nepaměti, minimálně v paleolitu, bohatěji již od neolitu;[1] jméno Brno dalo pojmenování i brněnské rase. Ve všech prehistorických obdobích je na území Brna doložen pobyt lidských jedinců, přičemž tu nešlo o kompaktní sídelní celek v dnešním slova smyslu, nýbrž o nahodilé seskupení sídlišť s minimálním počtem obydlí v rámci dnešního katastru velkého Brna, v nichž žilo asi jen několik velkorodin. Pojmenování zástavbových lidských celků povětšinou dřevěného, později kamenného a hliněného charakteru v řeči národů, které tu sídlily před příchodem Slovanů není možno nijak rekonstruovat.[2]

Moravská humanistická historiografie od doby Dubraviovy[3] (+1553) a pak opět v prvé polovině 18. století v rámci okruhu olomoucké Societatis virorum incognitorum F. Petrasche[4] a J. Gianiniho snažila se některá místa zapsaná na Ptolemajových mapách ze 2. století po Kristu rekonstruující starší stav zhruba ještě před narozením Kristovým z místních jmen končících na -dunum, -durum ve významu keltského apelativa ohrazené místo, hradiště, pevnost, např. Eburodunum, přisoudit Olomouci nebo snad i Brnu. I kdyby bylo možné některá z nich lokalizovat k tomuto dnešnímu městu, nešlo by prohlásit, že ona sídliště byla kontinuitně osídlena až do slovanské předvelkomoravské hradištní doby.[5]

Místní jména chápeme zejména pro nejstarší dobu prvého tisíciletí našeho letopočtu za jednočlenné jmenné věty[6] označující

1. přírodní ráz místa
2. typ sídliště umístěného v rámci kraje podle stavebních a přírodních zřetelů, nebo
3. podle majetkověprávních relací, jak již naznačil ve třicátých letech minulého století F. Palacký (1798-1876),[7] přičemž prvý typ jmen s označením charakterizujícím přírodní ukazatele byl prvotnější než relace druhá a zejména třetí.[8]

Označení apelativnosti[9] terénu v případě Brna je nad jiné zřetelné. Takto byla označena ves stojící na bahnitém teréně, nebo spíše snad hrad založený Břetislavem I. zřejmě již ve čtyřicátých letech 11. století. O vsi se nikde nepíše v dokladech (jen až v interpretacích z 19. a ze 20. století), zato však o hradě a o provincii Brinen.[10] Jméno označovalo hrad na bahnitém teréně, poblíž bláta nebo z bláta postavený, poblíž kalu nebo kalné hnědé vody.

Nejstarší slovanské osídlení v areálu města Brna bylo na území dnešního Kamenného mlýna v 6. století poblíž Pisárek, později na dnešní Radnické ulici ve středu města a poblíž stávajícího mostu přes Svratku na dnešním Starém Brně;[11] zřejmě právě zde se frekvenčně nejvíc uplatňoval název Brinen a zde asi též stával břetislavovský hrad, kde přesně, není dosud archeologickým materiálem plně doloženo. Neodvažujeme se ani rozhodnout, stávala-li již před hradem Brněn v době velkomoravské na březích Svratky osada o stejném jméně. Areál dnešního středu města ani někdejšího Starého Brna nepředstavoval však v oné době kmenové centrum. Tím byly spíše Staré Zámky, zřejmě původně nazývané Leščen-grad, což se reflektuje v německém[12] pojmenování do r. 1945 Líšně Lösch, jež představovala sídliště přestěhované zhruba v 11. a ve 12. století poněkud jižněji od areálu dnešních ruin archeologické lokality Starých Zámků u Líšně. Druhé centrum velkomoravského Brněnska bylo duchovní středisko Rajhrad[13] s chrámem sv. Petra, jehož patrocinium pak přešlo i na brněnský kostel budovaný v době Přemyslovce Konráda. Jméno Rajhrad označovalo významově sídliště v bohatém kraji na vodu i obilí s výrazným zdůrazněním slovanského substantiva ráj, jež je jazykově i věcně příbuzné staroindickému rey ve významu bohatství i latinskému res ve významu věc, bohatství, kdežto Leščengrad-Staré Zámky označovaly sídliště v areálu lískových ořechů či hradiště zbudované z lísek tak jako Bzenec pocházející zhruba ze stejné doby představoval pak označení hradu z bezových dřev,[14] nebo do nomenklaturního systému takto označené a uvedené jeho bezovím porostlé okolí.

*

Zdá se být doloženo, i když značně mladšími doklady, a to falzy ze 12. a 13. stol., že na úpatí výběžků Českomoravské vrchoviny nad řekou Svratkou v kraji bohatém na vodu existoval hrad Brinen založený Břetislavem I. Toto vodní opevnění převzalo správní funkci někdejšího před- a velkomoravského hradiska a hradu po Líšni a po Rajhradu (popřípadě i Měnínu) ze starší doby. Zápis ve falešné listině Codexu (diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae)[15] č. 381 vztahující se k r. 1048 neoprávněně mluví o existenci brněnské provincie (Brinensi provincia), stejně tak jako falzum hlásící se k r. 1073, kdežto ve falešné diplomě datované k r. 1046 a údajně psané notářem Hugem v Rajhradě se mluví o hradě Brinen.

Pravý je až doklad o tomto hradě v Kosmově Kronice české pocházející z let 1118-1125,[16] tedy v literárním díle, v němž se rovněž připomíná k r. 1091 hrad Brinen. Tedy všechny předpoklady i nepravé doklady jej datují vznikem ke 40. létům 11. století. Kde však stál, není dosud archeologicky vyšetřeno.

Vzhledem k tomu, že pozdní falza mohla zapisovat věcnou složku událostí i právních zřetelů v minulosti skutečně existujících a platných, musíme si povšimnout i obrazu a obsahu podaného v nich. Právě v souvislosti s městem Brnem představují i tyto pěkné doklady literární, jež jsou pandánem k textům uváděným přímo ve slovesných pracích, velmi důležitý historický materiál.

Ve falzifikátu listiny č. 382 CDB se píše, že kníže Břetislav I. daroval kapitule staroboleslavské údajně po r. 1046 jednu hřivnu (unam marcam)[17] a dva voly úroku z hradu Brněn (et duos boves), obdobně i z hradu Přerova a Pustiměře rovněž po jedné hřivně a též dva voly jako z Brna; z hradů Hodonína, Spytihněvi a Břeclavi pak jen půl hřivny a jednoho vola ročního platu a ze Strachotína (dávno již neexistujícího sídliště u dnešních Hustopečí) pak půl hřivny a rovněž vola.

Ve falešné listině vydané v CDB pod č. 381 napsané[18] údajně dne 26. 11. 1048 notářem Hugem v Rajhradě, pořízené však ve skutečnosti až ve 13. století, se uvádí, že kostel v Rajhradě zbudovaný samotným knížetem Břetislavem, podřídil týž panovník klášteru v Břevnově u Prahy s donací viktuálií od tohoto panovníka mnoha požitků z vesnic, mezi nimi i z brněnské provincie, mimo jiné z Opatovic s loukami a s řekou i s lesem a ze vsi Ořechova (ad hec in Brinnensi provincia decimationem frumenti ac decimi nummi in villam Obocheri - Ořechov).

Podle falza ze 12. století[19] daroval údajně kníže Vratislav r. 1073 klášteru sv. Vavřince v Opatovicích v Čechách u Pardubic nad Labem devátý díl tržního profitu z hradu Brna (Brenne), stejně jako z Olomouce, z Přerova, z Břeclavi, z Ivaně, jejíž jméno se uvádí v předložkovém lokále (Na Ivani), dále ve Strachotíně, na Pravlově i podíl z mostného, ale ne z trhu.

Počátkem 12. století plynul jistý plat z hradu Brna též benediktinskému klášteru v Třebíči (sr. k tomu ČMM 1911, s. 199), jak se referuje v obdobném falzu.

*

Uvedli jsme, že prvý pravý záznam jména Brna se nalézá v Kosmově kronice, který je v kontextu se skutečně nad jiné krásným literárním obrazem při zobrazení dějů v r. 1091 zachycených ve 46. kapitole druhé knihy kroniky. Líčí se v ní rozpory mezi Přemyslovci na druhém nejvýznamnějším moravském hradě těsně po smrti knížete Oty Přemyslovce Olomouckého.

Vypráví se, že král Vratislav, bratr zesnulého Oty, neměl rád své tři bratry Jaromíra, Otu i Konráda, kteří však byli jednotní ve svých názorech proti němu a neoblomně stáli na svých koncepcích. Vzhledem k jejich stejnému nazírání nemohl je jejich bratr, pražský král Vratislav, nijak přelstít a zbavit je jejich údělného zboží získaného odkazem jejich otce Břetislava (+1055).

Dříve znojemský, později brněnský kníže Konrád a český král Vratislav zůstali po smrti Jaromírově a Otově a dávné Spytihněvově (+1061) jedinými z bratrů a pěti synů Břetislavových, českého Achilla a tvůrce stařešinského řádu nástupnického v Čechách. Kosmas v uvedené 46. kapitole druhé knihy své kroniky nádherným, možná dokonce cíleným heraldickým obrazem s jeho symbolikou líčí, že „lev" Vratislav se kdysi bál tří býčků a popisuje dále rozvíjející se konflikt mezi přemyslovskými bratry, mezi králem sídlícím v Praze a jeho moravskými sourozenci spravujícími tři díly, jejich otcem jim věnovaných a k Praze připojených údělů staré Moravy.

Kosmas vypráví, že Vratislav po smrti svých obou bratří v r. 1091 chtěl Konráda dříve znojemského, nato brněnského knížete zbavit jeho panství, jež

mu připadlo losem, když předtím král Vratislav již vypudil z Olomouce dva syny svého jiného bratra Oty, tj. Svatopluka a Otíka, a dal moravský olomoucký úděl svému vlastnímu synu Boleslavovi, který však záhy nato zesnul v Olomouci. Obdobný čin chtěl uskutečnit i v Brně, k čemuž si vyvolil svého nejstaršího syna Břetislava.

Kvůli tomu král Vratislav usilující o sjednocení Moravy s Čechami, a to co nejužší, jak vyplývá z Kosmových relací, přitáhl vojensky k Brnu a začal tamní hrad obléhat i se svým výše jmenovaným synem v létě r. 1091.

Pražský kronikář Kosmas dále popisuje příběh, který se udál v oné době a který je spojen se jménem králova milce vladaře Zderada, který si mohl mnohé dovolit. Připomenul totiž králi Vratislavovi, že královský princ Břetislav měl rád koupání a hry ve vodě, což mu mohlo při tažení do Saska být osudné. Výsměšně králi doporučoval, aby si jeho syn Břetislav nechal postavit svoje vojenské četné stany poblíž řeky. Podle našeho názoru tu šlo o řeku Svratku a nikoli o Svitavu, ačkoli právě u druhé z nich byl ještě v gotické době postaven rozcestník silnic; zřejmě tomu tak bylo proto, že se pozapomnělo, kde se věc udála a sloup byl postaven poblíž cesty směřující do nejvýznamnějšího tehdejšího města na Moravě směrem k Olomouci a obdržel přívlastek podle Zderada.

Kosmas vypráví, že uvedená výsměšná slova prince Břetislava těžce urazila „jako kdyby mu byl jedem kalený šíp poranil srdce" (s. 130); proto si k sobě v noci svolal svoje důvěrníky a radil se s nimi, jak se má zachovat. V tomtéž směru žádal o radu i svého strýce Konráda, jehož spolu s otcem obléhal. Konrád synovci vzkázal, aby se nebál uhasit oheň, „který mne neméně pálí než tebe: nedbáti té věci nebylo by chvalitebné" (s. 130). Tato přímo k bojové akci daná výzva Konrádova potěšila Břetislavovy stoupence, neboť se kryla s jejich názorem, jak se pomstít Zderadovi.

Druhý den ráno vzkázal kněžic Břetislav vladaři Zderadovi, že by se s ním rád sešel, aby se k němu dostavil k poradě. Aniž by tento tušil něco zlého, odebral se k němu jen se svým důvěrníkem Držimírem, zatímco Břetislav svým druhům poručil, aby učinili, co slíbili vykonat, když hodí Zderadovi na prsa rukavici. Při setkání s ním mu Břetislav ostře řekl „důvěru, kterou jsem ti slíbil, odvolávám" (s. 133), načež obrátil koně a vrhl proti němu skutečně rukavici a pak divoce odcválal. Příslušníci Břetislavovy družiny, synové Lubomírovi, Nožislav, Držikraj i syn Olenův Borša, kteří hned nato vyzdvihli do výše kopím Zderada, udeřili jím o zem, kopyty svých koní ho pošlapali a jeho tělo pak kopím přitlačili k zemi. Tato událost se stala dne 11. 7. 1091. Jediný, kdo Zderadovy smrti želel, byl král Vratislav, kdežto milci Břetislavovi jej i jeho druhy za tento čin chválili a ihned se valná část vojska soustředila kolem Břetislava a odtáhla s ním mimo ležení na kopeček.

Dále Kosma líčí, jak bez vědomí svého manžela Konráda Brněnského navštívila jeho manželka Virpirka svého švagra krále Vratislava v jeho vojenském táboře a přemlouvala ho, aby zanechal obléhání hradu a jeho eventuálního následného plenění, aby nevedl občanskou válku proti svému bratru, že je povinen chránit jej a nikoli ničit krvavou loupeží; pak mu ohnivou řečí

doporučovala, aby si vyhledal bohatou kořist jinde, totiž u pražských židů: „Nikde se lépe neobohatíš než v podhradí Pražském a v ulici Vyšehradské, kde je množství zlata, žijí tam nejzámožnější peněžníci". Přesvědčovala ho, že se mu tam dostane i jeho vojákům nezměrného bohatství. Radí mu a současně ho varuje, aby nebyl považován za Kaina a uplácí ho: „ano přijmi raději, co ti posílá již ne bratr, ale jaksi otrok tvůj" (s. 134), načež ho obměkčila též slzami i obrazem podřízenosti svého chotě vůči jeho staršímu bratru králi.

Protože se Vratislav obával, aby se proti němu nespojil jeho bratr s jeho vlastním synem Břetislavem, usmířil se s Konrádem i s Břetislavem z podnětu Virpirky, a když k němu oba přišli, řekl otec mladému Břetislavovi: „Synu můj, dobře-li jsi učinil, nebude nikomu lépe než tobě, pakli zle, bude hřích tvůj státi ve dveřích". Tehdy Vratislav rozhodl, že po jeho smrti se má stát vládcem Prahy Konrád a osnoval zřejmě proti svému synu Břetislavovi pomstu, i když Konrád připravil mezi oběma smír, avšak Břetislav svému otci nevěřil; proto se uchýlil i se svým majetkem, hovězím dobytkem k uherskému králi Vladislavovi, svému strýci z matčiny strany, který jeho zboží i lid umístil v Bánově při Trenčíně (tj. dnes poblíž Uherského Brodu v okrese Uherské Hradiště) a jeho přijal na svém královském dvoře.

Král Vratislav však zemřel dne 14. ledna 1092 a jeho bratr Konrád se skutečně ujal vlády po něm, ale ani on nepanoval dlouho, jen do 6. září téhož roku, kdy zemřel, takže se po něm stal pražským panovníkem Břetislav II. (+22. 12. 1110), hrdina Kosmova brněnského vyprávění. Jak vidno, město, spíše však hrad Brno sehrál v roztržcích mezi Přemyslovci velmi významnou roli v uvedených letech 1091/1092, k nimž je zapsána i prvá skutečná historická zpráva o existenci zmíněného hradu, již autor sdělil asi 3 autopsie.

*

Další zápisy jména Brna pocházejí ze 12. století, a to k r. 1131, 1210, 1220 a znějí v zápisech Brunne, Brinnensi, Brynen, Birnen, Byrno, Birnen, Bruno apod. (viz HŠ I, s. 110, dílo cit. v pozn. 20).

Tyto zápisy místního jména Brna jsou srovnatelné s jinými západoslovanskými toponymy, na které ukazuje zejména J. Udolph ve své vynikající práci Studien zur slavischen Gewässernamen und Gewässerbezeichnungen (Heidelberg 1979). Jde o toponyma se sufixem -en, -ná, -no, např. ve slovenštině při jméně osady Brnné, osady Breene ležící na Rujaně (Rügen) a Brehna u Bitterfeldu i Pirna na Labi u Drážďan.

J. Udolph podává soupis i dalších jazykově příbuzných jmen toponymu Brno. Ve slovenštině jsou to jména Brnica, Brnina, Berenec, v polštině Brnik, Brenna, Brennica, Brinsk, Brněw, Branow, Branice. V ruštině a v ukrajinštině jsou to místní jména Bronica, Broniki, Bronovskaja, Brjansk, v jihoslovanských jazycích Brnik, Brniki, Brnica, Brjansk, Brnjevo, Brnjakov, Brenovsko. V Německu existují ještě místní jména v někdejších slovanských oblastech Brentze, Brenneiz a v Korutanech Fürnitz, jež jsou všechna příbuzná Brni.

Základ těchto jmen představuje kořen *br6n6, *br6n, který je příbuzný pojmům a slovům v ostatních indoevropských řečech, např. ve staroindičtině kořenu bhran, bhroun, bhber, řeckému frúnos ve významu hnědý, žába, ropucha, německému braun - hnědý i českému archaickému slovu brůna (hnědka).

Výklad místního jména Brno podali F. Černý a P. Váša, A. Profous, F. Čáda, A. Gregor, F. Trávníček, L. Hosák a R. Šrámek.[20]

Brněnský nomenklaturní systém se vyvíjel stejně jako i v jiných středoevropských městech; nejdříve byla pojmenována nejvýraznější místa, neboť názvy toků i některých pohoří a kopců jsou starší než názvy míst, pak základní sídliště, města a osady, poté menší kopce a nakonec polní tratě a výraznější sídlištní celky, naposledy pak ulice. Názvosloví vycházející ze vztahu k přírodním ukazatelům vytvořené podle označení místa většinou charakterizujícím apelatívem je podle třídění Huga Sáňky (viz pozn. 9) odvozeno z termínů vyznačujících nerovnost terénu, charakter vod, klimatické a půdní poměry, porost, velikost a tvar pozemků; podle L. Hosáka (dílo cit. v pozn. 8) sehrály pak v tomto a takto pojatém názvosloví nejvýznamnější zřetele přírodní hranice, fyzická tvářnost krajiny, zejména výškový charakter sledovaného území, vodstvo, podnebí, vegetace, fauna, ráz sídliště a zaměstnání obyvatel.

*

Pro nejstarší dobu jsou v areálu dnešního Brna nejvýraznějšími jmény označení řek Svratky (Švarcavy),[21] Svitavy[22] a Ponávky,[23] popřípadě i menších toků, které však již s historickým jádrem města terénně nesouvisely a ty jsou rovněž evidentně mladší, např. Bobrava, Vrbovec, Rakovec aj., než dříve uváděné. V případě řek Svratky a Svitavy sehrála při pojmenování roli černá a bílá barva toku. Svratka byla ve středověku zvána Švarcava či Niger, při názvu vody v češtině sehrála roli meandrovitost toku, kdežto u Ponávky ta vlastnost, že se nedaleko od svého pramene ztrácí v lukách pod Vranovem; tato místa se nazývají „poňavy", takže je její jméno blízké ponorné krasové říčce Punkvě, dříve Ponikvě[24] a obě jména pocházejí od slovesa ponikat, tj. ztrácet se v zemi.

Nejstarší brněnskou orografickou nomenklaturu můžeme sledovat až ve 14. století v Knihách počtů města Brna,[25] ačkoli je rozhodně nejméně až o dvě stě let starší. Připomínají se v této památce všechny tři nejvýraznější brněnské kopce, dnešní Špilberk, Petrov i Františkov vedle záznamu dalších menších oronym. Petrov se tu uvádí jako Mons sancti Petri, Františkov (nazvaný takto až v 19. století podle tehdy panujícího vladaře) se nazýval Strmý kopec a byl zaznamenán v latinských textech v koruptele z německého apelativního označení jako Puczenpuhel, Purczelbuhel, Burczelpuhel, Piczelpihel, Piercelpihel, Piercizilpuhil, Purczelpuchel, kdežto kopec, na němž byl až v době Přemysla Otakara II. postaven dnešní brněnský hrad, je zapsán jako Spilberck, Spilberch, Spilperk. Stěží lze rozhodnout, byl-li takto kopec znám již před založením města Brna (r. 1243) či až po vybudování této pevnosti

v otakarské době. Podle V. Šmilauera[26] lze jeho název spíše odvodit od německého apelatíva spile ve významu tenký zahrocený kolík, než od slovesa spielen, tj. hrát, pořádat rytířské turnaje.

Z dalších pomístních jmen[27] zaznamenaných v citovaném prameni ze 14. století, jejichž původ byl rovněž zřejmě starší, se uvádějí ještě vinice za klášterem Králové na Starém Brně zvané Santperch (jejich pojmenování pochází ze spojení kořene německého apelatíva sang - žďářit a perch - Berg, kopec, kdežto nevzdálený Mitternberg označoval zase prostřední horu. Poblíž Santperku (název nijak nesouvisí s latinským adjektivem sanctus ve významu svatý) se nacházela trať Hardecken, jejímž názvem byla označena písečnatá nebo kamenitá hora, a také Czigelperch, tj. Cihlářský kopec. Z českých mikrotoponym v oné době v Brně se zaznamenává Pograda a Kámen, tyto názvy bezesporu reflektují situaci starší než je doba vzniku památky, kdežto Katzenstuben u dnešní Měnínské brány (Kočičí jizby) a Vogelhaus (Ptačí dům, též latinsky zaznamenaný jako Avium domus) bezesporu reflektuje až situaci z doby 14. století.

Městský potok protékající náměstím Svobody a Kobližnou ulicí pramenil pod Žlutým kopcem a nazýval se Cimpl, vytékal z tamního bahnitého terénu. Pozdější třetí městská čtvrť, jež stávala na dnešní ulici Běhounské (platea Rennenis), se nazývala původně Rýnská čtvrť (quartale Reinensis, Rheinensis), neboť tu žili již před r. 1243 obchodníci, kteří se sem přestěhovali zhruba z dnešní Belgie od Rýna. Protože se původnímu označení platea Rheinensis přestalo rozumět, název se pozměnil na Rennensis a německé sloveso rennen (běžet) se přeložilo do latiny jako curro, takže se ulice s celou čtvrtí začala jmenovat quartale Cursorum čili Běhounská čtvrť, jejíž jméno dodnes žije v Běhounské ulici.

*

I brněnské předměstské čtvrti a nevzdálené osady byly označovány v souvislosti s vodou a s její činností. Původní název Křenové ulice až do 14. století byl Schutta, tj. rumiště, nános, zřejmě též vodních naplavenin. Před někdejší Veselou bránou vedoucí do Veselé čtvrti (Quartale Laetorum, asi v prostoru dnešního Červeného kostela J. A. Komenského církve českobratrské evangelické) se nacházela Suchá osada, Arida platea, u Starého Brna byla ves Rybníky (Rybník), kdežto na Křídlovické ulici byla osada pojmenována podle toho, že stála na křídle, tj. na vedlejším toku Svratky a byla pojmenována Křídlovice. Je zapsána Grilwicz, Grilbicz, Grilowicz, kdežto název Křenová je podle rostliny dominující podél vodního toku. Dornych je nazván podle plotu nebo podle hřbetu či trní. U říčky Ponávky byla Žabí ulice, třetí předměstská čtvrť se nazývala Na hrázi čili Tertium quartale extra civitatem Super Anger (Aggere); stěží rozhodnout, kdy tu byla hráz zbudována.

Ve spojitosti s vodou jsou i názvy dnešních předměstí i mikrotoponym v jejich areálu. Např. Řečkovice se nenazývají podle „řéčky", tj. Ponávky, která teče východně od někdejšího sídlištního centra, nýbrž podle toků pramenících v mnohých zahrádkách u kostela sv. Vavřince, jimž se dodnes říká

voda, potůčky. Ve 12. století vzniklo v dnešním Komárově proboštství benediktýnského kláštera v Třebíči zvané Na luhu s kostelem sv. Jiljí. V souvislosti s barvou půdy nebo vody jsou názvy dalších osad: Bílovice označující obyvatele sídlící na bílé vodě řeky Svitavy nebo Modřice na modré vodě Svratky, kdežto Černovice označovaly osadu obyvatel žijících na černozemi.

I řada dalších názvů v dnešních předměstských čtvrtích nebo na pokraji města pochází ještě z doby před prvním brněnským královským privilegiem v r. 1243. Náhon, dnešní označení ulice mezi Úzkou a Uhelnou, je původní apelativum označující sídliště poblíž umělého řečiště. S vodou souvisí i označení Slatiny (slatinného místa) a Moravan, naznačující sídliště na moravách, tj. na velké, většinou stojaté vodě; jeho německé označení bylo Morbes. Bystrc symbolizoval osadu na bystře, tj. rychle tekoucím toku, nebo bílou vodu. Přechýlené jméno k němu je pak označení Bystřice pro řadu toků, vesnic a městeček; tato forma je frekvenčnější než uvedená v mužském rodě. Medlánky a Lužánky jsou původně pomístní jména vytvořená deminutivní příponou -án-ky k -any. V prvém případě šlo o označení vsi na pomalu tekoucí vodě („mdlé") jakou byl Medlánecký potok, kdežto Lužánky označují osídlení nebo jen pouhé místo na luhu.

Potok Brzák označoval rychle tekoucí vodu na katastru Knínic. Dunávka, jméno potoka pramenícího u Slatiny, jenž ústí u Blučiny do Cézavy, je v souvislosti se jménem evropského veletoku, z něhož jsou přenesena i místní jména Dunajovice aj. na jižní Moravě. Jezerem se nazývala vodní nádrž u Ivanovic u Brna, kdežto Jezerůvky označovaly několik potůčků u Řečkovic v lesích. Připomínáme i Jezírka u Soběšic a tamní myslivnu U jezírka podle názvu trati. Louže či Luža byla traťová jména u Ivanovic, ulice Luh byla i v Řečkovicích (původně zvaná Na luhu) stejně jako zmíněný proboštský klášter v Komárově. Rybníčky byla jména tratí s malými vodními nádržemi, jež se nacházely poblíž dnešního brněnského zimního stadiónu. Jméno Rakovec patřící několika menším potůčkům v brněnském okolí (např. u Soběšic, u Řečkovic a u Bystrce) má svoje jméno odvozeno analogicky jako Bukovec, Smrkovec či Březovec. O celé řadě těchto hydronym však nelze s jistotou tvrdit, že pocházejí z doby před 13. stoletím, ale způsob jejich tvoření byl již tehdy frekvenční. Obecný název Studénka se vztahoval ke tratím poblíž vodního zdroje, mj. i pod dnešním Petrovem, někdejším Strmým kopcem. Veverka, potok tekoucí pod hradem Veveří, má svoje jméno odvozeno od stejnojmenného hlodavce, jenž byl ve středověku mužského rodu, tj. veverek, stejně tak jako brněnská ulice Veveří směřující k uvedenému hradu, je s ním v souvislostech. Ve 14. století je doložen její název Aichharner, Aichhorin.

*

Podle terénu má svoje označení řada brněnských ulic či předměstí, a to ještě z doby před r. 1243. Název někdejšího kláštera Zábrdovice, jenž byl založen Lvem z Klobouk v r. 1209, je odvozen ze sídelní situace, že totiž stával za brdy, tj. za kopečky vzhledem k brněnskému sídlišti ještě před vydáním prvého privilegia města Brna. V němčině se nazýval Obrowitz.

V tomto místním jméně je uchováno staré české pojmenování Obrovice pocházející od apelativa obr s příponou -ice, kdežto se starší příponou -any byl vytvořen název jiné vsi, Obřany. Takto slulo sídliště obyvatel žijících pod Obřanským kopcem, jenž se zdál příchozím z brněnské nížiny skutečně obrovským, velmi velikým. Královo Pole bylo původní označení králova majetku na rovné ploše ukončené přírodní překážkou, jakou bylo pohoří nebo řeka. Apelativum pole mělo ve staré češtině stejný význam jako ve staré srbštině, tj. v dnešním významu polje. Černá pole představují mikrotoponymum již značně mladší a charakterizují polnosti s černou půdou, s černozemí.

Obdobně podle půdy se nazývá i Červený a Žlutý kopec v Brně. Staršího původu jsou i názvy větších kopců v brněnském okolí jako Baba na katastru Medlánek a Řečkovic nebo Babí lom u Vranova. Kopec Na bodňách v Medlánkách má původ svého označení v německém Am Boden, kdežto jiný, Brkel je koruptelou z německého Am Bergel, na kopečku. Hády s největší pravděpodobností označovaly místa, kde byli hadi, tj. užil se tu asi akusativ plurálu tohoto substantiva, i když je i jiná možnost výkladu, totiž z německého Heidenberg či Heideberg, tj. pohanský nebo vřesový kopec. Kopce byly menší vyvýšeniny (mimo uvedených též Kamenný), kdežto pod názvem hora se uváděly vyšší kopce, např. Medlánecký, Lysá hora v Maloměřicích, Mniší hora u Bystrce, Kyselá hora v Řečkovicích, Bílá hora v Juliánově, Panská horka u Knínic aj. Nelze zjistit, jakého stáří jsou uvedená oronyma; jejich nejstarší zápis neznamená, že se takto nejmenovaly již v nejstarší době. Holásky byl název pro sídliště na holém kopci, jméno řečkovického Promperku je koruptela buďto z Brunnenberg, tj. kopec se studněmi nebo kopec s ostružinovým porostem. Koruptely představují názvy Hobrtenky či Hobrlenky (asi z německého Ober Tenger) u Kohoutovic či z nářečního Ho brdenke (u brdu), kdežto Holetňa nebo Holedna pochází asi z německého označení Hoch Leiten (vysoká stráň) a Visonkry jsou asi ve spojení Wiese + Anger (lučinaté pole). Také název ulice Pekařská v Brně (Bäckergasse) může být odvozen z apelativního Bei Äcker (u role) a nemusí být v souvislosti s označením pekařů, kteří v této původně mimoměstské ulici nebydleli.

Kameny se nazýval pás kopců mezi Bystrcí a Žebětínem, Stránská skála bylo označení stráně s lomem, Dlouhé vrchy byly kopečky u Útěchova, Kamenný vrch je na Starém Brně. Jméno Žumbera je asi koruptela z německého Sonnenberg (slunečný kopec) nebo Sumpfberg (bažinatý kopec), i když se toto toponymum v 16. století kontaminovalo k osobě Jana Šembery z Boskovic (+ 1597).

Protikladem kopců, hor a vrchů byly názvy žleb, dolina, podolí. Na žlebcích byl název polností v Řečkovicích, Žleby jsou v Králově Poli, Podolí je název obce východně od Brna.

Podle charakteru půdy byly pojmenovány i některé trati, např. Bařiny na močálovité půdě v Žabovřeskách, Hlinky na Starém Brně, Černá trať na svazích u Ořešína. Hatě, U hatí cesty byla místa upravená slabými větvemi v bažinaté půdě. Deminutivní označení Háčky vyjadřovalo týž charakter půdy a cesty v Ořešíně a v Bosonohách. Pluštiny je název pro místo, kde se držela dešťová voda, Písek je jméno ulice nejen v Brně, nýbrž i v Ivanovicích

u Řečkovic, v Židenicích je trať Na slínu, Úlehle se nazývaly polnosti, kde byla ulehlá půda ležící ladem. Mnoho kopců v Brně má název Vinohrady, Vinohrádky apod., na nichž se pěstovala vinná réva, nebo kde byly menší zahrady.

Některé názvy jsou i podle tvaru, např. Okrouhlice, Díly nebo podle porostu, např. Borovníky, Habří, Hájky apod.

Pokusili jsme se na základě místních a pomístních jmen zejména v souvislosti s terénem a přírodním charakterem dokázat starobylost toponymické soustavy v areálu dnešního Brna na základě etymologických interpretací a také historických záznamů, jež jsme pro nejstarší dobu rovněž literárněhistoricky vysvětlili. Doklady jazykové a literární jsou v korelaci s archeologickým bádáním a dokazují starobylost sídlištní struktury města Brna a jeho nejbližšího zázemí již před r. 1243 i 1091.

POZNÁMKY

1 Josef Skutil, Nová paleolitická stanice a neolitické sídliště v Jiráskově čtvrti v Brně. Brno v minulosti a dnes 7, 1965, s. 163-168.
2 J. Dobiáš, Dějiny československého území před vystoupením Slovanů. Praha 1964. - J. Tejral, Morava na sklonku antiky. Praha 1982.
3 Joannes Dubravius, Historiae regni Bohemiae libri XXXIII. Prostějov 1552. - V. Svoboda, Postavení Dubraviovo v české historiografii. Brno 1966. Disertační práce; knihovna filozofické fakulty MU Brno, sign. D 2251.
4 Uvedená společnost vydávala Monatliche Auszüge alt- und neuer gelehrten Sachen 1747/1748; sr. V. Puprla, Soupis starých tisků ve fondech Státní vědecké knihovny v Olomouci, sv. 3, Olomouc 1975, č. 498. Sr. O. Králík, Olomoucká Societas incognitorum 1947, 79 a 80. Týž, Moravské počátky osvícenského humanismu. K dvoustému výročí olomoucké Societatis incognitorum. VVM 2, 1947, s. 15-27.
5 J. Skutil, Die älteste Besiedlung Südmährens im Lichte der Onomastik. Onoma 22, Leuven 1978, s. 377-381.
6 Týž, Vymezení oblastí literární kultury a regionu . . . In: Václavkova Olomouc 1983, Univerzita Palackého 1986, s. 160-174, zejména s. 163.
7 F. Palacký, Rozbor etymologických místních jmen československých. ČČM 8, 1834, s. 404-419; přetisk Radhost 1, 1871, s 128-144.
8 L. Hosák, Místní jména na Moravě jako historický pramen. Příloha VVM 1968, č. 2.
9 B. Novotný-Z. Měřínský, sb. Brno a geologie. Brno 1982. - H. Sáňka, Pomístní názvy brněnského okolí. Praha 1960. - J. Skutil, Osídlení okolí Brna ve světle místních jmen a archeologických dokladů. Acta facultatis paedagogicae Ostraviensis, series D-19, 1983, s. 79-82. - R. Šrámek, Jméno Brno - a co s tím souvisí. Forum Brunense 2, 1989, s. 9-17.
10 J. Skutil, Sémantická motivace MJ Brno. Sb. Spoločenské fungovanie vlastných mien. Bratislava 1980, s. 187-190. - Týž, Osídlení pravobřežního území řeky Svratky v okrese Brno-město a Brno-venkov ve světle místních jmen. VVM 40, 1988, s. 108-110. L. Hosák-R. Šrámek, Místní jména na Moravě a ve Slezsku. I, Praha 1970, s. 110-111. Cituji H. Š.
11 J. Skutil, Vznik nejstarších etnonym a patrocinií v prazemědělské oblasti Moravy a jejich relace ke jménům brněnských předměstí. VVM 37, 1985, s. 231-234; o Líšni na s. 233.
12 Z. Měřínský, Vývoj osídlení v brněnské oblasti v 6.-13. století. VVM 40, 1988, s. 111-114. Naposledy týž v tomto sborníku v úvodní stati.
13 J. Skutil, Raně středověký Rajhrad a jeho místní i funkční proměny. Historická geografie 21, 1983, s. 235-253. - Týž, Osídlení okolí Rajhradu a Modřic ve světle místních jmen. VVM 36, 1984, s. 259-263.
14 Týž, Dějiny Bzence od počátku do konce středověku. Jižní Morava 1982, s. 67-85.

15 Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae. Ed. G. Friedrich, Praha 1904-1907, dále CDB, č. 381, s. 357; další listina č. 382 na s. 358-362 a č. 386 na s. 368-370.
16 Kosmova kronka česká. Přeložili K. Hrdina a M. Bláhová. Praha 1972, s. 130, 152, 222. Edice původního znění B. Bretholz, Cosmae Pragensis Chronica Bohemorum. Berlin 1924. Sr. moji práci Kosmova kronika a Morava. VVM 34, 1982, s. 28-38.
17 CDB s. 361.
18 Viz pozn. 15.
19 CDB I, č. 386, s. 370.
20 F. Černý-P. Váša, Moravská jména místní. Výklady filologické. Brno 1907, s. 151, 181. A. Profous, Místní jména v Čechách, jejich vznik, původní význam a změny I-V, 1947-1960. F. Čáda, Znovu k jménu Brna. Rodné zemi 1958, s. 142-145, A. Gregor, K otázce původu jména Brno. ČMM 71, 1952, 154-164, týž, Ještě o jméně Brno. ČMM 72, 1953, s. 26-27, F. Trávníček, Brno. Rodné zemi 1958, s. 302-307. L. Hosák-R. Šrámek, Místní jména na Moravě a ve Slezsku I, Praha 1970, s. 110-111. Dále HŠ.
21 HŠ II, 1980, s. 535-536.
22 HŠ II, 1980, s. 532-533.
23 J. Skutil, Perspektivy onomastického zkoumání v Jihomoravském kraji v souvislosti s vlastivědnou prací. Zpravodaj Místopisné komise 19, Praha 1978, s. 398-406.
24 Týž, Ponikev, Ponikva, Punkva. Československý kras 1953, s. 102-108.
25 B. Mendl, Knihy počtů města Brna z let 1343-1365. Brno 1935, 184 + 605 s.
26 V. Šmilauer, Osídlení Čech ve světle místních jmen. Praha 1960.
27 H. Sáňka, Názvy brněnských ulic. Zpravodaj Místopisné komise 4, 1963, s. 325-334. Týž, tamt., 7, 1966, s. 84-94. - J. Skutil, Toponymie Brna ve 14. století. Brno v minulosti a dnes 9, 1970, s. 159-170. - O. Vičar, Místopis Brna v polovici 14. stol. Tamt., 7, 1965, s. 242-283 (Prostor uvnitř městských hradeb). II. Tamt. (Předměstí). roč. 8, 1966, s. 226-273 + 2 plány.

Die ältesten Eintragungen des Namens Brünn und der Siedlungen in dessen Umgebung mit etymologischen Deutungen und mit Interpretation von literarischen Aufzeichnungen

Zusammenfassung

Die Besiedlung im Areal der Stadt Brünn ist seit den ältesten paläolithischen Zeiten kontinuierlich, keineswegs jedoch in ihren individuellen Siedlungen. Man kann weder durch einen historischen und sprachlichen Prozeß die Ermittlung der ursprünglichen Namen dieser Gemeinden in den Sprachen der vorslawischen Bewohner ergründen, noch die im 16. und 18. Jh. tradierte Auffassung annehmen, daß einer der Namen (höchstwahrscheinlich Eburodunum), der in den Karten Ptolemäus (griechisch Klaudios Ptolemaios) aus dem 2. Jh. n. Chr. eingetragen ist, mit dem Namen Brünn irgenwie zusammenhängen könnte. Dieses Toponym ist slawischen Ursprungs und es bezog sich in den ältesten Erwähnungen Brinen u.a. auf die Burg, die in der Zeit der przemyslidischen Beschlagnahme Mährens vom Fürsten Břetislav I. erbaut worden war. Der erste geschichtliche Bericht darüber bezieht sich auf das Jahr 1091 in der Kosmas-Chronik, in der die Belagerung dieser Burg durch den böhmischen König Vratislav gegen seinen Bruder Konrad, deren Verteidiger, geschildert wird. Es gibt keine älteren Aufzeichnungen des Namens Brünn, da diese in urkundlichen Falsifikaten aus dem 12. und 13. Jh. verzeichnet sind, auch wenn deren Inhalt wahrheitsgetreu sein könnte; sie

betreffen die ökonomischen Standpunkte der sog. Brünner Provinz. Nach Maßgabe der archäologischen Untersuchungen befand sich die Burg Brinen im Areal des heutigen Altbrünn. Die Siedlungseinheit in diesem Areal ersetzte das ursprüngliche großmährische Zentrum in Alten Schlößern bei Lösch (Staré Zámky bei Líšeň). Die deutsche Bezeichnung „Lösch" (Líšeň) erinnert an die ehemalige alttschechische Bezeichnung der Burg im Haselgebüsch („ v lískoví"), sowie das Siedlungszentrum am Fluß Zwittawa und in seiner nächsten Umgebung. Die Flurnamen sowie Ortsnamen auf dem Gebiet Brünns hängen mit Wasser und dessen Tätigkeit zusammen; der Name Brinen bezeichnet eine Burg im kotigen Terrain (Brünn = Brno, br6n6 = Kot, Schlamm). Anhand der Rechnungsbücher der Stadt Brünn aus dem 14. Jh. werden die Namen der Hügel, Stadtviertel und Straßen in der Stadt sowie deren Vorstadtviertel erläutert, wobei selbst jüngere Belege nicht unterlassen werden, die die ältere Situation vor der Gründung der Stadt im Jahre 1243 festhalten könnten.

Marie Bláhová

BRNO V HISTORIOGRAFICKÝCH PRAMENECH DOBY PŘEMYSLOVSKÉ

Naprostá většina českých historiografických pramenů přemyslovské doby pochází z politického centra českého státu, eventuálně z některých kulturních středisek vlastních Čech. Již v menší míře jsou dochovány prameny tohoto typu vzniklé na Moravě.[1] Tato skutečnost se nutně projevuje i v informovanosti autorů těchto pramenů o Moravě, a samozřejmě také v počtu i úrovni informací, které zprostředkovaly příštím historikům. Nedostatek zpráv o Moravě není ovšem způsoben nějakým záměrným přehlížením „vedlejší" země. Autoři prostě informují o tom, co znali, co se odehrávalo v jejich blízkosti a co se jich osobně, nebo instituce, k níž náleželi - a na níž byli existenčně závislí -, dotýkalo. Vzdálenější oblasti, a to i ve vlastních Čechách, se do jejich zorného pole dostávaly jen výjimečně,[2] většinou pouze v případě, že se k nim vázaly významnější politické nebo vojenské události.

Mimořádné postavení měla z tohoto hlediska Praha, resp. Pražský hrad, který se již v procesu vzniku českého státu stal hlavním přemyslovským sídlem a střediskem přemyslovské politiky - jen na čas ho vystřídal nedaleký Vyšehrad. Z tohoto důvodu pochopitelně upoutávala Praha zájem i vzdálenějších analistů a kronikářů, pokud se snažili zachytit ve svých dílech politický vývoj. Počet známých historických spisů, vzniklých mimo toto centrum ať už v Čechách nebo na Moravě, je však, zvláště ve starší době, nepatrný.

Hlavním historiografickým střediskem přemyslovských Čech byla pražská kapitula.[3] Další místa, odkud jsou doloženy historické zápisy, nebo kde je lze oprávněně předpokládat (vzhledem k obsahu zpráv dochovaných historických pramenů), byly břevnovský klášter[4] a vyšehradská kapitula,[5] možná i klášter strahovský.[6] Je proto zcela logické, že i z tohoto důvodu těžiště zájmu a informací historiografických pramenů leží v Praze.

Z mimopražských institucí ve vlastních Čechách je historiografická činnost doložena v klášteře sázavském a milevském. Mnich sázavský se však zaměřil převážně, milevský opat Jarloch výhradně, na centrální politiku, takže střed jejich zájmu tvoří opět Praha, resp. knížecí a biskupský dvůr, jež zde sídlily. Teprve ve druhé polovině 13. století začali autoři análů, event. kronik, v Čechách ve větší míře obracet pozornost ke své instituci a pokoušeli se psát její dějiny, nebo alespoň vylíčit její počátky. Nic bližšího o těchto spisech však nevíme, neboť jejich existence je dosvědčena pouze mladšími prameny, které z těchto spisů čerpaly, nikoli klášterními anály či kronikami samotnými. V této souvislosti je třeba jmenovat opět především břevnovský klášter. Pozůstatky jeho historie, která vznikla asi ve druhé polovině 13. století, možno najít v Pulkavově kronice.[7] Podobně vznikla jakási „kronika" o založení kladrubského kláštera, z níž později zbraslavský mnich Ota čerpal informace o osudech Zbraslavi před příchodem cisterciáků, resp. před založením zbraslavského kláštera.[8] Jakési spisy o založení a osudech kláštera si v této době možná pořídily také kláštery v Ostrově a Plasech,[9] a snad i jiné církevní instituce.[10]

Na Moravě se známé instituce západní církve konstituovaly o necelé století později. Ačkoli v některých klášterech i zde lze již ve 12. století pozorovat historiografický zájem - v Hradisku u Olomouce,[11] event. v Třebíči[12] - snad použité prameny způsobily, že událostmi na Moravě se zabývají jen v omezené míře (v podstatě pouze v souvislosti s vlastní institucí, případně jejími fundátory a donátory). Významnější historiografické texty zde vznikly na samém konci 13. století, tedy již téměř na konci přemyslovského období. Jindřich Heimburský[13] alespoň v samostatně formulované části svého letopisu věnuje vedle ústředních politických událostí českého státu trochu pozornosti také událostem na Moravě, kde působil, Žďárský mnich Jindřich Řezbář[14] rozdělil svůj zájem mezi dějiny tohoto moravského kláštera a osudy rodu jeho zakladatelů.

Již charakter pramenů a zájem a rozhled jejich autorů naznačuje, že problematika Moravy je v nich zachycena pouze okrajově. Více zpráv přinášejí pouze o moravském biskupském sídle a sídle jedné z přemyslovských větví - Olomouci.[15] Ostatní místa na Moravě stojí zpravidla stranou kronikářských zájmů. To se pochopitelně odráží i ve vztahu autorů těchto spisů k Brnu.

První z našich známých středověkých historiků, který přináší zprávy o Brnu, je děkan pražské kapituly Kosmas. V původním Kosmově textu se zmínky o Brnu objevují na dvou místech kroniky. Nejstarší kronikářská zpráva informuje o obléhání Brna českým králem Vratislavem ve válce proti údělnému knížeti Konrádovi Brněnskému roku 1091. Kosmas se zde o Brnu vyslovuje poněkud neurčitě. Jmenuje *urbs cui nomen Brinen*.[16] - Označení *urbs* vzápětí ještě opakuje. - Pro autora kroniky je ovšem v této souvislosti důležitější pomsta Vratislavova syna Břetislava za urážku, jíž se vůči němu dopustil předák Zderad.

Druhá Kosmova zmínka o Brnu se vztahuje k roku 1099. Tehdy se před Brnem zastavil kníže Břetislav II., když chtěl vojensky vystoupit proti Konrádovým synům Oldřichovi a Litoltovi. Brno je tu jmenováno již s naprostou samozřejmostí jako *urbs Brynen*.[17]

Další zmínky o Brnu v Kosmově kronice jsou již pouze v její třebíčské redakci. Zde vložená, nejspíše fiktivní, zakládací listina třebíčského kláštera datovaná rokem 1104 se zmiňuje o hradu Brnu při lokalizaci benediktinského probošství u tohoto hradu - v tomto případě listina jmenuje *castrum Brenense* - a o brněnském tržišti - *forum Brnen* - a jeho příslušenství[18].

Kosmovy zprávy jsou, i pokud jde o konkrétnější údaje o Brnu, velmi skrovné. Pomineme-li blízkost řeky, o níž se Kosmas zmiňuje,[19] jediné, co o tomto místě uvádí, je jméno a terminologické označení lokality - v obou zmínkách je Brno označeno termínem *urbs*. Ze souvislosti vyplývá, že šlo o místo opevněné, které bylo třeba obléhat. To odpovídá i významu Kos-

movy terminologie, v níž označení *urbs* může znamenat opevněné středisko církevní či světské správy nebo jen hrad[20] - v tomto smyslu (méně významný hrad) se však zpravidla vedle něho objevuje pro tutéž lokalitu také označení *castrum*, event. *oppidum*[21]. Kosmas používá označení *urbs* pro Řím, Krakov, Vratislav či Ostřihom, ale i pro Bratislavu, Nitru a Kager. Z míst na území českého státu vedle Prahy, pro niž je to téměř pravidelné označení, jež je jen výjimečně nahrazeno termínem *civitas*,[22] pro Olomouc, Brno, Libici a Vyšehrad, dále pro Bílinu, Boleslav, Drahúš, Hradec, Chrudim, Kladsko, Znojmo, Žatec, Doudleby, Chýnov a Netolice, u nichž se však, pokud se o nich Kosmas zmiňuje častěji, střídá označení *urbs* s termíny *castrum* či *oppidum*. To se však netýká Brna, které je v obou případech uvedeno jako *urbs*.

Seřadíme-li místa z území českého státu uvedená v Kosmově kronice jako *urbs*, podle jejich správního a politického významu, leží Brno jako sídlo údělných knížat, nikoli však biskupské sídlo, někde uprostřed: za Prahou a Olomoucí, event. též Libicí a Vyšehradem, zase však před hraničními hrady a prostými středisky hradské správy přemyslovského státu. V každém případě chápe Kosmas Brno jako pevný hrad. Dvojí uvedení termínu *urbs* bez kolísání[23] naznačuje, že zde Kosmas respektoval i politický význam sídla údělných knížat.

Kosmovy zprávy - bez třebíčské listiny - převzaly i mladší retrospektivní historické spisy české provenience, vesměs národní, či přesněji státně-národní kroniky. Na nich je možno sledovat zda, event. do jaké míry, se mění použitá terminologie - zda přejímají označení své předlohy nebo je přizpůsobují změněným podmínkám své doby. (Jen zřídka je však možno postihnout, jak skutečně převzatý termín chápou).

První Kosmovu událost, v níž je zmíněno Brno, resp. Břetislavova příhoda se Zderadem, reprodukuje rovněž tzv. Dalimil, pochopitelně v českém překladu (zde je možno in margine konstatovat, že téměř polovina Dalimilova textu je vlastně více nebo méně zestručněný překlad Kosmovy kroniky, případně dalších pramenů). Pokud jde o Brno, tzv. Dalimil si situaci poněkud zjednodušil, ponechal pouze jméno místa a Kosmův termín urbs prostě vynechal (příslušný text zní: A když před Brno jedieše...)[24]. Ostatně v jeho době bylo již Brno dostatečně známé, aby nepotřebovalo bližší charakteristiku. Stejně si - v tomto případě již zcela logicky - počínali i němečtí překladatelé Dalimilovy kroniky: *Do er fur Brunn kum mit den herrin*, event. *Und do er vor Brunne czog*, . . .[25]

Obě Kosmovy události opakují pak oba oficiální kronikáři doby Karla IV. - Giovanni Marignolli a Přibík Pulkava z Radenína.

Marignola se, pokud jde o užitou terminologii, držel předlohy, byť její formulaci poněkud zkrátil (a někdy také zkomolil).[26] Proto u něho zůstává v obou případech Brno jako *urbs*, pouze jméno přizpůsobil z Kosmova *Brinen* na *Bruna*[27] (pokud tato forma není ovšem dílem značně pozdějšího písaře).

Pulkava ponechal rovněž označení *urbs*, ale jméno místa přizpůsobil zvyklostem své doby a uvedl je v adjektivní podobě *urbs Brunnensis*.[28] Český překladatel již jasně dokládá, jak se význam latinské terminologie od Kosmovy doby do druhé poloviny 14. století změnil, když latinské *urbs* v prvním

případě bez váhání překládá jako *město*[29], ovšem beze jména. Ve druhém případě charakteristiku vynechal a konstatoval pouze, že... *Břecislav... podle Berna stany jest své rozbil byl.*[30]

Ojedinělé zmínky o Brnu je možno najít též v některých pramenech 12. a 13. století. Z bezprostředních Kosmových pokračovatelů se tzv. Kanovník vyšehradský zmiňuje pouze o Brněnsku jakožto o moravském údělu: *pars Moravie, que vocatur Brninczo* (1132).[31] Jarloch jmenuje k roku 1177 *terram Bernensem*.[32] Jakousi zmínku o Brnu měla asi nedochovaná latinská předloha básně o Vilémovi z Kounic, která informuje o tom, jak její hrdina shromáždil lidu rytířského pět tisíc v Brně,[33] ale nic bližšího z ní zjistit nelze.

Konkrétní zprávy o Brnu nepřinášejí v této době ani rakouské anály, které měly k oblasti jižní Moravy poměrně blízko. Pouze jejich Klosterneuburské pokračování se k roku 1178 zmiňuje o vpádu rakouského vojska na české území a zpustošení dvou provincií, *Olmunz scilicet et Brune*.[34]

Další zprávy o Brnu se v soudobých historiografických pramenech objevují až ve druhé polovině 13. století (nebereme-li v úvahu zmínku o jednání mezi Václavem I. a Fridrichem Rakouským v Komárově u Brna - *Luh ante Brunnam* - kterou podle dnes neznámého pramene reprodukuje Přibík Pulkava z Radenína.[35]

Ačkoli zbývající pramenné údaje již přesahují časový mezník roku 1243, stojí ještě za zmínku, již proto, že přes svou omezenost - a ojedinělost - dokumentují jistou změnu v postavení Brna.

Druhé pokračování Kosmovo se k roku 1278 zmiňuje o Brnu, aniž by je jakkoli charakterizovalo[36] (jde o shromáždění vojska Přemysla Otakara II. před tažením do Rakous). Zprávu převzal v podobné formulaci také Marignola.[37] K následujícímu roku, kdy byl v Brně vysvěcen pražský biskup Tobiáš, je Druhé pokračování Kosmovo jmenuje již běžným označením, používaným ve vrcholném středověku pro města, *Brunna civitas*.[38]

Jindřich Heimburský k roku 1280 uvádí stejný termín, ale jméno v adjektivní podobě: *civitas Brunensis*.[39] Konečně k roku 1299 je jmenuje pouze jako *Brunna*.[40]

Nakonec zbývá několik zmínek Žďárské kroniky, kde je Brno uvedeno v souvislosti s tamním minoritským klášterem a Přibyslavem z Křižanova, aniž by zde bylo blíže charakterizováno.[41]

Skromné zmínky o Brnu uvádějí pro poslední desetiletí 13. století také rakouské anály. K roku 1278 se jejich Vídeňské pokračování zmiňuje o hladomoru *Prage et Brunne*,[42] k roku 1293 Světelské pokračování análů informuje o vraždě jakéhosi křesťana, poslaného *de Bruna*, v Kremži.[43] Bližší informaci o Brnu však neobsahují. Jen samozřejmost, s jakou je jmenují, je jasným dokladem, že šlo o místo dobře známé, které žádnou bližší charakteristiku nevyžadovalo.

Označení *urbs* pro Brno v původních pramenech od druhé poloviny 13. století tedy mizí. Udržuje se pouze v textech převzatých z Kosmovy kroniky. Brno je v této době nejen v nepříliš vzdáleném Žďáru nad Sázavou, ale i v Praze (či v pražské kapitule), dostatečně známým místem, aby zmínka

o něm již nevyžadovala přesnější označení. Pokud některý autor považuje, třeba jen ze stylistických důvodů, za nutné místo blíže charakterizovat, pak označuje Brno termínem používaným v této době běžně pro středověká města, tj. *civitas*.[44]

Ačkoli tedy jsou narativní prameny na informace o Brnu více než skoupé, lze v nich alespoň v hrubých rysech postihnout jistý vývoj a proměny - na jedné straně Brna od hradu s předhradím a tržištěm po středověké město, na druhé straně proměny obsahu latinských termínů užívaných pro středověké lokality. Tyto změny však nejlépe dokumentují až české překlady 14. století.

POZNÁMKY

1 Srv. např. J. Mezník, Dějiny národu českého v Moravě, ČČH 88, 1990, s. 38.
2 Jak správně ukázal E. Pražák na příkladu Kosmovy kroniky (Kosmas a Sázavský letopis, Slavia 85, 1986, s. 19-38)
3 Zde byly, byť s přestávkami, vedeny anály od nejstarších dob, působil zde kronikář Kosmas a většina jeho pokračovatelů, později i další autoři. Srv. též literaturu uvedenou v následující poznámce.
4 Konkrétním dokladem jsou některé zprávy v Kosmově kronice, v Kronice Mnicha sázavského a v některých mladších pramenech. K tomu srv. především D. Třeštík, Anfänge der böhmischen Geschichtsschreibung. Die ältesten Prager Annalen, Studia zródłoznawcze 23, 1978, s. 1-87; týž, Počátky Přemyslovců, Praha 1981, s. 11-27, zvl. s. 13.
5 Dokladem je „vyšehradská" úprava Kosmovy kroniky. Srv. B. Bretholz, Die Chronik der Böhmen des Cosmas von Prag, MGH SRG NS II, Berlin 1923, s. LXVI n. a 252-254.
6 Strahovské zprávy jsou obsaženy v letopisu Jarlochově a ve Druhém pokračování Kosmově. Srv. Především N. Backmund, Die mittelalterlichen Geschichtsschreiber des Prämonstratenserordens, Averbode 1972, s. 183-186.
7 Ed. J. Emler, FRB V. Praha 1893, s. 26-29. K tomu M. Bláhová, Kroniky doby Karla IV., Praha 1987, s. 573 a 590, pozn. 184; podrobněji táž, Historia fundationis Břevnoviensis monasterii, in: Milénium břevnovského kláštera. 993-1993, Praha 1993 - v tisku.
8 Srv. Petra Žitavského Kronika zbraslavská, kap. XXXVIII, ed. J. Emler, FRB IV, Praha 1884, s. 48 n. K tomu V. Novotný v Úvodu k českému překladu kroniky (Kronika zbraslavská, přel. J. V. Novák, úvod napsal V. Novotný, Praha 1905), s. XXXVI-XXXVIII.
9 Srv. J. Čechura, Zátoň v letech 1419-1420 v registrech ostrovského kláštera, JSH 54, 1983, s. 87; týž, K některým aspektům využití novověkých písemných pramenů pro stavební historické průzkumy středověkých objektů, Památky a příroda 9, 1984, s. 282 n.
10 Stopy blíže neidentifikovatelných análů lze nalézt např. v Kronice zbraslavské, v kronice Pulkavově, Neplachově nebo v Kronice tzv. Beneše Minority.
11 K Hradištsko-opatovickým análům srv. V. Novotný, Studien zur Quellenkunde Böhmens III, Annales Gradicenses et Opatovicenses, MIÖG 24, 1903, s. 580-615; E. Nohejlová, Příběhy kláštera opatovického, Praha 1925, s. 83-90; L. Hosák, Kritické poznámky k moravské středověké analistice, Sborník VŠped. v Olomouci, Historie II, 1955, s. 78-82; nejnověji se problematikou těchto análů zabývá J. Zezulčík.
12 Srv. L. Hosák, Kritické poznámky, s. 82-86.
13 Letopis Jindřicha Heimburského, ed. J. Emler, FRB III, Praha 1882, s. 305-321. O spisu pojednává především J. Šilhan, Jindřich Heimburský, VVM 20, 1968, s. 26-62. Nemohu však souhlasit se ztotožněním Jindřicha Heimburského s autorem Žďárské kroniky. Srv. též J. Ludvíkovský, Úvod. O mnichu Jindřichu Řezbáři a jeho žďárské kronice, in: Cronica domus Sarensis, Brno 1964, s. 7-13.
14 Cronica domus Sarensis, ed. J. Ludvíkovský (jako pozn. 13). V úvodu k této edici je uveden přehled starších názorů a shrnuta literatura.

15 K tomu M. Bláhová, Olomouc v české historiografii přemyslovského období, Historická Olomouc a její současné problémy VIII, 1990, s. 73-90.
16 Ventum erat ad urbem, cui nomen Brinen, ubi rex circumstantibus terre magnatibus disponens obsidionem per girum, dum resignat loca, ubi quisque comes tentoria figat, ... Quoniam quidem ... tuus ... natus libenter estate ludit in flumine et natat, ... iuxta fluvium hac ex parte urbis cum suis papiliones ponat. Kosmas II,43, ed. Bretholz, s. 149.
17 Dux autem post habitum concilium rediens castra metatus est iuxta urbem Brynen; ... Kosmas III,9, s. 169.
18 Ed. B. Bretholz, Die Chronik, Anhang IV, s. 259 n. Srv. např. G. Chaloupka, K počátkům města Brna (několik poznámek k sporným otázkám vzniku města), Brno v minulosti a dnes 1, 1959, zvl. s. 149, pozn. 4. Údaji této dodatečně vložené listiny se zde nezabývám, protože tato písemnost nepatří mezi historiografické prameny, nehledě k tomu, že jí byla věnována náležitá pozornost v několika příspěvcích přednesených na konferenci a uveřejněných v tomto sborníku.
19 Kosmas II,43, s. 149; srv. zde výše, pozn. 16.
20 Podrobněji srv. M. Bláhová, Terminologie sídlišť ve vyprávěcích pramenech první čtvrtiny 12. století, ČsČH 26, 1978, s. 265 nn.
21 B. Bláhová, tamtéž, s. 266 n.
22 K tomu Z. Fiala, O pražském názvosloví a jeho významu ve vyprávěcích a diplomatických pramenech 12. a 13. století až do založení Starého Města pražského, in: Z českých dějin. Sborník prací in memoriam V. Husy, Praha UK 1966, s. 35-62.
23 Větší počet dokladů by byl pochopitelně průkaznější. Přesto fakt, že Kosmas v obou případech užil téhož termínu - poprvé dokonce dvakrát, aniž by toto označení třeba jen ze stylistických důvodů nahradil jiným -, naznačuje, že nad charakteristikou Brna neváhal.
24 Kronika tzv. Dalimila 53/31, Staročeská kronika tak řečeného Dalimila, ed. J. Daňhelka, K. Hádek, B. Havránek, N. Kvítková, 2, Praha 1988, s. 7.
25 Di tutsch kronik von Behemlant, ed. J. Jireček, FRB II, s. 106, Die pehemische Cronica dewcz, ed. J. Jireček, tamtéž, s. 277.
26 K této kronice a k Marignolově způsobu práce srv. M. Bláhová, Kroniky doby Karla IV., s. 580-583 a 593 n., kde je uvedena též další literatura.
27 ... obsedit urbem Brunnam ... Kronika Jana z Marignoly, ed. J. Emler, FRB III, s. 545; ... Dux autem castra metatus est juxta urbem Brune... tamtéž, s. 547.
28 ... Sicque Wratislaus rex forti suo iterum vallatus exercitu reintrat Moraviam et dum Brunnensem applicuisset ad urbem, ipsa per girum circumvallare disponens,... Kronika Pulkavova, ed. J. Enmler, FRB V, s. 59; ... Abinde itaque prefatus Brzetislaus transiens iuxta urbem Brunensem castra metatus est ... tamtéž, s. 64. O Pulkavově kronice podrobněji srv. M. Bláhová, Kroniky, s. 572-580 a 590-593.
29 Ed. J. Gebauer, FRB V, s. 250.
30 FRB V, s. 254.
31 Canonici Wissegradensis continuatio Cosmae, ed. J. Emler, FRB II, s. 215.
32 Letopis Jarlocha, opata kláštera milevského, ed. J. Emler, FRB II., s. 472.
33 O Vilémovi z Kounic, ed. J. Jireček, FRB III, s. 243. K tomu N. Novotný, ČD I/2, s. 1035 n., pozn. 3.
34 ... Liupoldus dux Austrie contracto exercitu terminos Boemorum intravit, et duabus provinciis, Olmunz scilicet et Brunne vastatis in sua rediit. Continuatio Claustroneoburgensis secunda, ed. G. H. Pertz, MGH SS IX, s. 617; Continuatio Claustroneoburgensis tertia, tamtéž, s. 631. Srv. též. M. Bláhová, Jižní Morava přemyslovské doby v rakouské analistice, XX. Mikulovské symposium 1990, Brno 1991, s. 27. K rakouské středověké analistice srv. zejména A. Lhotsky, Quellenkunde zur mittelalterlichen Geschichte Österreichs, MIÖG, Ergbd. XIX, Graz - Köln 1963, s. 173 nn.; týž, Österreichische Historiographie, Wien 1962, s. 17 nn.
35 FRB V, s. 136, český překlad s. 295.
36 ... rex Otakarus profectus est ad expeditionem contra Rudolfum electum versus Moraviam, reseditque in Brunna, expectando duces Poloniae et militiam ipsorum, nobiles etiam Bohemiae atque Moraviae ... Druhé pokračování Kosmovo, Příběhy krále Přemysla Otakara II., s. 330. K problematice tohoto pramene srv. M. Bláhová, Druhé pokračování Kosmovo, Sborník historický 21, 1974, s. 5-39.
37 FRB III, s. 573.

38 ... profectus est Thobias ... in Moraviam in Brunnam civitatem... ibique promotus est in gradum sacerdoti ... Druhé pokračování Kosmovo, O zlých letech po smrti krále Otakara A, FRB II, s. 338.
39 Ipso tempore rex Romanurum prefecit Ottonem, ducem Saxonie, terre Moravie et civitati Brunensi, ... Letopis Jindřicha Heimburského, ed. J. Emler, FRB III, s. 318.
40 Rex Ruscie venit ad regem Wenceslaum in Brunnam ... FRB III, s. 321.
41 (Pribislaus) ... unde Minoribus in Brunna dedit hic bona plure, in quorum iacet ecclesia Brunne tumulatus. Cronica domus Sarensis, s. 172; ... Postremo pensat ad fratres ire minores Brunnam; ... tamtéž, s. 196.
42 Maxima mortalitas hominum fit per Boemiam et Moraviam. Nam Prage ac Brunne et alibi defuncti innumerabiles, ... Continuatio Vindobonensis, MGH SS IX, s. 712.
43 In Chrembs Iudei perfidissimi christianum unum ad se de Brunna missum dolo suo nequissimo crudelissime torquentes, enervatum propter capiendum sanguinem occiderunt. Continuatio Zwetlensis tertia, MGH SS IX, s. 658.
44 Srv. Latinitatis medii aevi lexicon Bohemorum 5, Praha 1983, s. 694. Význam potvrzují také o něco mladší slovníky (14. století), např. Bohemarius, v. 735 (Klaret a jeho družina 1, ed. V. Flajšhans, Praha 1926, s. 64), nebo Mg. Clareti de Solentia Glossarius, v. 2082 nn. (tamtéž, s. 182).

Brünn in historiographischen Quellen der przemyslidischen Zeit

Zusammenfassung

Im Hinblick darauf, daß der vorwiegende Teil der historiographischen Quellen der przemyslidischen Periode aus dem politischen Zentrum des böhmischen Staates stammt, wobei deren Autoren überwiegend über die zentrale Politik, die sich meistens in Prag abspielte, oder über die ihre eigen Institution betreffenden Angelegenheiten berichten, wurde der mährischen Problematik, mit Ausnahme des mährischen Bischofssitzes und gleichzeitig des Sitzes eines der przemyslidischen Nebenäste - Olmütz (Olomouc), eine bedeutendere Aufmerksamkeit erst am äußersten Ende des 13. Jh. gewidmet.

Die ersten zwar gewissermaßen unbestimmten Berichte, die sich auf den Sitz des przemyslidischen Nebenastes, auf Brünn, beziehen, stammen trotzdem schon aus der Kosmas-Chronik. Aus der verwendeten Bezeichnung *urbs* ist eine gewisse Bedeutung der Lokalität als einer befestigten Burg und gleichzeitig eines politischen Zentrums der Unterfürsten ersichtlich. - Die Autoren der späteren staatlich-nationalen Chroniken haben die Angaben Kosmas' übernommen, wobei sie die Bezeichnung den Gewohnheiten ihrer Zeit angepaßt haben. - Die Urkunde über die Gründung des Trebitscher Klosters, die in eine der Redaktionen der Kosmas' Chronik eingelegt wurde, informiert neben der Burg (*castrum Brenense*) auch über den Brünner Marktplatz (*forum Brnen*). Vereinzelte Berichte über Brünn bringen auch die Fortsetzer Kosmas' und weitere bohemikale Quellen des 12. und 13. Jh., sowie österreichische Annalen dieser Zeit. Diese Quellen führen jedoch keine nähere Charakteristik dieses den Autoren der Quellen ausreichend bekannten Ortes an. Falls es einer von ihnen für notwendig hält, diesen Ort näher zu charakterisieren, bezeichnet er dann Brünn mit dem in dieser Zeit für die mittelalterlichen Städte üblichen Termin, d. h. *civitas*.

Trotz der beträchtlichen Bruchstückigkeit zeigen also die historiographischen Quellen einerseits die Entwicklung Brünns von der Burg mit Vorburg und Marktplatz bis zur mittelalterlichen Stadt, anderseits die Veränderungen des Inhaltes der lateinischen für die mittelalterlichen Lokalitäten verwendeten Termini auf.

Mojmír Švábenský

CÍRKEVNÍ POMĚRY NA BRNĚNSKU PŘED ROKEM 1243

Církev na Brněnsku se v písemných pramenech objevuje teprve tehdy, až Přemyslovci dobyli asi v druhé čtvrtině 11. století Moravu. V našich zdrojích nenalézáme pokusy navázat na velkomoravskou tradici. Je to pochopitelné, neboť noví pánové nechtěli podmaněnému lidu připomínat dřívější dobu, která kromě toho byla zatížena také podezřelou a odmítanou staroslověnskou liturgií. Cyrilometodějská tradice byla proto pěstována především v cizině a u nás jen krátce v sázavském klášteře.[1]

První církevní institucí na Brněnsku je benediktýnská dependence kláštera v Břevnově, která byla založena knížetem Břetislavem I. roku 1048 v Rajhradě[2] na půdě pustého velkomoravského hradiska. Stala se později proboštstvím a jejím úkolem bylo pomáhat při kolonizaci území jižně a jihozápadně Brna. Stejný kolonizační úkol mělo i benediktýnské proboštství na Luhu, dnešním Komárově, zasvěcené Nejsvětější Trojici. Území močálovitého Luhu bylo roku 1104 darováno knížaty brněnským Oldřichem a znojemským Litoltem benediktýnskému klášteru Panny Marie v Třebíči, založenému roku 1101.[3] Není známo, kdy třebíčtí benediktýni vystavěli na Luhu proboštství a kostel s velmi starým benediktýnským patrociniem sv. Jiljího - donedávna považovaný za nejstarší stavbu v Brně. Stalo se tak asi ještě v první polovině 12. století.[4] Prameny, pomineme-li probošty Havla a Arnolda v r. 1210 a v letech 1225-6, mlčí o proboštství až do roku 1255, kdy je v souvislosti s benediktýny uváděn kostel sv. Martina, ležící v místech nádražní restaurace.[5] Předpokládám, že současně byla z Třebíče zaváděna lenní soustava typická pro mateřský klášter, i když prvního mana známe až z roku 1373.[6]

Až do první čtvrtiny 11. století byli benediktýni jediným řeholním řádem. Jeho předním úkolem bylo kromě misijní činnosti žít z výtěžku práce vlastních rukou. Pracovní metody a skromný styl života byly příkladem pro obyvatelstvo.[7] Zeměpáni proto řád, který jim byl prospěšný i politicky, podporovali. Udělovali jim např. na Brněnsku různé desátky, jako z trhů a mostů. Desátý desátek dostal Rajhrad, devátý desátek (tj. desetinu příjmů) Opatovice nad Labem, které měly na Brněnsku majetek, osmý Třebíč. Příjemce sedmé desítiny je neznámý, šesté byli benediktými v Klášterním Hradisku.[8]

Teprve po řeholních institucích se na Brněnsku objevují kostely světského duchovenstva. Zeměpáni stavěli na svých hradech rotundy, které považovali za svůj majetek, z něhož očekávali užitek materiální i duchovní. Knězi konající v kostelech bohoslužby, byli jejich služebníky. Kostelů bylo původně málo a jejich správci působili tedy na příliš velkém území. Jen ponenáhlu přibývaly

kostely patřící šlechtě. Teprve roku 1143 bylo zapotřebí, aby papežský legát Quido při své vizitaci nařídil přesnější rozhraničení farností.[9] Legát navázal tak na ustanovení olomouckého biskupa Jindřicha Zdíka (1126-1150), který někdy v letech 1141-1142 jmenoval arcikněze šesti nejvýznačnějších hradských kostelů na Moravě do své kapituly, vybavil je dozorčí pravomocí a učinil tak z nich své pomocné orgány. Ty se pod novým jménem arcijáhnů postupně vymanily z podřízenosti svým dosavadním světským pánům.[10]

Původní hrad brněnských knížat, jak lze důvodně podle nejnovějšího bádání předpokládat, stával na Starém Brně.[11] Tam by měl být v duchu teorie o předzdíkovské velkofarní organizaci původní brněnský kostel. A vskutku se v areálu dnešního kláštera augustiniánů-bosáků našly zbytky kostela,[12] který je třeba považovat za sídlo brněnského arcijáhna. Kostel byl však malý a nestačil potřebám. Proto někdy v letech 1182-1189 založil, jak mám zato, moravský markrabě Konrád Ota na Petrově kostel sv. Petra.[13] Jen toho patrocinia, druhé zasvěcení svatému Pavlu je dosvědčeno až z druhé poloviny 14. století (roku 1378).[14] Arcijáhen sem přešel ze Starého Brna, získal titul probošta. Prvním je jmenován roku 1222 Zdislav.[15] Tehdy na Petrově nebyla ještě kapitula, která vznikla až roku 1296.[16] To už patronátní právo nad kostelem patřilo od roku 1240 klášteru cisterciaček Brána nebeská v Předklášteří u Tišnova, založenému roku 1234.[17] Podle toho zeměpán, v daném případě český král, ztratil o Petrov zájem, ačkoli šlo o významný objekt s početným personálem a dokonce školou (jak ukazuje listina z roku 1237),[18] jemuž obdobný byl jen v Olomouci.

K Petrovu patřil filiální kostel sv. Michala, první zmínka o něm není časově příliš přesná. Je kladena do roku 1228.[19] Ve třicátých až šedesátých letech nynějšího století byl považován za velkofarní a za nejstarší kostel brněnského hradu a byl umisťován na jeho předhradí.[20] Této teorii odporují některé skutečnosti. Je například zvláštní, že pozdější držitelé svatomichalského kostela, dominikáni, se ve své tradici o původním významu jejich kostela, který mohl jeho vážnost jen zvýšit, nezmiňují.

Téhož roku jako kostel sv. Michala se v pramenech objevuje kostel sv. Jakuba,[21] který je takto jen o něco málo mladší než jeho velký konkurent kostel sv. Petra. Patronátní právo nad Jakubem dostal toho roku jako věčnou almužnu klášter cisterciaček Údolí sv. Marie v Oslavanech, založený roku 1225.[22] Kostely sv. Jakuba a sv. Petra byly tedy v krátké době od svého založení již tak bohaté, že určitý podíl jejich výnosu mohl být použit jako příspěvek na vydržování nových ženských klášterů. Jak početné muselo být obyvatelstvo na brněnském území, aby to umožnilo! Je to zjevné zvláště u sv. Jakuba. Původní malou kapli přeměnil totiž olomoucký biskup Robert (1202-1240) někdy v letech 1201-1222, aby stačila nárokům, ve farní kostel určený pro Němce a Vlámy, usazující se na areálu budoucího města.[23] Podobnou funkci, tentokráte pro románské příchozí, tj. patrně Valony, měl filiální kostel sv. Mikuláše na náměstí Svobody, později snížený na kapli a nakonec zbořený. Důležité je konstatování, že až do konce 13. století vyjmenované kostely (a také kostel na Petrově s českými věřícími) nebyly vybudovány na terioriálním principu příslušnosti věřících k faře, ale na osobním.

Shrneme nyní situaci brněnských farních kostelů před rokem 1243. Kromě kostelů sv. Petra a sv. Jakuba tu byl kostel Panny Marie na Starém Brně s rozsáhlým farním obvodem, což svědčí o jeho starobylosti.[24] Byla mu podřízena kaple sv. Prokopa, podle patrocinia asi z poloviny 12. století, která stála na vyústění Václavské ulice do Křížové. Je historicky významná pro své držitele, jedny z nejvyšších správních úředníků státu - notáře - kteří měli, jak se zdá, důležité a výnosné právo dozoru nad ražbou mince.[25] Kostel sv. Václava na severním nároží ulic Vídeňské a Vojtovy tehdy ještě nebyl postaven. Severní část Brněnska spravoval farní kostel sv. Václava v Obřanech, o němž se na základě velikosti farního teritoria a podle patrocinia předpokládá, že pochází ze 12. století.[26] Přímo v Obřanech je však roku 1234 a 1240 dosvědčen světský feudál Přibyslav.[27] Promítneme-li tento fakt zpětně, zdá se, že kostel byl založen šlechtou, a tedy nebyl velkofarní. To by roli obřanské fary poněkud zpochybňovalo.

Obřanský farní obvod se zmenšil, když za přispění předního činitele brněnské provinční správy Lva z Klobouk, jeho manželky Rejčky a za pomoci moravského markraběte Vladislava byla před rokem 1209 zřízena kanonie nového řádu premonstrátů v Zábrdovicích.[28] Její kostel sv. Kunhuty byl vysvěcen roku 1211 za účasti nejvyšších kruhů státu i církve obzvláště slavnostně.[29] Působnost kláštera byla však kromě obvodu premonstrátské farnosti zaměřena více mimo užší Brněnsko.

Naproti tomu přímo ve městě působily další nové řády, které jsou pro města tak typické, že i podle jejich přítomnosti na daném území se zjišťuje, zda město již existuje. Hustota řádových sídel určuje dokonce stupeň urbanizace dotyčné země. Jsou to řády žebravé, které aspoň zpočátku neměly majetek a žily z příspěvků věřících. Pracovaly mezi lidem, který svými kázáními (oprávnění k tomu bylo velkým privilegiem) silně ovlivňovaly. Jejich úkolem bylo také bojovat proti naukám odchylným od oficiálního učení, tj. proti kacířům. Na rozdíl od dřívějších řádů jejich představení nebyli ustanovováni na doživotí. Velká řádová centralizace zvyšovala vliv římského ústředí a papeže na naše území.[30]

V boji proti jinověrcům nejvíce vynikli dominikáni, jejichž řád vznikl z potřeby reformovat klerus. Podle vcelku spolehlivého seznamu dominikánských klášterů z počátku 17. století byl brněnský klášter založen roku 1238,[31] první přímá listinná zmínka je však až z roku 1240, respektive 1243.[32] Již dříve bylo uvedeno, že dominikánům byl přidělen kostel sv. Michala, jehož držení řádem je určitě doloženo až roku 1247.[33]

Druhý žebravý řád, františkáni neboli menší bratři (v Brně se jim méně přesně říká minorité) představovali proti dominikánům živel laický. Počátky jejich brněnského kláštera[34] jsou spojovány s pány z Boskovic. Tu však jde spíše o františkánské vytvoření krásného literárního kontrastu mezi prvními pány z Boskovic jako zakladateli kláštera a jejich posledním mužským potomkem Janem Šemberou, který klášter připravil lstně o majetek. Pověst není v souladu s tím, že roku 1340 byl pohřben ve františkánském kostele Přibyslav znaku tří štik, o němž je poznamenáno: byl z rodu zakladatelů kláštera.[35] Máme také zprávu o listině

krále Václava I., který roku 1232 potvrdil fundační listinu snad z roku 1231 nebo již z roku 1230.[36] Tím jsou dány počáteční letopočty dějin kláštera.

Další dvě řeholní instituce se od předchozích liší významně tím, že jsou měšťanského založení. V plné míře to platí o klášteru tzv. herburek, který ležel na místě dnešního Justičního paláce. Byl to první ženský klášter na území města Brna a jeho členky dostaly jméno podle první představené kláštera Herburky. Hmotnou základnu kláštera vytvořily dary brněnského měšťana Oldřicha Černého, německy Schwarzera, které se uskutečnily někdy během čtyřicátých let. Je možné, že klášter existoval ještě před rokem 1244 a snad již roku 1241.[37] Mnišky asi původně patřily k augustiniánkám, ke stejnému řádu jako byly mnišky kláštera v Doubravníku, založeného nejprve jako klášter klarisek na počátku 13. století.[38] A teprve roku 1248 se herburky staly dominikánkami.[39] Takové přesuny z jednoho řádu do druhého byly u nás i jinde dosti časté.

Na Starém Brně zřídilo světské bratrstvo v čele s měšťanem Rudgerem (neboli Rudlínem) roku 1238 špitál. Ale již roku 1243 přestoupil zmíněný Rudlín, nyní mistr špitálu, s veškerým majetkem do mocného řádu svatojánských rytířů, který z tohoto základu postupně vytvořil mocnou komendu zvanou německy Kreuzhof.[40]

Přitažlivost Brna poté, co se stalo hlavním sídlem markrabat, dosvědčuje kromě mimořádného růstu klášterů na počátku 13. století také zájem mimobrněnských klášterů o získání sídla ve městě. Dokladem toho je dvůr velehradského opata na Starém Brně, dům doubravnických augustiniánek a rozlehlý dvůr dolnokounického probošta na Veselé ulici.[41]

Nyní zbývá zaujmout stanovisko k židovské obci v Brně. Je třeba odmítnout výklad, že část řeči kněžny Virpirk k Vratislavovi při obléhání hradu roku 1091, týkající se bohatství pražských židů, je nepřímým potvrzením existence židů v Brně. Tu se z pramene vyvozuje více, než v něm je. Rovněž z dokladu o židovské obci v Olomouci kolem roku 1140 nelze vytvářet obdobnou obec i pro Brno. A tak je nutno se spokojit s opatrným soudem profesora Čády, který předpokládá židovskou obec v Brně před rokem 1253.[42]

POZNÁMKY

1 Opačný výklad zdůrazňující kontinuitu staroslověnského písemnictví i liturgie v přemyslovských Čechách srv. naposledy Pavel Kocek: Cyrilometodějská misie a křesťanství v našich zemích až do založení biskupství pražského. Historický obzor 1, 1990/1, 126-7.

2 CDB 1, 356-8, č. 381. Falzum, jehož podkladem byla, jak se domnívám, stará písemná tradice.

3 Adolf L. Krejčík: O zakládací listině kláštera třebíčského. Časopis Matice moravské 35, 1911, 193, 198, (ř. 2-3).

4 Výzkum románské architektury na Moravě II. Sborník prací filozofické fakulty Brněnské univerzity F 25, 1981, s. 55-7. Autor partie o Komárovu B. Samek praví na s. 56, že „se nedaří archeologickou metodou přesněji vymezit dobu vzniku, zániku této prosté stavby" (tj. drobné kaple nejasného stáří s lodí téměř čtvercového půdorysu a s půlkruhovou apsidou). Domnívá se, že benediktýni založili na Luhu nejprve nenáročnou expozituru (malá pro-

vizorní kaple, jejíž patrocinium se přeneslo na novostavbu kostela pozdního 12. století, s přilehlou obytnou budovou). upozorňuje rovněž na zápis hradišťsko-opatovických análů (FRB 2, 395), že roku 1133 byla zasvěcena kaple sv. Jiljího, jinak neznámá, která by se snad dala ztotožnit s komárovským kostelem. To je jistě přijatelné. Libor Jan: Kdo byl Cruciburgensis monetae magister? Folia numismatica 3. Supplementum ad Acta Musaei Moraviae. Scientiae sociales 73, 1988, 27 soudí, že „locus Inluco" je prostě trať V lukách či Na louce někde v nížinaté poloze u starobrněnského hradu, tedy nikoli Komárov. Pozorování je potud správné, že pojem „Na lúce" nemusí automaticky znamenat Komárov. Termín však nelze zúžit na pouhou trať. Tomu odporuje třebíčská listina, v níž je to jediná lokalita označená určujícím termínem „locus", kdežto ostatní dary mají sídlištní jména. Musí tedy jít o rozsáhlé území, prakticky neosídlené. Tomu nasvědčují následující lokality Rybníky, dnes ves zaniklá mezi Horními Heršpicemi a Bohunicemi, a Cacovice, dnes bývalý mlýn u Maloměřic (Ladislav Hosák-Rudolf Šrámek: Místní jména na Moravě a ve Slezsku 1. A-L. Praha 1970, s. 142), obojí jména sídlišť. Aug. Sedláček: Prvotní nadání Třebického kláštera. ČMM 35, 1911, 206 ztotožnil jméno, předcházející termín „locum", Sedlec s Luhem, tak podivné se mu zdálo toto podstatné jméno. Jeho úvaha má racionální jádro. Je totiž nutno předpokládat, že je interpolován buď Sedlec, jestliže jde o Sedlec na Náměšťsku, nebo celá část listiny od Luhu po Cacovice, neboť náměšťský Sedlec přerušuje logické uspořádání lokalit v listině. Mohlo by snad jít o Sedlec na Vyškovsku nebo na Brněnsku, ovšem lokalizace by byla pak krajně obtížná. Prvá zmínka o Komárově je z roku 1318 (CDM 7, 807, č. 195, ř. 13-4), je tam dvorek koupený a darovaný brněnským měšťanem Janem Wifonovým benediktýnům na Luhu. Podle tohoto dokladu šlo sice o dvě lokality, ale Komárov byl položen tak blízko proboštství, že s ním později splynul. Území Luh sahalo podle mne od Starého Brna (hranicí tu byla možná Svratka, tekoucí jinudy než dnes) nejméně až za dnešní Komárov. Bylo základnou pro vytvoření pozdějšího proboštství, proto jeho uvedení v listině mělo pro benediktýny význam. Pasáž o Luhu v listině trpí z dnešního hlediska výšinem z vazby, tedy pro jasnost navrhuji tuto úpravu (i když ji nepokládám za nutnou): Sedlec, locum sancti Benedicti Inluco prope castrum Brnen" a překládám ji" „benediktýnská (Jan správně upozorňuje, že označení „sancti Benedicti" nemusí znamenat jen „sv. Benedikta", ale i majetek patřící benediktýnům) lokalita „Na lúce" poblíž hradu Brno". Tím se výklad sporného místa v listině zjednodušuje a není už nutné předpokládat, že „hrad Brno je přímo pojmenován po kapli sv. Benedikta". Vzniká ovšem problém nový: proč je u Luhu slovo „benediktýnský". To se dá vysvětlit dvojím způsobem. Za prvé, pozemky patřily původně rajhradským benediktýnům, takže by tu šlo o potvrzený přesun majetku z jednoho benediktýnského kláštera na druhý, ale v listině výslovně neuvedený. Za druhé, na daném území byla benediktýnská poustevna, podle níž bylo území považováno za benediktýnské. Pro toto řešení lze nalézt obdoby: rajhradský klášter předcházela rovněž poustevna (CDB I, 354, ř. 1), poustevník Abraham v lese Střelná darovaném v polovině 13. století premonstrátům v Klášterním Hradisku (CDB 4, 425, ř. 14-5). Přinávám, že jde o hypotézy, které ani mne zcela neuspokojují. Při hodnocení a interpretaci třebíčské listiny nelze zapomínat, že dokument je určen pro Třebíč, nikoli pro proboštství v Komárově, nemusí tedy obsahovat o Brněnsku vše, co by nás zajímalo.

5 CDB 2, 266, ř. 15-6; 287, ř. 14; 396, ř. 29-30 (listina je falešná). Moravský zemský archiv (dále MZA), E 81 Kapitula Brno (Musilová, 1962), sign. I A, poř. č. 6 Mille rerum memorabilium collegiatae ecclesiae Brunensis. Prima pars (z r. 1681), s. 53.

6 CDM 15, 127, ř. 5-6.

7 O významu benediktýnského řádu např. Zdeněk Štrejn: Ora et labora. Dějiny a současnost č. 3/1990, s. 20-5 a z různé hojné literatury např. Edward McNall Burns-Robert E. Lerner-Standisch Meacham: Western Civilizations. Tenth edition. New York-London 1984. Vol. 1, s. 220-2.

8 CDB 1, 357, ř. 21; 370, ř. 8-9. Krejčík: o. c., 199, (ř. 2-3). CDB 1, 84, ř. 5-7. K tomu Ivan Vávra: K nomenklatuře církevních desátků. Časopis Společnosti přátel starožitností českých 70, 1962, 39-41. Domnívám se, že i sedmý příjemce patřil k benediktýnům. Mohl by to být klášter sv. Jana Křtitele na Ostrově u Davle, i když příslušný desátek není ve falešné listině z r. 1205 (CDB 2, č. 359) uveden patrně proto, že jej v době vyhotovení falza klášter již neměl. V třebíčské listině desátek by měl být logicky spojen se zmínkou o Luhu, je však až na konci daru knížete Oldřicha. To zdůvodňuje názor, že i zde jde o pozdější interpolaci, která spadá pravděpodobně do druhé čtvrtiny 12. století, tj. do doby, než byli benediktýni vypuzeni z Klášterního Hradiska.

9 CDB 1, 138, ř. 22-3.

10 CDB 1, 124-5, č. 116. Pavel Kocek: Církev v Čechách a na Moravě ve 12. století. Historický obzor 1, 1990/1, 212. Václav Medek: Cesta české a moravské církve staletími. Praha 1982, s. 57. Týž: Osudy moravské církve do konce 14. věku. Díl 1. Praha 1971, s. 53-5, 60.

11 Dana Cejnková-Zdeněk Měřínský-Ludmila Sulitková: K problematice počátků města Brna. ČsČH 32, 1984, 250-270. Rudolf Procházka: Archeologie k počátkům jihomoravských měst. Archaeologia historica 10, 1985, 133-142. Zdeněk Měřínský: Církevní instituce na Moravě, jejich úloha ve vývoji hospodářství a osídlení od 10. století do předhusitského období. Tamtéž, s. 377. Autorova dosud nepublikovaná práce o dějinách města do roku 1411, hotová roku 1979.

12 D. Cejnková: Archeologický výzkum starobrněnského kláštera. Archaeologia historica 5, 1980, 335-7.

13 Datum se opírá o tradici zaznamenanou v rukopise asi z roku 1629 (MZA, E 81, sign. I A, poř. č. 7 Relatio de ecclesia collegiata parochiali Montis s. Petri): Fuit haec ecclesia omnium prima, a marchione Moraviae, cuius nomen ignoratur, ante quadringentos et quadraginta amplius annos aedificata et in parochiam constituta eratque quasi sedes marchionum et ecclesia illorum propria, quam in quotidianis officiis frequentabant. (Tento kostel byl /svým postavením/ mezi všemi první, byl vystavěn a zřízen jako farní před více než čtyřista čtyřicíti lety od markraběte neznámého jména. A byl téměř sídlem markrabat a jejich vlastním kostelem, jejž v době každodenních bohoslužeb navštěvovali.) Na rukopis upozornil Jan Tenora: K dějinám Brna v nejstarší době. Hlídka 45, 1928, 17, pozn. 2. K tomu také Bohuslaus Balbinus: Miscellanea historica Bohemiae. Dec. 1 liber 7. Pragae 1687. Kap. 28, s. 103: Conradus nihil memorabile gessit, praeterquam quod ecclesiam collegiatam s. Petri Brunae fundavit magnifice (Konrád nevykonal nic pamětihodného, jen skvělým způsobem založil kolegiátní kostel sv. Petra v Brně). V rodokmenu Balbín určuje tohoto Konráda jako Břetislavova syna, markraběte (!) znojemského (!), jehož manželkou byla Valpurga neboli Virpirk. Jde tedy o Konráda obléhaného roku 1091. Domnívám se, že jde o Balbínovu kombinaci vycházející snad z právě citovaného rukopisu, nebo z jiného zdroje v kapitulním archivu, Balbínem nepřesně interpretovaného. Konráda Otu Balbín vůbec nezná. Učinil z něho osoby dvě (Conradus III. - rodokmen cccc, Otto IV. Rufus - rodokmen pppp). Proto si myslím, že je třeba Konrádovo jméno doplnit o druhé křestní jméno Ota a událost samu proti Balbínovi posunout o sto let. Nakonec bych rád připomenul k možné námitce, že v listině z r. 1226, podle níž kostel sv. Petra v Brně má právo k desátkům v Kuřimi, je „tempore ab antiquo" (CDB 2, 287, ř. 3): tu nelze termín „od starých dob" chápat v dnešním smyslu, neboť dříve se generace střídaly daleko rychleji (to znamená, že do roku 1226 od osmdesátch let 12. století se vystřídaly dvě, ne-li tři generace).

14 ZDB 1, kn. 6, 133, č. 579. Nelze to ovšem přeceňovat, protože např. u Rajhradu je roku 1247 dosvědčen hlavní oltář sv. Petra a Pavla (CDB 4, 219, ř. 19), kdežto roku 1344 podle odpustkové listiny kardinála Quidona se světil svátek pouze sv. Petra Apoštola (CDM 7, 396, č. 546). O pozdním užívání dvojitého patrocinia Ladislav Hosák: Patrocinium sv. Petra jako doklad pro vývoj moravských sídel. ČMM 91, 1972, 325.

15 CDB 2, 229, ř. 10.

16 CDM 5, 46-7, ř. 45.

17 CDB 3, 351, ř. 259. Fotokopie v Acta regum Bohemiae, tab. 37, fig. 1.

18 CDB 3, 206, ř. 28-9.

19 Jde o kombinaci plynoucí z CDB 4, 223, ř. 11-4. Tam uvedený markrabě (Přemysl) je poprvé jmenován jako markrabě roku 1228 (CDB 2, 317, ř. 18) a zemřel roku 1239. Tato data vymezují časové rozpětí daru markraběte. Dále je tu snaha, jak se domnívám, přiblížit datum kostela sv. Michala co nejvíce k roku 1226, kdy je doložen kostel v Kuřimi (CDB 2, 286-7, č. 287), rovněž filiální k Petrovu. Srv. i B. Bretholz: Geschichte der Stadt Brünn. Bd. 1. Brünn 1911, s. 49 (dále týž: Brünn 1938, s. 33), z něhož vychází i následná literatura.

20 Václav Richter: Z počátků města Brna. ČMM 60, 1936, 264-5, 267, 285. Jar. Dřímal a spol.: Dějiny Brna 1. Brno 1969, 32-3.

21 CDB 2, 324, č. 322.

22 CDB 2, 266-7, č. 272.

23 B. Bretholz: Die Pfarrkirche St. Jakob in Brünn. Brünn 1901, s. 3-4.

24 R. Hurt: O poloze starého kostela Panny Marie na Starém Brně. Časopis Moravského muzea 57, 1972, vědy společenské, s. 222-3.

25 Jaroslav Pošvář: Kaple sv. Prokopa na Starém Brně a její význam v 13. a 14. století. VVM 7, 1952, 19-20. Jindřich Šilhan: Kaple a kaplan. Archaeologia historica 6, 1981, 250 považuje

kapli za farní kostel již od počátku a nikoli až od doby před rokem 1288. Domnívám se, že není možné, aby v nejstarší době stály dva farní kostely tak blízko sebe. Srv. také kritiku Šilhanových závěrů jako jednostranných od Jana Bistřického: Kdy přišli do Olomouce dominikáni? VVM 40, 1988, 369, pozn. 17. Libor Jan: o. c. v pozn. 4, s. 27 předpokládá, že kaple měla ještě třetí patrocinium po sv. Benediktovi. Toto zasvěcení je u nás velmi vzácné, proto si myslím, že bychom měli vystačit se dvěma, původním sv. Oldřicha a následným sv. Prokopa (užívanými určitý čas společně). Jinak lze souhlasit s Janem, že kaple sv. Prokopa patřila benediktýnům.

26 R. Hurt: o. c., 222-3.

27 CDB 3, 83, ř. 81; 353, ř. 17.

28 CDB 2, 77-8, č. 83. Rudolf Hurt: Kostel Nanebevzetí Panny Marie v Brně-Zábrdovicích. VVM 21, 1969, příloha k č. 1. Norbert Backmund: Monasticon Praemonstratense. Tomus 1. Editio 2. Berlin-New York 1983, 388 (pro českou cirkárii K. Dolista).

29 N. Backmund: o.c., 388.

30 Jerzy Kłoczówski: Studia nad historią dominikanów w Polsce 1922-1972. Warszawa 1975.

31 Vladimír Koudelka: Zur Geschichte der böhmischen Dominikanerprovinz 2. Archivum Fratrum Praedicatorum 26, 1956, 141-2.

32 CDB 3, 353, ř. 14; 355, ř. 26-7. CDB 4, 101, ř. 21. K roku 1239 nepřihlížím, protože je doložen z falešné listiny (CDB 3-2, 298, ř. 13-4).

33 CDB 4, 222-3, č. 127.

34 Jan O. Eliáš: Minoritský klášter v Brně. Stavebně historický průzkum. Archaeologia historica 11, 1986, 313. Rudolf Procházka: Minoritský klášter v zástavbě středověkého Brna. Dtto 14, 1989, 131.

35 Aug. Kratochvíl: Epicedium minoritského kláštera v Brně. ČMM 43, 1919, 18, 21 (též separát). Nejstarší známý historik kláštera, lektor bohosloví Štěpán, psal roku 1496, že klášter založil roku 1285 král Václav II.!

36 Aug. Neumann: Die Chroniken der mährischen Minoriten. Olmütz 1931, 57, 22, 30.

37 CDB 4, 180, pozn. 3 s odkazem na CDB 4, 120-3, č. 39. MZA, G 12, Cerr II, č. 280, f. 93a (pozdní tradice). Jindřich Šebánek: K otázce založení herburského kláštera v Brně. Sborník prací G. Friedrichovi. Praha 1931, s. 408, 412-5.

38 Dokazuje to adresa „abatisse et sororibus inclusis monasterii sancti Francisci in Moravia constituti" v listině z r. 1231 (CDB 3, 6, ř. 6). To by znamenalo, že Doubravník je nejstarší klášter tohoto řádu v našich zemích, neboť klášter v Praze byl založen sv. Anežkou Přemyslovnou až roku 1234. Termín „na Moravě" je neurčitý jen zdánlivě, protože listina pochází z městského archivu v Brně, kam přešla většina archivu doubravnického kláštera. N. Backmund: o. c., 350 soudí, že k založení kláštera došlo krátce před rokem 1231. Mnišky změnily podle něho svou řeholi na augustiniánskou v letech 1235-1238, premonstrátkami byly jistě až v letech 1365-1407. O termínu „uzavřené sestry", označujícím jasně klarisky, srv. Josef Svátek: Organizace řeholních institucí v českých zemích a péče o jejich archivy. Sborník archivních prací 20, 1970, 594. Týž s. 591 považuje Doubravník za klášter premonstrátek od samého počátku roku 1211 snad se zřetelem na premonstrátky v Dolních Kounicích, jejichž klášter byla založen asi roku 1183.

39 CDB 4, 234-5, č. 138.

40 CDB 3, 252-5, č. 197. Jaroslav Vodička: Počátky špitálu sv. Ducha na Starém Brně. Sborník Matice moravské 78, 1959, 161-204. Libor Jan: o. c. v pozn. 4, s. 23-30, zvláště 25-7, v článku podán zajímavý výklad počátků města.

41 Dřímal a spol.: o. c., s. 39 klade tento dvůr přímo do města. Tomu však odporuje listina z r. 1345 (CDM 7, 431-2, č. 559), podle níž byl dvůr odprodán cisteriačkám na Starém Brně. CDB 3, 148, ř. 25-6. Bedřich Mendl: Knihy počtů města Brna z let 1343-1365. Brno 1935, s. 75 úvodu (dvůr je doložen až roku 1345, ale má nízké daňové ocenění, takže je určitě předměstského původu).

42 Bertold Bretholz: Gschichte der Juden in Mähren im Mittelalter. Teil 1. Bis zum Jahre 1350. Brünn-Prag-Leipzig-Wien 1934, s. 67. Týž: Quellen zur Geschichte der Juden in Mähren von 11. bis zum 15. Jahrhundert (1067-1411). Prag 1935, s. 2, č. 3. František Čáda: The Origin of the Jewish Community of Brno. In: Festschrift Quido Kisch. Stuttgart 1955, s. 262-3.

Kirchliche Verhältnisse in der brünner Gegend vor dem Jahre 1243

Zusammenfassung

Der Verfasser bietet eine Orientierungsübersicht von Kirchen und Klostern vor allem auf dem heutigen Gebiet der Stadt Brünn, sofern diese bis zum Jahre 1243 belegt sind. Er äußert sich dabei kurz über strittige Fragen, z. B. über die Benediktinerpropstei in Komárov, die Stellung der Sankt-Michael-Kirche in der kirchlichen Organisation, die Rolle der Herren von Boskowitz bei der Gründung des Klosters des Franziskanerordens (zu beiden hl. Johanns), die Ordenszugehörigkeit der Dominikanerinnen sowie über die Existenz der Judengemeinde in Brünn vor dem Jahre 1243.

Metoděj Zemek

PATROCINIA
důležitý pramen k poznání vývoje města

K lepšímu poznání vývoje města Brna mohou přispět i osudy brněnských patrocinií v jejich nejstarší fázi, jimž dosud nebyla věnována podstatnější pozornost. Pokusme se o jejich osvětlení do čtyřicátých let 13. století.

K nejstaršímu brněnskému patrociniu náleží dle všech známek patrocinium sv. Michaela (Michala) archanděla. Ten byl již v nejstarší církevní tradici považován za vítěze nad Luciferem při souboji dobrých andělů s těmi, kteří vypověděli poslušnost svému Tvůrci.[1] Vítězstvím nad Luciferem jeho poslání neskončilo. Stal se nejen ochráncem katolické církve, ale i záštitou umírajících, jejich vůdcem na cestě k věčnému životu a pomocníkem, vytrhujícím umírajícího v poslední fázi života z chapadel Lucifera - v církevním pojetí.

V tomto duchu se stal archanděl Michael patronem a ochráncem umírajících a pomocníkem duší v očistci na cestě k věčnému životu. Církevní tradice byla od počátku tak živá, že k poctě sv. Michaela byly budovány kostely a kaple, především na hřbitovech.

U nás se setkáváme s patrociniem sv. Michaela u kostela v Klatovech[2], a ve Starém Městě, součásti Uherského Hradiště, dnes farního kostela uprostřed stávajícího tamního hřbitova. Běží o raně gotickou stavbu podélného typu z polovice 13. století na místě velkomoravské rotundy z 9. století - znovu vystavěné v roce 1734[3]. Takovým byl i kostel sv. Michaela v Plzenci, který se připomíná v roce 1266, a mohl být filiálním kostelem sv. Vavřince v Plzenci.[4]

V tomto smyslu je možno spatřovat i brněnský kostel sv. Michaela, náležející k brněnskému Petrovu, který v roce 1230 předal markrabě Přemysl Otakar dominikánům.[5] Dominikáni v té době se stali propagátory kultu umírajících a současně i trpících duší v očistci, šířeným myšlenkovými proudy z clunyjského kláštera. Nositelem těchto pokrokových proudů byli tamní benediktýni.[6] Kostel sv. Michaela je dle názoru mnohých badatelů velmi raného data. Dle doc. Dřímala[7] stával na předhradí dnešní katedrály na nynějším Dominikánském náměstí. Je velmi pravděpodobné, že původní kostel sv. Michaela byl rotundou, tj. okrouhlou stavbou s kopulovitým krytem.[8] Obdobně tomu bylo ve Znojmě, kde se dosud rotunda zachovala a měla funkci velkofarního kostela, taktéž tomu bylo i v Olomouci, podobně v Bratislavě, stejně ve Vídni v sousedství Hofburgu.[9]

Dle doc. Dřímala běží o brněnský kostel, zmiňovaný v listině olomouckého biskupa Jindřicha Zdíka, vydané po roce 1141. Tehdy Zdík zavedl instituci arcijáhnů, a to u brněnského kostela, i u kostelů přerovského, spytihněvského, břeclavského, znojemského a olomouckého, a to v době, kdy usiloval o centralizaci církevní organizace na Moravě. K brněnskému kostelu tehdy náležely vsi Biskoupky, zaniklý Velehrad, Žatčany, Bošovice a Újezdec, po jednom lánu ve Vojkovicích, zaniklých Korolupech u Pozořic, Blažovicích, Milešovicích a Těšanech, po dvou lánech v Lovčičkách a čtyři lány ve Velešovicích.[10]

A když kostel sv. Michaela nestačil pojmout vzrůstající počet věřících, byl vybudován v sousedství rozsáhlý kostel sv. Petra, pozdější sv. Petra a Pavla, předchůdce dnešního Petrova, i když nemůžeme tvrdit, že by patrocinium sv. Petra v předchozích staletích nebylo existovalo. Kostel sv. Michaela splynul, jak bylo řečeno, s nově budovaným dominikánským klášterem. Při dosavadním kostele sv. Michaela zřídil totiž v letech 1228-1238 markrabě Přemysl dominikánský klášter, ohraničený zhruba prvním nádvořím dnešní Nové radnice a budovou č. 2 na Dominikánském náměstí. Takto ztratil chrám sv. Petra svůj michalský filiální kostel.[11]

Jak jsem se již zmínil, vybudoval s největší pravděpodobností první moravský markrabě Konrád Ota na počátku poslední čtvrtiny 12. století na vnitřním hradě kostel sv. Petra, zvaný Petrovem v místech, kde dnes stojí dnešní katedrála.[12]

Původní patrocinium sv. Petra a Pavla neexistovalo, stejně i svátek sv. Petra byl oddělený od sv. Pavla a začal se zavádět - i když ne najednou - od 12. století jako společný svátek. Jen patrocinium sv. Petra existovalo na Zderaze u Prahy - ecclesia sancti Petri in Sderaz -, vybudovaný knížetem Bořivojem a konsekrovaný asi sv. Metodějem na jeho misijní cestě poté, co v roce 880 papežskou bulou byl dán pod ochranu sv. Petra (sub regimine sancti Petri)[13].

Na Moravě se zdá, že patrocinia sv. Petra existovala již v době velkomoravské, jak přijímá Wolný na základě Bočkova kodexu, kdy podle Monsian měl být kostel sv. Petra konsekrován v době knížete Mojmíra, a po požáru znovu v roce 884.[14] I když běží o falzum, jak ukázal J. Šebánek, přesto tím není řečeno, že by nemohl v době velkomoravské existovat kostel sv. Petra.[15] Patrocinia po zániku říše velkomoravské nezanikla, stávající církevní organisace se nejen udržela, ale ještě více rozšířila. Tak tomu bylo v Olomouci, kde k chrámu sv. Petra bylo přeneseno biskupství a zřízena kapitula, která nezanikla při vzniku biskupství a při zřízení kapituly u sv. Václava.[16]

Dle všech známek se asi udržel i kostel sv. Petra v Brně, který byl asi rozšířen - nikoliv teprve postaven - v posledních desetiletích 12. století, aby na něj navázal jako velkofarní kostel.

Patrocinia sv. Petra šířili k nám benediktýni. Tak tomu bylo s prvním rajským hradem Rajhradem, kde kníže Břetislav zřídil první klášter na Moravě v roce 1048 a daroval jej břevnovské komunitě[17]. Tam založil kníže kapli k poctě sv. Petra, vybudovanou na paměť v Břevnově zemřelého a tamtéž pohřbeného mnicha Vintíře (Guntherus), pocházejícího z bavorského Nieder-Alteichu, jenž údajně pokřtil knížete Bořivoje.[18]

Rajhrad se stal nejen prvním klášterem na Moravě, ale i významným hospodářským, kulturním a náboženským centrem po celá staletí až do současnosti.

Vlastní kostel sv. Petra, později sv. Petra a Pavla, na brněnském hradě - Petrově - dle sv. Petra je jeho název - se objevuje v roce 1226, a v roce 1231, jako farní kostel, mající vlastní duchovní správu. V roce 1226 obdržel tento právo desátků ve vsi Kuřimi, což je svědectvím, že již dříve musel existovat, a že již v poslední čtvrtině 12. století markrabě Konrád Ota jej vybudoval - spíše rozšířil - když by existoval již v době velkomoravské. V zmíněných letech 1226 a 1231 měl již vlastní duchovní správu[19]. V roce 1237 se při kostele připomíná probošt Zdislav, který byl 14. VII. téhož roku oloupen a v náhradu za vzniklou škodu byla mu postoupena zeměpanská ves Bosonohy.[20] V roce 1240 daroval král Václav I. patronátní právo svatopetrského kostela klášteru cisterciaček v Předklášteří u Tišnova.[21] V roce 1237 a 1239 byl i nadále tamním proboštem zmíněný Zdislav a v roce 1239 se jako svatopetrští kněží uvádějí Lutold a Petrata, a scholastik Rašard.[22]

Starobylost svatopetrského patrocinia naznačují i některé kostely, vyznačující se mimořádnou starobylostí. Po osvobození severní Moravy od polského jha vybudoval kníže Břetislav v Hradci u Opavy kostel sv. Petra, listinně doložený v roce 1287.[23] V rámci reformního hnutí, šířeného benediktýny a nově vznikajícími řády se setkáváme za zmíněného knížete Oty s tímže patrociniem sv. Petra v Deutsch-Neukirch v někdejším pruském Slezsku, jejichž patronát daroval v roce 1231 klášteru cisterciaček v Oslavanech[24], dále v Kunovicích - dnes součásti Uherského Hradiště[25], jejichž farář byl v roce 1235 dvorním kaplanem ovdovělé královny Elišky. Kunovice dle citované mé studie byly přechodným místem moravského biskupství, zvaného Morava, které se v pozdější fázi přesunulo do Olomouce. Z toho vyplývá, že tamní patrocinium mohlo existovat již v dřívějších staletích, snad již v době velkomoravské.[26]

K starobylým svatopetrským patrociniím se řadí i čtyři patrocinia, hlásící se do 12. století. Takovým bylo patrocinium sv. Petra (a Pavla) v Medlově u Šternberka[27], uváděné v roce 1335, v Penčicích u Přerova, připomínané v roce 1418.[28] Obě místa se uvádějí u olomouckého kostela v zmíněné listině Zdíkově po roce 1141.[29] Horní Újezd u Židlochovic je listinně připomínán v roce 1301 jako jeden z nejstarších v olomoucké držbě[30], a posléze k těmto počítáme Biskupice u Prostějova, uváděné v roce 1267.[31] I když písemné zprávy jsou ve většině případů pozdějšího data, přesto můžeme předpokládat starobylé založení a patrocinium sv. Petra. Vše uvedené naznačuje, že patrocinia sv. Petra, pozdější sv. Petra a Pavla, mohou být staroslovanského data, to jest pravděpodobně z doby velkomoravské, jak tomu bylo také i u našeho Petrova, i když kostel ve vlastním slova smyslu, to jest s duchovní správou, byl vybudován teprve později, to jest až v době markraběcí.

Dalším patrociniem v dnešním městě je patrocinium sv. Jakuba Staršího. Běží o světce, apoštola a mučedníka (25. července), jehož kult byl velmi rozšiřován a propagován clunyjským hnutím v 10. a 11. století. I když tradice o misijním poslání sv. Jakuba není věrohodně doložena a stejně ani uložení ostatků tohoto apoštola v Santiago de Compostella není historicky precisně dotvrzeno, přece i přesto Santiago se během staletí stávalo čím dál více cílem četných poutníků k ostatkům apoštola mučedníka. Z cest se vyvinul kult sv.

Jakuba Staršího jako patrona poutníků, dnes bychom řekli turistů, k nimž přibyla ochrana takových cestujících, kteří na svých cestách směřovali za živobytím, za osídlováním nových míst, čili za kolonizací, resp. za obchodem. Je přirozené, že v této fázi byl sv. Jakub v popředí hospodářských reforem. Jeho kult především šířily řády hospodářského charakteru, jako byli cisterciáci a cisterciačky, vedle dřívějších benediktýnů a premonstrátů. Všichni jejich členové, kamkoliv přicházeli, šířili a propagovali v našich zemích kult sv. Jakuba Staršího.

S tímto postupem jsme svědky v roce 1143, kdy šlechtic Miroslav vybudoval kostel sv. Jakuba s cisterciáckým klášterem v Sedleci u Kutné Hory, kam přivedl bavorské řeholníky z Valdsassu. Brzy nato vznikl kostel i klášter sv. Jakuba v Nepomuku.[32] Okolo roku 1147 bylo zřízeno opatství sv. Jakuba v Mnichově Hradišti Heřmanem z Ralska a bylo osídleno cisterciáky z Plas.[33]

Podobně bylo i s patrociniem sv. Jakuba v Brně. Kostel s tímto patrociniem byl pravděpodobně vybudován v prvním desetiletí 13. století, to jest do roku 1220. Kostel byl obklopen hřbitovem a byl určen pro cizí kolonisty, to jest pro obyvatele německé a galské národnosti. Měl farní právo spolu s udílením křtu, svátosti i práva pohřbu.[34] Jeho patronátní právo daroval Přemysl Otakar I. 6. prosince 1228 klášteru cisterciaček v Oslavanech, což potvrdil olomoucký biskup Robert v roce 1231. Při předání Oslavanům spravoval kostel jako jeho duchovní správce rektor Dětřich.[35] Biskup Robert znovu udělil kostelu farní právo a přifařil k němu všechny obyvatele flanderské a německé národnosti.[36] Vedle patrocinia sv. Jakuba byl v té době vybudován kostel sv. Jakuba v Plesné u Bílovce.[37]

Ku kostelu sv. Jakuba náležel filiální kostel sv. Mikuláše. S kultem sv. Mikuláše se setkáváme v Německu za císaře Oty II., který se oženil s byzantskou princeznou Theofanou. Ostatky světce sv. Mikuláše (zemřel v letech 345-352) byly přeneseny v roce 1080 do jihoitalského Bari a tím se vytvořilo centrum jeho úcty, neb místo se stalo střediskem všech poutníků, kteří putovali v rámci křížových výprav do Svaté země. Jejich prostřednictvím se rozšířil kult sv. Mikuláše do střední Evropy. Světec se stal nejprve patronem biskupů, později byl vzýván jako ochránce obchodníků, a tím v době kolonizace se jeho úcta velmi rozšířila. Sám papež se dovolával přímluvy sv. Mikuláše v bojích o investituru a jako dík za vítězství v bojích s císařem byl mu vybudován pomník v římském Lateráně z počátku 14. století.

V českých zemích vzniklo v 13. století šest biskupských kostelů k poctě sv. Mikuláše. V Benešově jej vybudoval pražský biskup Tobiáš z Bechyně (1278-1296) již dříve v roce 1246 výstavbou minoritského kostela k poctě sv. Mikuláše, který v roce 1257 byl obvěněn titulem Nanebevzetí Panny Marie[38], dále byl to kostel Žirči u Dvora Králové, taktéž biskupského původu.[39]

Na Moravě k poctě sv. Mikuláše byly zbudovány olomouckým biskupem Brunonem ze Schaumburka kostely v Hynčinově (Henczendorf) u Svitav 1270[40], v Jindřichově (Hennersdorf), připomínaném v roce 1490 v místě vzniklém v roce 1245 z iniciativy biskupa Brunona[41], ve Starém Maletíně u Mohelnice, připomínaném v roce 1583[42], a posléze v zmíněném Brně, kde byl v první čtvrtině 13. století zbudován kostel sv. Mikuláše, vysvěcený

olomouckým biskupem Robertem v roce 1231[43], jenž se nacházel „infra terminos ecclesiae sancti Jacobi". Kostel byl určen pro valonské obyvatelstvo, které neznalo ani moravsky, a proto jim biskup přidělil kněze, znajícího valonsky, aby jim mohl vykonat patřičné bohoslužby. Je přirozené, že kostel neměl výsadu křtu, pohřbu či jiných svátostí, náležejících k právu farního kostela.

I patrocinium Panny Marie náleželo ve městě k předním patrociniím, i když o starobylosti mariánských patrocinií nemáme vždy plné důkazy a k slovu se hlásí tradice. Podnět k mariánským patrociniím zavdali často vznikající kláštery, jako reformně zanícení premonstráti. Byl to Lev z Klobouk, jenž se připomíná již v zakládací listině dolnokounického kláštera, datované k roku 1173[44], ale tato byla padělána teprve na počátku 14. století, kdy došlo mezi klášterem a Lichtenštejny ke sporu o některá práva a statky na Mikulovsku. V dalším falzu se setkáváme se vznikem premonstrátského kláštera, který stával na brněnském předměstí v Zábrdovicích. Datum založení neznáme přesně. V prvním falzu, kterým král Přemysl I. potvrdil založení zábrdovického kláštera, čteme větu, že se to (totiž konfirmace) stalo tehdy, když dcera uherského krále byla odvážena k svému ženichovi do Němec a český král obědval v sobotu v Kloboukách a v neděli v Zábrdovicích.[45] Šlo tu zajisté o převážení tehdy čtyřleté uherské princezny Alžběty k jejímu ženichovi landkrabí durynskému, které datuje Václav Novotný na 14. a 15. května snad roku 1211.[46] Druhá listina, kterou král Přemysl I. potvrdil založení zábrdovického kláštera, je datována v Brně 1210,[47] a je středověkým falzem. Datování roku 1210 je možné, poněvadž prvá manželka Lvova Richsa zemřela roku 1209[48] a v samé listině vystupuje již druhá manželka Lvova Žofie. Klášterní kostel v Zábrdovicích byl postaven vedle farního kostela sv. Kunhuty jako klášterní chrám P. Marie. Po založení kláštera byl Přemysl I. spolu s markrabětem Vladislavem Jindřichem dne 14. května 1211 hostem Lva z Klobouk, jak již bylo řečeno, a den potom přijel se skvělým průvodem do Zábrdovic, kde hnězdenský biskup Jindřich Ketlicz vysvětil kostel a pražský biskup Daniel dva nové oltáře.[49]

Zeměpán založil také kostel s mariánským patrociniem P.M. na Starém Brně. A vybudování kostela s mariánským patrociniem by mohlo být starobylé, neboť starobylost by zdůvodňovala tradice. Tradici také zvyšují objevy dr. Měřínského a dalších archeologických badatelů, stejně i nové studie dr. Sulitkové[50], které odhalují význam Starého Brna v nejstarším období města, jako specifické starobylé lokality. Běželo o velkofarní kostel, který sloužil netoliko menšímu množství usedlíků v okolí kostela, ale i z vesnic a osad Bohunic, Žabovřesk a v jejich blízkosti zaniklých Manic, dále Jundrova a Komína. Kostel P. Marie spolu s nějakým majetkem nabyl zmíněný Lev z Klobouk, který je připojil k premonstrátskému zábrdovickému klášteru.[51]

Na Starém Brně nejstarším objektem církevního rázu byla kaple sv. Prokopa (Křížová ulice č. 49) zeměpanského založení o níž je zmínka v roce 1243. Vznikla pravděpodobně dle doc. Dřímala za Vratislava II. (1061-1092), velkého ctitele slovanské liturgie. Svatý Prokop se těšil brzy po své smrti (zemřel v březnu 1053) úctě jako zemský patron, zejména tam, kde byla

zakotvena slovanská liturgie. Tento moment by mohl být dosti důležitý pro poznání slovanské liturgie v době velkomoravské v regionu Brna. Význam slovanské liturgie, stejně i vliv sv. Prokopa na její oživení se v posledním období prohlubuje.[52] Kostel sv. Prokopa známe z vyobrazení z roku 1645. Nerozměrná stavba sestávala z jednolodního obdélníkového půdorysu a pravoúhlého presbyteria. Těžko lze soudit, zda běží o stavbu z doby Vratislavovy nebo až z druhé poloviny 13. století.[53]

Kult českých světců byl vedle sv. Prokopa zastoupen patrociniem sv. Václava. Kostel vznikl na pravém břehu řeky Svratky v neznámé době. Zakladatelem mohl být zeměpán nebo správce prokopské kaple. Svatováclavská patrocinia jsou taktéž starobylého založení a vznikala brzy po světcově smrti, to jest po roce 935. Vždyť již v letech 1042-1046 vystavěl kníže Břetislav k poctě sv. Václava kolegiátní kostel ve Staré Boleslavi. Tudíž také kostel sv. Václava v Brně mohl být vybudován v téže době.[54]

Nutno také připomenout kapli sv. Benedikta v dnešním Komárově v lokalitě zvané na Luhu, kterou darovali listinou hlásící se k roku 1104, ale zhotovenou až koncem 12. století, Oldřich brněnský a Litold znojemský benediktinskému klášteru v Třebíči.[55] Ku konci 12. století bylo tam zřízeno benediktinské proboštství, jako filiálka benediktinského kláštera.

Vztahy Přemyslovců se sousední císařskou rodinou se projevovaly i šířením tamního kultu ke světici sv. Kunhutě z Luxemburgu, manželce císaře Jindřicha II. Tato byla i křestní patronkou manželky krále Václava I., a druhé manželky krále Přemysla Otakara II. K poctě sv. Kunhuty byl vystavěn farní kostel v Zábrdovicích, vedle něhož byl vybudován zmíněný premonstrátský klášter v roce 1210. Byl postaven v poslední čtvrtině 12. století.[56]

Seznali jsme jednotlivá patrocinia kostelů a kaplí v Brně před rokem 1243. I když byla tato v podstatě známa, jejich sestavení dle jednotlivých patrocinií snad přispěje k lepšímu poznání vývoje města. Snad napomůže i k jejich lepší chronologii, neboť mnohé z nich vznikly a byly vybudovány mnohem dříve, než se o nich prameny zmiňují.

POZNÁMKY

1 Svátek sv. Michaela zaveden v roce 813 s datem 30. září mohučskou synodou, později přeložen na 29. září, v poslední kalendářové reformě spojen spolu se svátkem sv. Gabriela a Rafaela opět s datem 29. září
2 Popp, Emil, Die Patrozinien der böhmischen Länder in vorhussitischer Zeit, Bohemia, 13/1972/,73
3 Wolny, Gregor, Kirchliche Topographie, Olmützer Erzdiözese, 2,203, Zemek, Metoděj, Uherskohradištsko, Vlastivěda moravská, 1982, 639
4 CDB, V.,1,475/703/
5 Wolny, Gr., Brünner Diözese, I.,53
6 Popp, cit. d., Die Patrozinien, 73
7 Dřímal, Jar., - cit. Dějiny, 32
8 tamtéž, 32
9 Zöllner, Erich, Geschichte Österreichs, 71
10 CDB,I., 115/123/

11 Dřímal, 32-33
12 tamtéž, 41,
13 – in suburbio Prag., ubi ecclesia s. Petri – CDB,I., 398 /390/
14 Wolny, cit.d., Brünner, I., 1 a d.k tomu CDM, I., 136 (156), – anno 884 consecrata est hec ecclesia in honore beatorum apostolorum Petri et Pauli per reverendissimum –
15 Snaha Říma byla o vznik svatopetrských patrocinií a v tom případě by bylo možno předpokládat existenci i v samotném Brně
16 Zemek, Metoděj, Zum Problem der Kontinuität zwischen dem Bistum Mähren und dem Bistum Olmütz, Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde, Band 126 /1986/
17 Milada Vilímková-Pavel Preiss, Ve znamení břevna a růží, 1989, 38
18 Tamtéž, 38
19 – ecclesie s. Petri in Bruna jus decimarum in villa Corein iure suo – CDB, II, 287 /287
20 CDB, III., 165 /205/
21 Wolny, Brünner Diözese, 20, CDB, III, 260 /354-355/
22 Dřímal, c.d., 42, CDB, III, 221 /297-298/
23 Wolny, Olmützer Erzdiözese, II., 444, CDM, IV., 247 /324/
24 CDB, III., 14/13
25 CDB, III., 103 /122/
26 Zemek, cit.d., Zum Problem der Kontinuität, 113
27 CDM, VII., 482 /349/, Wolny, Olmützer Erzdiözese, I, 438
28 CDM, V, 124 /129/, Wolny, Olmützer Erzdiözese, V. 27
29 CDB, I., c.d. 115
30 Wolny, Brünner Diözese, II., 214
31 Wolny, Olmützer Erdiözese, II., 444
32 CDB, I., 155 /156-157/
33 CDB, I., 302 /272/
34 Dřímal, c.d., 40 – ius parrochiale quod baptismum et sepulturam et cetera sacramenta, que spectant ad ius parrochiale, CDB, II, 14/13/
35 CDB, II., 1228 /318/, rector Theodericus
36 ecclesia sancti Jacobi, quae est ecclesia in burgo Brunnensi CDB, III., 14 /12-13/
37 Wolny, c.d., Olmützer Erzdiözese, III., 229
38 Popp, cit.d. Die Patrozinien, 87
39 Popp, cit.d., Die Patrozinien, 87
40 Wolny, cit.d., Olmützer Erzdiözese, III., 17
41 Wolny, cit.d., Olmützer Erzdiözese, IV., 331
42 Wolny, cit.d., Olmützer Erzdiözese, IV., 29
43 Ecclesia sancti Nicolai, quae iacet infra terminos ecclesiae sancti Jacobi – quod omnes Teutonici et Gallicici sunt – CDB, III., 14 /12-13/
44 CDB, I., 400
45 Hosák., L., Klobouky v době předhusitské, in Klobouky u Brna, 13, CDB, II., 363
46 Novotný, V., České dějiny, I., 3, Praha 1928, 616
47 CDB, II., 347
48 MZA Brno, G 10, Anály zábrdovického kláštera, č. 296, fol. 15 viz cit. Hosák, Klobouky, 14
49 Dřímal., cit.d., Dějiny, 39
50 viz pojednání obou - stejně jejich přednesené referáty
51 Dřímal., cit.d., Dějiny, 38
52 Dřímal, cit.d., Dějiny, 38, Popp, cit.d. Die Patrozinien, 114
53 Dřímal. cit.d. Dějiny, 41, 61
54 Dřímal, cit.d., Dějiny, 38
55 CDB, II., 265, Dřímal., cit.d. Dějiny, 38
56 Dřímal, cit.d., Dějiny, 39

Jan Skutil

NEJSTARŠÍ PATROCINIA V BRNĚ A NA MORAVĚ
(Diskuse k referátu dr. Metoděje Zemka, CSc.)

Otázka brněnských patrocinií, tj. zasvěcení chrámů určitým světcům, je v nejstarší době do r. 1243 v úzké souvislosti a vpravdě v následnosti k patrociniím na centrálním území staré a velké Moravy, tj. v oblasti jižně od Napajedelské brány s hlavním zřetelem na sídlištní konglomeraci v areálu města Uherského Hradiště podél osy toku řeky Moravy směrem k jihu až po dnešní národní kulturní památku Mikulčice, popřípadě ještě jižněji až k ústí řeky Moravy do Dunaje u bratislavského Děvína, kde byla ještě velkomoravská sídliště, též v dnešním Stilfriedu v Dolních Rakousích a v samotném Děvíně i v Bratislavě.

Nejstarší brněnské patrocinium v osadě před založením hradu Brno v době břetislavovské se vztahovalo k Panně Marii. Matka Boží byla rovněž kdysi hlavní patronkou Moravy již od cyrilometodějských dob a jí byl rovněž zasvěcen hlavní chrám v městě Morava (asi v dnešních Sadech), kde byl u evangelní strany oltáře pohřben po latinských, řeckých a slovanských obřadech v r. 885 také prvý moravský arcibiskup svatý Metoděj. Jeho hrob byl nalezen, avšak nikoli světcovy kosterní pozůstatky, jež tu byly vykradeny v neznámé historické době.

Prvý historicky i archeologicky doložený kostel na Moravě z doby irsko-skotské misie byl zasvěcen sv. Janu Křtiteli a nalézal se v areálu dnešní místní části Velehradu Modré; studoval jej všestranně v padesátých letech J. Cibulka.

Kromě tohoto chrámu se nacházel pozdější kostel zasvěcený sv. Michalu archanděli na katastru dnešní místní části Uherského Hradiště ve Starém Městě. Zde byla v suti v r. 1982 nalezena destička ze chřibského pískovce s hlaholským textem. Na někdejším ostrově mezi rameny řeky Moravy a přítokem Olšavy byl v době Přemysla Otakara II. zbudován kostel sv. Jiří.

Patrocinia kostelů v areálu národní kulturní památky Mikulčice z doby velkomoravské nám nejsou známa. Předpokládáme, že jak tu, tak v areálu dnešního Uherského Hradiště se nacházel chrám zasvěcený knížeti apoštolů sv. Petru, neboť moravské biskupství (v době Metodějově i v době kolem r. 900) mělo obedienci sv. Petra a nebylo závislé ani na franckém ani na byzantském duchovním centru, ale podléhalo přímo Římu, tj. papeži. To vyplývá i z toho, že v tomto směru převzal nejen dědictví Srěmu, odkud pramenila i biskupská pravomoc jejího pastýře, ale také text liturgie sv. Petra zaznamenaný v Kyjevských listech z 9. století. Dá se dále předpokládat, že zde byl i chrám zasvěcený sv. Klimentu, jehož ostatky nalezené Konstantinem a Me-

todějem na krymském Chersonu nesli slovanští apoštolé přes Moravu do Říma, kde je předali papeži. V chrámu sv. Klimenta v Římě jsou rovněž uloženy tělesné pozůstatky sv. Konstantina Filozofa, který zesnul v římském klášteře pod mnišským jménem Cyril.

Rajhrad byl duchovní centrum velkomoravského Brněnska a ve falešné listině z r. 1046 se píše o zničené kapli zasvěcené sv. Petru. Toto patrocinium bylo přeneseno do Brna k chrámu zbudovanému v letech 1021-1034 na dnešním Petrově; v době Jindřicha Zdíka kolem r. 1141 byl nazýván capella ecclesiae Brunensis a touto ecclesií byl chápán kostel sv. Michala. Tudíž oba chrámy byly mimo areál brněnského hradu, stojícího tehdy poblíž Svratky.

Na Starém Brně kromě mariánského chrámu (z konce 10. století) byla též kaple sv. Prokopa stávající na dnešní Křížové ul. 49. V blízkosti kostela sv. Leopolda na pravém břehu Svratky poblíž dnešního kostela stával kostel sv. Václava.

Koncem 11. století vznikla kaple sv. Benedikta v Komárově, která byla r. 1104 darována benediktínskému klášteru v Třebíči. Na Luhu založili v r. 1195 benediktinské proboštství s kostelem sv. Jiljí.

Do 12. stol. spadá původní farní kostel sv. Kunhuty v Zábrdovicích. V r. 1209 tu Lev z Klobouk založil premonstrátský klášter a v letech 1210-1211 byl tu zbudován nový kostel Panny Marie. Z konce 12. stol. nebo z počátku 13. stol. pochází zmínka o kostelu sv. Anny v Tuřanech, v České vsi (na dnešní Josefské ulici) byl před r. 1209 chrám sv. Jana přestavený r. 1320 a zasvěcený sv. Janu Křtiteli a sv. Janu Evangelistovi.

LITERATURA

G. Wolný, Kirchliche Topographie von Mähren meist nach Urkunden und Handschriften. Abt. I. Olmützer Erzdiözese. Abt. II. Brünner Diöcese. Brno 1856, sv. I., zejména s. 15-212.
J. Bílek, Brněnské kostely. Brno 1985.
J. Vodička, Přehled vývoje farních a matričních obvodů v Brně. Brno v minulosti a dnes 7, 1965, s. 193-217.

Die ältesten Patrozinien in Brünn und in Mähren

Zusammenfassung

Die ältesten Patrozinien in Brünn hängen mit den Namen der geweihten Kirchen im ältesten mährischen Gebiet auf dem Mittellauf der March zusammen und bilden auch den ideologischen Nachfolgebereich des einstigen geistlichen Zentrums des Brünner Gebietes in Raigern (Rajhrad). Das Patrozinium des Sankt-Peter-Doms in Brünn wurde offensichtlich aus Raigern übertragen, die Marienkirche in der Hauptstadt Mährens hatte ihre nomenklature Nachfolgerin in Brünn, ebenso wie die Sankt-Michael-Kirche

in Altstadt bei Ungarisch Hradisch (Staré Město u Uherského Hradiště). Die Angelegenheit der Patrozinien in Brünn wird noch durch den Untergang der ursprünglichen Gemeinde unterhalb der Burg Brünn nach Gründung der Stadt im Jahre 1243 in östlicher Richtung von der ursprünglichen Siedlung komplizierter. In den Patrozinien in Mähren wie in Brünn muß eine Hierarchie wahrgenommen werden: an erster Stelle standen die Heilige Jungfrau (ihr wurde der mährische Hauptdom mit dem Grab des Heiligen Methodius sowie die Kirche in Brünn geweiht), der Heilige Michael (Kirche in Altstadt bei Ungarisch Hradisch, in ecclesia Brunensis in der Urkunde Heinrich Zdíks im Jahre 1141 erwähnt), der Peter-Dom (im Areal des Mittellaufes der March nicht belegt, dafür aber in Raigern und in Brünn), erst danach alle sonstigen Patrozinien.

Bohumil Samek

VĚŽOVÉ DOMY V BRNĚ

Písemné prameny k nejstarším dějinám Brna dovolují vytvoření alespoň rámcové představy o prvotním osídlení území historického jádra nynějšího města. Značná obtíž však nastává při řešení otázky stavebního charakteru brněnských sídlišť, při hledání odpovědi na otázku po vzhledu obydlí, v nichž kupci či řemeslníci, obyvatelé brněnského burgu žili.

Je nepochybné, že největší část zástavby na počátku 13. století a ještě dlouho po založení města tvořily dřevěné či hrázděné budovy; v terénu však po nich máme jen matné stopy. Ovšem i v Brně stály záhy i domy z pevného materiálu. Jak lze usuzovat z nejstarších zápisů v polovině 14. století, šlo o stavby do značné míry výjimečné, o nichž se nepraví nic víc, než že byly z kamene, omítnuté a olíčené (domus lapidea, alba stuba). Teprve moderní rekonstrukce některých budov ve městě nabídly možnost k úvahám o podobě předlokačních sídel.

Poučeni nálezy raně středověkých věžových domů na Starém Městě Pražském či v Kolíně, byla jako obytné budovy věžového charakteru z doby před vznikem města interpretována stavební jádra nejméně dvou zdejších měšťanských domů. Klademe si otázku, zda právem. Jedno takovéto věžové stavení je součástí jižní fronty Zelného trhu, druhé bylo objeveno v severozápadním koutě téhož náměstí u nároží ulic Starobrněnské a Mečové. Oba domy byly vybudovány z hrubě opracovaných poměrně velkých kamenných kvádrů a z lomového kamene, ne zcela pravidelně vrstveného na vápennou maltu. V případě domu na Zelném trhu č. 7 zasahovalo jeho jednolité zdivo až do výše nynějšího 2. patra, v Starobrněnské ul. 2/4 bylo zjištěno plně v rozsahu 1. suterénu (původního přízemku) a zčásti ve zvýšeném přízemí, v lokálu někdejší Ducháčkovy vinárny. Oba domy mají obdélníkový půdorys, poněkud se liší svými rozměry. Jednoprostorový interiér domu na Zelném trhu měřil 4,5x5,5 m, v Starobrněnské ulici 5,5x7 m; pozoruhodné je, že vzájemný poměr obou stran místností je téměř identický, činí 1 : 1,2. Vertikální členění domů do dvou podlaží naznačovaly kapsy po trámových zhlavích. Původní trámový strop v Starobrněnské ul. nahradila gotická cihlová valená lomená klenba, rozčleněná pasy ukotvenými do středního polygonálního kamenného sloupku. Následné přestavby domu na Zelném trhu byly razantnější a dnes je již nelze plynule sledovat. Zdá se, že někdy před přestavbou domu na počátku 16. stol. bylo do průčelí věžového stavení druhotně osazeno kamenné ostění pozdně románského okna, zdobené ve vyžlabeném profilu střídavě plastickými bobulemi a diamanty. Okno zůstalo po rekonstrukci budovy r. 1959 sice nefunkční avšak odkryté a je dobře patrné na boku při

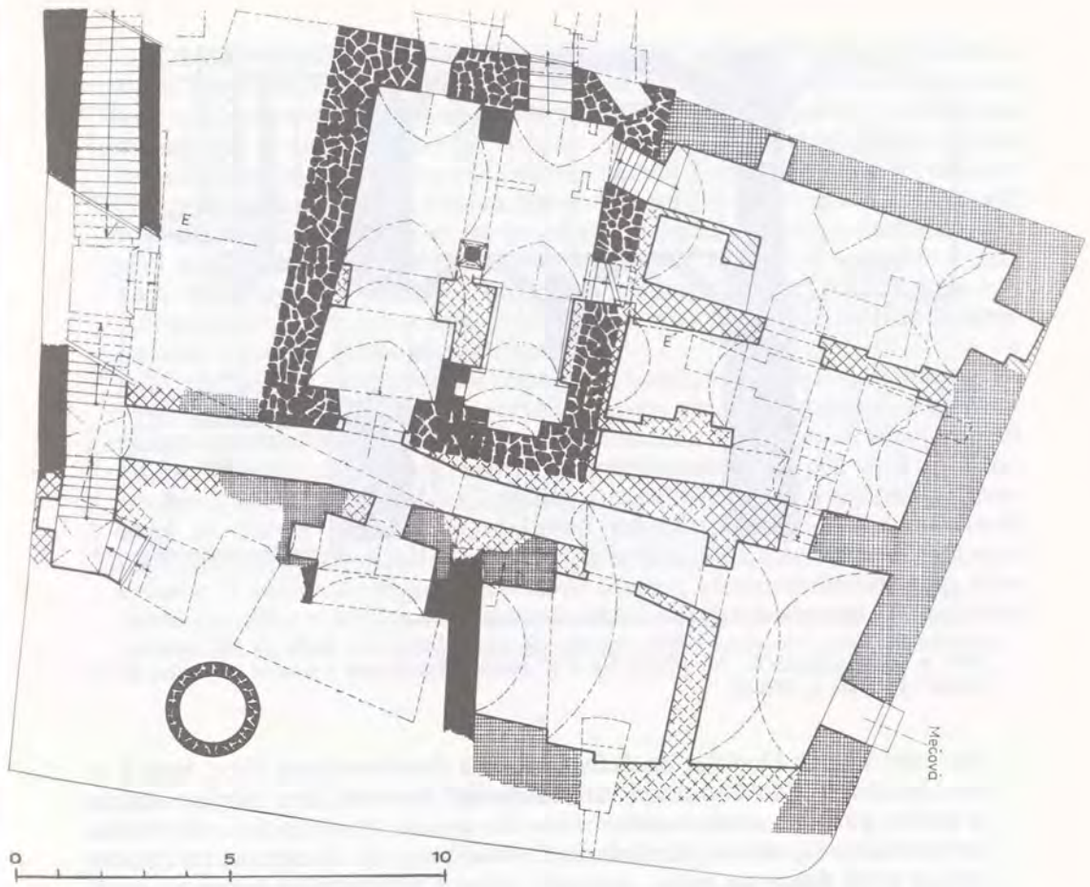

Dům v Starobrněnské ul. 2/4, půdorys v úrovni 1. sklepů. Kreslil ing. arch. L. Hanák.

vstupu z náměstí do parkově upraveného nádvoří Moravského muzea. Původ okna, jehož vznik lze ze slohových důvodů položit do 2. čtvrtiny 13. stol. (analogie nalezneme u jihlavských minoritů), není jistý; není ovšem vyloučeno, že skutečně pochází z věžového domu. Pak by tento výmluvný architektonický článek poskytl také poměrně spolehlivou oporu pro datování výstavby věžového domu, neboť jinak nemáme nic, čeho bychom se v obou případech bezpečně zachytili.

Ani vymezení vzniku věžových domů v Brně 2. čtvrtinou 13. století není s to odpovědět kardinální otázku: jde o stavby náležející k předměstskému osídlení, nebo vznikly až po založení města? I při zjednodušení lokačního aktu na urbanistickou stránku věci, na vyměření městišť na náměstích a v ulicích, sotva se dobereme bezpečné odpovědi, neboť víme, že stavební čáry nebyly vždy zcela plynulé. Ostatně pokud je správná představa, že věžové domy byly součástí dvorce, nemusely stát průčelím na hranici parcely.

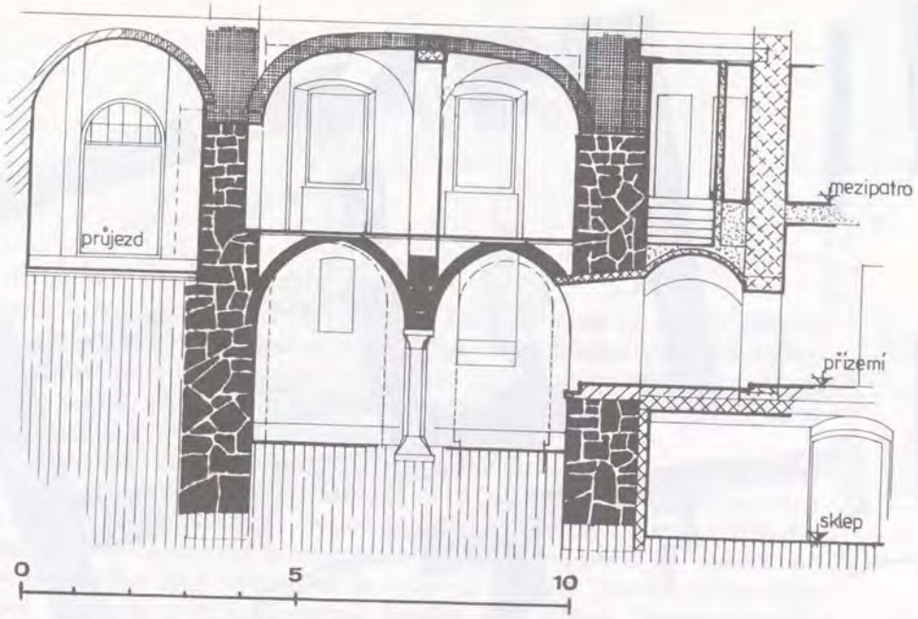

Dům v Starobrněnské ul. 2/4, příčný řez E-E' historickým jádrem s torzem věžového domu. Kreslil ing. arch. L. Hanák.

Tak například z hlediska dnešního průběhu Starobrněnské ulice, byla 6 m před průčelím věžového domu, blízko nynější stavební čáry, zjištěna studna; ta možná patřila k areálu našeho věžového stavení. Navíc mohou oba brněnské příklady respektovat předlokační komunikační síť. Za domem na Zelném trhu je totiž doložena cesta, stoupající kdysi z inundačního území po opyši k Petrovu; Starobrněnská ulice pak zřejmě reflektuje starou cestu na Petrov od východu.

Vedle skutečnosti, že věžové obydlí představuje archaický typ domu, ukazuje na předměstský původ obou brněnských věžových domů asi nejpřesvědčivěji jiná skutečnost. Po založení města vybudoval totiž neznámý stavebník před polovinou 13. století na spojnici dvou hlavních tržišť středověkého Brna, v Ostružnické ulici, dům známý pod označením Stará radnice. S oběma věžovými domy jej spojoval jakýsi „pevnostní" charakter. Představoval však zcela odlišný stavební typ, totiž průjezdový dům s věží. Hranolová věž, přiléhající k boku průjezdu, neměla obytnou, ale ochrannou funkci. Její přízemí nebylo přístupné z ulice, ale z vnitřku jednopatrového domu širokého dvě okenní osy. Přízemí domu zabíral průjezd; vjíždělo se do něj z ulice širokým portálem s kamenným ostěním. Nad průjezdem byla tzv. horní síň. Sousední místnost v 1. patře věže, architektonicky bohatě vybavená, sloužila zřejmě k bezpečnému uložení cenností. Chránila je před požárem i proti loupeži; v této souvislosti nelze opominout ustanovení o trestu za násilné vniknutí do domu, obsažené v privilegiu krále Václava I. z roku 1243.

Dům s věží na Ostružnické ulici nebyl jediný svého druhu ve středověkém Brně. Na dnešním Dominikánském nám. se setkáváme s obdobnou stavbou; byla o ni vyslovena domněnka, že v polovině 13. století patřila brněnskému mincmistru Brunonovi, po něm rychtáři Alramovi. Dům se nedochoval, jeho vzhled zachycuje Bayerova a Zeiserova veduta z roku 1645. Na ní jsou vyobrazeny ještě další věže, které rozhodně nepatřily církevním budovám: věž v hloubce parcely na Kapucínském náměstí nedaleko Reduty, další v Jánské ulici pod křižovatkou s ul. Masarykovou, jiná je uprostřed východní fronty nám. Svobody. Obě poslední věže má i rozměrné plátno od Folperta van Allena z roku 1690; navíc tam zřetelně vystupuje věž v západní frontě domů na nám. Svobody blízko nároží Panské ul.

Typologickou rozmanitost měšťanských domů, jak se objevily v době první výstavby středověkého Brna, dokládá nedávno opravovaný a uměleckohistoricky i památkově nedoceněný dům v Minoritské ul. 2, dnešní pivnice U tří knížat. Téměř v neporušeném stavu se tam dochoval celý přízemek mázhausového domu z pokročilého 13. století, architektonickým vybavením srovnatelný se Starou radnicí. Za rozlehlou valeně zaklenutou síní má kvelb s křížovou žebrovou klenbou, po boku síně pak přední světnici se sediliemi; světnice je zaklenuta třemi poli křížové žebrové klenby rychlého sledu. Klenební svorníky v kvelbu i ve světnici zdobí reliéfní stylizované vegetabilní motivy. Tu se však již dostáváme do oblasti příliš vzdálené našemu tématu.

Turmhäuser in Brünn

Zusammenfassung

Aus den ältesten schriftlichen Berichten über einige Häuser in Brünn erfahren wir, daß sie aus Stein erbaut, angeworfen und mit Farbe gestrichen waren. Kein Wort jedoch von deren Architektur, innerer Gliederung oder Funktionsbestimmung. Durch ein Zusammentreffen von Umständen bietet die bauliche Analyse der Denkmäler, deren Ursprung sich wahrscheinlich in den Zeitraum vor der Stadtgründung meldet, eine bessere Belehrung. Es geht insbesondere um Überreste von zwei sog. Turmhäusern.

Wir stellen fest, daß es prismenförmige, mindestens zweistöckige Einraum-Gebäude waren, die aus grob bearbeiteten Steinquadern und aus unregelmäßig auf Kalkmörtel geschichtetem Bruchstein erbaut waren. Sie stellen den historischen Kern einerseits des Hauses Nr. 7 auf dem Oberen Markt (heute Krautmarkt - Zelný trh) (dort wurde auch eine steinerne Fensterleibung aus dem 2. Viertel des 13. Jh. entdeckt, die jedoch offensichtlich sekundär eingesetzt wurde), anderseits des Eckhauses in der Altbrünner Gasse 2/4 dar. In beiden Fällen kann man vermuten, daß die Häuser das Straßennetz der mittelalterlichen Stadt nicht respektierten und vermutlich Bestandteil eines Gehöftes waren.

Neben den Turmhäusern sind nach der Gründung Brünns Häuser mit Turm gebaut worden. Vier Häuser stellt die Brünner Vedute aus dem Jahre 1645-46 von H. B. Bayer und H. J. Zeisser dar. Ein einziges solches Haus blieb dann in der Mitte des 13. Jh. von einem unbekannten Bauherr erbaut worden, vermutlich um das Jahr 1300 ist es in den Besitz der Stadt übergegangen und heutzutage heißt es Altes Rathaus. Es handelt sich um einen Typus des Durchfahrtshauses mit einem Prismenturm seitlich des Hausflurs. Der Turm besitzt im 1. Stockwerk einen „Tresorraum", der durch das der zisterzienser-burgundischen Architektur angehörige Kreuzrippengewölbe gewölbt ist.

Ein Haus von abweichendem Typus - ohne Turm, jedoch mit unterer Diele ist im geräumigen Gebäude in der Minoritengasse 2 enthalten. Anhand der Baustilanalyse der Rippengewölbe seiner hinteren Kammer und der vorderen Stube mit Sedilien kann man den Zeitraum dessen Entstehung in den Abschluß des 13 Jh. legen.

Miroslav Plaček

POČÁTKY HRADU VEVEŘÍ

Cílem tohoto příspěvku je shrnout dosavadní poznatky o počátcích jednoho z nejvýznamnějších moravských hradů, jenž současně patřil k prvním opěrným zeměpanským bodům mimo síť starších kastelánských hradů původní hradské soustavy. Ta ostatně ztrácela na významu, neboť jak beneficiáři, tak panovník ji už v daných majetkových poměrech nepokládali za důležitou a nové aristokratické vrstvě držitelů půdy dokonce do jisté míry překážela (srov. Žemlička 1990, 140, 191). Nové zeměpanské fundace představovaly prvky vytvářející novou strukturu správy korunního zboží, která měla v první polovině 13. stol. určitou přechodní podobu. Často byly jejich centry dvorce, na nichž sídlil správce - villicus (Žemlička 1990, 261). I když k tomu nemáme jisté pramenné doklady, můžeme důvodně předpokládat jejich existenci na dvorcích v 1. třetině 13. století v Jemnici, Přibyslavicích, v Čechách v Kníně, snad v Blatné a zřejmě i na dalších místech. Domníváme se, že přechod k vrcholně feudální formě správy královské domény byl dovršen synchronně s definitivním uplatněním kamenného hradu jako kategorie sídla vyšší feudality. Purkrabí hradů nahradili pak ve funkci vladařů nad přímým komorním zbožím villiky.

Tomuto schématu vyhovuje i interpretace prvních zpráv o Veveří předložená L. Konečným (1981, 239). Bohužel i v tomto případě jsou relace znešvařeny Bočkovými falzy, které zavedly některé autory na zcestí (Oharek 1923, 162, 163; Fürst 1934). Bezpochyby k nim můžeme počítat zprávy z r. 1214, 1220, 1234 a 1236 (CDM II, č. 65, č. 108, č. 246 a č. 375) uvádějící buď kastelány nebo přímo hrad. Vůbec první pravou zmínku představuje uvedení svědka Štěpána de Weweriu na listině Vladislava Jindřicha pro johanity, kterou dubluje týž den - 31. prosince 1213 i král Přemysl Otakar I. (CDB II, č. 109, č. 110). L. Konečný oprávněně považuje Štěpána za villika románského dvorce, který situuje do blízkosti kostela P. Marie v předpolí hradu. Nasvědčuje tomu panská tribuna v západním westwerku kostelíka, jakož i datování architektury do konce 12. století. V r. 1222 se již uvádí Vok burgravius de Weweri, rovněž na listině Vladislava Jindřicha (CDM II, č. 125). Další zmínka následuje až za 12 let, kdy mezi svědky listiny markraběte Přemysla pro klášter Louku figuruje Ctibor burgrauius de Weuere (CDM II, č. 242), jenž se téhož roku objevuje na markraběcím obdarování špitálu sv. Františka jako prefectus de Weweri. Můžeme ho najít ještě k r. 1236 jako purkrabího de Aychorns, ovšem listina patří k tzv. rudíkovským falzům pořízeným v oslavanském skriptoriu v l. 1266-75 (CDB III, č. 104; srov. Dušková 1948. 258, 259). Vzhledem ke krátkému intervalu mezi oběma

daty není podstatné, zda oslavanský písař vycházel z pravé a ztracené listiny, nebo jestli byl svědek do nového falza dosazen na podkladě vědomosti o jeho osobě.

Dalším v řadě veverských kastelánů je Přibyslav (in Wewery), jenž se tak uvádí při příležitosti udělení imunit klášteru v Oslavanech králem Václavem v r. 1238 (CDB III, č. 204). O rok později, při vydání vlastní listiny, jíž uděluje špitálu sv. Ducha v Brně kostel v Křižanově, se už jmenuje kastelánem brněnským (CDB III, č. 107). Text je sice dochován v opisu z pol. 14. stol., ale věrohodnost není nijak zpochybňována. Navíc je Přibyslav uveden stejně znovu 16. 5. 1240 (CDB III, č. 232), ale již přede dnem 14. 7. téhož roku byl vystřídán Hartlebem synem Ratibora (CDB III, č. 243). Přibyslav se poté stahuje z veřejného života a v roce 1251 umírá (CrDS 1964, 177). V povědomí současníků však zůstal spojen s purkrabským úřadem na Veveří, neboť v Přemyslově konfirmaci založení žďárského konventu z r. 1252 je zmíněn jako „quondam burchravii de Veueri".

V té době je zřejmě již kastelánem na Veveří (Ueueri) Ratibor, jak vyplývá z nedatované listiny Václava I., jíž pověřuje Ratibora urovnáním sporu kolem doubravnického kláštera (CDB IV, č. 293). Byla však sepsána před r. 1253, tedy před smrtí Václava I. (23. 9. 1253), ale také před datem 5. 8., před něž je zařazena listina uvádějící jako svědka Kunu purkrabího „de Weuerii" (CDB IV, č. 286). Po Veveří se r. 1240 píše ještě Jakub de Eychorn (CDB III, č. 260), avšak nepovažuji ho za úředníka, neboť je zařazen mezi svědky církevního původu. Mimochodem, v této listině z prosince má Přibyslav predikát de Obran.

Kuna, syn Gerharta ze Zbraslavi, nastoupil svou kariéru jako kastelán „de Zuzinou" r. 1250 (CDB IV, č. 184) dosud neidentifikovaného hradu ztotožňovaného někdy s Veveřím, jindy s Tišnovem. Nabízí se jistá možnost, že název příslušel k lokalitě u Osik (Plaček 1986, 191). Poměrně složitá a rozsáhlá fortifikace nálezově přísluší před polovinu 13. stol. (Doležel 1985, 83). Dalším stupínkem v Kunově postupu bylo purkrabství veverské, kde působil nejméně do r. 1261, neboť tehdy se po něm naposledy píše (CDB V/1, č. 291). Mezitím se ovšem v r. 1256 uvádí jako komorník brněnský (CDB V/1, č. 84), resp. v r. 1261 jako maršálek (v pravé listině CDB V/1, č. 283; ve falzu CDB V/1, č. 290). Ve funkci kastelána nebyl nepochybně již r. 1266, kdy se píše jen po původním rodovém statku ve Zbraslavi (de Brazlav - CDB V/1, č. 478) a v r. 1267 už byl komorníkem olomouckým (CDB V/2, č. 525). Jistotu v nástupu Kuny do komornického úřadu v Olomouci teprve v r. 1267 dává i to, že až do r. 1266 byl komorníkem Pardus, o čemž svědčí jeho přítomnost při Brunově konfirmaci donace Benedy z Dubicka, která se dochovala v důvěryhodném opise (CDB V/1, č. 472). V roli purkrabího na Veveří Kunu asi nahradil Hartleb, jenž se tak uvádí v r. 1268 (CDB V/2, č. 545) a byl současně komorníkem brněnským. Přímá následnost Hartleba je podpořena skutečností, že v téže listině figuruje i Kuna , ,quondam burgravio in Eychorns".

K počátkům architektury hradu Veveří se prozatím zásadně vyslovili F. Kašička (1966), D. Menclová (1971, 118) a L. Konečný (1981, 239-243). Nepublikovaný stavebně-historický průzkum F. Kašičky poprvé označil za-

Obr. 1. Veveří - celkový pohled od západu. Vpravo zadní románská část s obytnou věží, vlevo raně gotická přední část s břitovým bergfritem.

dní díl hradu na opyši s hranolovou věží jako nejstarší jádro (obr. 1). Vzhledem k omezení na nadpovrchový průzkum však mohl jeho rozsah vymezit jen přibližně. Také D. Menclová konstatovala, že čtyřhranná věž je nejstarší částí hradu, kterou podle žeber nalezených D. Antošovou datovala do poloviny 13. století. Opomenula však sdělení historických relací a předpokládala, že se hrad vyvinul ze staršího hradiska, které zahrnovalo i kostel P. Marie před dnešním hradem. Bohužel i novější literatura jejich zjištění přešla a v masově vydané řadě nakladatelství Svoboda (Hosák-Zemek 1981, 251) se opakují starobylá a tedy osvědčená tvrzení.

Rozhodujícím způsobem do poznání počátků hradu zasáhl L. Konečný. Jeho archeologický výzkum zjistil rozsah původního jádra včetně příkopu (obr. 2) a získal i datovatelný materiál. Hlavní dosud stojící stavbou je masivní věž mírně lichoběžníkového průřezu o rozměrech 12,5x10,2 m (obr. 3). Je vyzděna z lomového kamene ukládaného v nepravidelných řádcích až vrstvách. Temné šachtovité a plochostropé přízemí (4,8x2,2 m) je 5 m hluboké. První patro bylo obytné (7x5 m) a bylo tudíž vybaveno krbem. Jeho barokní klenba zřejmě nahradila starší křížovou klenbu, z níž pocházejí druhotně užitá klínová mírně vyžlabená žebra, která je možno datovat nejdříve do r. 1240. Druhé patro je barokní nástavbou na sníženou a zarovnanou korunu zdiva.

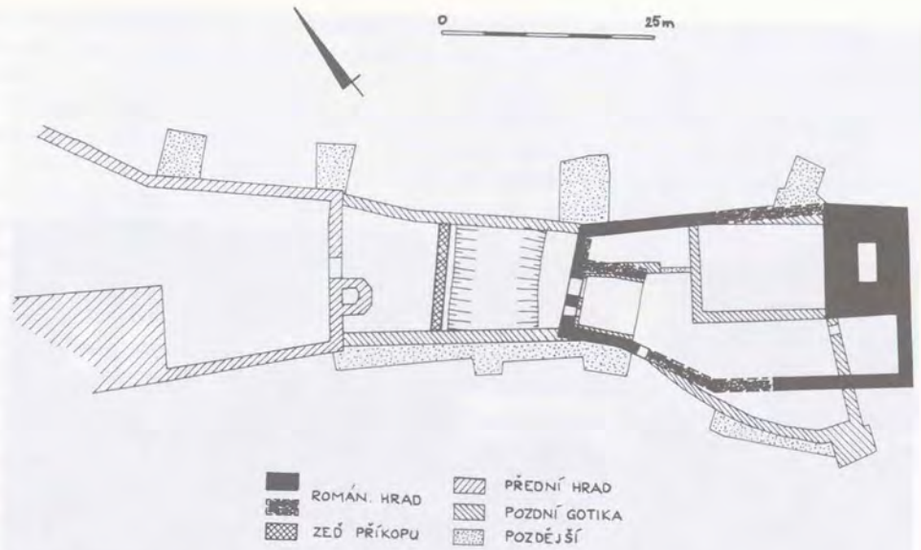

Obr. 2. Hrubé vývojové schéma pozdně románského hradu.

Původní ohradní zeď 1,6 m silná byla na východě a jihu odhalena výkopem. Navazovala na jižní nároží věže, ve vzdálenosti 7 m od věže se zalamovala v pravém úhlu a ubíhala sz směřem. K dalšímu tupoúhlému zalomení došlo někde na úrovni nároží budovy přistavěné k věži a pocházející ve hmotě z období gotiky. Od zlomu vede hradba dále pod terénem až k druhotně osazenému románskému portálku, kde se napojuje na stojící zeď, navazující na pozdně gotickou dovnitř otevřenou branskou budovu. Ta zřejmě respektuje původní vstup a není vyloučeno, že v dolní partii je autentický. Odtud může pocházet výše zmíněný portálek. Na severní nároží věže se připojovala ohradní zeď, tvořící substrukce dnešní a směřovala sz směrem, aby se připojila k 13,5 m širokému čelu hradu. Místa pro palác na omezené ploše hradu příliš nezbývalo a vedle věže můžeme uvažovat nanejvýš s dřevěnými pomocnými objekty.

Sondou byl před vstupní branou zjištěn 10 m široký a 2,7 m hluboký příkop vylámaný ve zvětralé skále zúžené části ostrožny hradu. Na jeho sz straně byl lemován zdí, která však patří s největší pravděpodobností až druhé etapě výstavby. Ta podle nálezů pozdně hradištní keramiky byla osídlena rovněž už v 1. polovině 13. století (Konečný 1981, 243). Je tedy nutno předpokládat existenci předhradí pozdně románského hradu a asi též i hlavního šíjového příkopu před dnešním hradem.

Předhradí bylo již záhy po dokončení zadního hradu přebudováno do raně gotické zděné podoby, z níž se zachovala především velká břitová věž o průměru 11 m a velkým vnitřním prostorem (v přízemí î 5 m). D. Menclová

Obr. 3. Pozdně románská obytná věž od západu. Hradba vpravo je pozdně gotická.

z lomeného portálu věže s vpadlinou padacího můstku a tvarosloví kaple usuzovala na vznik předního hradu v poslední čtvrtině 13. stol. Vzhledem k upravovanému zdivu věže kladenému do řádků, okénku s „jeptiškou" v ohradní zdi jižně od věže a keramickým nálezům lze posunout výstavbu před r. 1270 a její začátek snad již k polovině století. Tuto představu by mohlo podpořit vyobrazení hradu z poloviny 18. stol. ve velkém sále zachycující ještě starý několikakřídlový gotický palác stojící východně od věže, jenž byl později zbourán. K tomuto paláci zřejmě vedl padací můstek z druhého patra věže. V případě věrohodnosti malby by byly spodní partie paláce informačně velmi cenné. Za pravděpodobného předpokladu, že palác severně od věže

a kaple jsou dílem další stavební etapy, nenarušují ani proporce a pokročilejší tvarosloví kaple předchozí úvahu (Kuthan 1982, 323). Ale to již nepatří do vytýčené tématiky.

Pokud se pokusíme zařadit předložený náčrt k historickým relacím, patří, jak již bylo řečeno, Štěpán z Veveří k předpokládanému dvorci u P. Marie v předpolí hradu. Označení Voka v r. 1222 purkrabím by mohlo znamenat, že hrad již byl ve stavbě, i když Vok mohl ještě pobývat ve dvorci. Za Ctibora, resp. Přibyslava v třicátých létech by měl být zadní hrad již obyvatelný, přičemž v období Ratibora, nejpozději Kuny snad započala výstavba přední části hradu, resp. mohla být při této příležitosti obytná věž vybavena žebrovou klenbou. Nastíněná představa zapadá do hypotézy o vývoji nejstarších královských kamenných hradů na Moravě (Měřínský-Plaček 1988, 224). Např. v Mikulově lze uvažovat o tom, že věž s břitem stojící před románským donjonem byla alespoň započata před předáním královského Mikulova Lichtenštejnům v r. 1249 (CDB IV, č. 157, č. 174). Tento rakouský rod teprve tehdy na Moravu pronikl a z Rakouska předlohu pro okrouhlou věž s břitem přinést nemohl. Jediný v literatuře tradovaný hrad s bergfritem tohoto typu - Araberg - získal břit úpravou v 16. stol. (Büttner 1975, 11).

Historických počátků Veveří se do jisté míry dotýkají dvě studie z nedávné doby (Cejnková-Měřínský-Sulitková 1984; Procházka 1985). Obě též hovoří o problému lokalizace hradu brněnských údělníků 11. a 12. stol. a s jistým odůvodněním zpochybňují jeho situování na petrském pahorku, které předpokládal V. Richter (1936). Trojice autorů dokonce uvažuje o možnosti neexistence hradu v 1. polovině 13. stol. a ztotožnění úředníků brněnských a veverských. Od desátých let 13. st. by pak správa provincie sídlila na Veveří (Cejnková-Měřínský-Sulitková 1984, 265). R. Procházka nejde tak daleko a domnívá se, že existenci starého hradu nemůžeme vyloučit až do 40-tých let a úřady brněnské s Veveřím přímo nesouvisely (Procházka 1985, 135, 136).

Vskutku, seřadíme-li známé úředníky do přehledné tabulky, duplicitu nenalezneme ani v jednom případě a kumulace funkce veverského purkrabího s brněnskými úřady je ojedinělá. Doložená je jedině v případě Kuny - v 1. 1256 je i komorníkem a v r. 1261 maršálkem (CDB V/1, č. 84; č. 283). Přelomovým rokem je rok 1240, kdy se uvádí naposled před dlouhým hiátem purkrabí brněnský Hartleb (CDB III, č. 243). Téhož roku postupuje Václav I. patronát sv. Petra Tišnovu a po tomto roku se značně snižuje frekvence uvádění i jiných brněnských úředníků a brněnské provincie či distriktu vůbec.

Nezanedbatelnými argumenty pro existenci nějakého sídla v Brně je obsazení markrabského postu od r. 1197 až do r. 1237 jinými osobami než českým panovníkem a absence centrálního sídelního hradu. Vždyť ani v Olomouci se nepředpokládá existence důstojné profánní obytné budovy odpovídající úrovni církevní architektury „přemyslovského" paláce (Michna-Pojsl 1988, 90-94) a excentricky umístěné Znojmo nebylo pro delší usídlení markraběte příliš vhodné. V Olomouci působila navíc eroze silného církevního prostředí, s nímž se Vladislav Jindřich několikrát střetl a nakonec zřejmě rezignoval. Snad též proto se v Brně objevují markrabí velmi často a proti Brnu byla namířena pacifikační expedice Václava I. z r. 1233, která měla

markraběte Přemysla odvrátit od spojenectví s Fridrichem Bojovným (Novotný 1928, 651). Také probošt od sv. Petra je v letech 1237 a 1247 uváděn jako kaplan panovníka (CDB II, č. 238; IV, č. 127). Samotný kostel, již proboštský, se připomíná r. 1222 (CDB II, č. 238) a nejnovějším dosud nepublikovaným acheologickým výzkumem dr. Ungera zjištěny nejstarší kostelík s kryptou je datován na přelom 12. a 13. století.

Na základě uvedených skutečností se domnívám, že sídlo v Brně v první polovině 13. st. existovalo. Otázka jeho lokalizace zůstává zatím s jistotou nerozřešena. Vyloučíme-li 15 km odlehlé Veveří a 10 km vzdálený Horákovský hrad, kde byla nalezena keramika 11. a 12. stol. (Bolina-Doležel 1988, 323), které leží v zalesněné krajině mimo komunikací a mají minimální zázemí (Horákov ani žádnou církevní tradici), zbývají, z hlediska situování a do určité míry i dnešních představ o uvažování středověkého člověka, jen Petrov a Špilberk.

Pro Petrov hovoří založení proboštského chrámu sv. Petra, jenž byl pro zeměpána důležitější než sv. Jakub, jehož patronát postoupil již r. 1228 (CDB II, č. 322) a poloha nad cestou spojující Staré Brno - původní podhradí - s aglomerací v prostoru Maloměřic. Na ní se počalo vyvíjet nové osídlení, vzhledem k době vzniku a podmínkám rychle metamorfující v město.

Představíme-li si sídlo na Petrově jako lepší a velký dvorec, jenž se do konce vlády Vladislava Jindřicha, resp. poměrně krátkého panování jeho nástupců (Vladislav 12224-1227, Přemysl 1227-1239) nestačil přeměnit v kamennou rezidenci, mohl být snadno agresivním prostředím prudce se rozvíjejícího a formujícího se městského organismu pohlcen. Po r. 1239 neměl pro českého panovníka zásadní význam a proto rok 1240 je oním přelomem, o němž byla řeč. Důležité je rovněž to, že brněnský kastelán se uvádí po padesáti letech v r. 1226 (Tas-CDB II, č. 287), před ním ještě v 1. 1222-1224 brněnský vilikus Dětřich (CDM II, č. 139, č. 151). Časově to koresponduje s první zprávou o sv. Petru a prvním purkrabím veverským. Přemysl Ot. II. jako markrabě (od r. 1247) se angažoval nejprve v Čechách, od r. 1251 v Rakousku a po smrti Václava I. sídlil trvale v Praze, takže ani on neměl v Brně eminentní zájmy. Když konečně přistoupil k cílevědomému budování systému nových zeměpanských hradů, byl již Petrov pevnou součástí města a ke stavbě zbylo jediné vhodné místo - mons Spilberch (CDM IV, č. 127). Tuto hypotetickou představu dosud nevyvrací ani archeologie, neboť moderní a dokumentovaný průzkum vrcholové části petrského pahorku je teprve v počátcích.

Pro případné využití Špilberka již pro stavbu hradu 1. pol. 13. stol. existuje málo indicií, ale ani tu není ještě možnost definitivně vyloučena. Jsou to především dvě mohutné věže - hranolová (14,3x13 m) ve východním a neméně mohutná válcová v západním průčelí. Ta, ač známa z některých starších vedut, nebyla zahrnuta do slohového rozboru V. Mencla (1964). Existence věže byla potvrzena archeologickým výzkumem, který odhalil další obvodovou zástavbu (sdělení D. Cejnkové), což však dost značně mění výklad původu dispozice, která se tak zařazuje do proudu domácího vývoje. Prozatím však nelze rozhodnout, zda se jedná o analogii staveb Přemysla Ot. II.

v Kamýku a na Osuli u Vitějovic (Durdík 1984, 74; Anderle-Procházka-Švábek 1986), nebo zde jsou spojeny dva prvky objevující se na nejstarších moravských královských hradech - velké obytné věže okrouhlého a hranolového půdorysu (Plaček-Procházka 1986, 166). Tvarosloví článků však přísluší šedesátým (klenba hranolové věže) a sedmdesátým létům 13. stol. a i když archeologický výzkum zjistil několikeré raně gotické přestavby (Cejnková-Loskotová 1986), translace zjištěných architektur do dvacátých let bude sotva možná. Mnohonásobné terénní úpravy a dnešní povrch těsně nad skalním podložím komplikují možnost nalezení archeologického materiálu, který by mohl ke staršímu datování eventuálně promluvit. I tak zůstává pravděpodobnost existence zeměpanského sídla první poloviny 13. stol. na místě Špilberka značně problematickou.

Shrneme-li předchozí fakta a vývody, lze konstatovat

1. Hrad Veveří byl založen velmi pravděpodobně počátkem dvacátých let 13. stol. jako donjonová dispozice, byl následníkem zeměpanského dvorce a jeho dokončení lze předpokládat do r. 1240.

2. Vzhledem k odlehlosti od Brna (1,5 hodiny cesty koňmo, 3 až 4 hodiny pěšky) v hlubokém lesním komplexu měl nejspíš úlohu centra loveckého teritoria (jako Křivoklát) a nejspíš ho není možno ztotožnit ani s dočasným sídlem brněnského distriktu.

3. Přímo v Brně v té době existovalo sídlo zeměpanské správy (třeba i po určitém časovém hiátu) nejasné (dvorcové?) podoby. Pokud bylo situováno v prostoru Petrova, po smrti markraběte Přemysla mohlo přirozeně splynout s městem.

4. Pokračování stavby hradu na Špilberku je snad možno s jistou opatrností posunout do šedesátých let 13. stol., kdy již probíhala výstavba předního hradu na Veveří s věží s břitem. K počátkům Špilberka se vzjadřuje jiná práce (Cejnková-Loskotová-Plaček, v tisku).

Je samozřejmé, že tyto představy si nečiní žádný nárok na neměnnost a nevyvratitelnost. jsou víceméně příspěvkem do souboru hypotéz, jejichž tříbením bychom se mohli postupně přiblížit nejen logickému, ale i správnému a novými výsledky zkoumání podloženému řešení.

LITERATURA

Anderle, J.-Procházka,Z.-Švábek, V. 1986: Vitějovice, O. Prachatice. Ročenka Klubu Augusta Sedláčka 1987, 95-109. Plzeň.

Bolina, P.-Doležel, J. 1988: Hrady na Drahanské vrchovině do konce 13. století. AH 13, 321-350.

Büttner, R. 1975: Burgen und Schlösser zwischen Araburg und Gresten. Wien.

Cejnková, D.-Loskotová, I. 1986: I: etapa archeologického průzkumu NKP Špilberk. AH 11, 171-172.

Cejnková, D.-Měřínský, Z.-Sulitková, L. 1984: K problematice počátků města Brna. ČSČH XXXII, 250-268.

Cejnková, D.-Loskotová, I.-Plaček, M. v tisku: Předběžné výsledky archeologického výzkumu Špilberku.

CrDS 1964: Cronica domus Sarensis. Ed. J. Ludvíkovský, Brno.

Doležel, J. 1985: Nálezy z vrcholného a pozdního středověku severozápadní Moravy v letech 1979-1983 (okr. Blansko, Brno-venkov a Vyškov). PV 1983, Brno, 82-84.

Durdík, T., 1984: České hrady. Praha.

Dušková, S. 1948: Listiny rudíkovské. ČMatM LXVII, 244-282.

Fürst, F. 1934: Hrad Veveří. Brno a okolí sv. 10. Brno.

Kašička, F. 1966: Veveří - stavebně - historický průzkum hradu. Rkp. SÚRPMO Praha.

Konečný, L. 1981: Některé novější poznatky ke vztahu románských sakrálních a profánních objektů jižní Moravy. AH 6, 239-247.

Kuthan, J. 1982: Umění doby posledních Přemyslovců. Roztoky u Prahy.

Mencl, V. 1964. Hrad Špilberk a jeho stavební typ. Památková péče 24, 102-114.

Měřínský, Z.-Plaček, M., 1988: Nástin vývoje hradní architektury vrcholného středověku na Moravě a ve Slezsku do období husitských válek. AH 13, 217-246.

Michna, P.-Pojsl, M. 1988: Románský palác na Olomouckém hradě. Brno.

Novotný, V. 1928: České dějiny I/3. Brno.

Oharek, V. 1923: Vlastivěda moravská. Tišnovský okres. Brno.

Plaček, M. 1986: Hrady v horním povodí Svratky. AH 11, 189-199.

Plaček, M.-Procházka, R. 1986: K problematice opevněných sídel přelomu raného a vrcholného feudalismu na Moravě. AH 11, 159-168.

Procházka, R. 1985: Archeologie k počátkům jihomoravských měst. AH 10, 133-141.

Richter, V. 1936: Z počátků města Brna, ČMatM LX, 257-314.

Žemlička, J. 1990: Přemysl Otakar I. Praha.

Anfäge der Burg Eichhorn

Zusammenfassung

Der Beitrag faßt Erkenntnisse über die Anfänge von Eichhorn (Veveří), einer der ersten mährischen landesfürstlichen Steinburgen zusammen. Diese Burgen waren gleichzeitig Zentren der Verwaltung der direkten Krongüter, die das zu zerfallende Burgsystem ersetzten. Den Vorgänger bildete das Gehöft bei der Marienkirche im Vorfeld, dessen Verwalter (villicus) im Jahre 1213 Stephan gewesen war. 1222 wird der Burggraf Wok, 1234 Ctibor und 1238 Přibyslav (von Křižanov) erwähnt. Weitere Burggrafen waren Ratibor (bis 1253) und Kuna von Königsaal (Zbraslav) (von 1253 bis 1261-1266). Der älteste Burgteil mit prismenförmigem Wohnturm am Ende der Hügelzunge wurde erst vor 25 Jahren identifiziert und nähere Erkenntnisse brachte die archäologische Untersuchung von L. Konečný, die 1981 teilweise veröffentlicht wurde.

Der Donjon (12,5x10,2 m) stand in der östlichen Ecke der gedehnten Disposition (40x23 m) und unter den Wohnstockwerken besaß er ein enges Erdgeschoß. Das verengte Gelände vor dem Tor mit spätgotischen Nachbauten wurde durch einen 10 Meter langen im Felsen ausgebrochenen Graben unterbrochen. Das ursprüngliche romanische Portal ist in der westlichen Wand angeordnet. Der vordere Teil des heutigen Kerns war die Vorburg der romanischen Burg im hinteren Teil. Seine unzureichende Größe war offensichtlich die Ursache für den Aufbau des vorderen Teils mit einem Turm von tropfenförmigem Grundriß mit scharfwinkligem Ausbau an der Angriffseite und mit einem nach Mitte des 13. Jh. verschwundenen Palast. Die Genese paßt dabei in die Vorstellungen über die Entwicklung der älte-

sten mährischen Burgen. Der Beginn des romanischen Baues wird um das Jahr 1220 vorausgesetzt, beendet wurde er zum Jahr 1240, wohin die gefundenen Keilrippen gereiht werden.

Eine eventuelle zeitbegrenzte Gleichsetzung des Zentrums der Brünner Provinz mit Eichhorn scheint anhand einer Reihe von Gründen wenig wahrscheinlich zu sein. Der Sitz in Brünn, vermutlich in Gestalt eines Gehöftes, konnte in der 1. Hälfte des 13. Jh. bestehen, und nach dem Aufbau Spielbergs wurde dieser durch die Stadt verschlungen. Unter Berücksichtigung bestimmter Umstände können die Fortsetyung des Aufbaus von Spielberg wenigstens in die sechziger Jahre des 13. Jh. verschoben werden.

Radan Květ a Stanislav Řehák,
Geografický ústav ČSAV, Brno

HRANICE BRNĚNSKÉHO ÚDĚLU

Při řešení geografické problematiky bývalého Jihomoravského kraje (R. Květ, S. Řehák 1990) jsme se zabývali i vznikem a vývojem správních celků na Moravě. Přitom jsme zjistili, že pro nejstarší období tj. 11.-13. století, kdy zde existovaly moravské údělу, nejsou jejich hranice vymezeny. Po předchozích analytických fyzickogeografických pracích i následné fyzickogeografické syntéze a posléze i komplexně geografického hodnocení jsme se pokusili o rekonstrukci hranic moravských údělů alespoň těch, které zasahovaly do území Jihomoravského kraje. Mezi nimi byl i brněnský úděl.

Při přípravě mapy (příl. 1) jsme se opírali o několik poznatků. První byly údaje B. Novotného (1975) o příslušnosti řady moravských lokalit k jednotlivým údělům. Z rozdělení těchto lokalit bylo patrno, že hranice moravských údělů respektovaly existenci povodí hlavních moravských toků. Olomoucký úděl byl největší a zahrnoval povodí vlastní Moravy až k jejímu soutoku s Dyjí a z povodí Dyje ještě oblast jejího soutoku s Moravou včetně území Břeclavi. Znojemský úděl se táhl podél Dyje. Brněnský úděl zhruba odpovídal povodí Svratky. Hranice mezi jednotlivými údělу tvořila tedy rozvodnice. Tam, kde probíhají na výraznějších hřbetech, bylo možno klást hranice se značnou spolehlivostí. Místa mezi takto vymezenými předěly mohla být určena jen s nižší pravděpodobností. Protože však šlo většinou o úseky nepříliš dlouhé, nemohou být ani faktické odchylky od skutečnosti příliš velké. Navíc je nutno brát v úvahu, že vymezení hranice ani tehdy nebylo jistě ve všech bodech přísně určeno a striktně respektováno v neobydlených místech. Dále lze ještě konstatovat, že ani toto fyzickogeografické vymezení hranice nebylo vždy zcela jednoznačné. Odchylky lze objasnit přírodními poměry: úzká údolí středního toku Jihlavy a dolních toků jejich přítoků mohla působit spíše jako bariéry a tudíž jako hranice. Kromě takto určených hranic je nutno uvažovat - jako poslední - linii vymezení málo osídlených resp. neosídlených oblastí. Zhruba řečeno jde o území vyšších a hlavně značně členitých částí Drahanské vrchoviny a území Českomoravské vrchoviny. Českomoravská vrchovina fungovala jen svými stezkami jako koridor pro spojení Moravy s územím Čech.

Lze tedy shrnout, že brněnský úděl měl v geometrickém centru vlastní plochy své sídelní centrum Brno (dříve v době velkomoravské Staré Zámky či Rajhrad). Na východ se táhl nejdál k Chřibům po říčce Litavě, k severu až za dnešní Boskovice a k západu až do oblasti Jaroměřic nad Rokytnou. Nejjižnější výběžek se dotýkal území Mušova.

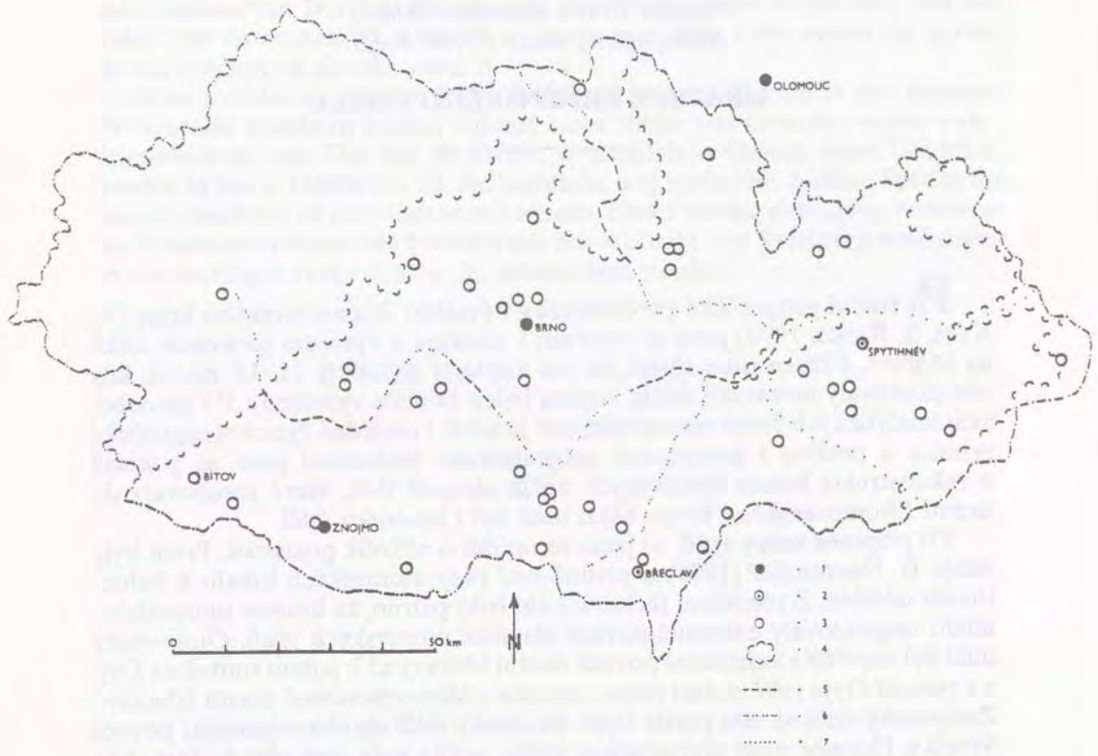

Příl. 1: Rekonstrukční mapka moravských údělů na území bývalého Jihomoravského kraje (Květ, Řehák)

1 - střediska údělů, 2 - střediska hradských obvodů, 3 - další lokality s jasnou územní příslušností, 4 - málo osídlené oblasti, 5 - pravděpodobné hranice údělů, 6 - možné hranice údělů, 7 - možné hranice hradských obvodů

Pro olomoucký úděl se nám podařilo ovšem jen v části zasahující do bývalého Jihomoravského kraje ještě vyčlenit i možné hranice pozdějších hradských obvodů (břeclavský, spytihněvský a olomoucký). O hradských obvodech více viz např. in Z. Měřínský (1981). Předpoklady pro naše členění hradských obvodů byly stejné jako u členění údělů. K rozdělení olomouckého údělu zřejmě došlo pouze z důvodu přílišné velikosti jeho území, zvláště ve srovnání se zbývajícím brněnským a znojemským. Nově vzniklé administrativní jednotky měly menší rozdíly ve svých plochách. A také zalidnění bylo asi v těchto hradských obvodech rovnoměrnější. Niva Moravy zřejmě soustřeďovala větší koncentrace obyvatelstva než ostatní území.

Smyslem tohoto příspěvku je jediné. Nabídnout historikům možné řešení jednoho z problémů - vymezení hranice brněnského údělu a údělů s ním sousedících.

LITERATURA

Květ R., Řehák S.: Souhrnné geografické hodnocení území Jihomoravského kraje. - Zprávy Geogr. Úst. ČSAV, 27, č. 4, 5-38 (1990).

Měřínský Z.: Přehled dosavadního stavu výzkumu fortofikací 11. až 16. století na Moravě a ve Slezsku (hradiska a hrady). - In: Archaeologica historica 6, 147-197, Brno 1981.

Novotný B.: Moravské údělý a jejich raně feudální centra v 11.-13. století. - Archeol. Rozhledy 27, č. 5, 516-527 (1975).

Zusammenfassung

Dieser Beitrag hat einen einzigen Sinn, und zwar den Geschichtsforschern eine mögliche Lösung eines der Probleme - der Abgrenzung des Brünner Teilfürstentums und der daran grenzenden Teilfürstentümer - zu bieten. Dies wurde unter Nutzung von physisch-geographischen Erkenntnissen, haupsächlich der Wasserscheidenlinien, erzielt, welche die Stromgebiete der mährischen Hauptflüsse abgrenzen, die den einzelnen Teilfürstentümern gleichkommen.

Radan Květ
Geografický ústav ČSAV, Brno

STEZKY BRNĚNSKÉHO ÚDĚLU

V nedávné době jsem nabyl při přípravě mapy (1 : 1 000 000) prehistorických stezek Československa (R. Květ, S. Řehák 1991; v tisku) řadu zkušeností. Ty výchozí se týkaly rupturologie - poruchových zón, další pak fyzickogeografických dannosti. Poslední sloužily jako predispozice pro stezky: linie niv vodních toků nebo orientační body výrazných kopců. Jindy působily jako bariéry pro průchod např. výrazné hřbety nebo hluboce zakleslá údolí s korytem vodního toku po celém údolním dně.

Při zpracovávání a ověřování vhodnosti různých podkladových materiálů jsem zjistil, jak velice spolehlivé jsou mapy v měřítku 1 : 75 000 vypracované ještě v 19. století Vojenským zeměpisným ústavem ve Vídni a opakovaně vydávané s jistými korekcemi do poloviny 20. století Vojenským zeměpisným ústavem v Praze. Protože velké zásahy do krajiny nebyly v době přípravy map činěny s výjimkou císařských silnic a výstavby železničních tratí a ani za prvou polovinu 20. století k velmi významným změnám v širším měřítku nedocházelo, uchovaly vojenské mapy bohatství dopravních cest, ať to byly pěšiny, polní cesty nebo silnice a i ty poslední ve svém průběhu málo odlišném od původních tras. Fyzickogeografické předpoklady se už odrazily v zakreslení existujících dopravních cest. Při tom zdůraznění silnic jako hlavní osnovy dopravní sítě zcela zakrývá jinou dopravní síť, totiž původních stezek, které byly určeny po staletí jako hlavní trasy pro pěší a soumary. Ukázalo se, že v mapě lze tyto stezky dobře dešifrovat, když se vezme v úvahu několik předpokladů: a) stezky zřejmě vedly pokud možno pohodlnou trasou, to znamená, že překonávaly minimální výškové rozdíly na jedné straně a dávaly přednost přímočarosti tj. nejkratšímu průběhu na druhé straně. b) Stezky volily přechod přes vodní tok jen u vhodných brodů, kde obvykle dříve nebo později vznikala sídla. Již jen z těchto očekávaných určení průběhu stezek jsem mohl přikročit k zakreslování těch linií tras, která jsme dešifrovali jako základní v mapě prehistorických stezek. Šlo např. o jednu variantu stezky, která se obvykle nazývá jantarová, a která prochází okolím Brna (od Vyškova, k Měnínu a Židlochovicím).

K vojenským mapám je možno dodat ještě jednu poznámku. Zakreslené křížky a kaple resp. kostely jsou výrazným indikátorem starobylosti cest. I u nových silnic se sice objevují, ale jde spíše jen o křížky obětem dopravních nehod zvláště 20. století. Těch v uvedených mapách není pravděpodobně mnoho. Naopak kaple a kostely mívají lokaci stejnou po dlouhá staletí (viz

např. Staré Brno) a i řada božích muk a křížků může být velmi starého data. Mohly být obnovovány či opravovány zvláště na rozcestích jako indikátory změn směrů.

Linie stezek extrahované z vojenských map jsou v nich zobrazeny nejčastěji jako neudržované vozové cesty, méně často jako silnice, udržované cesty, polní či lesní cesty, stezky a pěšiny. Pouze v několika málo případech a v nepatrných délkách hlavně při navazování tras u křižovatek jsem nemohl aplikovat žádný typ zakreslené dopravní trasy a volil jsem vlastní interpretaci ve smyslu zjištěných průběhů tras a tvaru reliéfu. Z kombinace různě významných linií dopravní sítě jsem tak dospěl k nejpravděpodobnější trase původní stezky, jejíž význam hlavně v posledním století v jejích částech různě poklesl nebo výjimečně vzrostl.

Z mapky č. 1, v níž jsem zachytil hlavní stezky v centru brněnského údělu, vyplývá několik základních fakt:

- Předně je zřejmé, že průběh stezek v hlavních jejich částech probíhal po dlouhá staletí beze změn až do začátku 20. století. Lze tedy předpokládat, že zakreslená osnova stezek - hlavní dopravní tepny obchodní, vojenské i migrační - nejsou jen stáří odpovídající vzniku údělu, ale naopak, že dokládají mnohem starší funkci a to velkomoravskou z 9.-10. století, ale i ještě starší z doby antických vlivů na pomezí našeho státního území minimálně na začátku letopočtu tj. z 1.-2. století. Toto tvrzení vyplývá z faktického průběhu hlavních stezek: Nejvýznamnější křižovatky stezek leží pod Starými Zámky (u dnešní brněnské čtvrti Líšně) velkomoravského hradiště s funkcí nepochybně chránit dálkovou trasu, dále u Rajhradu křižovatky cest od Vyškova k Znojmu a od Mikulčic do Čech (s velkomoravským centrem bahenní pevnosti) a velice důležitou křižovatkou na soutoku řek Jihlavy, Svratky a Dyje s výrazným antickým centrem římské stanice západně od Mušova. Typická je zde přímočarost stezky od římské stanice až po dnešní Dolní Kounice, dále směr trasy přes dnešní Laa a. Th. (tj. Láva - lávka přes Dyji) do Rakous k Dunaji a ještě východním směrem přes Mušov k velkomoravským lokalitám u Dolních Věstonic a Strachotína.

- Za druhé je zřejmé, že u přímočarých tras v rovinatém terénu byly orientačními body po cestě výrazně se pnoucí kopce nebo okraje vrchovin v ose trasy. Tak při putování od římské stanice u Mušova k Dolním Kounicím to byla kóta 350 m Babí hory v Bobravské vrchovině, v opačném směru jihozápadní okraj Pálavských vrchů s kótou 268 m Anna.

- Za třetí jako hlavní brody lze označit polohy na řece Jihlavě u Pravlova, na Svitavě u Zábrdovic (dnešním Brně), na Svratce na Starém Brně, jehož už velkomoravskou funkci dokládají velkomoravské nálezy u Modrého Lva, resp. povelkomoravská kamenná rotunda nedaleko brodu. Ještě na Svratce byly další dva brody u Rajhradu a u Židlochovic.

- Za čtvrté z průběhu stezek vyplývá, že prvně vznikala sídla na křižovatkách, teprve potom v jistých rozestupech na trase. Ze sítě stezek v okolí Brna

Obr. 1. Síť hlavních stezek v centru brněnského údělu (R. Květ 1991) ➤

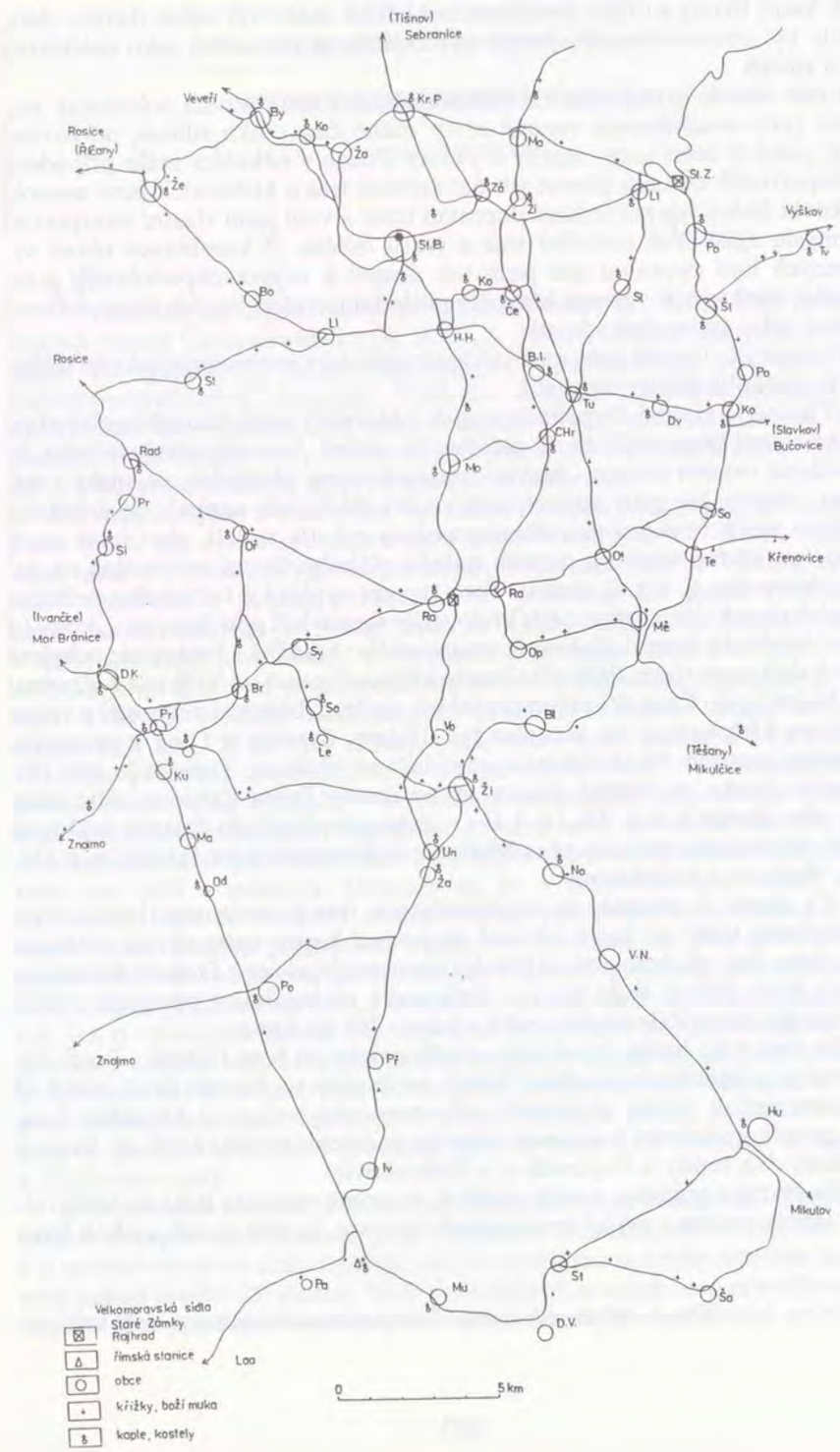

vyplývá, proč vzniklo prvé hradištní osídlení velmomoravské na Starých Zámcích. Šlo o ochranu křižovatky na trase od Vyškova do Králova Pole, Sebranic nebo přes Staré Brno do Rosic a dále do Čech nebo přímo od Starých Zámků k jihu na Měnín nebo na Rajhrad a dále do Rakous, ale i k severu do údolí Říčky ke zdroji suroviny (železných rud) v Moravském krasu. Zrovna tak je zřejmá strategická poloha římské stanice u Mušova při soutoku tří řek v bližší poloze než jakou skýtají kopce Pálavských vrchů. Také Rajhrad u brodu přes Svratku byl významný svou polohou při cestě především ze severovýchodu na jihozápad, ale také zbývajícími směry SZ-JV a S-J.

Předložená mapa stezek centra brněnského údělu i výklad k ní chtějí býti jen příspěvkem geografického pohledu pro historiky. Uplatňuje se zde jiný přístup, vychází se z jiných podkladových materiálů, než jaké poskytují typické historické prameny. Měla by sloužit k lepšímu chápání dějinných událostí, ke kterým nedochází bez vnějších vlivů. Přírodní krajina se svými specifiky takové podmínky bezesporu vytvářela. Průběh hlavních stezek jako základní dopravní sítě byl fyzickogeografickými podmínkami zcela jednoznačně ovlivněn. Základy dopravního spojení a vznik některých typů osídlení jsou součástí historického vývoje i brněnského údělu.

LITERATURA

Květ R., Řehák S.: Stručná zpráva k mapě prehistorických stezek a jejich predispozice. - Archiv Geografického ústavu ČSAV, Brno, 1991.

Květ R., Řehák S.: Mapa prehistorických stezek a jejich predispozice. - In: Atlas životního prostředí a zdravotnictví, Geografický ústav ČSAV, Brno (v tisku).

Zusammenfassung

Das Netz der Hauptstege des Zentrums des Brünner Teilfürstentums wurde von den Transportwegen der militärischen Karten (1 : 75 000) nach den bei der Bildung der Karte von urgeschichtlichen Pfaden der Tschechoslowakei erworbenen Erfahrungen abgeleitet. Diese gehen von den physisch-geographischen Erkenntnissen aus. Es handelt sich um einen Versuch, andere methodische Ausgangspunkte beim historischen Studium auszunutzen. Mit seiner Unterstützung können einige Fakten der historische Entwicklung klargestellt werden.

Jan Krejčí

GEOLOGICKÉ A FYZICKOGEOGRAFICKÉ POMĚRY ÚZEMÍ MĚSTA BRNA

(Předáno k tisku v roku 1983)

I.

POLOHA BRNA V RÁMCI HLAVNÍCH GEOLOGICKÝCH A GEOMORFOLOGICKÝCH CELKŮ ČESKÉ REPUBLIKY

Nápadným a příznačným hlavním rysem utváření zemského povrchu na území města Brna a v jeho okolí je protiklad mezi vrchovinným a kopcovitým reliéfem zemského povrchu ve střední a severozápadní části tohoto prostoru a plochým, ze značné části nížinným reliéfem v části jihovýchodní. Tato tvarová rozdílnost městského území je podmíněna polohou Brna v pomezní oblasti dvou základních geologických a geomorfologických soustav velmi odlišného geografického rázu, z nichž je zbudována Česká republika, v pomezní oblasti Českého masivu a karpatské soustavy, která je členem velké alpinské soustavy, k níž patří např. Alpy, Pyreneje, Kavkaz aj.

Český masiv je ucelená a zpevněná geologická jednotka, blok geologické stavby Evropy, který je výsledkem několika horotvorných pochodů. Nejstarší z těchto pochodů, moldanubická tektogeneze, se odehrála buď na rozhraní prahor a starohor (archaika a proterozoika), nebo na rozhraní starého a mladého proterozoika (spodního a svrchního), tedy v době před více než 1600 milióny let (začátek proterozoika jako celku se předpokládá v době před zhruba 2500 milióny let, začátek mladého proterozoika v době před asi 1700 milióny let). Poslední mohutné vrásnění, které Český masiv formovalo za spoluúčasti tektonických zlomů, byla variská tektogeneze v době karbonské, zhruba před 260 až 265 milióny let. Po variském horotvorném pochodu se Český masiv stal tzv. kratogénem, tj. relativně stabilní částí zemské kůry, která již nebyla v pozdějších geologických dobách schopna dalšího vrásnění. Mladší geologické útvary, které se v pozdějších dobách na kratogénu usadily, zůstaly až na menší výjimky nezvrásněné.

Po variské orogenezi převládalo na Českém masívu rozrušování (denudace a eroze) a odnos rozrušených hornin. Tyto pochody zarovnaly povrch Českého masívu tak, že na místě vysokého variského pohoří vznikl nízký, mírně zvlněný povrch, tzv. parovina neboli peneplén. Rušivé zarovnávací děje vyvrcholily na rozhraní mezi paleogénem a neogénem (staršími a mladšími třetihorami), ale již v druhohorách, v době usazování vrstev jurského útvaru, byl povariský erozní povrch v podstatě vytvořen. V pozdějších geologických dobách byl jen občas (z hlediska geologické časomíry) zaplaven epikontinentálním mořem, tj. mělkým mořem zaplavujícím okrajové části kontinentů.

Nynější vertikálně značně členitý reliéf Českého masívu vznikl tzv. radiálními tektonickými pohyby, tj. zdvihy a poklesy, popřípadě i vyklenutím ker zemské kůry, v něž byl Český masív rozlámán hlavně v neogénu působením tlaků, kterými na něj doléhaly horotvorné pohyby v karpatské soustavě. Stalo

se tak v době před asi 25 000 000 až 13 000 000 let. Radiální pohyby v Českém masívu, které vytvořily tzv. saxonskou tektoniku (stavbu zemské kůry), pokračovaly až do starších čtvrtohor, tj. do doby, která začala asi před 1 000 000 let. Působením tektonických zdvihů vznikla nynější pohoří Českého masívu, Krkonoše, Šumava, Hrubý a Nízký Jeseník, atd. Zlomy v zemské kůře otevřely cestu výlevům alkalických láv, které spolu s jinými produkty sopečné činnosti daly vznik jednak jednotlivým sopkám, např. v Nízkém Jeseníku, Kunětické hoře u Pardubic aj., jednak celému sopečnému pohoří Českého středohoří. Vyzdvižení ker zemské kůry do značných výšek obnovilo a zesílilo výmolnou (erozní) činnost vodních toků, které vytvořily hlavně v okrajových částech pohoří a vrchovin úzká a hluboká údolí, která však často pronikají hluboko do vnitřních částí vyzdvižených ker.

Český masív přesahuje z České republiky na území sousedních států, Polska, Německa a Rakouska. Jeho obrys tak, jak se jeví na geologické mapě, se podobá kosočtverci s výběžkem Durynského lesa k severozápadu. V tomto rozsahu je Český masív velkou krou, troskou variského horstva, které se táhlo západní a střední Evropou až do Polska a na území nynějších Západních karpat.

Také v karpatské soustavě, která je na území České republiky zastoupena svou západní částí, zvanou Západní Karpaty, se odehrávaly horotvorné pochody již od nejstarší „moldanubické" tektogeneze až po variskou. Pokračovaly však i po variské tektogenezi tak zvanou tektogenezí alpínskou, která měla rozhodující vliv na nynější geologickou stavbu i na geomorfologický ráz Západních Karpat. Alpínský horotvorný pochod začal v Západních Karpatech mohutným vrásněním přibližně v polovině nejmladší druhohorní periody, zvané křídová perioda (zkráceně křída), v době zhruba před 100 milióny let. Alpínská tektogeneze není dosud ukončena, zejména na území alpínské soustavy mimo území České republiky, jak o tom mimo jiné svědčí poměrně častá zemětřesení.

Český masív a karpatská soustava jsou od sebe odděleny karpatskou předhlubní, nazývanou též čelní hlubina. Předhlubeň je velká sníženina, deprese příkopového rázu, která postupně vznikla na styku Českého masívu a karpatské soustavy poklesy okrajových částí masívu pod tlakem vznikajících a vyvíjejících se Karpat a byla zaplavena v miocénu mořem. Vývoj karpatské předhlubně postupoval v oblasti Moravy zhruba od jihovýchodu k severozápadu, vždy hlouběji do okrajových částí Českého masívu. Karpatská předhlubeň je součástí a pokračováním předhlubně, která se obdobně vytvořila mezi Českým masívem a Alpami.

Části Českého masívu, které vytvořily jeho jihovýchodní okraj v době před vznikem karpatské předhlubně, jsou ponořeny pod neogenními (mladotřetihorními) sedimenty, jež jsou převážně mořského původu a miocénního stáří. Staré součásti Českého masívu, které tvořily jeho okraj v druhohorách, v období svrchní křídy, leží ještě dále na východ pod vrásami vnějšího pásma Karpat. Tak karpatská předhlubeň tvoří jakýsi mezičlánek mezi starší strukturní soustavou Českého masívu a mladou soustavou karpatskou. V nynější své podobě karpatská předhlubeň vstupuje na české území z Rakouska

u Znojma a táhne se směrem od jihozápadu k severovýchodu jako soubor výrazných sníženin (Dyjskosvratecký úval, Vyškovský úval, Hornomoravský úval) a Moravskou bránou vchází na Ostravsko a dále do Polska.

Tektonické pohyby v karpatské předhlubni a v Českém masívu pokračovaly i po vzniku předhlubně a po jejím zaplnění miocénními sedimenty a místy doznívaly ještě ve starších čtvrtohorách (v pleistocénu).

Tektonické rozlámání jihovýchodního okraje Českého masívu při vzniku a po vytvoření karpatské čelní hlubiny se projevilo nejen poklesy ker zemské kůry, nýbrž i zdvihy jiných ker. Tak vznikly uvnitř okraje Českého masívu sníženiny rázu tektonických prolomů, neboli tektonických příkopových propadlin, omezené po stranách zdviženými krami rázu hrástí. Nejintenzivnější bylo toto tektonické rozlámání právě v prostoru města Brna a v jeho blízkém okolí. Tam se vytvořila soustava depresí a elevací (sníženin a vyvýšenin) různých rozměrů a tvarů i rozličné výškové polochy, která zasahuje hluboko dovnitř jihovýchodního okraje Českého masívu, až do Boskovické brázdy[1] Celkový směr průběhu členů této soustavy geomorfologicky velmi výrazných depresí a elevací je od severozápadu k jihovýchodu.

Je pravděpodobné, že právě intenzivní tvarové rozčlenění jihovýchodního okraje Českého masívu v prostoru města Brna na styku vysočinového reliéfu masívu s nížinným reliéfem karpatské předhlubně (Dyjskosvrateckého úvalu) mělo podstatný, ne-li rozhodující vliv na vznik města Brna právě v těchto místech. Neboť jednak vyvýšeniny se sráznými svahy poskytovaly výhodné obranné postavení, jednak soustava sníženin pronikající napříč okrajem Českého masívu umožňovala snadný vstup do vnitřních částí masívu, jak o tom svědčí i nynější důležité železniční a silniční komunikace, které této soustavy sníženin využívají. Pro její dopravní význam nazval prof. Jan Hromádka soustavu sníženin mezi Brnem a Tišnovem brněnskou pasáží.[2] Specifický tvarový ráz území města Brna a jeho okolí poprvé dobře poznal V. J. Novák, profesor Karlovy university, brněnský rodák, který základní tvary reliéfu zemského povrchu v této oblasti výstižně popsal, i když ne souborně, v ucelené stati, nýbrž rozptýleně v různých kapitolách své knihy o geomorfologickém vývoji moravských neogenních sníženin.[3]

Díváme-li se např. ze Špilberku směrem na jihovýchod, stojíme na půdě Českého masívu. Rozlehlý nížinný terén před námi je Dyjskosvratecký úval, jako část karpatské předhlubně. Souvislé pásmo vrcholů Ždánického lesa, které je za jasných dnů patrné na jihovýchodním obzoru, již patří k nejzápadnější části karpatské soustavy.

II.

GEOLOGICKÉ POMĚRY ÚZEMÍ MĚSTA BRNA

Geologické poměry území města Brna jsou velmi pestré.[4]

Horniny Českého masívu na území města Brna patří podle územního členění masívu navrženého prof. O. Kodymem st. ke strukturně územní jednotce tohoto masívu nazývané moravskoslezská zóna, nebo též moravskoslezská kra, moravskoslezská oblast, moravosilesikum. Moravskoslezská zóna zabírá Hrubý Jeseník, Nízký Jeseník, ostravskou kamenouhelnou pánev, Drahanskou vysočinu, území tzv. brněnského vyvřelého masívu a jihovýchodní část Českomoravské vysočiny. Směrem k jihovýchodu pokračují horniny moravskoslezské zóny pod mladší útvary karpatské předhlubně a pod vnější pásma Karpat.

Význačnou tektonickou linií směru severozápad-jihovýchod, která probíhá Hornomoravským úvalem a nazývá se linie Hané, je moravskoslezská zóna rozdělena ve dvě části, oblast východosudetskou na severovýchodě a oblast drahanskou na jihozápadě. Tyto dvě části se od sebe liší zejména geologickou stavbou získanou při variském vrásnění. Východosudetská oblast je mnohem více provrásněna než oblast drahanská, která je též z podnětu brněnského geologa K. Zapletala označována názvem brunnidy nebo Brunnie (podle latinského názvu Brna Brunna). V novější době považují někteří geologové Brunnii za součást větší geologické jednotky moravskoslezské zóny a nazvali ji brunovistulikum.

Nejstarší horniny na území města Brna

Jihovýchodní okraj brunnid a zároveň největší část území města Brna ležícího v oboru Českého masívu zabírají nejstarší horniny městského území, které tvoří tzv. brněnský masív, označovaný též názvy brněnská vyvřelina, brněnský pluton.[5] Brněnský masív je povrchovou až připovrchovou součástí rozsáhlého granitoidního[6] plutonu Brunnie.

Pokud brněnský masív vystupuje na dnešní zemský povrch, má podobu protáhlého trojúhelníku se základnou na jihovýchodní straně a s vrcholy severovýchodně od Boskovic, východně od Brna a severně od Miroslavi. Na dnešní povrch vystupuje na ploše asi 220 km2. Celý rozsah tělesa masívu pod mladšími geologickými útvary není přesně znám. Západní hranice brněnského masívu je morfologicky (tvarově) velmi výrazná a je tvořena Boskovickou brázdou. Na severovýchodě se na zemský povrch vystupující část brněnského masívu stýká, většinou tektonicky, s devonem Moravského krasu a na jihovýchodě se noří pod sedimenty karpatské předhlubně.

Brněnský vyvřelý masív je složen z různých intruzívních[7] a v menší míře i efuzívních[8] hornin v rozpětí od velmi kyselých granitů (žul) až po ultrabe-

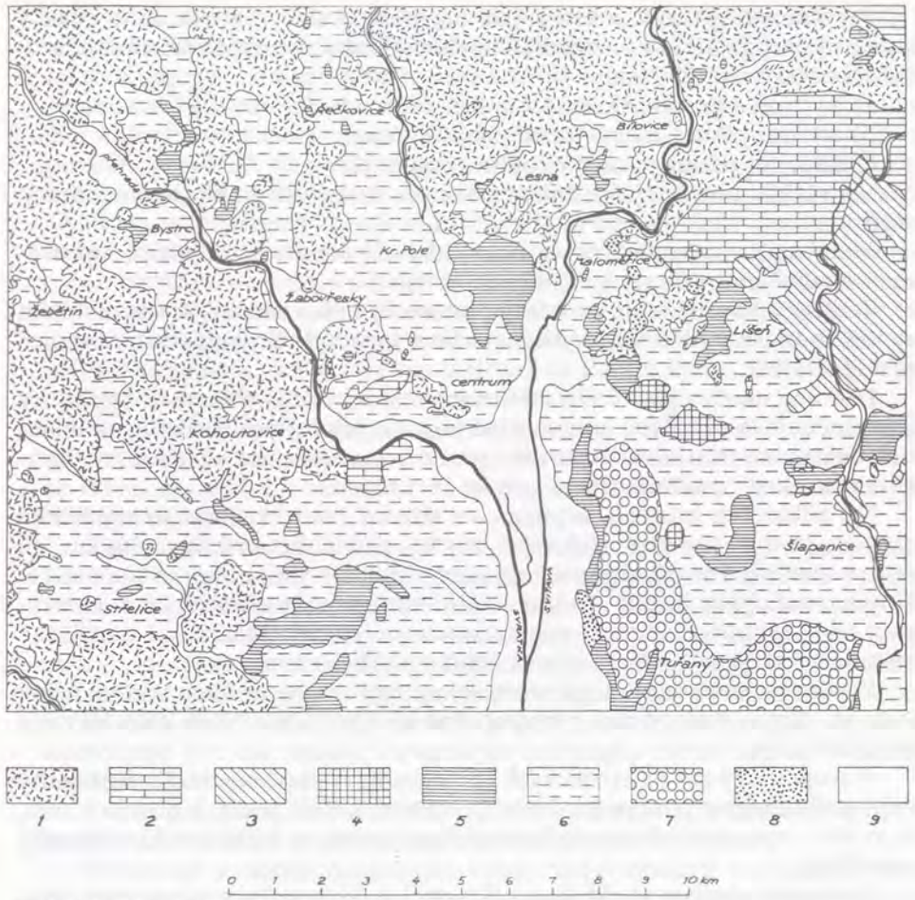

Generalizovaná geologická mapa území města Brna:

1. Brněnský masív. **2.** Devon (pískovce, slepence, vápence). **3.** Spodní karbon (vápence, slepence, droby, břidlice). **4.** Jura (vápence). **5.** Neogén (písky, štěrky, jíly). **6.** Pleistocén (spraše). **7.** Tuřanská terasa (pleistocén). **8.** Říční štěrky a písky, zčásti terasovité, různého stáří. **9.** Poříční nivy.

zické vyvřeliny. Je to tedy těleso petrograficky velmi složité, které vznikalo postupně několika intruzemi, jež po sobě následovaly v různých časových intervalech. Druhy a typy hornin jsou někdy od sebe ostře odděleny, jindy však do sebe plynule přecházejí. To znamená značné obtíže pro petrografický průzkum brněnského masívu. V současné době je brněnský vyvřelý masív předmětem intenzivního výzkumu, který provádí vědecký tým složený z pracovníků katedry geologie a paleontologie a z pracovníků katedry mineralogie a petrografie přírodovědecké fakulty Masarykovy university v Brně.

Po stránce výskytu jednotlivých hlavních druhů vyvřelin se brněnský masív vyznačuje zřetelnou zonální stavbou zhruba severojižního směru, tvořící tři oblasti neboli pásma:

a) Východní pásmo, složené z granitoidů.

b) Střední pásmo, zvané metabazitová zóna.

c) Západní pásmo, složené opět z granitoidů.

Ve východním a v západním pásmu se vyskytují granity, granodiority, diority aj.

Metabazitovou zónu tvoří bazická a kyselá afanitická efuzíva[9] doprovázená ojedinělými výskyty gabroidních hornin.

Z žilných hornin, které prorážejí plutonickými horninami, se v brněnském vyvřelém masívu nejčastěji vyskytují různé typy aplitů, pegmatitů a dioritových porfyritů.

Horniny masívu jsou často intenzívně mylonitizovány[10] a metasomaticky přeměněny[11]. Vedle částí masívu silně postižených mylonitizací vlivem mladších deformací jsou místy uchovány partie se zachovanou původní tzv. „granittektonickou" puklinatostí ve smyslu H. Cloose.

Na některých místech, zejména ve střední části brněnského vyvřelého masívu, jsou zachovány izolované zbytky pláště brněnského plutonu, tj. útvaru starších hornin, do nichž magma plutonu vniklo. Jsou to jednak relikty krystalických břidlic[12], reprezentovaných zejména biotitickými pararulami do různého stupně migmatizovanými,[13] amfibolity a kontaktně metamorfovanými[14] erlany, jednak zbytky starších dioritů.

Později po svém vzniku byl brněnský vyvřelý masív rozdělen tektonickými zlomy a zlomovými pásmy, probíhajícími ve směru SZ-JV až ZSZ-VJV, na jednotlivé kry.

Petrografický ráz paleozoických (prvohorních) usazenin, které dnes místy tvoří sedimentární pokryv brněnského masívu, svědčí podle J. Štelcla o tom, že se drť z rozrušených hornin brněnského masívu na jejich vzniku výrazněji nepodílela.

Brněnský masív je předdevonského stáří. Je nejstarším geologickým útvarem na území města Brna. Radiometrická data ukazují, že vznikl zhruba před 600 milióny let. Podle tohoto stáří a jeho geotektonické pozice se soudí, že náleží ke cadomskému tektogenetickému cyklu.[15]

Prvohory (paleozoikum) na území Brna

Další geologický útvar, který se vyskytuje na území města Brna a v jeho nejbližším okolí, jsou prvohorní sedimenty devonu. Začátek usazování vrstev devonského útvaru se klade do doby před asi 400 milióny let. Největší plochu v okolí Brna zaujímá devonský útvar severně od východních částí města, kde východně od hlubokého a úzkého údolí řeky Svitavy se stýká s brněnským masívem a kde tvoří zejména význačný vrch Hády. Je to devon Moravského krasu.

Devonské vrstvy jsou usazeniny moře, nepříliš hlubokého, které transgredovalo (šířilo se) přes horniny brněnského plutonu, tehdy již zbaveného

svého staršího krystalinického pláště. Vlastní mořská transgrese spadá do středního devonu, ale patrně již ve spodním devonu existovaly na brněnském masívu deprese, v nichž vznikla jezera nebo laguny, ve kterých se usazovaly červenavé klastické (úlomkovité) sedimenty, jež jsou nejstarším a nejspodnějším (bazálním) členem devonu Moravského krasu. Jsou to v nynější své podobě převážně slepence a pískovce většinou výrazně rudohnědě zbarvené, které místy přecházejí do křemenců a do jemnozrnnějších usazenin. Vyšší vrstvy bazálních klastik se usazovaly již v moři. Stáří bazálních klastik není v oblasti Moravského krasu stejné. V severnějších částech sedimentovala asi ve středním devonu, v jižnějších částech jsou mnohem mladší, až svrchnodevonská. Na území města Brna se bazální klastika vyskytují jednak v bezprostředním podloží vápenců, jednak v izolovaných výskytech na Červeném a Žlutém kopci a (v blízkém okolí Brna) na Babím lomu. Stáří izolovaných výskytů bazálních klastik je zatím sporné.

V nadloží bazálních klastik spočívá mohutný komplex silně zkrasovělých vápenců středního a svrchního devonu. Skládá se z několika souvrství lišících se svým litologickým rázem a paleontologickým obsahem (tj. obsahem zkamenělin ústrojenců).

Sedimentace v moři, které v devonu zaplavilo brněnský masív, pokračovala bez přerušení i v následujícím prvohorním útvaru, ve spodním karbonu (spodním kamenouhelném útvaru), který začal asi před 345 milióny let. Poněvadž usazování vrstev nebylo přerušeno, je styk devonských vápenců se spodnokarbonskými vrstvami normální stratigrafický, jen někde tektonicky zkomplikovaný. Nejspodnější vrstvy spodního karbonu jsou rovněž tvořeny vápenci a proto se oblast Moravského krasu neomezuje jen na výskyt devonských vápenců, nýbrž zabírá i vápence spodního karbonu.

V nadloží spodnokarbonských vápenců spočívají další souvrství spodního karbonu, složená ze slepenců, drob a břidlic.

Devonské a spodnokarbonské vrstvy byly společně zvrásněny během jedné z mladších fází variské orogeneze (během asturské nebo sudetské fáze). Vrásy[16] mají směr od jihu k severu až od jihozápadu k severovýchodu s celkovou vergencí[17] k východu. V tektonickém stylu se výrazně projevuje disharmonické vrásnění[18], jehož výsledkem je např. pronikání a zavrásnění antiklinálních struktur a ker[19] devonu do snadněji vrásnitelných spodnokarbonských vrstev, zejména do břidlic.

Vrásová stavba je místy porušena směrnými dislokacemi přesmykového rázu a radikálními zlomy[20]. Radiální dislokace mají příkrý úklon a probíhají většinou kolmo na směr vrstev nebo kose k němu. Mají většinou směr V-Z a SZ-JV s různými odchylkami ke směru SSZ-JJV až ZSZ-VJV. Zčásti vznikly již za variského horotvorného cyklu, zčásti během saxonské tektogeneze, při níž se též obnovily na starých poruchách variských. Radiální poruchy v této oblasti mají velký význam nejen geologický, ale též geomorfologický, poněvadž na nich jednak nastalo intenzivní zkrasovění vápenců Moravského krasu, jednak byl jimi ovlivněn průběh nynějších hlavních krasových údolí.

Zvrásnění devonských vrstev spolu s vrstvami spodnokarbonskými a pohyby na dislokacích zlomového rázu způsobily, že hranice mezi devonem a spodním karbonem na nynějším zemském povrchu nejsou jednoduché a přímočaré, ale značně složité a klikaté. Na území města Brna začínají spodnokarbonská souvrství severně a východně od Líšně, odkud pokračují dále k východu.

Zvrásnění vápenců Moravského krasu lze pěkně vidět ve velkém lomu na jižní straně Hádů. V tomto lomu je podle J. Dvořáka odkryt přesun brněnského masívu přes devonská klastika a vápence.[21]

Kromě vrásnění asi při variské tektogenezi působily ještě i tektonické pohyby zvlášť velkých rozměrů. Soudíme tak ze skutečnosti, že komplex devonských a komplex spodnokarbonských hornin, které se původně ukládaly v normálním stratigrafickém sledu nad sebou na podloží tvořené brněnským masívem, leží dnes (po destrukci části těchto komplexů v povariské době) v severním a východním okolí Brna vedle sebe, ve sledu od západu k východu horniny brněnského masívu, devon, spodní karbon.

Kromě uceleného komplexu devonských vrstev Moravského krasu jsou ve východní části městského území a v jejím nejbližším okolí ještě plošně nerozlehlé výskyty devonských vápenců jižně od Líšně a severozápadně od Šlapanic. Jsou to kry, které podle názoru F. E. Suesse poklesly na přechodu Českého masívu ke karpatské předhlubni[22]. Plošně značně rozlehlejší a i geomorfologicky nápadnější jsou dva izolované výskyty devonských klastik, z nichž je zbudován Červený kopec a Žlutý kopec. Jsou to červenavé slepence a pískovce, jež jsou součástí pruhu izolovaných výskytů devonských klastik, který se táhne severojižním směrem od Babího lomu přes Brno k Popovicům. Tyto výskyty jsou kry, které na dislokacích vklesly do brněnského masívu.

Ve značné vzdálenosti od prostoru svého hlavního rozšíření se devonské horniny (klastika a vápence) a spodnokarbonské sedimenty (jílovité břidlice) vyskytují též při nejzápadnějším okraji území města Brna (v širším okolí hradu Veveří). Tvoří tam úzký, jen několik set metrů měřící pruh směru zhruba SSV-JJZ, silně porušený zlomy, lemovaný na východě horninami brněnského masívu a na západě pruhem permokarbonských slepenců rokytenské facie.

Druhohory (mesozoikum) na území Brna

Druhohory jsou na území města Brna a v jeho blízkém okolí zastoupeny horninami útvaru zvaného jura. Počátek vzniku jurského útvaru spadá do doby před přibližně 195 milióny let. Jurské vrstvy jsou uloženiny epikontinentálního moře[23]. Na území města Brna se horniny jurského útvaru vyskytují jem v několika izolovaných lokalitách, z nichž však většina buduje morfologicky (tvarově) význačné a nápadné části reliéfu zemského povrchu. Největší z jurských lokalit jsou Hybešova hora (ve starší literatuře uváděná pod dřívějšími názvy Nová hora a Bílá hora) a Stránská skála.

Hybešova hora je složena z bělavých útesových vápenců svrchní jury (malm, stupeň lusitán), jejichž vrstvy se mírně sklánějí k jihu.[24]

Stránská skála je nejrozsáhlejším výskytem jurských vrstev na Brněnsku. Skládá se ze tří petrograficky odlišných souvrství vápenců (rohovcových a krinoidových[25], které rovněž patří malmskému stupni lusitánu. Spodní souvrství rohovcových vápenců je zvlášť bohaté na zkameněliny jurské fauny. Jurské vrstvy se sklánějí k jihozápadu. Vápence jsou zkrasovělé a ve svahových a jeskynních uloženinách byly učiněny bohaté paleontologické nálezy ze starého pleistocénu[26]. Jurské vrstvy Stránské skály pokračují dále k jihovýchodu od vlastní Stránské skály pod pokryvem spraší at do míst, kde od olomoucké silnice odbočuje silnice na Líšeň.

Značně menší, ale též morfologicky nápadný výskyt jurských sedimentů jsou Švédské šance, zvané též Švédské valy. Vystupují jako skalka mezi Slatinou a Tuřany a mají obdobně geologické složení jako Stránská skála.

Podloží, na němž se jurské vrstvy těchto tří lokalit usadily, není známo. Předpokládá se, že je tvoří buď horniny brněnského masívu nebo devonské vápence.

Další výskyt jurských hornin na území města Brna, resp. v jeho nejbližším okolí, je nahoře na Hádech. Je poměrně nerozlehlý a je složen z krinoidových vápenců lusitánu s bohatou faunou. Tyto uloženiny mají značný význam z hlediska historické geologie a geomorfologie. Spočívají na zvrásněných vrstvách devonských vápenců, které byly v dobách následujících po variské tektogenezi zbroušeny v plochý, jen mírně zvlněný erozní povrch, tzv. parovinu, který plynule přechází z devonských hornin Moravského krasu na spodnokarbonské vrstvy. Svou polohou na tomto erozním povrchu dokazují jurské vrstvy na Hádech, spolu s jurskými uloženinami v severní části Moravského krasu u Olomučan a Rudic, které jsou v obdobné geologické a geomorfologické situaci, že erozní povrch, na němž spočívají, existoval jako výrazný geomorfologický útvar již v době jurské transgrese.

Všechny jurské výskyty na Brněnsku jsou jen zbytky původně souvislého a rozlehlého pokryvu jurských sedimentů.

Třetihory (terciér) na území Brna

Z geologických period následujících po juře zanechaly na území města Brna a v jeho okolí své uloženiny až mladší třetihory, neogén. Jsou to sedimenty moří, která v miocénu zaplavovala karpatskou čelní hlubinu, z níž přesahovala na okraj Českého masívu[27].

Horniny všech geologických útvarů na území města Brna a v jeho blízkém okolí, starších než neogén, jsou pevné („tvrdé") horniny neboli skalní horniny v technickém smyslu. Naproti tomu neogénní sedimenty, které se skládají z jílovitých, písečných a štěrkovitých usazenin, jsou z technického hlediska „měkké" horniny a nazývají se souhrnně zeminy. Nejobecněji řečeno, skalní horniny a zeminy se podstatně liší svými vlastnostmi z hlediska jejich využití v technické praxi, např. pro zakládání staveb, aj.

V průběhu geologických a paleontologických výzkumů se v důsledku postupně přesnějších zjištění stratigrafické zařazení a terminologické označení neogénních usazenin na území města Brna a v jeho okolí dosti změnilo. Proto nyní užívané názvy a jejich stratigrafický obsah se někdy liší od názvů obsažených ve starší geologické literatuře a na starších geologických mapách.[28]

Nejstarší miocénní usazeniny na území města Brna jsou tzv. rzehakiové vrstvy. Svůj název dostaly podle schránek měkkýšů rodu Rzehakia, které se v nich, spolu s jinými rody měkkýšů, vyskytují. Jsou to usazeniny silně vyslazeného zálivu spodnomiocénního moře, které do karpatské předhlubně a na území města Brna zasahovalo z alpské předhlubně a z prostoru nynější vídeňské pánve.

Rzehakiové vrstvy se skládají jednak z vrstev nevápnitých, více nebo méně písčitých jílů, jednak z vrstev písků nebo štěrků mocných až několik metrů. Zeleně zbarvené, místy karmínově skvrnité jíly obvykle obsahují redeponovanou křídovou foraminiferovou mikrofaunu[29], miocénní ostracoda[30], rybí zoubky aj. Písky rzehakiových vrstev jsou žlutošedé až světle šedé, často nazelenalé, velmi jemné, slídnaté a často slabě jílovité. Místy jsou diagonálně zvrstvené[31] a někdy jsou zpevněné v pískovcové lavice. Jemnozrnné písčité vrstvy se střídají s vrstvami hrubozrnných písků, ojediněle i s vrstvami drobných štěrků složených z dobře oválených valounů křemene a černých rohovců. V písčích a ve zpevněných pískovcových lavicích se místy nachází makrofauna složená ze schránek měkkýšů rodu Rzehakia, Unio, Congeria a Limnopagetia, které ukazují, že sedimentačním prostředím rzehakiových vrstev byly brakické, silně vyslazené vody[32]. Někdy se tato makrofauna vyskytuje i v jílech. V písčích se makrofauna na některých místech vyskytuje v takovém množství, že tvoří až lumachely[33]. Na některých lokalitách byly v rzehakiových vrstvách nalezeny i zbytky savců, krokodýlů a želv.

V nynější době jsou rzehakiové vrstvy stratigraficky kladeny do spodnomiocénního stupně ottnang, a to na základě přítomnosti Rzehakií považovaných dosud za ottnangské vůdčí zkameněliny[34]. Podle J. Krystka však poslední výzkumy ukazují, že se Rzehakie vyskytují patrně ve velmi širokém časovém úseku od oligocénu až po baden a že tedy nemají stratigrafickou hodnotu vůdčí zkameněliny. Z dosud neukončeného výzkumu se zatím jeví jako nejpravděpodobnější, že rzehakiové vrstvy v karpatské předhlubni jsou vyslazenou facií sedimentů spodnomiocénního stupně eggenburg, který je starší než ottnang.

Na území města Brna se rzehakiové vrstvy vyskytují na několika lokalitách, mezi nimiž jsou značné výškové rozdíly. K vysoko položeným výskytům patří jednak severní část návrší mezi Novým Lískovcem, Bohunicemi a Červeným kopcem, jednak výskyt u Líšně. Nízkou polohu zaujímají rzehakiové vrstvy vyplňující Pisáreckou kotlinu. Největší mocnosti, až 108 m dosahují rzehakiové vrstvy podle I. Krystka v okolí Nového Lískovce.

Druhou miocénní mořskou záplavou na území Brna bylo moře, které uložilo sedimenty tzv. karpatské formace, zvané též karpat. Z litologického rázu usazenin karpatu plyne, že sedimentačním prostorem bylo neritické[35]

mořské pásmo. Sedimenty karpatu nebyly na území města Brna a v jeho užším okolí donedávna známé a proto se předpokládalo, že do této oblasti záplava karpatu nezasáhla. Avšak v nedávných letech se podařilo nalézt ve výkopech na okraji sídliště v Brně-Bohunicích zelené vápnité silně jílovité písky a písčité jíly s mikrofaunou karpatu. Tyto nálezy svědčí o rozšíření transgrese[36] karpatu i na území Brna. Po regresi záplavy podlehla velká část sedimentu karpatské formace odnosu.

Další, třetí miocénní a na území města Brna poslední mořskou záplavou bylo moře stupně zvaného spodní baden. Ve starší literatuře a na starších geologických mapách se pro označení sedimentů této formace užívá termínu spodní torton.

Transgrese spodnobadenského moře zasáhla ze všech tří miocenních mořských záplav nejdále na západ přes dnešní okraj Českého masívu. Na území města Brna a v jeho nejbližším okolí jsou spodnobadenské sedimenty nejrozšířenější ze všech miocénních usazenin karpatské předhlubně. Skládají se ze tří faciálně[37] odlišných druhů usazenin: z písků a štěrků, z vápnitých jílů a z lithothamniových vápenců. V jejich litologických vlastnostech se obráží ráz sedimentačního prostředí, v němž se tyto sedimenty usazovaly, především hloubka moře a vzdálenost od tehdejšího pobřeží. Tři hlavní druhy sedimentů spodního badenu tvoří tři stratigrafické celky, oddíly, které se ukládaly v různých obdobích spodního badenu jeden nad druhým.

Prvním nejstarším stratigrafickým celkem spodního badenu jsou bazální klastika[38]. Skládají se v podstatě ze dvou typů sedimentů. Jeden typ jsou usazeniny velmi hrubozrnné, tvořené především štěrky z hornin karpatského původu. Druhý typ jsou usazeniny menšího zrna, písky a drobné štěrky s převahou hornin z Českého masívu. Oba tyto typy sedimentů do sebe bočně přecházejí.

Na území města Brna převládá druhý, písčitý a drobně štěrkovitý typ. Jeho materiál tvoří málo až středně opracovaná (zaoblená) zrna především křemene, křemenců, rul, žul, svorů, spodnokarbonských hornin a ojediněle valouny devonských vápenců a rohovců. V jemnějších polohách se vyskytují i drobné volné šupinky slídy. Velmi časté je diagonální až křížové zvrstvení. Příznačným znakem je časté střídání poloh hrubozrnnějších a jemnozrnnějších a dosti hojné stmelení písků v pískovcové lavice, které v odkryvech často trčí ven v podobě říms. Písky jsou vápnité a jejich barva je nejčastěji šedá až žlutošedá; místy jsou černošedě zbarveny manganem. Často se vyskytují závalky starších miocénních pelitických[39] sedimentů. V povrchových polohách se často vyskytují drobné vápnité konkrece[40] velikosti většinou 2-5 cm, ojediněle až 10 cm. Místy se vyskytují též pískovcové konkrece bochníkového tvaru dosahující velikosti až 3 m. Jsou obdobně jako pískovcové lavice stmeleny vápnitým tmelem. Vcelku se bazální klastika směrem do nadloží (směrem vzhůru) zjemňují.

Pro písčité vrstvy spodního badenu, které obsahují přeplavené měkkýše rzehakiové asociace, byl ražen název „brněnské písky". V poslední době však někteří autoři přenášejí název „brněnské písky" na všechna spodnobadenská klastika, včetně jejich štěrkové frakce.

Spodnobadenská klastika jsou podle I. Krystka faunisticky chudá. Kromě řídce se vyskytujících spodnobadenských foraminifer obsahují jen úlomky makrofauny, místy se v nich však vyskytují redeponované schránky Rzehakií ze starších rzehakiových vrstev, nebo i velké úlomky konkrecionálních pískovcových vložek z rzehakiových vrstev, v nichž jsou hojněji obsaženy schránky měkkýšů. Podle I. Cichy a J. Paulíka mikrofauna brněnských písků a ostatních písků bazálního oddílu spodního badenu svědčí o sedimentaci v litorálním a jen částečně mělce neritickém prostředí.

Bazální klastika spodního badenu jsou na území města Brna hojně rozšířena. Vyskytují se na četných místech jednak na povrchu území, jednak i ve značných hloubkách pod povrchem, kde jsou překryta sedimenty dalších členů komplexu usazenin spodního badenu. Na povrchu se bazální klastika vyskytují, často ve velkých odkryvech, u Černovic, Juliánova, Hybešovy čtvrti, u Židenic, Obřan, Králova Pole, Bystrce, Kníniček aj.

Další, vyšší druh sedimentů spodního badenu jsou vápnité jíly, zvané též tégly, s vložkami písků. Vápnité jíly jsou zelenavě šedé, modrošedé, nebo zelenavě hnědé barvy. Jsou většinou nevrstvené. V silně písčitých polohách vápnitých jílů v okolí Brna se dosti často vyskytuje drobná drť zuhelnatělé flóry. Jíly obsahují většinou bohatou spodnobadenskou foraminiferovou mikrofaunu a místy i bohatá společenstva makrofauny, která svým rázem svědčí o tom, že mořské vody, v nichž se vápenité jíly usazovaly, měly značné hloubkové rozpětí od zcela mělkého moře až po hloubky nejméně 500 m.

Prostorově rozšíření souvrství vápenitých jílů na území města Brna a v jeho okolí je velmi značné. Podobně jako bazální klastika se vápenité jíly vyskytují jednak přímo na povrchu, jednak pod zemským povrchem ve sníženinách reliéfu zemského povrchu, kde jsou překryty čtvrtohorními usazeninami.

Největší souvislý a morfologicky velmi nápadný povrchový výskyt souvrství vápnitých jílů je v prostoru Fučíkovy čtvrti a Černých Polí až ke Královu Poli. Další větší povrchové výskyty jsou mezi Bněnskými Ivanovicemi a olomouckou silnicí, pak severně od Hybešovy hory. Na menších plochách vystupuje tégl při západním okraji Lesné, u Medlánek, Řečkovic a Ivanovic u Brna. Ale kolem těchto výchozů se rozkládá dál pod pokryvem mladších usazenin.

Spodnobadenské vápnité jíly dosahují na území města Brna podle I. Krystka mocnosti maximálně 120 m.

Třetí, stratigraficky nejvyšší facie spodního badenu, lithothamniové vápence[41], se na území města Brna nevyskytuje.

Neogenní sedimenty karpatské předhlubně jsou porušeny tektonickými zlomy, které se vyskytují ve dvou základních typech. Jeden typ jsou podélné zlomy, probíhající převážně ve směru JZ-SV, ojediněle i ve směru JJZ-SSV. Druhý typ jsou příčné zlomy, probíhající převážně směrem SZ-JV až SSZ-JJV. Pohyby na příčných zlomech nastaly až po uložení vrstev spodního badenu. Svým založením jsou však tyto poruchové linie asi variské. Bylo prokázáno, že příčné zlomy karpatské předhlubně navazují na zlomy v Českém masívu. Nejdůležitější z příčných tektonických poruch na Brněnsku je pokračování

tzv. nesvačilského příkopu z karpatské předhlubně do prostoru střední části Brna a do tzv. řečkovického prolomu, tj. do sníženiny táhnoucí se od Řečkovic ke Kuřimi.

Z pozdějších období mladších třetihor se na území města Brna nezachovaly sedimenty většího rozsahu s výjimkou některých výskytů štěrkopísků (písky se štěrky), které však někteří novější badatelé považují za usazeniny čtvrtohorního stáří.

Čtvrtohory na území města Brna

Čtvrtohory, zvané též kvartér nebo anthropozoikum, jsou nejmladší geologická éra. Začaly podle starších odhadů asi před 1 000 000 let, podle novějších názorů asi před 1 800 000 let. Dělí se na dvě období, starší pleistocén, dříve zvaný diluvium, a mladší holocén, který začal zhruba před 8 000 roky a do něhož spadá také současná doba. Název pleistocén je odvozen z antické řečtiny a znamená, že na rozdíl od starších geologických ér je v pleistocénní fauně zastoupen největší počet (90 až 98 %) dnes žijících druhů. Název holocén byl též odvozen z antické řečtiny a znamená období úplného vývoje současné fauny a vegetace.

Základním rysem čtvrtohor je kolísání podnebí, které se projevovalo na celé zeměkouli. V podstatě tu jde o periodické střídání období chladných až studených s obdobími teplými, s nímž bylo spojeno posouvání podnebných pásem od pólů k rovníku a naopak. Na severní polokouli způsobila studená období v pleistocénu několikrát pokrytí severních částí kontinentů rozsáhlými a silnými plošnými, tzv. pevninskými neboli kontinentálními ledovci a vznik a rozvoj vysokohorských ledovců i v pohořích nyní nezaledněných (např. ve Vysokých a Nízkých Tatrách, v Krkonoších aj.). Na pevninách jižní polokoule, s výjimkou Antarktidy, nedosáhly pevninské ledovce zdaleka takového rozšíření jako na severní polokouli. Vyskytovaly se jen v Patagónii, v části jihovýchodní Austrálie a na Novém Zélandě.

Poutání velkého množství vody v pleistocénních ledovcích způsobovalo velké poklesy hladiny oceánů a její opětný zdvih vlivem odtávání ledovců v teplých obdobích, což mělo zase celou řadu důsledků geologických i geomorfologických. Jsou tedy čtvrtohory, a zejména pleistocén, ač jejich trvání je mnohem kratší než jiných geologických ér, dobou četných a velkých změn podmíněných a vyvolaných kolísáním podnebí.

V průběhu pleistocénu se střídala nejen období studená a teplá, ale i období vlhká a suchá. Přitom vlhká období byla převážně vázána na teplé, suchá na studené výkyvy.

Podle intenzity lze výkyvy podnebí ve čtvrtohorách rozdělit zhruba do tří skupin (kategorií) a rozeznávat výkyvy prvého, druhého a třetího řádu.

Výkyvy I. řádu jsou základní období studená a teplá. Studená období I. řádu se nazývají glaciály neboli doby ledové, teplá období I. řádu jsou interglaciály, neboli doby meziledové.

Do výkyvů podnebí II. řádu se zařazují jednak dílčí studené nárazy uvnitř glaciálů, které se nazývají stadiály, jednak méně studená období navzájem oddělující stadiály, která se nazývají interstadiály.

Do kategorie III. řádu se zařazují slabší a krátkodobější výkyvy jak ve směru k vyšší teplotě, tak i ve směru k nižší teplotě vzduchu. Nazývají se oscilace.

Skutečný počet výkyvů podnebí všech tří řádů v pleistocénu není dosud bezpečně znám. Názory se různí jednak podle oblastí, v nichž byly kvartérně-geologické průzkumy prováděny, jednak také podle stavu prozkoumanosti těchto oblastí. Nejobsáhlejší výzkumy v oblastech pleistocenních zalednění byly prováděny v severní Evropě, ve Velké Británii, v Alpách a v severní části Severní Ameriky.

Jako základního systému kvartérní stratigrafie se v Evropě většinou užívá dělení pleistocénu, které na základě zalednění Alp vypracovali A. Penck a Ed. Brückner. Rozlišili čtyři glaciály, které nazvali (od nejstaršího k nejmladšímu) Günz, Mindel, Riss a Würm. Tyto názvy zvolili podle jmen alpských řek. Mezi těmito glaciály rozlišili tři interglaciály: günz-mindelský, zkráceně značený G-M, mindel-risský (M-R) a riss-würmský (R-W). V české a slovenské literatuře se názvy glaciálů píší s malými počátečními písmeny, ale zkratky interglaciálů se píší velkými písmeny.

V pozdější době dospěli někteří badatelé k závěru, že v Alpách lze zjistit ještě jeden glaciál starší než günz, který nazývají Donau, nebo též danub. Od günzu je donau oddělen interglaciálem donau-günz, zvaným též tegelén nebo tiglien.

Jiný systém dělení pleistocénu byl odvozen z výsledků výzkumů v severních částech Německa, které byly v pleistocénu několikrát pokryty pevninským ledovcem. Tento systém se nazývá severoněmecký systém a užívají ho i naši badatelé hlavně pro ty části České republiky, do kterých pevninské ledovce zasáhly. Tento systém rozlišuje tři zatím bezpečně zjištěná hlavní zalednění (glaciály): elsterské (zvané u nás někdy též halštrovské), sálské a viselské. Také tyto názvy byly odvozeny ze jmen řek. Elsterské a sálské zalednění bylo odděleno interglaciálem holsteinským, sálské a viselské interglaciálem eemským. Elsterské zalednění asi odpovídá mindelskému glaciálu alpského systému. Přímé stopy zalednění staršího než elsterské nebyly dosud v této oblasti pevninského zalednění zjištěny, avšak z povahy pleistocénních sedimentů v některých územích, zvláště na nejdolejším Rýně, se usuzuje, že před elsterským glaciálem se vystřídalo několik studených a teplých výkyvů. Jsou to studená období nazývaná brüggen, eburon a menap, a interglaciály tegelen a waal. Menap byl oddělen od elsterského zalednění interglaciálem cromer.

Od severoněmeckého systému dělení pleistocénu se do jisté míry odchylují soustavy vytvořené v Polsku a v bývalém SSSR.

Je jisté, že hlavní glaciály a interglaciály, jejichž jména jsme uvedli, nebyly jednotné, nýbrž skládaly se ze stadiálů a intertadiálů i chladnějších výkyvů v rámci interglaciálů. Problém počtu a rázu těchto klimatických období je předmětem intenzivního zkoumání.

Území města Brna a jeho nejbližší okolí má pro řešení tohoto problému neobyčejný význam, protože v této oblasti se v mnohem větší míře než kdekoliv jinde vyskytují pleistocénní sedimenty a půdy, v nichž se ve velké úplnosti obráží průběh vývoje pleistocénního klimatu a z jejich geologicko-petrografického a pedologického rázu a paleontologického[42] obsahu lze stanovit chronologii, tj. časový sled pleistocénních klimatických výkyvů a oscilací. Poznatky z brněnské oblasti slouží jako opěrné pilíře pro pleistocénní chronologii extraglaciálních, tj. v pleistocénu nezaledněných území Evropy.

Z pleistocenních sedimentů se na území města Brna a v jeho blízkém okolí v největším plošném rozsahu a v největších mocnostech vyskytují spraše. A právě spraše jsou sedimenty, v jejichž usazování, v tvorbě půd na ně vázaných a v jejichž paleontologickém obsahu je zaznamenán vývoj podnebí v pleistocénu.

Spraš je hornina eolického původu, tj. hornina (v technickém smyslu zemina) navátá větrem. Pravá spraš je vápnitá prachovitá hlína světle okrové až šedožluté barvy bez zřetelné vrstevnatosti[43]. Skládá se zpravidla převážně z velmi jemných zrn křemene velikosti tzv. prachu, tj. velikosti 0,002 až 0,063 mm a má vysoký obsah uhličitanu vápenatého CaCO3. K zrnům křemene přistupují často jemná zrna živce, slídy a jiných nerostů. Uhličitan vápenatý bývá vyloučen v podobě tzv. psudomycelií, osteokolů, cicvárů aj.[44]. Spraše jsou prostoupeny jemnými svislými vlásečnicemi a proto se často odlamují ve svislých stěnách a hranolech.

Vznik spraší je značně složitý a podle V. Ložka pozůstává ze dvou pochodů. Prvním z nich je doprava jemných částic hornin větrem a jejich ukládání na místech příhodných pro usazování. Druhý pochod je tzv. zesprašnění (loessification). Tento pochod dává spraši její příznačnou stavbu a určuje formu sloučenin železa a uhličitanu vápenatého. Spraš je proto nejen sedimentem, ale zároveň i půdou tvořící se souběžně s usazováním sprašových zrn.

Sprašové pokryvy obsahují téměř vždy zcela svéráznou měkkýší faunu, která poukazuje na podmínky chladné stepi. Ze spraší pochází též většina nálezů pozůstatků velkých pleistocénních savců (mamuta, srstnatého nosorožce, koně). Nalézají se tam i lidské pozůstatky a různá industrie[45].

Spraše byly naváty větry za studeného a suchého podnebí plesitocénních glaciálů a stadiálů. Podle V. Ložka se tvorba spraše váže na vrcholné fáze studených výkyvů, a to především na jejich pozdní úsek. Spraš je, aspoň v Evropě, vázána na vyhraněný úsek glaciálního klimatu a bezpečně svědčí o studeném období. Podnebí a stanovištní podmínky rostlin a živočišstva byly v době vzniku spraší tak vyhraněné, že lze právem mluvit o sprašové fázi, sprašovém stanovišti a sprašové biocenóze[46].

Spraše se ukládaly v předpolí pevninských ledovců, tj. v tzv. periglaciálních oblastech. V České republice se spraše vyskytují jen v nižších polohách, na Moravě zhruba od 400 m n. m. níže.

V České republice byla převážná většina spraší naváta větry západních směrů. Tyto větry vysušovaly půdu, která byla pokryta jen řídkou vegetací nebo byla zcela holá a odnášely z ní jemné částice, jež se ukládaly zejména

ARCHIV MĚSTA BRNA 1

v závětří terénních vyvýšenin. Podle geomorfologického (tvarového) rázu sprašových uloženin a jejich vztahu k okolnímu terénu se rozlišují dva hlavní typy sprašových pokryvů. Jeden typ tvoří pokryvy uložené v rovinatém terénu. Nazývají se plošné pokryvy a při větší rozloze a větších celkových mocnostech (tj. při větším rozměru ve vertikálním směru) nabývají rázu tzv. sprašových tabulí. Druhý typ sprašových pokryvů jsou sprašové závěje, které se vyskytují na závětrné straně terénních vyvýšenin. V důsledku převládajícího západního větru v době ukládání spraší se sprašové závěje vyskytují zpravidla na východních svazích vyvýšenin. Tak je tomu převážně i na území města Brna.

Sprašové pokryvy se obvykle vyskytují v tzv. sprašových sériích. Sprašová série se skládá z jednotlivých sprašových pokryvů, mezi nimiž spočívají celá souvrství fosilních půd[47]. Tato půdní souvrství se nazývají fosilní půdní komplexy.

Půdní komplex, zvaný též pedokomplex a označovaný zkratkou PK, je podle L. Smolíkové[48] souvrství zákonité stavby, v němž mají převahu půdy a půdní sedimenty. Půdní komplexy se v pleistocénu tvořily pouze na těch místech, kde jednotlivé fáze vývoje půd byly vzájemně odděleny později usazenými sedimenty, i když jen málo mocnými. Tvorba půd se proto střídala s kratšími obdobími jiného klimatického rázu, v nichž se uplatnila sedimentace ronová, eolická nebo soliflukční[49]. Půdní komplexy jsou proto význačným produktem oscilací podnebí v pleistocénu, které se několikrát opakovaly.

Při svém vzniku půdy na spraších velmi citlivě reagovaly na veškeré podnebné, vegetační a jiné pochody a změny, které se v té době vyskytovaly a působily. Většina fosilních půd ve sprašových sériích se tvořila v teplých a vlhčích obdobích, a to především v pravých interglaciálech. Vývoj půd však nebyl jednoduchý, protože v okrajových úsecích teplých období, zejména však na přechodu z interglaciálů do glaciálů podnebí několikrát kolísalo. Toto kolísání bylo příčinou poměrně rychlého střídání půdotvorných a sedimentačních, nebo i odnosových fází. Avšak i uvnitř jednotlivých interglaciálů mnohdy nastaly výkyvy podnebí, které buď podmínily krátkodobou sedimentaci a tím přerušení vývoje půd, nebo v nichž se změnila vlhkost, takže se z půdy určitého rázu začala tvořit půda jiné vývojové řady. Tam, kde vývoj půdy nepřerušovala nová sedimentace, tam mladší půdotvorné neboli pedogenetické pochody vždy zasahovaly starší půdu a postupně jí vtiskovaly řadu nových, druhotných znaků. V těch místech se místo půdních komplexů vytvořily polygenetické půdy.

Fosilní půdy a půdní komplexy ve sprašových sériích se zřetelně jeví v zářezech do sprašových pokryvů, např. v těžebních stěnách hlinišť cihelen, jako tmavé pruhy hnědých nebo černavých barevných odstínů mezi světlými, okrovými až šedožlutými pokryvy spraší. Na území města Brna jsou fosilní půdní komplexy velmi pěkně patrné např. v hliništi cihelny pod Červeným kopcem.

Fosilní půdní komplexy jsou pro své složení a regionální rozšíření důležitými opěrnými body kvartérní stratigrafie. Pro velký počet půdních komplexů

ve sprašových sériích, značnou úplnost jejich vývoje a velké časové rozpětí období, v nichž půdní komplexy vznikaly, je území města Brna a jeho blízké okolí považováno za oblast v tomto směru klasickou.

Na území města Brna a v jeho blízkém okolí se spraše vyskytují velmi hojně, často ve velkém plošném rozsahu a v mocných seriích. Na spraších je postavena značná část vnitřního města i některé části okrajové. Sprašové série pokrývají podloží tvořené miocénními sedimenty, spočívající na horninách brněnského masívu i na usazeninách naplavených pleistocénními vodními toky.

Studiem spraší a fosilních půdních komplexů na území města Brna a v jeho blízkém okolí se zabývala velká řada badatelů, jejichž výčet uvádí L. Smolíková v citované práci z r. 1982. V novější době byly sprašové série a půdní komplexy předmětem podrobných výzkumů zejména J. Pelíška, J. Kukly, V. Ložka, L. Smolíkové a A. Zemana.

Podle zrnitostních rozborů J. Pelíška[50] jsou typickou složkou spraší na území města Brna částice o průměru 0,01-0,05 mm, jejichž obsah se pohybuje v rozmezí 36-60 %. Druhou významnou složkou jsou zrna o průměru menším než 0,01 mm, která se vyskytují v množství 30-45 %. Hrubší částice velikosti 0,05-2,00 mm jsou přítomny jen v malých množstvích. Podle vzájemného poměru uvedených tří frakcí[51] rozlišuje J. Pelíšek na území města Brna 6 hlavních typů (variant) sprašových sedimentů. Podle jeho názoru lze na Brněnsku určit z období starého pleistocénu 5 až 7 sprašových sérií, ze středního pleistocénu 2 až 3 série a z mladého pleistocénu 3 až 4 série.

Fosilní půdy ve sprašových sériích na území města Brna a v jeho okolí zpracovala v posledních letech moderní půdní mikromorfologickou metodou L. Smolíková. Z dosavadních výsledků jejího průzkumu vyplývá, že se v této oblasti rámcově vyskytují tyto fosilní půdy: slabě vyvinuté půdy, černozemě, pseudočernozemě, illimerizované půdy (parahnědozemě), braunlehmovité parahnědozemě, braunlehmy, pseudogleje, glejové půdy a skvrnité půdy[52].

Převážná většina těchto půd má polygenetický ráz, který je výsledkem a odrazem pleistocénního klimaticko-sedimentačního a půdotvorného cyklu. Výjimku tvoří slabě vyvinuté fosilní půdy, vzniklé pod vlivem drobných klimatických oscilací.

Sprašové série obsahují velké množství kostí velkých i malých pleistocénních obratlovců. Podle R. Musila[53] neexistuje na Brněnsku jediný odkryv ve spraších, v němž by nebyly učiněny osteologické nálezy. Pokud byly tyto nálezy odevzdány odborníkům, jsou uloženy v depositářích ústavu Anthropos v Brně. Četnost nálezů byla podmíněna zejména tím, že na území města Brna existoval velký počet cihelen. Většina z nich však do dnešní doby zanikla.

V osteologických nálezech ze spraší jsou z velkých obratlovců zastoupeny tyto druhy[54]:

Vlk *Ganis lupus* Linné, 1758, lední liška *Alopex lagopus* (Linné 1758), jezevec *Meles meles* (Linné 1758), medvěd jeskynní *Ursus spelaeus* Rosenmüller et Heinroth, 1793, hyena *Hyaena spelaea* (Goldfuss), kočka divoká *Felis silvestris* Schreber, 1777, lev jeskynní *Panthera leo spelaea* (Goldfuss,

1821), kůň divoký *Equus caballus* Linné, nosorožec srstnatý *Coelodonta antiquitatis* (Blumenbach, 1807), sob *Rangifer tarandus* (Linné 1758), pratur *Bos primigenius* Bojanus, 1827, zubr *Bison bonasus* (Linné, 1758), mamut *Mammonteus primigenius* (Blumenbach, 1799), bison *Bison priscus* Bojanus 1827.

Zvlášť hojné byly nálezy kosterních zbytků mamuta, poněvadž Skutilův a Stehlíkův soupis uvádí 23 naleziště pozůstatků tohoto ohromného srstnatého chobotnatce rozmístěná po celém území města Brna.

Velmi bohatý je ve sprašových sériích na Brněnsku obsah schránek pleistocénních měkkýšů četných sprašových druhů glaciálních i druhů interglaciálních z fosilních půdních komplexů. Obšírnou zprávu o nich podal nejnověji J. Kovanda[55]. Bohatství fosilních měkkýšů a velký počet fosilních půdních komplexů na území města Brna má velký vědecký význam nejen pro poznání vývoje přírody v pleistocénu na Brněnsku, ale i v extraglaciálních oblastech Evropy.

Nálezy kosterních pozůstatků pleistocénního člověka jsou ve sprašových sériích na území města Brna zcela ojedinělé. Nejnověji o nich referuje K. Valoch[56]. Nesporně pleistocénního stáří je kostra statného muže, objevená r. 1891 A. Makowským v hrobě vykopaném ve spraši na Francouzské ulici v Brně. U kostry pokryté červeným barvivem byly četné milodary, z nichž evropským unikátem je soška muže vyřezaná z mamutoviny. Hrob, evidovaný jako Brno II, ležel ve spraši v hloubce 4,0-4,5 m pod povrchem. Kostra morfologicky ukazuje na příbuznost s anthropologickými nálezy z Přerova-Předmostí, Dolních Věstonic a Pavlova.

Neprokázané i když pravděpodobné je pleistocénní stáří lidské lebky, kterou r. 1885 nalezl A. Makowsky v hliništi cihelny na Červeném kopci. Bližší okolnosti tohoto nálezu, evidovaného jako Brno I, nejsou známy.

Ze sprašových sérií na území města Brna má světový vědecký význam zejména lokalita Červený kopec, nejnověji popsaná J. Kovandou v citované práci, v níž je uveden i seznam starší literatury týkající se této významné lokality. Mohutné série spraší byly a zčásti ještě jsou odkryty několikaetážovými těžebními stěnami hliniště cihelny severně od Ústředního hřbitova a krematoria. Část tohoto rozměrného odkryvu je v nynější době zastavěna a rekultivována. Lokalita byla a je předmětem výzkumů četných badatelů, z nichž nejdéle, více než 35 let tam pracovali J. Pelíšek a J. Kukla.

Vědecké poznání sprašové lokality Červený kopec bylo podstatně rozmnoženo v nedávné době pomocí vrtných prací a kopaných sond prováděných za vedení A. Zemana a podrobným studiem fosilních půdních komplexů a měkkýšů. Těmito pracemi se prokázalo, spolu s výsledky starších výzkumů, že na Červeném kopci je ve sprašových sériích celkem 12 fosilních půdních komplexů nad sebou, což podle J. Kovandy znamená absolutní prvenství v počtu glaciálních a interglaciálních období na jedné lokalitě v superpozici. Ve střídání sprašových pokryvů a půdních komplexů je tam zachycen nerušený vývoj mladého, středního a části starého pleistocénu. Pro svůj význam lokalita Červený kopec slouží jako evropský stratigrafický standard.

Z malakologického a biostratigrafického hlediska jsou na území města Brna ještě pozoruhodné sprašové lokality označované názvy Židenice I (Malá Klajdovka) a zvláště Židenice II (Růženin dvůr), kde v nynější době probíhá nový výzkum[57].

Lokalita Židenice I je hliniště dnes již zrušené cihelny ležící severovýchodně od Malé Klajdovky. Tato lokalita je mimo jiné památná tím, že tam poprvé v České republice byly studovány vícekrát se nad sebou opakující vrstvy studených období (spraší) a teplých období (fosilních půd). Lze říci, že právě Malá Klajdovka dala podnět ke studiu obdobných sprašových lokalit, a to nejen v okolí Brna.

Lokalita Židenice II je rovněž hliniště zrušené cihelny, severně od níž stával dnes již neexistující Růženin dvůr.

O časovém zařazení sprašových sérií a původních komplexů na těchto dvou lokalitách není zatím mezi badateli shoda.

Pleistocénní paleontologickou lokalitou velkého vědeckého významu pro poznání pleistocénu nejen na území města Brna je dále Stránská skála[58]. Na rozdíl od lokality Červený kopec není lokalita Stránská skála tvořena sprašovými sériemi. Nesmírně bohaté nálezy pozůstatů obratlovců a měkkýšů ze starého pleistocénu tam byly učiněny v puklinách zkrasovělých jurských vápenců, ve sprašových vrstvách a ve svahových uloženinách. Mimo jiné významné nálezy tam byly poprvé v České republice vyzdvihnuty kosterní pozůstatky šavlozubého tygra *Homotherium moravicum* (Woldřich). Z celkem 29 různě starých kvartérních lokalit Stránské skály se jeví jako nejvýznamnější profil ve svahovém kuželi na severozápadní straně kopce, podrobně prozkoumaný R. Musilem a jeho spolupracovníky.

Již mimo vlastní území města Brna, ale v jeho těsné blízkosti leží dvě významné sprašové lokality, ve vědecké literatuře souhrnně označované názvem Modřice. Jedna lokalita je hliniště staré zrušené cihelny, ležící jihozápadně od obce Modřice. druhá lokalita je hliniště aktivní cihelny na západním okraji obce. Podle J. Kovandy Modřice jsou pěkným případem vývoje mladého pleistocénu ve facii sprašové série, které se plynule vyvinuly na vyznívající sedimentaci říční.

Z pleistocénu pocházejí dále na území města Brna usazeniny naplavené vodními toky, řekami a potoky, zjednodušeně označované termínem říční nebo fluviatilní sedimenty. Vyskytují se ve dvou základních druzích, které bývají zpravidla uloženy v tzv. superpozici, tj. jeden nad druhým. Jeden druh říčních sedimentů jsou hrubozrnnější a hrubozrnné, zpravidla sypké usazeniny, písky a štěrky, technicky označované tam, kde se vyskytují ve vzájemném promísení, jako štěrkopísky nebo pískoštěrky. Obvykle tvoří spodnější část útvarů říčních sedimentů. Druhý druh jsou usazeniny jemnozrnnější a jemnozrnné, jílovité a hlinité, zpravidla soudržné, někdy i jemně písčité, které byly uloženy za povodní obvykle nad vrstvami štěrkopísků. Označují se názvem povodňové kaly. Většina povodňových kalů na území Brna však byla naplavena až v holocénu.

Říční sedimenty zaujímají na území města Brna značné plochy, které tvoří především podél koryt vodních toků, zejména podél řečišť Svratky a Svitavy,

rovné a místy značně široké poříční nivy (někdy zvané též údolní nivy). Poříční nivy se skládají ze dvou souvrství, spodního, složeného ze štěrkopísků, uložených často v diagonálním a křížovém zvrstvení, a ze souvrství svrchního, tvořeného povodňovými kaly. Baze štěrkopísků leží zpravidla několik metrů pod dnem řečišť.

V menším rozsahu, zpravidla jen v podobě erozních zbytků původně rozlehlejších pokryvů říčních sedimentů, se vyskytují tzv. terasové sedimenty. Jsou to fluviatilní usazeniny tvořící tzv. říční terasy, tj. plošinaté zbytky den údolí (poříčních niv) z období, kdy vodní toky tekly, zejména v pleistocénu, ve vyšších úrovních než dnes. Na území města Brna je nejvýznačnější, geomorfologicky nejvýraznější a také z praktického hlediska nejvýznamnější tzv. tuřanská terasa, která ze všech terasových výskytů na území města Brna a v jeho blízkém okolí má největší plošnou rozlohu a nejmocnější akumulaci říčních sedimentů.

Otázkou říčních teras se budeme podrobněji zabývat v následující kapitole o geomorfologických poměrech.

Celkem vzácně se na území města Brna vyskytují některé z pleistocénních kryogenních jevů, tj. jevů, které vznikly při promrzání a rozmrzání půdy. Jsou to mrazové trhliny, mrazové klíny[59], zvířené půdy[60], thufury[61], a tvary způsobené soliflukcí. Jsou vázány hlavně na spraše. Popsali je zejména J. Pelíšek[62] a J. Demek[63].

Podle J. Pelíška mrazové trhliny na Brněnsku prorážejí zpravidla jen svrchní vrstvy fosilních půd do hloubek asi 40-60 cm, mrazové klíny mají horní okraj široký 15-35 cm a hloubku 80-170 cm. Thufury a zvířené půdy byly zjištěny jen ve zbytcích a na malém počtu lokalit.

Na skalních úbočích se místy vyskytují tzv. kamenná moře, tj. nakupeniny ostrohranných kamenů a balvanů, jejichž vznik bývá připisován odlamování skal působením mrazu, zejména vlivem trhavé síly ledu v puklinách, které se odehrávalo v pleistocénu. Některé jevy, které jsem zjistil v blízkém okolí Brna, naznačují, že aspoň část těchto kamenných moří je zcela recentního původu.

V mladších čtvrtohorách, v holocénu, hlavně v historické době, se na území města Brna projevila, někdy ve načné míře, geologická a geomorfologická činnost člověka, kterou vznikly tzv. anthropogenní geologické útvary a geomorfologické tvary reliéfu. Do rámce „tvořivé" geologické činnosti člověka spadají různé navážky, násypy a skládky odpadních hmot, které místy dosahují několikametrové mocnosti. Ukládání odpadních hmot na různých místech území města Brna se rozvinulo zvláště značně v posledních desetiletích a způsobuje nejen zasypání bývalých pískoven a hlinišť, ale zavalení i přirozených geomorfologických útvarů, např. erozních roklí a údolíček a způsobuje tak někdy i dosti velké změny původního rázu reliéfu zemského povrchu. Do rámce „rušivé" geomorfologické činnosti člověka spadají různé zářezy a výkopy trvalého rázu, např. pro komunikace, práce lomařské aj.

Naše současnost spadá podle některých názorů (V. Ložek) do teplého období rovného pleistocénním interglaciálům.

III.

GEOMORFOLOGICKÉ POMĚRY ÚZEMÍ MĚSTA BRNA

Základní ráz reliéfu zemského povrchu

Geomorfologické poměry[64] území města Brna, tj. tvary zemského povrchu, jsou podstatně jiné v části území, která spadá do oblasti Českého masívu, a jiné v části ležící v oblasti karpatské předhlubně.

Základním geomorfologickým rázem části území města Brna, která leží v Českém masívu, je výškově značně členitý reliéf, daný tím, že se na poměrně krátké vzdálenosti střídají výrazné vyvýšeniny rázu kopců, vrchů a návrší, se sníženinami různého druhu. Termínu vyvýšenina používám v této souvislosti jako výrazu širšího významu, který souborně označuje části reliéfu zemského povrchu zaujímající relativně vyšší polohu. Je to tedy termín nadřazený termínům užšího významu, označujícím tvary reliéfu, které se orograficky (horopisně) nazývají např. pahorek, kopec, návrší a geologicky a geomorfologicky, tj. z hlediska genetického, se označují např. termíny hrást[65], stratovulkán (navrstvená sopka) aj. Podobně termínu sníženina používám jako výrazu nadřazeného termínům užšího významu, jako je např. kotlina, pánev aj.

Relativní převýšení zemského povrchu, dané střídáním vyvýšenin a sníženin, je na území města Brna i na krátké vzdálenosti značné. Např. výškový rozdíl mezi nejvyšším bodem Masarykovy čtvrti (326 m nad mořem) a řekou Svratkou pod Jiráskovým lesem činí 117 m na vzdušnou vzdálenost 500 m. Dno údolí Svitavy pod Hády leží v nadmořské výšce kolem 220 m, Hády dosahují výšky 424 m n. m., takže tam výškový rozdíl činí až 204 m na vzdušnou vzdálenost cca 700 m. Největších výšek, až 480 m n. m., dosahuje reliéf v nejzápadnější části městského území, v širším okolí nádrže Brněnské přehrady.

Vyvýšeniny a sníženiny na území města Brna a v přilehlém okolí se přes svou rozmanitost geologického složení a geomorfologického rázu vyznačují určitými společnými rysy. Nejnápadnější z těchto společných rysů je dán tím, že průběh (protažení) jednotlivých vyvýšenin a sníženin je vázán, jen s malými odchylkami, pouze na jeden z následujících směrů: SZ-JV, SV-JZ a S-J. Na jeden z těchto tří směrů je vázán též průběh svahů, které lemují tyto vyvýšeniny a sníženiny. Není jistě náhoda, že uvedené tři směry souhlasí se směry, kterými probíhají nejdůležitější tektonické poruchy (zlomy) Českého masívu.

Vyvýšeniny

Vyvýšeniny na území města Brna a v jeho blízkém okolí se vyskytují z hlediska geomorfologického ve třech typech. Jeden typ, tvarově nejjedno-

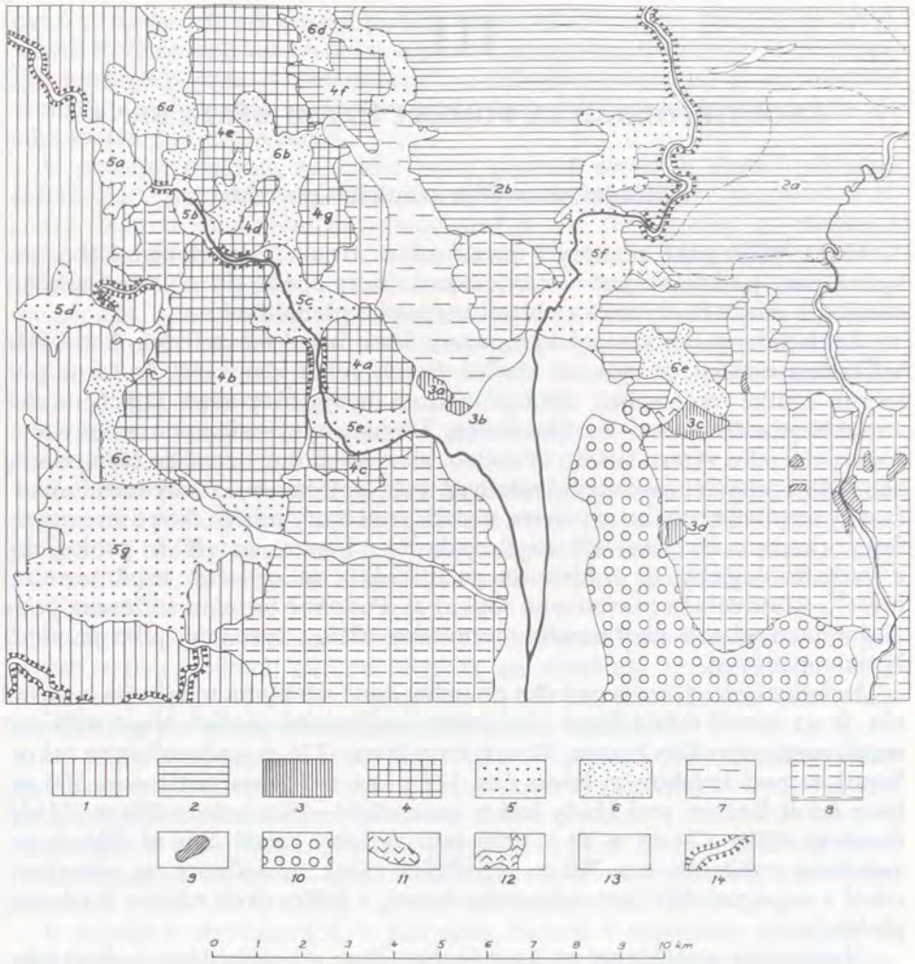

Generalizovaná mapa základních tvarů (velkotvarů) reliéfu území města Brna:

1. Bobravská vrchovina, východní část. **2.** Drahanská vysočina, jižní část. **2a** Moravský kras; **2b** Soběšické vyklenutí. **3.** Izolované vyvýšeniny. **3a** Špilberk; **3b** Petrov; **3c** Stránská skála; **3d** Švédské šance. **4.** Komplexní vyvýšeniny. **4a** Vyvýšenina Masarykovy čtvrti; **4b** Kohoutovická vyvýšenina; **4c** Vyvýšenina Červeného kopce; **4d** Vyvýšenina Chochola; **4e** Vyvýšenina Mniší hory; **4f** Řečkovický předstupeň; **4g** Vyvýšenina Palackého kopce. **5.** Kotliny. **5a** Kníničská; **5b** Bystrcká; **5c** Žabovřeská; **5d** Žebětínská; **5e** Pisárecká; **5f** Židenicko-obřanská. **6.** Kotlinovité úvaly. **6a** Jinačovický; **6b** Komínský; **6c** Veselský; **6d** Ivanovický; **6e** Líšeňský. **7.** Brněnský úval. **8.** Reliéf složený ze zemin (spraší a mořských usazenin). **9.** Osamělé výchozy (trosky) devonských a spodnokarbonských hornin. **10.** Tuřanská terasa. **11.** Podhádecká rozsedlina. **12.** Průchodní sníženiny mezi vyvýšeninami. **13.** Poříční nivy. **14.** Průlomová údolí.

Pohled na Brno s Hybešovy hory směrem k západu. Ve střední části obrázku je Brněnský úval, v pozadí vyvýšeniny brněnského masívu s temenními plošinami.

Foto Jitka Kučerová

dušší, tvoří kopce a pahorky, které více nebo méně izolovaně vyčnívají nad své okolí. Po stránce geologické to jsou jednoduché hrástě, nebo i ukloněné kry zemské kůry. Jsou většinou protaženy ve směru SZ-JV. Tento typ vyvýšenin jsem označil názvem izolované vyvýšeniny[66].

Geomorfologicky nejvýraznější, i když ne nejvyšší izolovanou vyvýšeninou na území města Brna je Špilberk, vysoký asi 285 m, zbudovaný z metabazitů brněnského masívu, jedna z dominant siluety města Brna. Nadmořská výška Špilberku je v literatuře uvádávna různě, od 280 m po 292 m. Podle sdělení z oddělení dokumentace a. s. Geodézie v Brně jsou na Špilberku osazeny dvě výškové značky. Jedna, osazená ve zdivu malé brány na jihovýchodní straně hradu, je ve výši 273,435 m n. m. (systém Balt po vyrovnání). Druhá značka osazená u hlavní brány na severozápadní straně hradu je ve výšce 282,915 m n. m. (B. p. v.). Výchoz skály nad bazénem u hlavní brány sahá ještě o cca 2 m nad úroveň výškové značky, takže dosahuje výšky cca 285 m n. m. Není známo, zdali uvnitř hradního areálu nesahá skála ještě do něco větší výšky.

Se Špilberkem sousedí další nižší izolovaná vyvýšenina, Petrov, zbudovaný rovněž z metabazitů brněnského masívu. Jako výrazná vyvýšenina se Petrov

Stránská skála. Pohled od západu. Foto Jan Krejčí

jeví hlavně při pohledu od jihu, neboť směrem k jižním sektorům světových stran spadá sráznými svahy. Na severovýchodní straně je částečně překryt sprašemi, které tam tvoří svah s mírnějším sklonem.

Ojedinělé místo mezi izolovanými vyvýšeninami na území města Brna zaujímá Stránská skála. Vrstvy jurských vápenců, z nichž je zbudována, jsou sečeny plošinou (erozním povrchem), která se sklání velmi zřetelně směrem od severovýchodu k jihozápadu. Proto má Stránská skála v příčném řezu, vedeném od SV k JZ, tvar klínové kry, která je na severovýchodní straně lemována srázným svahem, jenž při své horní hraně dosahuje výšky 310 m n. m. K jihozápadu obrácený svah Stránské skály, tvořený erozním povrchem, se plynule sklání až na úroveň 255-240 m n. m., kde se stýká s povrchem Tuřanské terasy překrytým spraší. Severovýchodní a severozápadní svahy Stránské skály byly velmi přemodelovány těžbou vápenců v několika lomech.

Nízkou, ale tvarově výraznou vyvýšeninou typu izolovaných vyvýšenin jsou Švédské šance. Je to pahorek složený z jurských vápenců s vrcholovou plošinou ležící ve výšce 254 m n. m., který se jen málo, pouze 18 m, ale nápadně zvedá nad okolní plochý terén tvořený z největší části povrchem Tuřanské terasy. Svahy Švédských šanců byly velmi intenzívně přemodelovány těžbou vápence a v poslední době překryty skládkami odpadového materiálu.

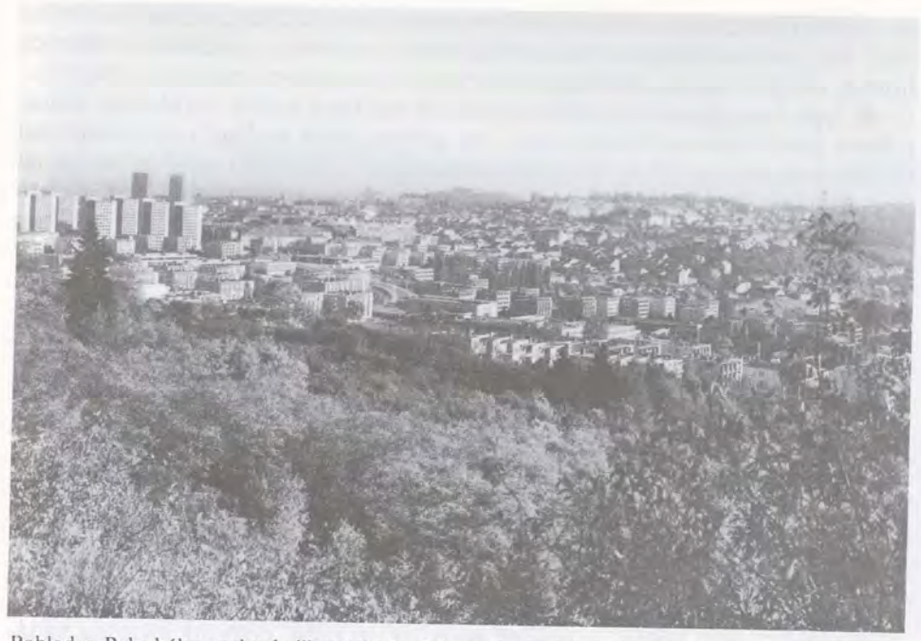

Pohled s Palackého vrchu k jihovýchodu. Vlevo Brněnský úval, vpravo severovýchodní část Vyvýšeniny Masarykovy čtvrti (Kraví hora), pod ní východní výběžek Žabovřeské kotliny.
Foto Jitka Kučerová

Nejmenší, ale typická izolovaná vyvýšenina vyniká nad plochý terén Žabovřeské kotliny v jižní části Komína, nedaleko řečiště Svratky. Je to pahorek se sráznými, i když nevysokými svahy zbudovanými z hornin brněnského masívu. Jeho temeno leží ve výši 225 m n. m.

Druhý typ vyvýšenin na území města Brna a v jeho blízkém okolí představují vyvýšeniny, které se od izolovaných vyvýšenin liší jednak značně většími plošnými rozměry, jednak tím, že jsou geomorfologicky a obvykle i geologicky složitější. Skládají se totiž vždy z několika větších i menších ker, které nesou na svých temenech širší nebo užší zarovnané erozní povrchy a dosahují různé výšky. Od sebe navzájem jsou tyto dílčí kry v rámci jedné vyvýšeniny odděleny svahy a sedly, které většinou probíhají ve směrech SZ-JV, SV-JZ a S-J, výjimečně i ve směru V-Z. Ve stejných směrech se táhnou i okrajové svahy těchto vyvýšenin, které je omezují proti sousednímu nižšímu terénu. Pro složitost jejich geomorfologické skladby jsem tento typ vyvýšenin označil názvem komplexní vyvšeniny. Jsou to geomorfologické celky vyššího řádu, složené z dílčích geomorfologických jednotek nižšího řádu.

Vznik dílčích částí jednotek komplexních vyvýšenin není podmíněn rozdílností v odolnosti hornin vůči rušivým exogenním pochodům, neboť jednak

ve stejném horninovém útvaru jsou vyvinuty různé dílčí kry, jednak jednotlivé dílčí kry, geomorfologicky jasně vymezené a ucelené, se skládají z různých hornin (např. z hornin brněnské vyvřeliny a devonských bazálních klastik).

K typu komplexních vyvýšenin patří ve vnitřním městě vyvýšenina Masarykovy čtvrti spolu s Kraví horou. Na geologickém složení této komplexní vyvýšeniny se největší měrou podílejí horniny brněnského masívu, pouze na jihovýchodní straně jsou devonská bazální klastika. Vzájemný styk těchto petrograficky i geologickým stářím velmi odlišných hornin není vyznačen žádnou geomorfologicky výraznou hranicí. Vlastní Masarykova čtvrť tvoří jednu hlavní dílčí kru, s úzkou vrcholovou plošinou nápadně ukloněnou od SZ k JV. Na severozápadním konci této plošiny vyvýšenina dosahuje své největší výšky 326 m n. m., na jihovýchodním konci, na bazálních klastikách devonu Žlutého kopce, má výšku 283 m. Žlutý kopec je nedílnou součástí vyvýšeniny Masarykovy čtvrti a jako kopec se jeví pouze při pohledu od jihovýchodu. Okrajové svahy i některé jiné části komplexní vyvýšeniny Masarykovy čtvrti jsou, s výjimkou západního svahu, kryty sprašemi.

Z hlediska vzniku nynější velké vertikální členitosti reliéfu zemského povrchu na území města Brna je důležité, že na nejvyšší části vyvýšeniny Masarykovy čtvrti byly při výkopech pro stavbu budov Vysokého učení technického na konci Barvičovy ulice zjištěny písky bazálních klastik spodního badenu. Geneticky stejné písky byly objeveny při budování hřiště T. J. Slavia Žabovřesky „Pod lesem" v poloze asi o 100 m nižší, přičemž vzdušná vzdálenost mezi oběma výskyty měří necelých 500 m[46].

Velmi rozlehlou a tvarově velice složitou vyvýšeninou je Kohoutovická komplexní vyvýšenina, nazvaná tak podle jediné obce (dnes části Brna), která na ní stojí. Kohoutovická komplexní vyvýšenina se rozkládá těsně západně od komplexní vyvýšeniny Masarykovy čtvrti, od níž je oddělena hlubokým a úzkým údolím Svratky. Táhne se směrem zhruba severojižním na značnou vzdálenost od Bosonoh až k údolí Svratky mezi Bystrcem a Komínem. Na západě sahá až k tzv. Údolí oddechu u Bystrce a k úvalu, kterým vede silnice z Bosonoh do Žebětína. Největší výšky dosahuje kótou 416 m západně od Kohoutovic. Je složena hlavně z granitoidů. Podružně se v ní vyskytují některé velmi bazické horniny. Vyvýšenina jako celek se skládá z velkého počtu dílčích jednotek, ker, geomorfologicky velmi jasně vyhraněných, z nichž zvláště nápadné se vyskytují např. u Jundrova.

V temenní části vyvýšeniny, kolem Kohoutovic, se rozkládá prostor svérázného geomorfologického rázu. V podstatě je to sníženina hranatých obrysů, na všech stranách obklopená vyšším terénem, jenž se nad ni zvedá výraznými a poměrně sráznými svahy, takže činí dojem jakési vklesliny. Její vznik nelze vysvětlit erozními a denudačními pochody, poněvadž v jejím prostoru nejsou horniny méně odolné vůči rozrušování než v jejím okolí. Je proto, i podle dalších geomorfologických znaků (směrů svahů aj.) možno soudit, že Kohoutovická vkleslina je tektonicky podmíněná relativní deprese v rámci Kohoutovické komplexní vyvýšeniny.

Okrajové svahy Kohoutovické komplexní vyvýšeniny, i svahy vnitřní, lemující a navzájem oddělující dílčí kry (dílčí geomorfologické jednotky)

Pohled z Denisových sadů na Pisáreckou kotlinu. Vpravo svah Vyvýšeniny Masarykovy čtvrti, vlevo svahy Vyvýšeniny Červeného kopce, v pozadí Kohoutovická vyvýšenina, pod ní vpravo průlomové údolí Svratky.

Foto Jitka Kučerová

opět probíhají výhradně ve třech směrech shodných se směry hlavních tektonických poruch Českého masívu a dílčí úseky svahů se do těchto směrů často velmi ostře lomí.

Od okrajů proniká do Kohoutovické komplexní vyvýšeniny řada poměrně krátkých údolí a údolíček (např. Libušino údolí), která zejména na svých dolních úsecích jsou úzká a hluboce zařezaná.

Těsně severně od Kohoutovické komplexní vyvýšeniny, od níž je oddělena úzkým údolím Svratky mezi Bystrcem a Komínem, se rozkládá další komplexní vyvýšenina, která je ze všech komplexních vyvýšenin na území města Brna nejmenší. Má ráz poměrně úzkého protáhlého hřbetu, zřetelně složeného ze tří geomorfologických jednotek. Největší výšky dosahuje vrcholem Chochola, vysokým 306 m, podle něhož ji označují názvem Komplexní vyvýšenina Chochola. Je zbudována z hornin brněnského plutonu, hlavně z dioritů. V průběhu okrajových a vnitřních svahů vyvýšeniny a sedel, která oddělují jednotlivé dílčí jednotky, se výrazně uplatňují dva směry, SZ-JV a SSV-JJZ.

Východně od komplexní vyvýšeniny Chocholy je Komplexní vyvýšenina Palackého kopce, složená z metabazitů brněnského masívu s žílami aplitů a protažená vcelku severojižním směrem. Od ostatních komplexních vyvýše-

nin na území města Brna se liší svým specifickým tvarovým rázem, který spočívá předně v kontrastu mezi masivní hmotou vlastního Palackého kopce (339 m n. m.) na jižní straně a úzkým hřbetem na straně severní. Druhý specifický geomorfologický rys je nesouměrnost sklonu v příčném východo-západním směru. Západní strana vyvýšeniny je v celé délce omezena velmi sráznými svahy probíhajícími v generelním severojižním směru. Východní svahy jsou podstatně méně skloněné, přičemž u vlastního Palackého vrchu se vzestup východního svahu děje celkem plynule, kdežto u hřbetní severní části má dolní část svahu mírnější, horní příkřejší sklon. Je to způsobeno tím, že nižší polohy východního svahu jsou tvořeny sprašovou závějí.

V orientaci tvarů vyvýšeniny velmi výrazně převládají dva směry, směr zhruba severojižní a směr SZ-JV. V severojižním směru se táhne předně vyvýšenina jako celek, dále její srázný západní svah a za třetí hlavní rozsocha vlastního Palackého vrchu vybíhající od jeho vrcholu nejdále k jihu. Ve směru SZ-JV probíhají všechna sedla severní hřbetní části, svahy tato sedla lemující, erozní rýha vycházející z nejjižnějšího sedla směrem k SZ, nejvyšší vrchol severní části vyvýšeniny (kóta 337), vrchol vlastního Palackého vrchu a dvě rozsochy, které z tohoto vrcholu vybíhají k SZ a JV. V menší míře se u tvarů vyvýšeniny uplatňuje směr SV-JZ. Na svém severním konci, nad Medlánkami, je komplexní vyvýšenina jakoby náhle uťata sráznou stěnou směru Z-V.

V prostoru severně od komplexních vyvýšenin Chocholy a Palackého vrchu zasahuje na území města Brna zejména svými dvěma jižními odnožemi velmi rozsáhlá komplexní vyvýšenina, která se rozkládá mezi řekou Svratkou poblíž Bystrce a Kuřimi. Podle jejího nejznámějšího, i když zdaleka ne nejvyššího vrcholu, na jehož svazích je umístěna brněnská zoologická zahrada, jsem tuto komplexní vyvýšeninu nazval Komplexní vyvýšenina Mniší hory. Je zbudována z hornin brněnského masívu, hlavně z dioritů a granodioritu. Z hlediska popisné orografie se skládá z ústřední poměrně ucelené hmoty rozkládající se v prostoru mezi Ivanovicemi u Brna a Jinačovicemi a ze tří odnoží, které z ní vybíhají na jižní a severní straně. Ústřední hmota je protažena ve směru S-J na délku cca 2,5 km a na šířku cca 2 km ve směru V-Z. V ní leží nejvyšší vrchol vyvýšeniny Sychrov, vysoký 459 m. Severní, poměrně úzká odnož se táhne severozápadním směrem a končí u Kuřimi. Západní z obou jižních odnoží má směr S-J a končí u řeky Svratky Mniší horou vysokou 333 m. Východní odnož probíhá směrem k JJV a končí západně od Medlánek.

Geomorfologicky se Komplexní vyvýšenina Mniší hory jako celek skládá z celé mosaiky dílčích geomorfologických jednotek rázu ker, které jsou omezeny přímo probíhajícími svahy a sedly, v jejichž průběhu se nápadně uplatňují směry SZ-JV, SV-JZ, S-J a V-Z. Dílčí geomorfologické jednotky mají na svých temenech většinou zarovnaný povrch a zaujímají různou výškovou polohu.

Nápadným geomorfologickým jevem západní z obou jižních odnoží vyvýšeniny je to, že její dílčí jednotky mají tím nižší nadmořskou výšku, čím jižněji leží. Jeví se tu tedy stupňovitý pokles od kóty 418 m na severu na úroveň cca 295 m v prostoru zoologické zahrady. Přitom vyšší jednotky jsou

V popředí střední a východní část Pisárecké kotliny, v pozadí Vyvýšenina Červeného kopce. Sprašová lokalita Červený kopec zaujímá jižní (na obrázku vlevo) okrajovou část vyvýšeniny.
Foto Jitka Kučerová

na straně přivrácené k nižším jednotkám lemovány svahy zpravidla směru SZ-JV. Stupňovitý pokles dílčích ker směrem k jihu se uplatňuje též u východnější odnože.

Od okrajů se do nitra Komplexní vyvýšeniny Mniší hory zařezávají úzká a hluboká údolíčka, většinou protékaná jen občasnými potůčky. Je příznačné, že většina těchto údolíček je vázána na linie oddělující jednotlivé dílčí geomorfologické jednotky.

Ojedinělým geomorfologickým útvarem nejen na území města Brna, ale i v jeho širším okolí je velmi pěkně zarovnaná plošina, zbudovaná z granitoidů, která v prostoru mezi Řečkovicemi a Ivanovicemi u Brna přiléhá k východnímu úpatí Komplexní vyvýšeniny Mniší hory. Ve své západní a střední části leží ve výši cca 310 až 314 m n. m. Na své východní straně se zvedá zřetelným svahem do výše 329 m. Na severní, severovýchodní a jižní straně je lemována sráznými svahy vysokými až 50 m, které se sklánějí do Řečkovické kotliny. Poněvadž tato plošina těsně přiléhá ke Komplesxní vyvýšenině Mniší hory, před níž tvoří jakýsi stupeň, označil jsem ji názvem Řečkovický předstupeň.

V jižní části brněnského městského území je velmi svérázná Komplexní vyvýšenina Červeného kopce. Od ostatních komplexních vyvýšenin na území

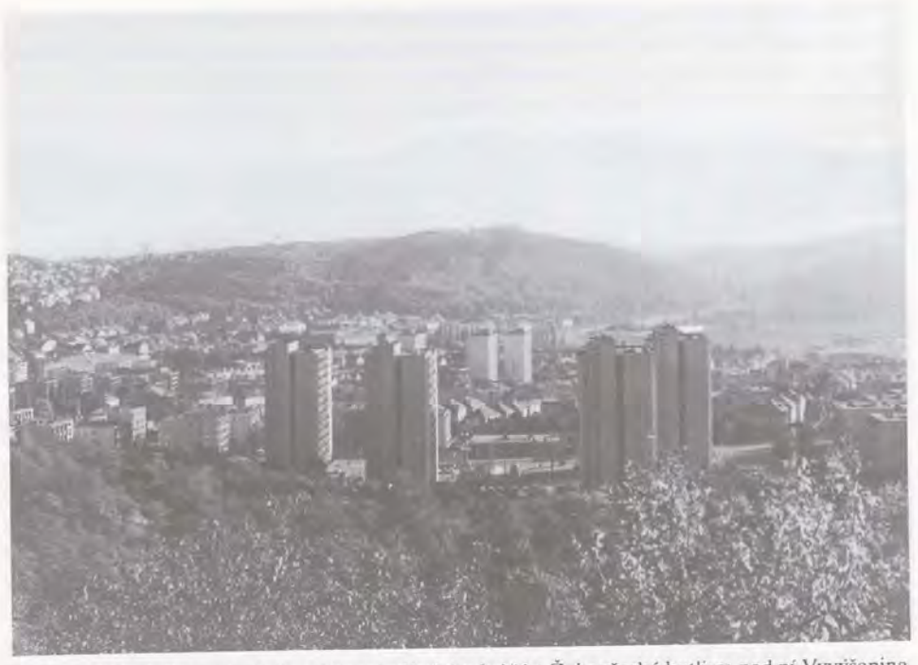

Pohled z Palackého vrchu k jihu. V popředí východní část Žabovřeské kotliny, nad ní Vyvýšenina Masarykovy čtvrti s temenní plošinou ukloněnou k jihovýchodu. Zcela vpravo svahy Kohoutovické vyvýšeniny a mezi oběma vyvýšeninami průlomové údolí Svratky spojující Žabořeskou a Pisáreckou kotlinu.

Foto Jitka Kučerová

Brna a v jeho okolí se liší jednak tím, že má různorodější geologické složení, jednak tím, že má podstatně jiný geomorfologický vzhled. Do jejího rámce zahrnuji soubor vyvýšenin, které přiléhají k jižnímu okraji Pisárecké kotliny. V tomto rozsahu se Komplexní vyvýšenina Červeného kopce skládá ze dvou geologicky i geomorfologicky výrazně odlišných částí, z části západní a z části východní.

Západní část je zbudována z granodioritu a má velmi plochý reliéf. Východní část je složena převážně z devonských bazálních klastik (arkózovitých pískovců a slepenců), k nimž se při jejich západním okraji připojuje granodiorit. Obě části zahrnuji do rámce jedné komplexní vyvýšeniny proto, že celý tento soubor geologických útvarů a geomorfologických tvarů je od sousedních geomorfologických celků oddělen výraznými svahy a má proto zřetelný ráz geomorfologického celku vyššího řádu. Kromě toho na styku západní části s Kohoutovickou komplexní vyvýšeninou leží sníženina rázu vklesliny, protažená v severojižním směru a vyplněná ottnangskými sedimenty, z nichž v odkryvech několika hlinišť vychází na den jíl. Sníženina má srázné stěny

severojižního směru tvořené horninami brněnské vyvřeliny a na severní straně je přepažena skalní přehradou, kterou proráží velmi těsné a hluboké údolíčko s nevyrovnaným podélným spádem a peřejemi.

Povrchová plošina západní části vyvýšeniny Červeného kopce leží ve výši kolem 260 m n. m. Je mírně zvlněná a na severovýchodní straně je lemována srázným přímočaře probíhajícím svahem směru SZ-JV, spadajícím do Pisárecké kotliny. Na jižní straně temenní plošina přechází v plochý, převážně sprašemi krytý terén.

Východní část vyvýšeniny Červeného kopce se od západní části podstatně odlišuje značně členitějším reliéfem. Skládá se ze tří výrazně rozdílných dílčích geomorfologických jednotek, východní, západní a jižní. Společným znakem všech tří jednotek jsou velmi typicky vyvinuté plošiny na jejich temenních částech. Rozdíly mezi nimi jsou dány především různým směrem úklonu temenních plošin a za druhé různou výškou, které dílčí jednotky ve svých nejvyšších polohách dosahují.

Největší výšky, 311 m n.m., dosahuje jižní dílčí jednotka, která se nazývá Kejbaly. Je to návrší protažené ve směru SZ-JV. V příčném směru, od SV k JZ, má asymetrický tvar, a to v tom smyslu, že jihozápadní část návrší je tvořena přímou plochou, která se mírně sklání k jihozápadu. Severovýchodní část návrší je tvořena svahem, který má poměrně prudký sklon.

Západní dílčí jednotka východní části, která se zřetelným svahem zvedá nad temenní plošinu západní části Komplexní vyvýšeniny Červeného kopce, dosahuje v nejvyšším místě své ukloněné temenní plošiny výšky 280 m n.m. Na svém východním okraji přiléhá k srázném západnímu okrajovému svahu východní dílčí jednotky. Na severní straně je lemována srázným svahem směru Z-V spadajícím do Pisárecké kotliny.

Východní dílčí jednotka Komplexní vyvýšeniny Červeného kopce je protažena ve směru SV-JZ. Na temeni má zřetelně vyvinutou plošinu. Plošina je značně ukloněna ve směru od JZ k SV, přičemž přibližně ve střední části je nápadně nerovnoměrně prohnutá tak, že jihozápadní křídlo prohnutí je vyšší než křídlo severovýchodní. Nejnižší místo prohnutí je při ulici Červený kopec, kde plošina leží ve výši cca 250 m n.m. Nejvyšší polohy dosahuje prohnutá temenní plošina při svém jihozápadním okraji kótou 310 m, kdežto při severovýchodním okraji se zvedá na cca 260 m. Úklon temenní plošiny je provázen postupným zmenšováním výšky severozápadního okrajového svahu až do míst nejhlubšího prohnutí plošiny a opětovným vzrůstem výšky tohoto svahu směrem odtud dále k severovýchodu.

V klínu sevřeném severovýchodním svahem jižní dílčí jednotky a jihovýchodním svahem východní dílčí jednotky se uložily mocné sprašové pokryvy sprašové lokality Červený kopec. Těžbou i vrty byly na některých místech pod sprašovými pokryvy zastiženy devonské slepence, které mimo jiné tvoří i úzký pohřbený hřbet probíhající směrem SZ-JV zhruba na linii začínající pod kótou 311 na Kejbalech[67]. Sprašové pokryvy pokračují z lokality Červený kopec i dále k jihu až za Ústřední hřbitov a dále k západu. Pokrývají sedimenty ottnangu, s nimiž společně budují návrší, jehož temenní plošina, značně rozsáhlá a ležící v nadmořské výši 280 až

290 m, se na severu přímo stýká s Komplexní vyvýšeninou Červeného kopce a na jihu přechází ve svah přibližně východozápadního směru, kterým se sklání k potoku Leskavě.

Po stránce horopisné jsou izolované a komplexní vyvýšeniny na území města Brna součástí Bobravské vrchoviny.

Část Bobravské vrchoviny, která zasahuje do nejzápadnějšího dílu území města Brna, zhruba mezi linií Střelice-Žebětín-Brněnská přehrada-Moravské Knínice na východě a Boskovickou brázdou na západní straně, je tvořena souborem komplexních vyvýšenin velkých rozměrů, z nichž každá je složena z řady dílčích geomorfologických jednotek rázu tektonických ker. Základní geomorfologická charakteristika těchto komplexních vyvýšenin je dána protikladem mezi poměrně sráznými okrajovými svahy a temenními plošinami, které leží v nadmořských výškách nad 400 m, s maximem 480 m, kterých dosahuje kóta Kopeček ležící jihozápadně od Helenčiny studánky.

Po stránce geologické je tato část Bobravské vrchoviny zbudována z granitoidů západního pásma brněnského masívu. Úzké a hluboce zaříznuté údolí řeky Svratky, zatopené nádrží Brněnské přehrady, ji dělí ve dvě části nestejných délkových rozměrů: kratší část severovýchodní a delší část jihozápadní.

Na severu a severovýchodě zasahuje na území města Brna Drahanská vysočina. Tento původní a výstižný název byl názvoslovnou komisí Českého úřadu geodetického a kartografického, která se přiklonila k orografickému členění Československa navrženému prof. J. Hromádkou, změněn r. 1977 na název Drahanská vrchovina. Závada tohoto názvu spočívá v tom, že označuje stejným orografickým termínem vrchovina horopisné celky různého geologického složení, různé nadmořské výšky a rozdílného geomorfologického rázu, jak se to např. velmi příznačně jeví právě na území města Brna, kde Bobravská vrchovina (které označení vrchovina vzhledem k jejímu geomorfologickému rázu plně přísluší) se svým geologickým složením, geomorfologickým charakterem i nadmořskou výškou podstatně liší od Drahanské vysočiny. Částí Drahanské vysočiny je i Moravský kras.

Jihozápadní okrajová část Drahanské vysočiny, na níž stojí čtvrť Lesná, je v prostoru mezi Svitavou a Ponávkou geomorfologickým útvarem zvláštního druhu. Jeho hlavním příznačným rysem je konvexní prohnutí o velké amplitudě, které se projevuje dvojím směrem: jednak ve směru od JV k SZ, jednak ve směru od JJZ k SSV. Přitom prohnutí ve směru JV-SZ, které budu nazývat příčné vyklenutí, tvoří v hrubém přirovnání celý oblouk, a prohnutí ve směru JJZ-SSV, které budu nazývat podélné vyklenutí, tvoří půloblouk. Výsledný základní tvar celého tohoto konvexního prohnutí se v hrubém přirovnání podobá poloviční klenbě. Osa příčného vyklenutí, totožná se směrem podélného vyklenutí, probíhá přibližně od Králova Pole přes Soběšice do okolí Útěchova. Tato osa, na níž příčné vyklenutí dosahuje největších výšek, neleží přesně ve středu vyklenutého území, ale je posunuta více k JV. Následkem toho severozápadní křídlo příčného vyklenutí je delší a plošší než křídlo jihovýchodní. Vyklenutí v obou směrech je velmi pěkně patrné z různých vyhlídkových bodů v Brně i v blízkém okolí. Projevuje se i v uspořádání sítě vodních toků a údolí, které se radiálně (paprskovitě) rozbíhá od osy vyklenutí. Dolní (jihozápadní) konec osy vyklenutí leží ve výši cca 280 m, horní konec ve výši přes 500 m. Vyklenutí je v terénu velmi zřetelně viditelné také proto, že vyklenuté území je méně rozčleněno než jiné vyvýšeniny na území města Brna a proto jeho plošiny jsou ucelené na značných plochách. Poněvadž v ose vyklenutí leží Soběšice, které jsou při pohledu na tento geomorfologický útvar z různých míst dobře viditelné, nazval jsem vyklenutí názvem Soběšické vyklenutí[68].

Pohled z Palackého vrchu k severovýchodu. V pozadí Soběšické vyklenutí, pod ním řečkovicko-kuřimský prolom.

Foto Jitka Kučerová

Vyklenutí terénu nesahá až k úpatí jihozápadní části Drahanské vysočiny, nýbrž je na svých okrajích lemováno svahy poměrně značně příkrými, takže klenba je jakoby nasazena na podstavec. Pouze v oblasti Lesné vyklenutý povrch plynule přechází v plošinu Černých Polí, složenou z vápnitých jílů spodního badenu.

Soběšické vyklenutí není tvořeno v celém svém rozsahu zcela souvislou, nerozčleněnou plochou. V prostoru ležícím jihovýchodně od silnice Královo Pole - Soběšice je rozděleno ve tři dílčí části, jakési sektory, které se sice účastní celkové základní formy vyklenutí, ale přitom mají specifický geomorfologický ráz jednostranně ukloněných tektonických ker. Od ostatní části vyklenutí jsou odděleny jednak ostře zahloubenými údolími, jednak v menší míře i svahy. Údolí i svahy probíhají ve dvou směrech, které jsou na sebe

zhruba kolmé. Jednak je to směr SV-JZ, jednak směr SZ-JV, při čemž jednotlivé úseky údolí do těchto směrů přecházejí ostrým ohybem. Kry jsou jednostranně ukloněny k jihovýchodu, takže severozápadní okraj každé východnější kry se zvedá srázným svahem směru SV-JZ nad nižší jihovýchodní, zčásti zahliněný a sprašemi krytý okraj sousední, dále k severozápadu ležící kry. V prostoru údolí U Antoníčka dislokace bazálních klastik a v jejich nadloží spočívajících vápnitých jílů badenu poskytla důkaz, že tektonické pohyby, které způsobily úklony dílčích ker, nastaly až po uložení sedimentů badenu. Podrobně jsem tyto doklady tektonických pohybů popsal v citované práci z roku 1952.

Tektonickým zlomem bylo Soběšické vyklenutí zřejmě porušeno též v prostoru východně od Soběšic. Tam se nad plochu vyklenutí náhle zvedá srázný svah, až 50 m vysoký, který probíhá nejprve směrem SZ-JV, potom se lomí ve směr SV-JZ a opět se vrací do směru SZ-JV. Poněvadž je vytvořen v granitoidech stejně jako vyklenutý terén při jeho úpatí, nelze jeho vznik vysvětlovat erozními a denudačními pochody. Také směry, kterými svah probíhá, naznačují, že vznikl na dislokaci.

V okolí Soběšic nápadně vyčnívají nad zarovnané plochy Soběšického vyklenutí dva osamocené pahorky. Těsně jižně od Soběšic je to pahorek Strom, kóta 404 m, který má oválný půdorys a zvedá se nad okolní terén o cca 25m. Severozápadně od Soběšic vyčnívá pahorek Kobylín, kóta 398 m, jenž se nad své nejbližší okolí zvedá o cca 20 m. Oba pahorky jsou zbudovány z granitoidů stejně jako plochý terén, nad nějž vyčnívají. Na temeni Kobylína spočívají v hnědém hlinitém písku zaoblené valouny rohovců, bílých křemenců a žilného křemene. Původ těchto štěrků a jejich geologické stáří jsou dosud problémem, podobně jako u výskytu říčních štěrků ležících na Soběšickém vyklenutí jihozápadně od Soběšic.

V podstatě plynulý sklon západního křídla Soběšického vyklenutí je porušen v prostoru kolem Jehnic. Tam se vyskytuje nižší plošinatý terén, který je sice tak jako jeho okolí zbudován z hornin brněnské vyvřeliny, avšak jeho povrch leží ve výškách kolem 330-340 m, zatím co součásti Soběšického vyklenutí na východ a na sever od něho dosahují výšek přes 400 m. Od těchto vyšších součástí vyklenutí je terén v okolí Jehnic oddělen výraznými svahy. V rámci Soběšického vyklenutí tedy terén v okolí Jehnic tvoří svérázný dílčí geomorfologický celek nižšího řádu. Svahy, které jej oddělují od vyšších částí vyklenutí na severu, probíhají zhruba na jedné linii směru SZ-JV. Na východě tvoří oddělující svah lomenou linii, jejíž delší úseky mají směr SZ-JV, kratší mají směr SSV-JJZ. Těsně podél svahů na východě se táhne údolí bezejmenného potoka, který na svém dolním toku protéká obcí Mokrá Hora. Průběh údolí je stejně lomený jako průběh linie svahů. Příčný profil údolí je výškově asymetrický, protože po jeho západní straně leží nižší terén Jehnického dílčího geomorfologického celku.

Svahy, které lemují Jehnický dílčí celek na východě, jsou součástmi rozsoch oddělených hluboce zaříznutými údolími levostranných poboček potoka protékajícího Mokrou Horou. Na temenech těchto rozsoch jsou vyvinuty výrazné plošiny, seskupené ve dva až tři stupně oddělené prudšími svahy.

Pohled z Palackého vrchu k východu. V pozadí vlevo jižní část Moravského krasu zakončená vrchem Hády. Pod Hády Podhádecká rozsedlina, omezená na jihu návrším Fredam. Vlevo před Moravským krasem je jihovýchodní svah Soběšického vyklenutí s Lesnou, vpravo od něho Černá Pole.

Foto Jitka Kučerová

Plošiny leží v těchto absolutních výškách: cca 310 m, cca 340-350 m, cca 355-360 m a cca 380-390 m. Kdysi bývaly, stejně jako obdobné plošiny jinde v okolí Brna, považovány za abrazní plošiny miocenního moře, tj. za plošiny vytvořené nárazy mořských vln na pobřeží. Tento názor se však později ukázal jako nesprávný.

Geomorfologicky i geologicky velmi zajímavé skutečnosti v rámci Soběšického vyklenutí se vyskytují severně od královopolského hřbitova. Tam je od vlastní hmoty vyklenutí oddělena část trojúhelníkového obrysu, složená rovněž z granitoidů, která na svém temeni má plošinu, ležící o více než 10 m níže než plošina na sousední hmotě Soběšického vyklenutí. Mezi tuto oddělenou část a vlastní hmotu Soběšického vyklenutí se vkládá hluboká a úzká sníženina, široká pouze cca 75 až 100 m, probíhající z největší části směrem SSV-JJZ. Tato sníženina je na obou svých koncích otevřena, takže má ráz jakéhosi průchodu (kuloáru). Ve své střední části je tato průchodní sníženina vyplněna klastiky spodního badenu, která tam zůstala jako těžbou neodstraněný zbytek původně značně rozlehlejšího výskytu.

Při jihovýchodním okraji Soběšického vyklenutí, východně od Obřan, je zajímavý dílčí geomorfologický celek, který označuji pracovním názvem Ob-

řanská vyvýšenina. Je složena z granitoidů, je lemována příkrými svahy a má výrazně zarovnané temeno. Na východní a jižní straně je Obřanská vyvýšenina lemována řekou Svitavou, na západní a severní straně je od Soběšického vyklenutí oddělena poměrně širokou sníženinou vyplněnou klastiky spodního badenu a sprašemi. Hluboce zaříznutou erozní rýhou se značným spádem dna je vyvýšenina rozdělena ve dvě části (dílčí geomorfoligické jednotky), menší a nižší západní a větší a vyšší východní. Ploché temeno západní jednotky leží ve výši kolem 285 m, Temenní část východní geomorfologické jednotky se svým plochým tvarem nápadně odlišuje od srázných svahů, s nimiž se stýká ostrou terénní hranou.

Údolí Svitavy mezi Obřany a Bílovicemi nad Svitavou je důležitou geomorfologickou hranicí, která odděluje dvě geologicky i geomorfologicky podstatně odlišné části Drahanské vysočiny. Zatímco temenní plošiny na Obřanské vyvýšenině leží ve výškách kolem 300 m, zvedá se protilehlý východní svah údolí Svitavy prudce až do výšek přes 400 m, kde náhle přechází výraznou hranou v plošinu, která má tvarové znaky erozního povrchu (paroviny). Kótou Hády 423 m dosahuje tento zdvižený erozní povrch své největší výšky na území města Brna. Od svého západního okraje nad údolím Svitavy se parovina mírně, ale zřetelně a plynule sklání k východu. Ve své západní části tento erozní povrch seče zvrásněné vrstvy devonských vápenců Moravského krasu, na nichž v okolí kóty Hády diskordantně spočívá malý, ale z hlediska historické geologie a geomorfologie velmi významný výskyt jurských krinoidových vápenců, jehož důležitostí pro poznání doby vzniku paroviny jsme se již zabývali ve stati o geologických poměrech. Z devonských vápenců přechází parovina dále směrem k východu na zvrásněné vrstvy vápenců, drob, slepenců a břidlic spodního karbonu, a to bez nápadné tvarové změny. Naproti tomu pod Hády je parovina omezena srázným a vysokým svahem, který prudce spadá směrem k jihu k nízkým částem území města Brna. Na svém západním konci přechází tento svah náhlým ohybem ve východní svah údolí Svitavy.

Jižní okrajový svah Hádů se táhne jako vysoká stěna, značně ovšem rozrušená těžbou vápenců, celkovým směrem SZ-JV. Souhlasně se sklonem zdviženého erozního povrchu na Hádech se absolutní výška svahu plynule snižuje směrem k jihovýchodu. Při svém celkovém směru od severozápadu k jihovýchodu se však lomí ve tři úseky, západní, střední a východní. Západní úsek je nejdelší a probíhá přesně ve směru SZ-JV. Střední, poměrně krátký úsek se táhne směrem ZJZ-VSV a třetí, rovněž krátký úsek, má směr Z-V. Poblíž silice Brno-Ochoz, pod restaurací Velká Klajdovka, jižní okrajový svah Hádů končí při západním okraji plošiny, která se sklání k jihozápadu jako celkem plynulé pokračování zdvižené paroviny Hádů, od níž je oddělena jen při svém západním okraji nízkým svahem. V tomto nízkém a poměrně plochém přechodním svahu zřejmě vyznívá jižní okrajový svah Hádů.

Na rozdíl od paroviny na Hádech, která seče vrstvy devonských vápenců, je plošina pod Velkou Klajdovkou, kterou označuji pracovním názvem Podklajdovská plošina, vyvinuta v granitoidech brněnského masívu. Plošina má všechny tvarové znaky erozního povrchu (paroviny), má však větší sklon, jenž

Pohled z Hybešovy hory k severu. V pozadí Hády s temenní plošinou zřetelně ukloněnou k jihovýchodu. V popředí sprašové lokality Židenice I (u prvního továrního komínu zprava) a Židenice II (u druhého továrního komínu zprava).

Foto Jitka Kučerová

ukazuje, že nynější poloha plošiny není původní. Celkově se Podklajdovská plošina sklání k jihozápadu z výšky kolem 370 m nad mořem pod Velkou Klajdovkou na úroveň kolem 295 m n.m., které dosahuje při svém jihozápadním okraji. Tento okraj je lemován svahem, zčásti rozrytým suchými erozními rýhami. Pod okrajovým svahem Podklajdovské plošiny se táhne široce rozevřený úval směřující od bývalého Růženina dvora k SSZ. Na východní straně, jihovýchodně od silnice Brno-Ochoz, přechází Podklajdovská plošina z granitoidů brněnského masívu na klastika spodního badenu, na nichž pokračuje až k Líšni.

Na několika místech Podklajdovské plošiny spočívají na granitoidech říční štěrky, o jejichž původu a geologickém stáří existují různé názory.[69]

Při pohledu z Podklajdovské plošiny k severu je zřetelně patrné, jak její sklon k jihozápadu výrazně diverguje se sklonem erozního povrchu Hádů ukloněného k východu.

Na severní straně Podklajdovské plošiny leží mezi ní a jižním okrajovým svahem Hádů značně hluboká rokle s příkrými úbočími, z nichž jižní, vyvinuté v granitoidech Podklajdovské plošiny, se několikrát lomí do různého směru. Rokle, neprotékaná žádným tokem, směřuje zhruba k západu, kde navazuje na poměrně širokou sníženinu, táhnoucí se až k maloměřickému seřaďova-

címu nádraží. Tato sníženina má zvláštní geomorfologický ráz. Po její severní straně se táhne vysoký jižní okrajový svah Hádů. Naproti tomu terén po její jižní straně je podstatně, o cca 130 m nižší a svahy, které tento terén lemují na severní straně, postupně v lomených liniích ustupují k jihu. Proto tato sníženina spolu s roklí mezi Hády a Podklajdovskou plošinou působí dojmem rozsedliny rozvírající se k západu. Označuji ji pracovním názvem Podhádecká rozsedlina.

Podhádecká rozsedlina má nejen neobyčejný vnější geomorfologický ráz, ale vyznačuje se i zvláštními geomorfologickými a geologickými poměry, které jsou přímému pohledu skryty pod pokryvnými útvary různého druhu. Tyto skryté geologické a geomorfologické poměry byly zjištěny při sondování, které tam r. 1972 prováděl Geotest, n. p. v Brně.

Vnější tvar nynějšího dna Podhádecké rozsedliny v příčném řezu je poměrně jednoduchý. Dno se plynule sklání od severovýchodu k jihozápadu, a to ve východní části rozsedliny s výšky kolem 270 m n.m. na úroveň kolem 255 m, v západní části s výšky kolem 260 m n.m. na úroveň kolem 240 m. K jižním okrajovým svahům nepřiléhá dno rozsedliny bezprostředně, nýbrž je od nich odděleno úzkým ostře zahloubeným údolíčkem, jehož ploché dno leží kolem 10 m pod jihozápadním okrajem dna rozsedliny. Údolíčkem protéká potok, jehož koryto se přimyká k jižním okrajovým svahům rozsedliny. Při začátku údolíčka ve východní části rozsedliny, poblíž hráze sedimentační nádrže (složiště) popílku, leží dno údolíčka cca 3 m pod úrovní dna rozsedliny. Dno Podhádecké rozsedliny je na západní straně ukončeno srázným svahem zbudovaným z granodioritu, který spadá do kotliny u Maloměřic, jejíž původní dno, tvořené náplavy Svitavy, tam před zřízením maloměřického seřaďovacího nádraží leželo ve výši kolem 210 m n.m. Západní okrajový svah rozsedliny je rozčleněn v několik stupňů, které jsou etážemi bývalých maloměřických štěrkoven, které kdysi byly největší v okolí Brna.

Podle výsledků sondování n.p. Geotest[70] je pod nynějším povrchem dna Podhádecké rozsedliny do granodioritu brněnské vyvřeliny vhloubena deprese, jejíž dno leží na úrovni kolem 233 m n.m. Deprese, kterou J. Sloup v citované publikaci Geotestu označuje názvem přehloubené koryto, začíná v západní části Podhrádecké rozsedliny v prostoru Jarní ulice, kde granodioritové skalní podloží dosahuje výšky kolem 236 m n.m. Deprese tam má šířku zhruba 100 m. Odtud se táhne směrem k východu až do východního konce Podhádecké rozsedliny, kde se ohýbá k jihojihovýchodu, k erozní rýze, která je přehrazena hrází sedimentační nádrže popílku, odkud pokračuje pod levobřežním svahem nádrže směrem k jihu. V místech ohybu dosahuje deprese šířky až 200 m, jižněji pak, v místech hráze, se opět zužuje na 140 m, při zhruba stejné úrovni polohy svého dna, které tam leží 20 m pod dnem údolíčka.

Ve svém úseku západovýchodního směru je deprese na jižní straně vůči údolíčku ohraničena hřbetem složeným z granitoidů. J. Sloup předpokládá, že tento hřbet pokračuje ve východní části deprese směrem k jihu.

V celé své délce i šířce je deprese vyplněna sedimenty, které J. Sloup popisuje takto: „V nadloží brněnské vyvřeliny jsou uloženy terciérní sedimenty, zastoupené v západní části území převážně písky jemného až hrubého zrna. Tyto písky, které byly v prostoru Jarní ulice těženy, jsou uloženy v depresi skalního podloží a směrem k východu jsou nahrazeny písčitými štěrky vysoké terasy Svitavy, jejichž mocnost dosahuje až 16 m. Mocnost štěrkopísků narůstá směrem k východu a kulminuje v pravém břehu pod pravoběžním zavázáním hráze. Štěrky jsou dobře opracované a jejich hlavními složkami jsou žula, pískovec, rohovec a droba. Místy jsou stmelené vápnitým tmelem a mají charakter slepenců. V nadloží ulehlých štěrků nacházíme světlehnědé hlíny až písčité hlíny s cicváry a úlomky 10-30 cm velikými, hlíny jsou přeplavené a obsahují značné množství úlomků, převážně vápenců. Směrem k povrchu území objevují se zóny značně zasutěné úlomky, které místy tvoří kostru s hlinitou výplní a po stránce zrnitosti mají charakter hlinitopísčitých štěrků - velikost úlomků je obvykle do 30 cm. I zde jde z větší části o přeplavené zeminy, jejichž zrnitostní složení se mění od hlín přes písčité hlíny až po zmíněný hlinitopísčitý štěrk".

Vznik Podhádecké rozsedliny velmi pravděpodobně souvisí s dislokací směru SZ-JV, která probíhá podél jižního okrajového svahu Hádů. Na její přítomnost upozornil již r. 1905 F.E. Suess, který ji považoval za předmiocénní[71]. Dokladem této dislokace je těsný tektonický styk granitoidů s devonskými vápenci jižně od Velké Klajdovky, který uvádí též K. Zapletal[72] a M. Pokorný[73]. Také na přehledné geologické mapě ČSSR v měřítku 1 : 200 000, list Brno, jsou v oblasti Hádů zakresleny tektonické poruchy směru SZ-JV. Rovněž existence deprese (přehloubeného koryta) v horninách brněnského masívu svědčí podle mého názoru pro tektonický vznik Podhrádecké rozsedliny.

Terén, který přiléhá k Podhrádecké rozsedlině na jižní straně, je tvořen vyvýšeninou složenou z hornin (granitoidů) brněnského masívu. Vyvýšenina má ploché temeno a zvedá se srázně nad části města Brna ležící při jejím západním úpatí. Na starších topografických mapách je tato vyvýšenina označena názvem Fredam, kterého používá i F. Říkovský v citované práci o paleopotamilogickém vývoji Svitavy a K. Zapletal na své geologické mapě z r. 1927. Proto i já používám tohoto názvu jako pracovního označení. Temenní část Fredamu má mírně zvlněný reliéf parovinného rázu, nad jehož plošší povrch ležící ve výškách kolem 290-300 m n. m. výrazněji vyniká v jižní části vyvýšeniny vrchol s kótou 304 m. Temenní plošina je místy kryta říčními štěrky a je mírně, ale velmi zřetelně ukloněna k východu.

Na jižní straně se k vyvýšenině Fredam připojuje Hybešova hora, složená z jurských vápenců. Vápencové vrstvy, které se mírně sklánějí k jihu, jsou na temeni Hybešovy hory sečeny výrazně vyvinutou plošinou ležící ve výši 300 m n. m. Mezi Hybešovou horou a Fredamem je deprese vyplněná klastiky a vápnitými jíly spodního badenu, takže tvoří sedlo, které v nejvyšším místě dosahuje absolutní výšky 275 m. Proto Hybešova hora nevystupuje jako izolovaná vyvýšenina. K. Zapletal ji považoval za hrást[74]. Hybešova hora je nejjižnější součástí Drahanské vysočiny na území města Brna.

Sníženiny

Sníženiny se na území města Brna vkládají mezi vyvýšeniny. Po stránce morfografické je možno tyto sníženiny rozdělit v několik druhů.

Z hlediska své polohy ve vztahu k Českému masívu existují na území města Brna a v jeho blízkém okolí především dva druhy sníženin. Jeden druh tvoří sníženiny, které při jihovýchodním okraji Českého masívu jsou široce spojeny s karpatskou předhlubní, odkud vějířovitě vnikají do Českého masívu. Označuji je souhrnným názvem okrajové sníženiny. Ve směru od východu k západu jsou to tyto sníženiny: 1. Židenicko-obřanská kotlina, protékaná řekou Svitavou a rozkládající se od Židenic k Obřanům, odkud z ní dále k severu ve vyšší úrovni vybíhá užší výběžek mezi Soběšickým vyklenutím s Obřankou vyvýšeninou. 2. Sníženina, která je protékána dolním tokem Ponávky a táhne se zhruba od linie Hlavní nádraží ČSD - Křenová ulice směrem k SSZ ke Královu Poli. Má geomorfologický tvar úvalu. V jižní části tohoto úvalu leží centrum Brna a proto tuto sníženinu označuji názvem Brněnský úval.[75] 3. Pisárecká kotlina. 4. Troubsko-střelická kotlina.

Pro pojmenování jednotlivých sníženin jsem volil termíny užšího významu, které by přesněji vystihovaly morfologický ráz sníženin. Názvem kotlina označuji sníženiny, které jsou převážně lemovány vysokými a poměrně sráznými svahy, jež svým sklonem výrazně kontrastují s širokým a rovným nebo jen mírně zvlněným dnem sníženiny. Názvem úval označuji sníženiny lemované většinou mírně skloněnými svahy „měkkých" tvarů, tj. tvarů zaoblených, bez ostrých hran.

Druhý hlavní druh sníženin na území města Brna jsou sníženiny, které leží uvnitř Českého masívu a nejsou přímo spojeny s karpatskou předhlubní (Dyjskosvrateckým úvalem). Nazývám je souhrnně vnitřní sníženiny. K nim patří především výrazné kotliny protékané řekou Svratkou a navzájem spojené krátkými a úzkými průlomovými údolími[76]. Jsou to tyto kotliny: Žabovřeská kotlina, Bystrcká kotlina a Kníničská kotlina, která je nyní zatopena nádrží Brněnské přehrady. Typická vnitřní sníženina leží též při Ponávce. Je to kotlina, v níž stojí dolní část Řečkovic s nádražím ČSD. Označuji ji názvem Řečkovická kotlina. Tvarový ráz kotliny má též sníženina kolem Žebětína, kterou nazývám Žebětínská kotlina. Další vnitřní sníženina je typický úval, který odbočuje ze severního konce Brněnského úvalu k severozápadu. V něm leží Medlánky a proto jej nazývám Medlánecký úval.

Třetí typ vnitřních sníženin, které se vyskytují na území města Brna a v jeho blízkém okolí, jsou sníženiny protáhlého tvaru, které v sobě spojují morfologické znaky kotlin i úvalů. S úvaly mají společné jednak to, že jsou značně protaženy v jednom směru, takže v nich délka výrazně převládá nad šířkou, jednak to, že na některých místech jsou lemovány mírně skloněnými svahy, které pozvolna, bez nápadné úpatní změny sklonu přecházejí ve dno sníženiny. S kotlinami zase mají společné to, že na jiných místech jsou omezeny sráznými svahy, na jejichž styku s plochým dnem sníženiny se jeví zřetelný lom spádu. Tvarové znaky úvalů však u těchto sníženin převládají nad znaky kotlin. Proto označuji sníženiny tohoto druhu názvem kotlinovité úvaly.

Na území města Brna jsou především dva velké kotlinovité úvaly. Jeden z nich se rozkládá mezi Komplexní vyvýšeninou Palackého vrchu na východě a Komplexní vyvýšeninou Mniší hory na západě. Do jeho nejjižnější části zasahuje Komín a proto jej nazývám Komínský kotlinovitý úval. Komplexní vyvýšenina Chochola rozděluje jižní část Komínského kotlinovitého úvalu ve dvě dílčí deprese. Východní z těchto dílčích depresí široce navazuje na Žabovřeskou kotlinu u Komína, západní dílčí deprese rovněž značně široce přechází do Bystrcké kotliny.

Druhý, dlouhý kotlinovitý úval zasahuje na území města Brna jen svou jižní částí. Táhne se severojižním směrem od Kníniček na jihu přes Jinačovice až ke kotlině, která se rozkládá kolem Moravských Knínic. Podle obce Jinačovice jej označuji názvem Jinačovický kotlinovitý úval. Jeho dno leží výše než dna s ním sousedících kotlin Bystrcké a Moravskoknínické. Proto na styku Jinačovického kotlinovitého úvalu s Bystrckou kotlinou je příkrý svah, vysoký cca 40 m. Dno tohoto kotlinovitého úvalu je po celé délce mírně, ale velice zřetelně skloněno od západního k východnímu okraji úvalu. Západní svahy, tvořené horninami brněnské vyvřeliny, se pozvolna noří pod třetihorní štěrkopísčité sedimenty (klastika spodního badenu), které dno vyplňují a jsou kryty jen poměrně slabým pokryvem spraší. Naproti tomu svahy na východní straně kotlinovitého úvalu, kterými se nad něj zvedá Komplexní vyvýšenina Mniší hory, jsou značně srázné a nad dno Jinačovického kotlinovitého úvalu prudce stoupají.

Na sever od návrší, na němž stojí horní část Řečkovic, (tj. na sever od Řečkovického předstupně) se táhne kolem Ivanovic u Brna až k České kotlinovitý úval, který označuji názvem Ivanovický kotlinovitý úval. Je výrazně nesouměrný v příčném západovýchodním směru.

Zvláštní postavení mezi sníženinami na území města Brna má sníženina ve východní části městského území, která se rozkládá pod severovýchodními svahy Hybešovy hory a Stránské skály. Na protilehlém okraji sníženiny stojí Líšeň a proto ji označuji názvem Líšeňský kotlinovitý úval. Zvláštní postavení má tato sníženina proto, že sice leží při okraji Českého masívu, avšak s karpatskou předhlubní v prostoru Dyjskosvrateckého úvalu není spojena širokými vstupními partiemi, jako jsou ostatní okrajové sníženiny, nýbrž jen poměrně úzkým průchodem mezi Hybešovou horou a Stránskou skálou.

Přes svou tvarovou a polohovou rozmanitost mají sníženiny na území města Brna některé důležité společné rysy. Společným morfografickým znakem všech těchto sníženin je základní charakter jejich obrysu. Žádná nemá oválný nebo kruhový obrys. Svahy, které jednotlivé sníženiny lemují po jejich stranách, se stýkají vždy pod určitým úhlem, pravým, ostrým nebo tupým. Proto základní obrysy všech sníženin, tj. generalisované obrysy, jak nám je ukazují mapy malého měřítka, jsou hranaté, většinou obdélníkové. V detailech pak i průběh jednotlivých okrajů sníženin, zvláště okrajů tvořených svahy, které se prudce zvedají nad dna sníženin, není dán přímou linií, nýbrž čárou, která se mnohonásobně lomí, při čemž místa lomu směru jsou vyzna-

čena výraznými hranami v úbočích sníženin. Tento tvarový ráz sníženin je namnoze jasně zřetelný v mapách měř. 1 : 25 000, i když ve skutečnosti jsou v terénu styčné hrany svahů ostřejší, než jak ukazuje mapa.

Do jisté míry společným znakem sníženin na území města Brna je také to, že v orientaci jejich průběhu vzhledem ke světovým stranám je určitý systém. Svým průběhem (protažením) jsou totiž většinou vázány pouze na jeden ze čtyř hlavních směrů (s malými odchylkami). Jsou to směry sever-jih, východ-západ, severozápad-jihovýchod a severovýchod-jihozápad. Nejčastěji se vyskytuje směr SZ-JV, nejméně často směr V-Z. Setkáváme se tu opět tedy se směry, kterými probíhají hlavní tektonické poruchy Českého masívu.

Výjimečné postavení z hlediska své orientace mají kotliny Pisárecká a Židenicko-obřanská, a to proto, poněvadž se netáhnou pouze jedním směrem, nýbrž lomí se ve dva směry. Západní část Pisárecké kotliny má směr SZ-JV, východní ZJZ-VSV (tedy směr blízký směru Z-V). Prudký lom směru je u této kotliny zvlášť nápadně zřetelný na průběhu svahů po její jižní straně, které jsou současně svahy lemujícími Komplexní vyvýšeninu Červeného kopce. Na severní straně kotliny je tento ohyb při změně směru částečně překryt spraší, ale je i tam patrný.

Židenicko-obřanská kotlina se ve své jižní části táhne směrem od jihozápadu k severovýchodu a u Maloměřic se lomí ve směr od jihovýchodu k severozápadu. Pokračování této sníženiny od Obřan k Bílovicím nad Svitavou má opět směr jihozápad-severovýchod.

Společným geologickým znakem všech sníženin je jejich tektonický původ. Všechny jsou v podstatě prolomy neboli příkopové propadliny[77] a většina z nich je vyplněna miocénními mořskými sedimenty, nad nimiž místy spočívají čtvrtohorní usazeniny různého druhu.

Hloubka, do které (relativně nebo absolutně) poklesla střední kra v těchto sníženinách, tvořící jejich skalní dno, je velice různá a v některých sníženinách nebyla zastižena ani velmi hlubokými vrty. Hluboké vrty byly na území města Brna prováděny již (a hlavně) v osmdesátých a devadesátých letech 19. století a v prvních dvou desítiletích 20.století. Podrobné informace o těchto starších vrtech podal A. Rzehak, profesor mineralogie a geologie na bývalé německé technice v Brně.[78]

Ve styčné oblasti Českého masívu s karpatskou předhlubní byly provedeny tři hluboké vrty. Největší hloubky z nich dosáhl vrt, který byl proveden na počátku devadesátých let minulého století ve starých městských jatkách, které stávaly při západní straně Masné ulice v úseku mezi Mlýnskou ulicí na severu a železniční spojkou Rosické nádraží - Černovice na jihu. Vrt byl ukončen v hloubce 127,5 m. Druhý hluboký vrt byl proveden r. 1902 v nových městských jatkách, které stojí na východní straně Masné ulice. Dosáhl hloubky 72,60 m. Třetí hluboký vrt byl proveden r. 1907 v Komárově v bývalé továrně na výrobu svíček, která stávala v nynější Svatopetrské ulici č. 9/10. Vrt byl ukončen v hloubce 123,20 m. Žádný z těchto vrtů nezastihl skalní podloží mořských (a brakických) sedimentů, kterými vrty prošly pod pokryvem kvartérních usazenin, přes to, že dva nejhlubší vrty skončily v úrovni kolem 72 m nad mořem. Skalního podloží pod miocenními sedimenty nedosáhl ani vrt, který byl proveden v zimě r. 1904/1905 v prostoru brněnské elektrárny, tedy při jihozápadním konci Židenicko-obřanské kotliny. Vrt byl hluboký 145 m a byl ukončen v nadmořské výšce kolem 55 m. V poměrně malé vzdálenosti 1,5 km od místa tohoto vrtu vyvýšenina Fredam složená z hornin brněnské vyvřeliny dosahuje nadmořské výšky 304m. Z tohoto porovnání je patrné, že výšková poloha hornin Českého masívu se na území města Brna na krátké vzdálenosti rychle mění ve velmi značném vertikálním rozpětí.

Tento poznatek potvrzují i výsledky dalších sond provedených ve větší vzdálenosti od okraje karpatské předhlubně. V devadesátých letech minulého století byl proveden hluboký vrt v Brněnském úvalu, v bývalém Brejchově pivovaru, který stával v dnešní Staňkově ulici nedaleko Lužánek. Podle určení A. Rzehaka se v místech vrtu pod čtvrtohorními hlínami a štěrkopísky o celkové mocnosti 4,4 m vyskytují mořské sedimenty, dnes považované za usazeniny badenu. Skalní podloží těchto sedimentů, tvořené horninami brněnského masivu, vrt, hluboký 161 m, zastihl v nadmořské výšce 57 m. Naproti tomu další vrt, který byl proveden rovněž v devadesátých letech minulého století v bývalém pivovaru Moravia, zastihl skalní podloží miocénních mořských sedimentů již v hloubce 42 m pod povrchem terénu, tedy v nadmořské výšce asi 178. Pivovar Moravia stával u dolního konce Kotlářské ulice, ve vzdálenosti cca 150-200 m od bývalého Brejchova pivovaru. Porovnáme-li absolutní výšky, v nichž na těchto dvou místech leží skalní podloží mořských sedimentů, vidíme, že tu skalní podloží na velmi krátkou vzdálenost 150-200 m klesá o cca 119 m.

Ve vzdálenosti asi 750-800 m západně od bývalého pivovaru Moravia, v místech, kde je dnes sad před budovami Vojenské akademie na Veveří ulici, byl proveden další vrt. O době jeho provedení se A. Rzehak nezmiňuje. Nadmořskou výšku, v níž byl vrt založen, udává kótou 242 m. Vrt dosáhl skalního podloží, tvořeného podle Rzehakova popisu žulou, již v hloubce 20,40 m, tedy v nadmořské výšce 222 m. Nad skalním podložím spočívají písčité a jílovité vrstvy, jejichž přesné stratigrafické zařazení nemohl A. Rzehak pro nedostatek vzorků provést. Hlubší vrstvy považoval za bezpečně miocénní, o vyšších polohách neměl jistotu, jsou-li též miocénní nebo diluviální (pleistocénní). Nad těmito vrstvami ležela spraš v mocnosti 5,32 m.

Výsledky vrtu před Vojenskou akademií lze spojit s vrtem v bývalém pivovaru Moravia a s vrtem v bývalém pivovaru Brejchově v geologický řez zhruba západo-východního směru. Tento řez názorně ukazuje, jak veliké a náhlé jsou rozdíly v poloze skalního podloží tericérních a kvartérních sedimentů Brněnského úvalu, takže tu můžeme mluvit přímo o skocích skalního podloží. Tyto skoky nápadně kontrastují s plynulým tvarem široce konkávní křivky příčného geografického profilu vystihujícího tvarový ráz povrchu Brněnského úvalu. Jeho celkově plochý povrchový reliéf se v podélném směru sklání od severoseverozápadu k jihojihovýchodu. Sklon dna v podélném směru je charakterizován kótou 242 m při jeho severozápadním okraji a kótami 231 m v Králově Poli, 222 m poblíž Vysoké školy veterinární, a 206 m u Lužánek. V příčném zhruba západovýchodním směru je Brněnský úval

nesouměrný v tom smyslu, že jeho nejnižší, osní část je posunuta více k východu, k Ponávce. Sklon západních svahů krytých sprašemi je povlovnější než sklon východích úbočí, vytvořených jednak v granitoidech spodní části Soběšického vyklenutí, jednak ve vápnitých jílech plošiny Černých polí.

Velmi hluboko pod výplní tvořenou kvartérními říčními a miocenními mořskými sedimenty badenu leží skalní podloží v Žabovřeské kotlině. Tam byly r. 1902 provedeny čtyři vrty, o nichž rovněž podal zprávu A. Rzehak. Vrty byly umístěny na linii západovýchodního směru, která začínala poblíž mostu přes Svratku u Jundrova. Rovné dno žabovřeské kotliny, tvořené čtvrtohorními říčními náplavy, leží v nadmořské výšce kolem 209 m. Skalní podloží miocénních sedimentů nebylo dosaženo ani nejhlubším z těchto vrtů, který skončil v hloubce 66,70 m pod povrchem dna kotliny na úrovni 142 m n. m. Porovnáme-li tuto úroveň s kótou 325 m na temeni Komplexní vyvýšeniny Masarykovy čtvrti, která přiléhá k Žabovřeské kotlině na jihovýchodě, nebo s kótou 392 m Holedná, které dosahuje Kohoutovická komplexní vyvýšenina na své části přiléhající k Žabovřeské kotlině na západě, vidíme, že relativní výškový rozdíl v poloze jednotlivých ker brněnského plutonu tam činí na velmi krátkou vzdálenost více než 184 až 250 m. Další výrazný kontrast v poloze ker vyplývá z toho, že v severozápadní části Žabovřeské kotliny trčí izolovaný pahorek zbudovaný z dioritu, ze všech stran obklopený rovným dnem kotliny, nad něž se zvedá příkrými svahy asi o 20 m.

Hluboký vrt byl proveden také v jižní části Komínského kotlinovitého úvalu, severně od Komína. Také tuto sondu popsal a zhodnotil A. Rzehak r. 1915. Pod sprašemi a mořskými a brakickými sedimenty badenu narazil vrt v hloubce 72 m, tj. v nadmořské úrovni 171 m, na horniny brněnského masívu. Porovnáme-li s touto úrovní na jedné straně výsledky vrtů v Žabovřeské kotlině, kde skalní podloží kotliny nebylo dosaženo ani v nadmořské úrovni 142 m, a na druhé straně výšku 339 m, které dosahuje diabas na Palackého vrchu, získáváme opět názorný doklad o velkých absolutních i relativních rozdílech v poloze ker brněnského masívu ležících v těsném sousedství.

Jiný doklad o velkých vertikálních rozdílech v poloze hornin brněnského masívu na velmi krátké vzdálenosti poskytl vrt HV 105, který v roce 1978 provedl n. p. Geotest v poříční nivě Ponávky poblíž závodu Lachema v Brně-Řečkovicích. Tento vrt zastihl navětralé horniny brněnského masívu v hloubce 175 m pod sedimenty spodního badenu a kvarténu, tj. na úrovni kolem 65 m nad mořem. Vrt byl vzdálen cca 300 m od západního svahu Soběšického vyklenutí.[79]

V Pisárecké kotlině byl proveden hlubší vrt teprve v poměrně nedávné době v rámci sondování pro inženýrsko-geologickou mapu Brno-západ. Vrt byl umístěn ve výši 205 m n. m. při jihozápadním okraji kotliny ve vzdálenosti cca 250 m od úpatí svahu. Pod vrstvou navážky a říčními sedimenty vrt prošel pestře zbarvenými jíly a písčitými a jemnozrnně štěrkovitými usazeninami, které jsou řazeny do ottnangu, a skončil v hloubce 30 m, tj. na úrovni 175 m n. m., aniž dosáhl skalního podloží sedimentů kotliny[80].

Údolí

Údolí na území města Brna a v jeho blízkém okolí se vyskytují v několika geomorfologických typech. Jeden typ jsou průlomová údolí, která jsou vyvinuta především na řece Svratce.

Průlomová údolí této řeky spojují navzájem jako úzké průchody kotliny, jimiž Svratka protéká. Počtem průlomových údolí vyskytujících se na poměrně malé ploše zaujímá území města Brna jedinečné místo v celé České republice.

Na území města Brna a v jeho blízkém okolí začíná řada průlomových údolí Svratky údolím, které spojuje Boskovickou brázdu s Kníničskou kotlinou a je dnes, podobně jako Kníničská kotlina, zatopeno nádrží Brněnské přehrady. Toto údolí, které proráží napříč horninami brněnského plutonu, se lomí ostrými ohyby do různých směrů, což spolu s dalšími geomorfologickými skutečnostmi dokazuje, že bylo založeno na tektonických zlomech.

Následující krátké průlomové údolí mezi Kníničskou a Bystrckou kotlinou má pro Brno velký význam. Zároveň dokazuje důležitost geomorfologických poměrů pro řešení různých technických otázek. Bylo ho technicky velmi vtipně využito pro stavbu Brněnské přehrady. Jeho existence na výchozu z Kníničské kotliny umožnila, že poměrně velmi krátká přehrada, zahrazující horní konec tohoto údolí, zadržela zaplavením Kníničské kotliny rozlehlou vodní nádrž, která dosahuje při hladině šířky až 750 m. Průlomové údolí je založeno na tektonických zlomech směru SZ-JV, které byly geologicky dokázány O. Hyniem a V. Smetanou při průzkumech pro stavbu přehrady[81]. Geomorfologické doklady vzniku tohoto údolí na zlomech podává předně vázanost jeho úbočí na určité směry shodné se směry hlavních dislokací Českého masívu, za druhé celkový tvar údolí a za třetí výšková asymetrie jeho příčného profilu. Sondy provedené během průzkumu v řečišti Svratky ukázaly, že údolí má dioritové skalní dno, které bylo kryto říčními štěrky a písky, jejichž největší mocnost byla 8,30 m. Nejnižší kóta skalního dna byla cca 202 m[82].

Další průlomové údolí spojuje Bystrckou a Žabovřeskou kotlinu a probíhá mezi Kohoutovickou komplexní vyvýšeninou a Komplexní vyvýšeninou Chocholou. K. Zapletal předpokládal, že tímto údolím probíhá zlom zhruba západo-východního směru. Pro založení údolí na zlomu svědčí též geomorfologické poměry tohoto údolí na hranici mezi dvěma komplexními vyvýšeninami. Dioritové skalní podloží dna údolí leží v hloubce 10 m pod říčními náplavy v nadmořské výšce cca 200 m. Tyto poměry popsal A. Rzehak v citované publikaci z r. 1915.

Průlomovým údolím severo-jižního směru je spojena Žabovřeská kotlina s Pisáreckou kotlinou. Vrty provedenými v tomto údolí na obou březích Svratky bylo zjištěno, že dioritové skalní podloží říčních náplavů leží v nadmořské výšce 198 až 201 m[83].

V průlomových údolích protékaných řekou Svratkou tedy existují pod říčními náplavy v poměrně malé hloubce pod povrchem údolního dna skalní přehrady mezi jednotlivými kotlinami.

O krátkém, ale geomorfologicky typicky vyvinutém průlomovém údolí, které proráží napříč západní částí Komplexní vyvýšeniny Červeného kopce, jsme se již zmínili při popisu této vyvýšeniny. Údolíčko je protékáno pravostranným přítokem Svratky.

Dva údolní úseky rázu průlomových údolí prorážejících hradbu složenou z hornin brněnské vyvřeliny jsou vyvinuty na potoku Vrbovci, který vytéká z Žebětínské kotliny a na svém dolním toku protéká tzv. Údolím oddechu. Tam odděluje od západního okraje Kohoutovické komplexní vyvýšeniny pahorek se sráznými svahy zvaný Horka, který je zbudován z dioritu a dosahuje výše 250 m n. m.

Také Svitava vstupuje na území města Brna po průtoku těsným a hlubokým průlomovým údolím mezi Blanenskou a Židenicko-obřanskou kotlinou.

Jiný typ údolí představují údolí potoků a potůčků ve vyvýšeninách území města Brna v povodích Svratky, Svitavy, Ponávky a Říčky. Všechna tato pobočná údolí mají společné geomorfologické rysy, které jim dodávají příznačný ráz. Zcela pravidelně se v nich shledáváme se dvěma úseky různého geomorfologického vzhledu, jejichž výskyt není vázán na změny v geologickém složení. Jeden údolní úsek, ležící výše proti proudu, se vyznačuje těmito geomorfologickými vlastnostmi: údolní dno má v podélném směru poměrně mírný a pravidelný sklon, koryto potoka má vyrovnanou spádovou křivku (bez peřejí, nepravidelných výchozů skalních hornin apod.), příčný řez údolím je široce rozevřený s poměrně mírným sklonem svahů, které mají konkávní tvar. Druhý údolní úsek, ležící níže po proudu, se vyznačuje tím, že údolní dno a koryto potoka mají značně větší spád než na horním úseku, dolní svahy spadají srázně k údolnímu dnu nebo až ke korytu potoka, takže příčný řez údolím v dolním úseku se podobá velkému písmenu V (je to tzv. V - profil). Oba úseky jsou od sebe odděleny výrazným lomem spádu potoka v místech, kde se potok začíná hluboce zařezávat do údolního dna. Rozřezané části dna sledují do jisté vzdálenosti nový zářez po obou jeho stranách v podobě teras. Setkáváme se tu tedy se dvěma stadii geomorfologického vývoje údolí. Horní úseky jsou ve svém geomorfologickém vývoji pokročilejší než dolní.[84]

Nové zahlubování potoků a tím vznik mladších údolních úseků byl s největší pravděpodobností způsoben obnovením tektonických zdvihů zemské kůry.

Také v údolí Říčky jsou vyvinuty dva úseky nápadně odlišného geomorfologického rázu. Na území města Brna teče v hluboce zaříznutém úzkém údolí se sráznými svahy. Ale výše proti proudu je údolí široce v příčném řezu rozevřené, s poměrně širokým dnem a mírně se sklánějícími svahy. Na pobočkách Říčky na území města Brna jsou vyvinuty popsané dva údolní úseky rozdílného geomorfologického charakteru.

Terén podél vodních toků ve sníženinách nemá geomorfologický ráz pravých údolí. Často se tam vyskytuje příznačný jev, že koryta potoků (např. v Komínském a Jinačovickém kotlinovitém úvalu) jsou těsně přimknuta k úpatím údolních svahů, jejichž ostré dílčí ohyby zpravidla přesně sledují.

Svratka, Svitava a Ponávka tekou po celé délce svých řečišť ležících na území města Brna na svých a částečně i ve svých vlastních náplavech. Tyto náplavy se skládají ze dvou souvrství, spodního a svrchního,která se liší jednak litologickým rázem svých sedimentů, jednak způsobem, jakým sedimenty byly uloženy. Spodní souvrství je složeno ze štěrků a písků, které byly uloženy řekami přímo v jejich řečištích, jež během ukládání těchto hrubozrnných usazenin měnila bočně svou polohu nebo se větvila v pobočná ramena. Svrchní souvrství je složeno z jemnozrnných usazenin rázu jemných písků, hlin, jílovitých hlin a jílů, které řeky ukládaly nad štěrky a písky, když za občasných povodní jejich vody vystupovaly z břehů a široce se rozlévaly po okolí řečišť. Tyto sedimenty se souhrnně nazývají povodňové kaly, nebo povodňové hlíny.

Mocnost štěrkopískových souvrství uložených Svratkou a Svitavou je značně proměnlivá a pohybuje se v rozmezí od 1,30 m až po 8 m. Zpravidla je v obráceném poměru k mocnosti svrchního souvrství povodňových kalů, která kolísá většinou mezi 3 až 5 m. Litologické složení štěrkopískového souvrství však není jednotné v celém jeho vertikálním i plošném rozsahu. Místy se v něm vyskytují vložky jílovitých a bahnitých zemin, které mají tvar vrstevních čoček, jež dosahují někdy mocnosti až 1,80 m, jak bylo např. zjištěno při sondování pro projekt obchodního domu Prior v prostoru mezi Uhelnou a Úzkou ulicí[85].

V jemnozrnných sedimentech svrchního souvrství se často vyskytují zetlelé zbytky rostlin i celé kusy dřev, které pocházejí až z mladších čtvrtohor, z holocénu.

Určitý podklad pro zjištění geologického období, v němž se na území města Brna usazovaly sedimenty svrchního souvrství říčních náplavů, poskytlo již zmíněné sondování pro projekt obchodního domu Prior v prostoru mezi Uhelnou a Úzkou ulicí. Ve vrtu S-15, který byl založen v nadmořské výšce 200,87 m a dosáhl hloubky 20 m, byly ve vrstvě jemnozrnného písku hlinitého, ležící v hloubce 3,80-5,50 m pod povrchem terénu, nalezeny v hloubce 5 m dva zlomky větví o průměru cca 6 cm. Podle velmi zachované anatomické struktury RNDr. Emanuel Opravil, CSc., jednoznačně stanovil tyto dvě dřeviny: Ulmus carpinifolia (jilm habrolistý) a Acer platanoides (javor mléčný). Podle geologického profilu vrtu a srovnáním s podobnými nálezy na jiných místech v povodí Moravy a Odry E. Opravil usoudil, že počátek sedimentace hlinitého písku s dřevy lze předpokládat koncem mladšího atlantiku, cca 3000 let před n. l. a konec sedimentace ve starším subatlantiku (okolo změny letopočtu až v prvním tisíciletí po změně)[86].

Spodní štěrkopísčité souvrství říčních náplavů se začalo ukládat ve vürmu a sedimentace pokračovala až do holocénu[87].

Také nejmladší náplavy Ponávky v Brněnském úvalu se skládají ze dvou souvrství, spodního štěrkopísčitého a svrchního tvořeného povodňovými kaly. Mocnost štěrkopísčitého souvrství je však podle výsledků sond provedených Hydroprojektem v Brně značně menší a dosahuje jen necelých 2 m.

Svratka, Svitava a Ponávka netekou nyní na značných úsecích svých toků na území města Brna ve svých původních, přirozených řečištích. Jejich toky

byly místy velmi značně pozměněny regulacemi v 19. století. Před regulačními pracemi, z nichž první byly provedeny r. 1835[88], řeky vytvářely četné zákruty a meandry a soutok Svitavy se Svratkou ležel západně od Komárova. Hlavní regulační práce byly konány v letech 1847-1851. Řečiště byla napřímena, stará koryta byla zasypána, břehy byly místy zvýšeny a soutok Svitavy a Svratky byl přemístěn a k Přízřenicím. Podrobné údaje o tocích Svratky, Svitavy a Ponávky před regulací i o regulačních úpravách podává zejména C. Hálová-Jahodová[89].

Říční terasy

Říční terasy jsou zbytky údolních den a poříčních niv z dob, kdy řeky a jiné vodní toky tekly ve vyšších úrovních než v nynější době. Říční terasy vznikají, když údolní dno, zpravidla kryté říčními nánosy tvořícími poříční nivu, vodní tok v nové fázi svého vertikálního zahlubování prořízne. V typickém tvaru je říční terasa stupeň na údolním úbočí, lemovaný na straně přivrácené k údolní ose srázným svahem, který na svém horním okraji více nebo méně ostrým ohybem (hranou) přechází v plochý povrch (plošinu) terasy. Povrch terasy je v příčném směru zhruba vodorovný, v podélném směru má větší nebo menší sklon, podle toho, jaké byly spádové poměry toku, který ve vyšší úrovni tekl před její přeměnou v terasu. Rozeznávají se dva hlavní druhy říčních teras (kromě dalších variet): Terasy složené z říčních náplavů, které se nazývají akumulační neboli nánosové, a terasy nekryté říčními sedimenty buď vůbec nebo pokryté jen slabou jejich vrstvou, které se nazývají terasy erozní, nebo jsou-li vyvinuty ve skalních horninách, terasy skalní.

Obecně se předpokládá, že hlavní akumulace říčních teras v Českém masívu vznikaly ve studených obdobích pleistocénu, v glaciálech a stadiálech nebo v některých úsecích těchto chladných období, takže jednotlivé akumulační terasy vyznačují různě staré glaciály nebo stadiály[90]. Přičinou akumulační činnosti vodních toků bylo zmenšení jejich vodnosti vlivem suššího podnebí a zvýšení množství a velikosti splavenin (štěrků, písků atd.), které se dostávaly do řečišť vlivem intenzivních destrukčních pochodů podmíněných studeným podnebím. Vystřídání akumulační činnosti vodních toků hloubkovou erozí, která prořízla náplavy a popřípadě i horniny v jejich podloží, bývá většinou připisováno zvýšené výmolné činnosti vodních toků v interglaciálech a interstadiálech, nebo v některých úsecích těchto teplejších období pleistocénu, kdy vlhčí podnebí zvětšilo vodnost toků a tím jejich erozní schopnost. Říční terasy tvořící vertikálně uspořádaný systém tedy podle rozšířeného předpokladu odpovídají postupnému střídání glaciálů s interglaciály a stadiálů s interstadiály. Někteří badatelé předpokládají, že na zvýšení erozní schopnosti vodních toků v interglaciálech a interstadiálech měl vliv i tektonický zdvih Českého masívu během kvartéru[91]. Novější poznatky, získané zejména studiem výsledků průzkumných vrtů, však vzbuzují pochybnosti o rozhodujícím vlivu plestocénních klimatických změn na vznik říčních teras.

Říční terasy na území města Brna a v jeho okolí jsou již desítky let předmětem geologických a geomorfologických výzkumů a proto o říčních terasách v této oblasti existuje bohatá odborná literatura. První soustavné výzkumy říčních teras tu prováděli K. Zapletal[92] a F. Říkovský[93] ve dvacátých letech tohoto století. Již v dřívějších desítiletích však byly výskyty říčních uloženin zkoumány a vyznačovány na geologických mapách při geologických mapováních brněnské oblasti[94]. V novější době se studiem říčních teras na území Brna a v jeho okolí zabývali zejména R. Musil a K. Valoch[95], L. Sýkora[96] a A. Zeman[97].

Přes mnohaleté a velké pracovní úsilí však říční terasy na území města Brna a v jeho blízkém okolí znamenají stále velký problém, v jehož řešení nebylo dosud dosaženo shody. Rozdíly v názorech se týkají počtu terasových úrovní, doby jejich vzniku a příčin, které způsobily akumulační a erozní fáze ve vývoji vodních toků, jimiž říční terasy byly vytvořeny. Shoda v názorech je v tom, že většina teras vznikla během pleistocénu.

Příčina obtíží, s nimiž se setkává studium říčních teras na Brněnsku, spočívá hlavně v tom, že terasový jev je zejména ve vyšších polohách reliéfu tohoto území vyvinut velmi nedokonale. Již F. E. Suess r. 1906 upozornil na to, že výše položené štěrkové a štěrkopísčité uloženiny jsou zachovány jen v plošně nerozlehlých výskytech. Štěrkové a štěrkopísčité uloženiny vyšších poloh pak namnoze nemají geomorfologické znaky říčních teras a vyskytují se většinou jen útržkovitě, takže je obtížné spojit je do souvislých úrovní. V nižších polohách jsou mnohé fluviatilní uloženiny skryty pod pokryvy spraší. To vše vedlo k tomu, že různí autoři sestavovali tytéž štěrkové výskyty a skalní plošiny bez štěrkového krytu do různých terasových úrovní a připisovali jejich vznik různým glaciálům nebo stadiálům. Na nejednotnost datování sedimentů staropleistocénních říčních teras upozornil A. Ivan[98]. Studium nejníže ležících teras je ztěžováno též tím, že ze značné části leží pod městskou zástavbou. Tak např. K. Zapletal stanovil pouze jednu terasu nižší než tuřanská terasa, a to tzv. A-terasu s relativní výškou povrchu 10 m nad poříční nivou, F. Říkovský rozlišil dvě terasy nižší než tuřanská terasa, a to teras s povrchem v relativní výšce 20 m a terasu relativní výšky 10 m. V pozdější práci z r. 1929 rozeznává F. Říkovský terasový stupeň relativní výšky 25-33 m a terasový stupeň relativní výšky 12-15 m. Také L. Sýkora napsal, že nízké terasy znamenají v jím studované oblasti obtížný problém. Nověji rozebral obtíže, s nimiž se studium teras na Brněnsku setkává, A. Zeman[99].

V nedávné době přispěly k objevení některých nízkých zakrytých říčních teras na území města Brna sondovací práce. Tak např. v prostoru jižně a jihovýchodně od kontejnerového nádraží u Horních Heršpic byly vrty, provedenými r. 1978 střediskem průzkumu Státního projektového ústavu obchodu v Brně zjištěny říční štěrkopísky mocné kolem 5 m, které spočívají na vápnitých jílech spodního badenu a jsou kryty 5 až 6 m mocným pokryvem spraší. Povrch štěrkopísčité akumulace leží ve výškách kolem 201 m n. m., povrch poříční nivy východně od této lokality leží ve výši kolem 197 m n. m. Jde tedy o nízkou akumulační terasu s povrchem ležícím ve výšce 4 až 5 m nad poříční nivou a s bazí štěrkopísčitých náplavů ležící zhruba v úrovni

Tuřanská terasa. Pohled s Hybešovy hory k jihu. Foto Jan Krejčí

povrchu poříční nivy Svratky. Na východní straně je tento terén lemován výrazným svahem, který však je z větší části vytvořen ve spraši. Povrch sprašového pokryvu, ležící ve výškách kolem 205 až 206 m na východní straně a kolem 210 m n. m. na západní straně, je vcelku rovný, takže terén má ráz nízké sprašové tabule.

Tuřanská terasa je z říčních teras na území města Brna geomorfologicky nejvýraznější a svou rozlohou i tvarem svého povrchu pro život Brna zejména v moderní době nejdůležitější. Zaujímá velmi rozsáhlou plochu na východ od poříční nivy Svitavy a Svratky. Svým severním okrajem přiléhá k Hybešově hoře a Stránské skále, k jihu se šíří až k Litavě (která na svém dolním toku bývá též zvána Cézava), a na východ sahá až k údolí Říčky (na dolním toku zvané též Zlatý potok) u Šlapanic, Kobylnic a Sokolnic, takže její šířka měří až 6-7 km. Štěrkopísčité nánosy tuřanské terasy spočívají na vápnitých jílech spodního badenu, pod nimiž místy v odkryvech vystupují na den bazální klastika. Na území města Brna leží povrch tuřanské terasy ve výškách kolem 240 m n. m. Místy jsou štěrkopískové nánosy terasy kryty nepříliš silným sprašovým pokryvem. Na západní straně je tuřanská terasa lemována srázným svahem vysokým 30-40 m, kterým je oddělena od poříční nivy Svitavy a Svratky. Mocnost štěrkopísčitých usazenin terasy je značně proměnlivá, od 1 m až po více než 15 m. Rozdíly v mocnosti štěrkopískového pokryvu souvisejí se značnou vertikální členitostí jeho miocénního podloží. Fluviální sedimenty tuřanské terasy uložila nejen Svratka a Svitava, ale i Říčka s Litavou. Svou

šířkou a velmi proměnlivou mocností svých sedimentů se tuřanská terasa liší od typických akumulačních teras. Podle výzkumů A. Zemana se skládá z pěti akumulací uložených v superpozici. Jejich sedimentace probíhala podle názoru téhož badatele po velmi dlouhé období, patrně od günzu až do cromerského interstadiálu (který asi odpovídá günz-mindelskému interglaciálu alpského členění pleistocénu).

Velmi poučný pohled do struktury říčních sedimentů tuřanské terasy poskytují rozlehlé štěrkovny, které jsou zahloubeny do plošiny terasy jihovýchodně od Černovic.

Význam tuřanské terasy pro město Brno spočívá především v tom, že její rovný a rozlehlý povrch poskytl vhodné podmínky pro zřízení brněnských letišť.

Nejnověji A. Zeman[99] sestavil štěrkopískové výskyty říčního původu na území města Brna do několika tzv. morfostratigrafických úrovní. V rámci udávaného výškového rozpětí jednotlivých úrovní existuje řada drobných reliktů teras v různých výškách. Za nejstarší považuje A. Zeman úroveň ve výškách 280 až 340 m n. m., jejíž vznik klade do svrchního miocénu. Další úrovně určuje podle jejich relativní výšky nad nynějšími řečišti Svratky a Svitavy. Z nich úroveň v rel. výškách 60/62-70/76 m považuje za patrně pliocénní a soudí, že tato a nejstarší svrchnomiocénní úroveň nepatří terasovému systému nynější Svratky a Svitavy. Do tohoto systému řadí další nižší čtyři úrovně, které všechny vznikly ve čtvrtohorách. První z nich, ležící v rel. výškách 42/45-58/62 m, je označována jako stránská terasa (podle výskytu na Stránské skále) a je kladena do nejstaršího kvartéru. Druhá úroveň s bazí štěrkopískových sedimentů v rel. výškách 24/17 m a s povrchem ve výšce 30/45 m nad řekou je tuřanská terasa. Třetí kvartérní úroveň se vyskytuje v rel. výškách 16-24 m. Vznik této úrovně je A. Zemanem pracovně kladen do mindelu. Čtvrtá úroveň s bazí štěrkopískových náplavů přibližně v úrovni povrchu nynější poříční nivy Svratky a Svitavy a s maximální relativní výškou povrchu štěrkopískových náplavů až 15 m je tzv. modřická terasa. Počátek tvorby modřické terasy klade A. Zeman do staršího rissu.

R. Musil označil nejstarší úroveň štěrkopískových výskytů říčního původu na území města Brna názvem líšeňská terasa. Při stavbě sídliště Líšeň bylo v nadloží říčních sedimentů líšeňské terasy, které tam mají mocnost kolem 2 m a leží ve výšce 288 m n. m., odkryto několik vrstev písčitých a hlinitých sedimentů se dvěma půdami.[100] Podle výsledků paleomagnetického výzkumu, který provedl v nadložním pokryvu líšeňské terasy, usuzuje A. Kočí, že k tvorbě půd docházelo v období kolem 2 500 000 let před nynější dobou, tj. v pliocénu[101]. Z toho plyne důkaz, že štěrkopísky líšeňské terasy byly uloženy nejpozději v pliocénu, popřípadě v době ještě starší.

Na základě výskytů štěrkopísků v podloží spraší v hliništích cihelen na lokalitách Židenice I (Malá Klajdovka) a Židenice II (poblíž bývalého Růženina dvora), usoudili R. Musil a L. Sýkora[102], že v době vzniku stránské a tuřanské terasy Svitava, nebo aspoň jedno její rameno, tekla od Maloměřic podél severní a východní strany Fredamu do Líšeňské kotliny a odtud mezi Stránskou skálou a Hybešovou horou dále k jihu. Na základě dalších geolo-

gických výzkumů a zastižení štěrkopísků v některých vrtech provedených v prostoru jižně od sedimentační nádrže popílku, ležící při východním svahu Fredamu, se k názoru o bývalém toku Svitavy od Maloměřic do Líšeňské kotliny a ke Stránské skále připojil též A. Zeman[103].

Je však několik důvodů, které nás vedou k tomu, abychom tento názor posuzovali s opatrností. Uvedeme z nich aspoň dva. První důvod spočívá v tom, že prostor předpokládaného bývalého toku Svitavy nemá geomorfologický ráz údolí. Druhým důvodem je skutečnost zjištěná paleomagnetickým výzkumem A. Kočího, který ukázal, že štěrkopísky na lokalitě Židelnice II byly uloženy ve starším období než štěrkopísky tuřanské terasy. Hlouběji rozebírat problém předpokládaného starého toku Svitavy by v rámci našeho líčení geomorfologických poměrů území města Brna nebylo účelné.

Problém doby vzniku základních tvarů reliéfu území města Brna

Většina geomorfologů a geologů předpokládá, že nynější základní tvary reliéfu území města Brna, tj. vyvýšeniny a sníženiny vázané na horniny Brněnského masívu, na horniny prvohorní a druhohorní, neboli na horniny tzv. skalního podkladu mladších nezpevněných usazenin, vznikly tektonickými zdvihy a poklesy v době před miocénními mořskými záplavami a že tento tzv. tektonický reliéf, v podstatě složený z hrástí a prolomů, byl pohřben pod miocénními mořskými usazeninami. I když se připouštějí určité tektonické zdvihy a poklesy i v pliocénu a v kvartéru, přece jen se předpokládá, že miocénní mořské záplavy včetně spodnobadenské transgrese zastihly reliéf výškově značně členitý, s rozvinutou říční sítí, jehož relativní výškové rozdíly se podstatně nelišily od nynějších.

Dále se předpokládá, že etapovité zahlubování vodní toků po ústupu spodnobadenského moře spolu s denudací odstraňovalo v pliocénu a v kvartéru mořské usazeniny a postupně odkrývalo neboli exhumovalo předbadenský tektonický reliéf. Tyto předpoklady vedou např. k závěru, že v době, kdy řeky tekly v úrovni stránské terasy, dnešní význačné vyvýšeniny Špilberk, Fredam, Hybešova hora, Stránská skála aj. vyčnívaly z mořských a říčních sedimentů nad úroveň této terasy jen jako malé, nízké pahorky.

V poslední době zastávají názor o předbadenském vzniku, tektonického reliéfu na území města Brna A. Ivan[104] a R. Musil[105]. A. Ivan soudí, že tento tektonický reliéf se vytvořil v tzv. neotektonické etapě vývoje reliéfu, která v okolí Brna začala podle jeho mínění ve spodním miocénu.

Je však řada geologických a geomorfologických skutečností, jež jsou v rozporu s vylíčeným názorem o době vzniku tektonického reliéfu na území města Brna a v jeho blízkém okolí a o jeho exhumaci. Pro jejich značný počet a odbornou specifičnost nebudeme tyto skutečnosti uvádět a omezíme se jen na konstatování, že podle našeho názoru ze zhodnocení geologických a geomorfologických jevů na území města Brna a v jeho širším okolí vyplývá závěr, že tektonický reliéf dnes určující základní ráz tvarů zemského povrchu v této oblasti se tu vytvořil až po ústupu spodnobadenského moře.

IV.

SESUVY PŮDY

Sesuvy půdy na území města nevznikají, pokud je nám známo, přirozeným způsobem. Ale podnět k jejich vzniku dává lidská činnost, když se zemními pracemi, zejména zářezy do terénu, vytvářejí svahy s větším sklonem než je tzv. stabilní sklon svahu (stabilní ve smyslu mechaniky hornin a zemin). Lidskou činností vyvolané sesuvy vznikají zejména v miocénních jílovitých zeminách, zvláště ve vápenitých jílech (téglech) spodního badenu. Jsou to sesuvy typu sesuvů podél zakřivených kluzných ploch. Při nich se svah rozčlení v kry, které stupňovitě klesají k patě svahu a při tom zároveň na zakřivené kluzné ploše provádějí rotační pohyb, takže se jejich povrch sklání proti původnímu sklonu svahu. Výška vertikálního poklesu jedotlivých ker dosahuje někdy až několika metrů. Porušení terénu poklesy ker se často šíří do značné vzdálenosti od okraje svahu. Názorný příklad pokleslých ker je možno vidět např. v těžební stěně hliniště cihelny v Králově Poli, kde se těží vápenité jíly spodního badenu, z nichž je zbudováno návrší Černých Polí.

Ke vzniku sesuvů podél zakřivených kluzných ploch došlo v Brně a v jeho blízkém okolí v posledních letech vlivem zemních prací několikrát. Tak např. r. 1980 výkop kanalizační rýhy způsobil sesuv poblíž sídliště Líšeň III. V souvislosti s výstavbou polikliniky v Židenicích vznikl sesuv v prostoru nad konečnou stanicí elektrické dráhy č. 5 a 13. Dále k severu je v tomto území podle J. Cerhy starší sesuv velkých rozměrů[106].

V současné době porušují menší sesuvy typu sesuvů podél zakřivených kluzných ploch na některých místech zářezy dálnice D 1 Brno-Praha a dálničního přiváděče, který se napojuje na dálnici směrem od Nového Lískovce.

V.

ZÁKLADOVÉ PŮDY

Značná pestrost geologického složení území města Brna způsobuje, že se tam vyskytují různé druhy základových půd, tj. těch částí zemské kůry, do nichž se stavbou přenášejí účinky vnějších sil[107]. Podrobné zhodnocení základových půd je úkolem inženýrské geologie a mechaniky hornin a zemin[108]. My zde uvedeme jen některé charakteristiky základových půd, na nichž Brno stojí. Budeme se přitom opírat o poznatky obsažené v díle Q. Záruby a V. Mencla[109], v článku M. Šamalíkové[110] a o některé zkušenosti vlastní.

Horniny brněnského masívu poskytují v poměrně malých hloubkách pod povrchem terénu vcelku dobře a stejnoměrně únosnou základovou půdu, která zejména při menších a lehčích stavbách a na méně sklonitém terénu nestaví inženýry před obtížnější problémy. Pevný skalní podklad se tam vyskytuje v menší hloubce proto, že v oblasti brněnského masívu jsou hluboké eluviální zvětraliny [111], pokrývající matečnou horninu, vyvinuty v omezenější míře než jinde na krystalických horninách Českého masívu. Jisté komplikace působí místy do hloubek sahající zvětralé zóny a dále tektonické rozlámání brněnského masívu, vlivem něhož nastává někdy náhlý přechod z hornin brněnského masívu do neogénních sedimentů. Tak např., jak uvádí prof. V. Mencl, původně plánované umístění hotelu International bylo nutno změnit, protože před jedním nárožím vystupovaly horniny brněnského masívu omezené strmým zlomem, kdežto ostatní část půdorysu budovy spočívala na neogénních slínech. Značnou výhodou stavenišť na horninách brněnského masívu je skutečnost, že podzemní voda, která má charakter podzemní vody puklinové, se vyskytuje až ve větších hloubkách pod povrchem terénu.

Devonská klastika poskytují vcelku dobrou základovou půdu v poměrně malé hloubce pod povrchem stavenišť. Určitou nevýhodou jsou plochy nespojitosti v souvrstvích, které jsou dány jednak vrstevnatostí, jednak puklinami. Tyto plochy nespojitosti rozčleňují horniny v pravidelný systém kvádrové odlučnosti, která umožňuje snadné uvolňování jednotlivých bloků účinkem vody a zejména jejím mrznutím. Toto uvolňování se projevuje hlavně na svazích. Podzemní voda v devonských klastikách má charakter vody puklinové a vyskytuje se zpravidla ve větších hloubkách pod povrchem (kolem 10 m).

Devonské a spodnokarbonské vápence poskytují rovněž dobrou základovou půdu za podmínky, že nejsou zkrasovělé. Proto při projektech zakládání na těchto horninách je třeba důkladně prozkoumat rozsah krasových jevů na staveništi i v jeho okolí.

Břidlice, droby a slepence spodního karbonu poskytují dobré základové půdy s hlinito-kamenitým pokryvem eluviálních zvětralin. Zvýšenou pozornost je třeba věnovat místům, kde jsou spodnokarbonské horniny omezeny mladými zlomy.

Písčité a štěrkovité sedimenty spodního badenu bývají velmi ulehlé a poskytují dobrou základovou půdu pro staveniště, která nejsou umístěna příliš blízko okrajů svahů. Vlivem značné propustnosti klastik se v nich podzemní voda buď vůbec nevyskytuje nebo je vázána na poměrně hluboké polohy.

Jílovité zeminy ottnangu a spodního badenu pomalu konsolidují a proto tlak způsobený stavbou je zpevní jen zvolna, později, než se dokončí stavba. Proto budovy, zejména těžší, sedají delší dobu a velikost sednutí bývá značná. Při nevhodném způsobu provádění zemních prací vznikají v těchto jílových zeminách sesuvy půdy. Jinou nepříjemnou vlastností neogénních jílovitých zemin jsou objemové změny působené jednak promrzáním, jednak vysýcháním. Na osluněných stranách základů budov se tyto jílovité zeminy smršťují více než na zastíněných stranách a proto někdy zdi na osluněné straně mělčeji

založených staveb poklesnou a potrhají se velkými trhlinami a někdy se i vykloní ze svislé pohohy. Poruchy tohoto druhu nastaly např. na některých domech v Židenicích v suchém roce 1947.

Podzemní voda v neogénních jílovitých zeminách bývá vázána jednak na písčité prolástky v jílovitém souvrství, jednak na polohy tzv. potrhaných jílů[112].

Velká část budov města Brna je postavena na spraších. Celkově jsou spraše tzv. prosedavé zeminy. To znamená, že v nich nastávají náhlá a značná sednutí základů budov, a to tehdy, vnikne-li do spraší voda, buď již během provádění stavby nebo později, např. z prasklého vodovodního nebo kanalizačního potrubí. Nebezpečí prosedavosti se však ve spraších mění od místa k místu. Podle zjištění V. Mencla jsou prosedavé spraše v okolí Kraví hory, kde tak byly porušeny některé rodinné domy, kdežto spraše v Černých Polích mají po stránce prosedavosti poměrně příznivé vlastnosti. Největší škody vlivem prosedavosti nastaly podle V. Mencla na Zelném trhu, kde se postupně zřítily dva několikapatrové domy a trhlinami byla porušena budova Moravského muzea. Spraše, mocné více než 20 m, byly provlhčeny vodou unikající z cisterny. J Prokop udává, že prosedavé spraše byly zjištěny též v okolí Stránské skály a v Černovicích[113].

Písčité štěrky říčních teras při dostatečné mocnosti jsou velmi dobré základové půdy. V terasách se však někdy vyskytují stará říční ramena vyplněná humózními jílovitými a jilovito-písčitými sedimenty, které jsou někdy bahnité a proto neúnosné.

Zakládání budov na poříčních nivách se často setkává se značnými obtížemi. Svrchní souvrství říčních náplavů, složené z jemnozrnných, zpravidla soudržných vrstev zemin jílové a jílovito-hlinité povahy, je z hlediska únosnosti velmi nestejnoměrně vyvinuto jak ve vertikálním, tak i v horizontálním směru a často se v něm vyskytují bahnité polohy s organickou příměsí. Místy má svrchní souvrství velkou mocnost. V. Mencl např. udává, že v okolí brněnské teplárny měří jeho mocnost 9 m a M. Šamalíková uvádí z Vídeňské ulice mocnost 12 m.

Spodní štěrkopískové souvrství říčních náplavů má proměnlivou mocnost a obsahuje často vložky jílovitých a bahnitých ploch i zemin s organickou příměsí. Tyto jemnozrnné zeminy mají větší rozlohu, když tvoří výplň starých říčních ramen. Obtíže při zakládání působí i podzemní voda, jejíž kolísavá hladina se zravidla vyskytuje v malé hloubce pod povrchem poříční nivy a bývá pod hydrostatickým tlakem. Také chemické složení podzemní vody bývá ze stavebního hlediska často nepříznivé obsahem agresívního (útočného) kysličníku uhličitého a zvýšenou koncentrací síranů. Základové konstrukce pak musí být před rušivými účinky těchto vod chráněny často nákladnými opatřeními.

VI.

ZEMĚTŘESNÁ ČINNOST

Zemětřesení jsou přirozené krátkodobé otřesy pevné země, které mají původ v zemském nitru a šíří se uvnitř Země a na jejím povrchu. Vznikají tehdy, když energie napětí v Zemi se náhle uvolní. Místo vzniku otřesů leží pod zemským povrchem. Nazývá se zemětřesné ohnisko neboli hypocentrum. Hloubka polohy ohniska bývá zpravidla několik málo desítek kilometrů, ale může dosáhnout i několika set kilometrů. Místo, které leží na zemském povrchu přímo nad hypocentrem je epicentrum. V epicentrální oblasti jsou účinky zemětřesení nejsilnější. Kolem epicentra se zpravidla rozkládá tzv. otřásaná oblast, která sahá tak daleko, až kde ještě zemětřesení může být člověkem pocítěno. Seismická energie uvolněná v hypocentru se šíří zemským tělesem a po jeho povrchu v podobě vlnění.

Pohyb půdy při zemětřesení se nejsilněji pociťuje v oblasti kolem epicentra. Při pohybu zde převládá vertikální složka, což se projevuje v nárazech působících zdola. Tyto pohyby se nazývají sukkusorní. Dále od epicentra ubývá intenzity vertikální složky. Čím dále od epicentra, tím více nabývají povrchové pohyby charakteru vln s převládající složkou vodorovnou. Tyto pohyby se nazývají vlnivé neboli undulatorní.

Podle příčin otřesů se rozeznávají zemětřesení řítivá, sopečná a tektonická. Řítivá zemětřesení jsou poměrně vzácná, slabá a jejich projev je omezen na velmi malou plochu. Vznikají náhlým provalením stropů podzemních dutin. Vyskytují se hlavně v krasových územích s četnými jeskyněmi. Východisko otřesů leží nehluboko pod zemským povrchem. Podobné jevy se vyskytují i v poddolovaných oblastech.

Sopečná zemětřesení jsou průvodním zjevem výbuchů sopek. Hypocentrum leží v sopečném sopouchu a epicentrum se zpravidla shoduje s polohou sopečného jícnu. Sopečná zemětřesení vznikají pravděpodobně nárazy vystupujícího magmatu a tlaky uvolňujících se sopečných plynů. Zpravidla předcházejí sopečným výbuchům. Území postižené otřesy nebývá velké a účinky nebývají zhoubné.

Tektonická neboli dislokační zemětřesení jsou projevem horotvorných sil. Vznikají, když části zemské kůry jsou namáhány tlaky nad mez své pevnosti. Pak se zemská kůra láme tektonickými zlomy, na nichž zpravidla nastává náhlý posun ker zemské kůry, který se projevuje i na zemském povrchu. Tektonická zemětřesení bývají ze všech tří druhů zemětřesení nejsilnější a jejich účinek bývá často zhoubný. Asi 90 % všech zemětřesení, která se na Zemi vyskytují, jsou zemětřesení tektonická[114].

Ačkoliv území města Brna leží v oblasti silně tektonicky porušené, a to i tzv. mladou tektonikou, a v těsné blízkosti Karpat, intenzita dosud

pozorovaných zemětřesení tu nedosáhla hodnot, které se vyskytly v jiných částech Českého masívu, tím méně pak hodnot intenzity dosažené v Karpatech.

V oblasti Českého masívu v Čechách a na Moravě se až dosud vyskytla zemětřesení s největší ověřenou intenzitou 7° mezinárodní makroseismické stupnice Mercalli-Cancani-Siebergovy (M.C.S.), založené na účincích zemětřesení na člověka, stavby a přírodu, kdežto v karpatské části republiky vznikla i zemětřesení s intenzitou 9° M.C.S. Sedmý stupeň stupnice M.C.S. znamená velmi silné zemětřesení, způsobující poškození většiny budov trhlinami ve zdech, uvolnění tašek na střechách, kácení nábytku. Devátý stupeň je pustošivé zemětřesení, jímž se normální domy poškozují tak, že jsou neobyvatelné a nebo se i zčásti zřítí. Celkové množství seismické energie uvolněné na Slovensku v posledních 300-400 letech je více než desetkrát větší než v Českém masívu[115].

Brno leží v oblasti, kde maximální intenzita až dosud pozorovaných zemětřesení dosáhla 5° M.C.S. Tento stupeň je charakterizován jako dosti silné zemětřesení, které způsobuje v budovách i venku úlek a probuzení osob. Zařízení bytu kolísá, zavěšené předměty se rozkývají, obrazy se posunují, vratké předměty se někdy převrhnou, voda vyšplíchne z nádob.

Silnější zemětřesení než v Brně, zemětřesení, která dosáhla intenzity 6-7° M.C.S. byla v Čechách a na Moravě pozorována v západních Čechách v okolí Chebu, v okolí Přimdy, v okolí Liberce, Trutnova a Náchoda, v Nízkém Jeseníku, u Krnova a Opavy. Jsou tedy tato silnější zemětřesení vesměs vázána na okrajové části Českého masívu, podobně jako v celku souvislá oblast s maximální intenzitou zemětřesení 5° M.C.S. Naproti tomu ve vnitřnějších částech Českého masívu se vyskytují většinou slabá zemětřesení, s intenzitou 4° M.C.S. a méně. Výjimky ve vnitřnějších částech Českého masívu činí některé malé izolované prostory s maximální intenzitou zemětřesení 5° M.C.S., např. v okolí Prahy, Plzně, Příbrami aj.

Šestý stupeň M.C.S. znamená silné zemětřesení, kdy většina lidí s úlekem opouští budovy. Předměty se posunují, padají z polic, menší zvony se rozezvučí, praská a opadává omítka. Při čtvrtém stupni jsou jen mírné otřesy, podobné otřesům způsobeným jízdou těžkého vozidla v blízkosti. Nábytek praská, nádobí chřestí, lehce zavěšené předměty se rozkývají.

Pravděpodobnost vzniku silných zemětřesení v České republice nelze spolehlivě určit. Podle názoru geofyziků lze pouze konstatovat, že za 100 let vznikne v Čechách a na Moravě průměrně jedno zemětřesení s intenzitou 7° M.C.S. v ohnisku zemětřesení a 5 až 6 zemětřesení s intenzitou 6° v ohnisku. V celých Západních Karpatech pak jedno zemětřesení s intenzitou 9° v ohnisku a 2 až 3 zemětřesení s intenzitou 8° v ohnisku. Osmý stupeň M.C.S. znamená bořivé zemětřesení způsobující vážné poškození budov. Vznikají trhliny značných rozměrů, vypadává cihlová výplň, zdi se boří, většina komínů se zřítí. Vznikají i trhliny v půdě a sesuvy půdy.

Až dosud pozorovaná zemětřesení v Brně byla způsobena šířením zemětřesných vln z epicenter ležících daleko od města, zejména v alpské oblasti.

VII.

PODNEBÍ

Hlavní činitelé určující podnebí na území města Brna

Podnebí neboli klima je dlouhodobý režim (průběh) atmosférických dějů, neboli dlouhodobý řežim počasí, kterým se vyznačuje dané místo nebo území. Počasí je stav atmosféry (ovzduší), který v určitém kratším nebo delším časovém úseku existuje při zemském povrchu a ve vyšších vrstvách atmosféry (zpravidla ve vrstvě atmosféry, v níž se uskutečňuje letecká doprava). Stav atmosféry je charakterizován tzv. meteorologickými prvky, jako teplotou vzduchu, atmosférickými srážkami, větrem aj. V atmosféře probíhají různé fyzikální děje, které její stav nepřetržitě mění[116].

Podnebí určitého území nebo místa se utváří vlivem různých činitelů a dějů. Jsou to geografické poměry (poloha území nebo místa po stránce zeměpisné šířky a délky, nadmořská výška, geomorfologický ráz území), přijímání tepla ze slunečního záření, ztráta tepla vyzařováním a poměrně stálé proudění vzduchu z blízkých i dalekých oblastí, neboli cirkulace ovzduší. Hlavní příčinou vzniku vzdušných proudů jsou v podstatě rozdíly v teplotě mezi horkými a chladnějšími zemskými pásy a mezi různě ohřátými plochami moří a sousedních pevnin. V procesu tzv. všeobecné cirkulace ovzduší, tj. v souhrnu vzdušných proudění velkých rozměrů, která zasahují rozsáhlé části pevnin a oceánů, dochází k přemísťování vzduchových hmot.

Vzduchové hmoty jsou meteorologicky svérázné části, ve které se rozčleňuje vzduch v troposféře[117]. Vzduchové hmoty mají velké rozměry, takže pokrývají prostory o rozloze několika tisíc kilometrů. Každá vzduchová hmota se vyznačuje určitými typickými vlastnostmi, jako teplotou vzduchu a intervalem teploty při zemském povrchu a ve výšce, vlhkostí, obsahem prachu, dohledností aj. Tyto vlastnosti získávají vzduchové hmoty nad oblastmi, kde se zformovaly jako celek a kde delší dobu setrvávaly. Jsou to vlastnosti charakteristické pro danou oblast a danou roční dobu. Oblasti, nad nimiž vzduchové hmoty vznikly, se nazývají ohniska vzniku.

Vzduchové hmoty se ze svých ohnisek vzniku přemísťují na velké vzdálenosti a přinášejí vzdáleným oblastem základní vlastnosti počasí, které bylo v těchto ohniscích. Termín základní vlastnosti tu používáme proto, poněvadž při přesunu do jiných zeměpisných oblastí se vlastnosti vzduchových hmot získané v ohniscích, především teplota, postupně mění, a to vlivem zemského povrchu. Tak např. teplá vzduchová hmota pronikající nad chladnější povrch se od něho, hlavně ve spodních vrstvách, ochlazuje, studená vzduchová hmota proudící na teplejší povrch se od něho ohřívá. Tyto postupné změny vlastností vzduchové hmoty s nazývají transformace. Transformace však nemění vzduchovou hmotu do té míry, aby ztratila svůj základní charakteristický ráz, který má velký vliv na vývoj počasí v oblasti, kam vzduchová hmota pronikla.

Tam, kde se setkávají dvě vzduchové hmoty různého původu, se mezi nimi vytváří tzv. frontální plocha, jejíž průsečík se zemským povrchem se nazývá fronta. Těchto povětrnostních front je několik druhů a jsou velmi důležité pro procesy v ovzduší. Ze dvou vzduchových hmot, které se vzájemně dotýkají, bývá zpravidla jedna teplejší než druhá. Teplý a tedy lehčí vzduch stoupá nad studenou vzduchovou hmotu, jejíž těžší vzduch má snahu se rozšiřovat při zemském povrchu. Frontální plocha svírá se zemským povrchem velmi malý úhel a proto frontální rozmezí dvou vzduchových hmot tvoří v prostoru šikmou plochu.

Při postupu vzduchových hmot se vyskytují dva základní případy. Když studený vzduch proniká jako klín pod teplý vzduch a vytlačuje jej do výšky, pak průsečík frontální plochy se zemským povrchem se nazývá studená fronta. Termín teplá fronta se používá tehdy, když teplý vzduch vystupuje pomalu nad klínem studeného vzduchu a postupně jej odsunuje ve směru svého proudění.

Rychle postupující studená fronta je spojena s vertikálně silně vyvinutou kupovitou, bouřkovou oblačností. Poblíž fronty se vyskytují silné nárazy větru, atmosférické srážky padají v podobě prudkých přeháněk, které mají jen krátké trvání a pásmo srážek je poměrně úzké. Přechod studené fronty způsobuje na daném místě výměnu teplého vzduchu za studený, pokles teploty a náhlé změny dalších meteorologických prvků. Teplá fronta je spojena s rozsáhlou oblačností, která proniká před postupující frontou. Těsně před frontou postupuje pásmo trvalých, rovnoměrných atmosférických srážek. Šířka celého pásma oblačnosti dosahuje až 900 km, šířka pásma srážek kolem 300 km, při sněžení až 400 km.

Vývoj počasí v České republice a tedy i na území města Brna určují následující typy vzduchových hmot:

Kontinentální arktický vzduch, který vzniká nad ledem Arktidy a proniká nad evropskou pevninu od severovýchodu. Je to nejstudenější vzduchová hmota, která někdy pronikne i do našich zemí. Tato vzduchová hmota se označuje jako kontinentální (pevninská), ač vzniká nad polárními moři, a to proto, že moře pokryté ledem a sněhem působí na utváření vzduchových hmot tak jako pevnina pokrytá sněhem. Arktický kontinentální vzduch se vyznačuje velkou průzračností pro svou čistotu a nepatrný obsah par.

Další typ je mořská arktická vzduchová hmota, která vzniká v prostoru mezi Grónskem a Špicberky a proniká na evropskou pevninu od severozápadu. Na velké části své dráhy postupuje nad otevřeným oceánem ohřátým Golfským proudem. Proto mořský arktický vzduch se ve spodních vrstvách silně ohřívá a získává poměrně značný obsah vodních par. V přechodných ročních obdobích, zejména na jaře, vznikají v této vzduchové hmotě intenzivní vzestupné pohyby, které často vyvolávají přeháňky.

Třetí kategorie vzduchových hmot je tzv. polární vzduch. Toto označení se používá pro vzduch mírných zeměpisných šířek. Rozlišuje se polární vzduch kontinentální a polární vzduch mořský.

Kontinentální polární vzduchová hmota je charakteristická pro celé evropské vnitrozemí, zejména však pro území bývalého SSSR. V zimě se vytvářejí vlastnosti této vzduchové hmoty nad územím většinou pokrytým sněhem. Proto jsou zejména ve spodních vrstvách vzduchu nízké teploty. Někdy v této vzduchové hmotě vzniká vrstevnatá oblačnost a mlhy, nejčastěji se však obloha vyjasňuje a mrazy dále zesilují vyzařováním. V létě se kontinentální polární vzduch značně ohřívá a během dne se v něm vyvíjejí intenzivní výstupné pohyby s kupovitou nebo i bouřkovou oblačností. V noci se obloha zpravidla opět vyjasňuje.

Mořské polární vzduchové hmoty se dostávají na evropskou pevninu z mírných šířek Atlantského oceánu. Nad pevninou se postupně mění v kontinentální polární vzduch. V zimě je mořský polární vzduch zpravidla teplou vzduchovou hmotou, kdežto v létě do našich zemí přináší ochlazení. Otepleníím od zemského povrchu v něm vznikají výstupné pohyby a tvoří se kupovitá a bouřková oblačnost. Ve dne se často vyskytují lijáky s bouřkami, v noci se obloha často vyjasňuje.

Jinou kategorií vzduchových hmot jsou tropické vzduchové hmoty, které se rovněž vyskytují ve dvou typech. Jeden typ je kontinentální tropický vzduch, který má ohniska vzniku v jižních oblastech bývalého SSSR, v Malé Asii a v jihovýchodní části středoevropského vnitrozemí. V zimním období k nám tyto vzduchové hmoty nepronikají. V létě je jejich příchod provázen velkým vedrem, kdy teploty v mimořádných případech dosahují v nížinách 38 až 39 °C. Dohlednost je často značně zhoršena velkým obsahem prachu.

Druhý typ je mořský tropický vzduch, který proniká na evropskou pevninu ze subtropických šířek Atlantického oceánu nebo ze Středomoří. V našich zemích způsobuje v zimě poměrně vysoké teploty, přesahující i 10 °C. Počasí je přitom obyčejně zamračené a často větrné. V létě k nám vnikají mořské tropické vzduchové hmoty méně často. Jejich postup nad vnitrozemím, kde se dále prohřívají, bývá spojen s kupovitou a bouřkovou oblačností. Teploty někdy dosahují 35 °C.

Přesuny vzduchových hmot souvisejí se vznikem základních typů barických útvarů, ve které se nepřetržitě rozčleňuje barické pole atmosféry[118], tj. se vznikem oblastí nízkého tlaku vzduchu a oblastí vysokého tlaku vzduchu. Oblast nízkého tlaku vzduchu se nazývá cyklóna, deprese nebo tlaková níže, oblast vysokého tlaku se nazývá anticyklóna nebo tlaková výše. Celá atmosféra se skládá z oblastí vyššího a nižšího tlaku vzduchu, jejichž prostorové rozložení se neustále mění.

Přesuny vzduchových hmot se dějí velmi nepravidelně. Proto je v České republice i jinde v Evropě počasí velmi proměnlivé i během jednoho dne a ráz počasí bývá různý i ve stejných ročních obdobích. Tak např., jak uvádí prof. Končeк v citovaném díle, v únoru r. 1929 byly v Československu teploty o více než 10 °C pod hodnotou dlouholetého průměru (tj. pod normální hodnotou) a byly obdobné poměrům obvyklým v centrální části evropského území bývalého SSSR. Naproti tomu v únoru r. 1925 byly teploty u nás až asi o 5 °C nad dlouholetým průměrem a odpovídaly normálním poměrům ve střední Itálii.

Při tak velké proměnlivosti počasí je třeba k poznání celkového rázu podnebí mít dlouholetá pozorování, aby se mohlo zjistit, v jakém rozpětí daný meteorologický prvek může kolísat a aby se mohly vypočítat průměrné neboli normální hodnoty. Zpravidla se za postačující považuje pozorovací období dlouhé 30 až 50 let. Pro poznání režimu některých meteorologických prvků, jako např. větru, oblačnosti postačí i kratší pozorovací období (10-25 roků).

Základní rysy podnebí určitého území, podmíněné střídáním vzduchových hmot, jsou modifikovány geografickými poměry tohoto území. Proto se území většího rozsahu člení na klimatické oblasti svérázného charakteru podnebí.

Členění Československa na klimatické oblasti vypracoval v r. 1956 kolektiv meteorologů pod vedením prof. M. Končeka[119]. Podkladem pro členění byly jednak teplotní poměry, jednak tzv. index zavlažení, navržený prof. M. Končekem. Podle teplotních poměrů byly na území Československa vymezeny tři hlavní oblasti, teplá (A), mírně teplá (B) a chladná (C). Index zavlažení umožnil vymezit v rámci hlavních oblastí menší podoblasti, v nichž při podobných teplotních poměrech je různá vláhová bilance[120]. Podoblasti pak byly rozděleny na ještě menší územní části, zvané okrsky. Podkladem pro vymezení okrsků byly další klimatické prvky, nebo tvar terénu.

Mapy klimatických oblastí jsou obsaženy jednak v Atlase podnebí Československé republiky[121], jednak v Atlase Československé socialistické republiky[122].

Brno leží v okrsku A_3 teplé oblasti A.

Teplá oblast jako celek je charakterizována průměrným počtem 50 a více letních dní, tj. dní s maximální teplotou vzduchu 25° C a vyšší, popřípadě začátkem žní ozimého žita do 15. července. Zahrnuje klimatické prvky, které jsou následkem dobrého prohřívání krajiny. Příznivé teplotní poměry této oblasti se projevují právě nejvíce velkým počtem letních dní a poměrně časnými žněmi. Teplá oblast se dělí podle dalších kritérií na tři podoblasti, suchou, mírně suchou a mírně vlhkou, a každá podoblast se dělí na dva okrsky. Okrsek A3 je částí mírně suché podoblasti a vyznačuje se tím, že je teplý, mírně suchý, s mírnou zimou, s průměrnou teplotou vzduchu v lednu nad -3 °C.[123]

Podrobné informace o podnebí na území města Brna získáváme z dlouhodobých pozorování jednotlivých meteorologických prvků, z nichž pro klimatický ráz oblastí mají zvláštní význam atmosférické srážky a teplota vzduchu. Základní charakteristiku podnebí podávají průměrné měsíční a roční hodnoty meteorologických prvků doplněné krajními odchylkami od dlouhodobého normálu, které vyjadřují rozmezí proměnlivosti daného meteorologického prvku.

Velmi členitý reliéf zemského povrchu na území města Brna má vliv i na místní rozdíly v klimatických poměrech města, zejména pokud jde o atmosférické srážky a teplotu vzduchu. Proto, ačkoliv meteorologická pozorování v Brně mají dlouhou historii se začátky již v devadesátých letech 18. století, se snaho o podrobné vylíčení klimatických poměrů města namnoze setkává s velkými obtížemi. Tyto obtíže spočívají v tom, že na území města ani v dřívějších dobách nebylo, ani v současnosti neexistuje, tolik meteorologických stanic a tak vybavených, aby mohly rozdíly meteorologických prvků v různých částech města zaznamenat.

Poměrně nejvíce meteorologických stanic měřilo atmosférické srážky. Ale také v počtu těchto stanic nastávaly změny, které v posledních desítiletích dokonce vedly k velmi podstatnému zmenšení jejich počtu.[124] Tak např. před reorganizací sítě meteorologických stanic v roce 1961 se srážky v Brně měřily na 13 stanicích, po reorganizaci byly v síti Hydrometeorologického ústavu ponechány pouze dvě klimatologické stanice[125] (Tuřany, Květná, která však byla r. 1971 zrušena a nahrazena stanicí Kraví hora) a tři srážkoměrné stanice (Husovice, Pisárky, Bystrc-Kníničky). Stanice, která je v rozhlasových a televizních zprávách o počasí označována názvem Brno, je stanice Brno-Tuřany (letiště).

Atmosférické srážky

O atmosférických srážkách na území města Brna jsme přes uvedené změny v počtu a v rozmístění srážkoměrných stanic poměrně dobře zpraveni, a to zásluhou R. Brázdila, který statisticky zpracoval výsledky měření atmosférických srážek v období 1931-1960[126]. Toto období zvolil předně proto, že z něho bylo možno získat poměrně nejúplnější pozorovací řady z největšího počtu stanic umístěných na území města Brna, a za druhé proto, že období let 1931-1960 bylo doporučeno Světovou meteorologickou organizací při Organizaci spojených národů jako tzv. normální období. Do svého zpracování pojal R. Brázdil následující stanice, jejichž řady měsíčních a ročních úhrnů srážek lze (i když v některých případech po doplnění) považovat za homogenní:

1. Řečkovice, v zahradě ZDŠ Hapalova ul., 294 m n. m. Stanice byla zrušena koncem r. 1961.
2. Husovice, v zahradě Vodojemu, Soběšická ul. 149, 276 m n. m.
3. Tuřany, letiště, 238 m n. m.
4. Bohunice, v zahradě Střední zemědělsko-technické školy, Lány 34, 232 m n. m. Stanice byla zrušena koncem r. 1961.
5. Královo Pole, v zahradě ústavu sociální péče pro tělesně postiženou mládež, Kociánka 2, 231 m n. m. Stanice byla zrušena v červnu 1962.
6. Květná, v zahradě Ústředního kontrolního a zkušebního ústavu zemědělského, Hroznová 2, 223 m n. m. Stanice zrušena koncem r. 1971.
7. Komín, v zahradě ZDŠ, Kristenova, 223 m n. m. Stanice byla zrušena koncem r. 1961.
8. Pisárky, v prostoru městské vodárny, 204 m n. m.
9. Komárov, v zahradě Technické a zahradní správy města Brna, 200 m n. m.

Z výčtu těchto stanic, které jsme seřadili v pořadí od nejvýše položené k nejnižší, je patrné, že zachycují výškové rozpětí 94 m. I když z jejich pozorovacích řad nelze získat údaje platné pro nejvyšší polohy území města Brna, přece jen netoliko pro svou různou výškovou polohu, ale též pro své umístění v geomorfologicky rozličných částech brněnského území tyto stanice poskytují velmi cenný materiál pro posouzení základních rysů srážkových poměrů

Tabulka 1

Průměrný úhrn srážek (mm) 1931-1960

Stanice	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Rok
Řečkovice	30	28	25	34	56	78	82	68	38	44	41	34	558
Husovice	25	23	22	29	49	68	74	66	35	38	36	29	494
Tuřany	(26)	(23)	(20)	(31)	(55)	(80)	(74)	(67)	(36)	(41)	(39)	(29)	(521)
Bohunice	27	27	23	31	51	70	72	63	36	41	38	31	510
Kr. Pole	26	25	21	29	48	70	76	63	36	37	35	32	498
Květná	30	29	26	36	54	75	81	70	39	43	40	35	558
Komín	31	29	24	33	50	75	76	65	36	41	40	36	536
Pisárky	27	26	25	35	52	71	79	67	36	42	39	32	531
Komárov	25	24	23	30	49	70	76	65	36	39	36	30	503

na území města. Přehled rozdílů srážkových poměrů v okolí těchto stanic získáme nejlépe z tabulky 1 podávající průměrné měsíční a roční úhrny srážek v milimetrech z období 1931-1960.

Hodnoty u stanice Tuřany jsou uvedeny v závorkách, protože to jsou hodnoty získané tzv. redukcí z 24leté pozorovací řady na třicetiletí 1931-1960.

Připomínáme, že jednomu milimetru výšky srážek odpovídá objem spadlé vody rovnající se jednomu litru na jeden čtvereční metr.

Z tabulky 1 je zřejmé, že rozdíly v množství srážek spadlých v částech Brna representovaných uvedenými stanicemi nejsou veliké. Největší rozdíl v průměrném ročním úhrnu činil v období 1931-1960 64 mm, tj. 64 litrů na jeden čtvereční metr. V rozmístění nejvyšších a nejnižších průměrných ročních úhrnů se neprojevuje vliv nadmořské výšky. Tak např. nejvyšší roční průměrný úhrn 558 mm se vyskytl na stanici Řečkovice stejně jako na stanici Květná ležící o 71 m níže, a nejnižší průměrný roční úhrn 494 mm byl zjištěn na stanici Husovice a nikoliv v Komárově, který jako nejníže umístěná stanice brněnského území leží v poloze o 76 m nižší než stanice Husovice. Rozdíly v množství srážek spadlých v místech jednotlivých stanic jsou zřejmě způsobeny odlišností jejich expozice a topografických poměrů.

Žádná z meteorologických stanic použitelných pro období 1931-1960 neleží ve střední části města a proto nevíme, zdali se v centru města nejeví nějaké rozdíly v množství srážek proti okrajovým čtvrtím. Podle názoru R. Brázdila je možno se domnívat, že střední část města je zavlažovanější než jih, východ a severovýchod městského území.

V ročním chodu připadá nejvíce srážek na červenec, kdy je tzv. hlavní srážkové maximum neboli maximum 1. řádu. Nejméně srážek spadne v průměru v březnu. Od března po červenec je každý další měsíc v průměru vlhčí než předcházející. Počínaje srpnem nastává pokles srážkové činnosti s mírným opětným vzestupem v říjnu, kdy se dostavuje tzv. podružné maximum neboli maximum 2 řádu. Potom následuje v každém dalším měsíci pokles průměrného úhrnu srážek až do března.

Roční průměrný chod atmosférických srážek s hlavním maximem v červenci je příznačný pro kontinentální ráz podnebí. Podzimní podružné srážkové maximum je výsledkem vlivů středomořské oblasti na brněnské podnebí.

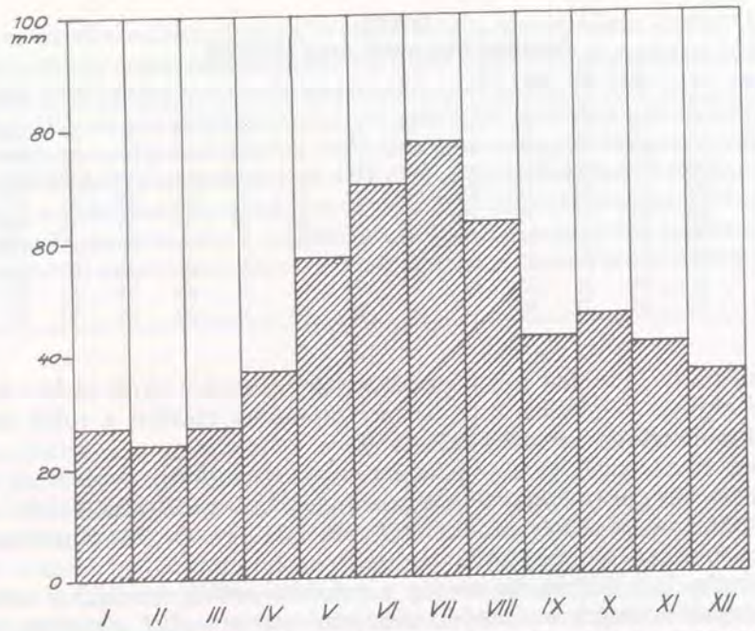

Roční chod atmosférických srážek ve stanici Brno-Pisárky. Podle průměrů z období 1901-1950.

Úhrny srážek skutečně spadlých v jednotlivých měsících a rocích zkoumaného pozorovacího období se ověšm mohou v souvislosti s vývojem povětrnostní situace v tom kterém roce značně odchylovat od dlouholetého průměru. Představu o tom nám poskytnou nejvyšší a nejnižší měsíční a roční srážkové úhrny naměřené v uvažovaném pozorovacím období ve stanici Pisárky, které jsou uvedeny v tabulkách 2 a 3.

Tabulka 2
Nejvyšší úhrn srážek (mm) a rok jeho výskytu
Stanice Pisárky 1931-1960

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Rok
75 1948	57 1947 1948	71 1941	73 1956	125 1939	133 1958	166 1954	173 1934	121 1937	130 1944	104 1949	87 1959	694 1937

Tabulka 3
Nejnižší úhrn srážek (mm) a rok jeho výskytu
Stanice Pisárky 1931-1960

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Rok
12 1959	4 1959	3 1953	4 1946	9 1937	15 1938	9 1934	22 1953	0 1959	0 1951	8 1953	9 1953	334 1947

Představu o nejvyšších denních úhrnech srážek nám podá tabulka 4.

Tabulka 4
Nejvyšší denní úhrny srážek (mm)
Stanice Pisárky 1931-1960

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
15,5	22,1	32,2	29,1	36,3	64,8	42,7	90,3	41,7	40,7	26,1	30,3

Datum absolutního maxima 1. VIII. 1934.

Porovnání tabulky 4 s tabulkou 1 ukazuje, že skutečné odchylky od průměrných úhrnů srážek mohou být v mimořádných případech tak veliké, že během jednoho dne může spadnout i takové množství srážek, které značně převyšuje normální měsíční hodnotu.

V den absolutního maxima srážek na území města Brna dne 1. srpna 1934 byly v některých dalších stanicích naměřeny ještě vyšší úhrny než v Pisárkách, nejvíce vůbec v Bohunicích (100 mm), pak na letišti v Černovicích 98,5 mm, v Husovicích 96,2 mm a v Komárově 96,0 mm. Toto velké množství vody spadlo během 5 hodin. Vývoj povětrnostní situace v té době popisuje R. Brázdil v publikaci citované v ponámce 126 takto: „Pršet začalo toho dne po 14. hodině, kdy se k Brnu od severozápadu přiblížila bouře, která přešla severozápadní částí města k jihu, pak se začala vracet a k ní se připojily další bouřky od východu a severovýchodu, takže od 15 hodin řádilo nad Brnem několik bouřek téměř do 20 hodin. Přitom dvakrát během této doby se spustil prudký liják trvající vždy něco přes půl hodiny, při němž např. ulice Česká a Veselá vypadaly jako koryta řek. Ještě po 20. hodině stála místy v ulicích voda až po kolena. Byly zatopeny mnohé přízemní a sklepní byty, skladiště a provozovny. V níže položených částech města se podle tehdejších novin brodili chvílemi lidé ve staveních a na dvorech vodou, která jim sahala až po krk“.

Ne vždy jsou však vysoké denní úhrny srážek výsledkem nadměrné intenzity poměrně krátce trvajících dešťů. Jinou příčinou bývají nepřetržité značně vydatné deště.

Z tabulek 1 až 4 plyne, že hlavní srážková činnost se na území Brna soustřeďuje do letních období, tedy podobně, jak tomu je jinde v České republice.

Pro poznání dalších charakteristik srážkových poměrů je důležitý též průměrný počet dní se srážkami a průměrný počet dní se sněžením. Pro poznání těchto a dalších charakteristik podnebí na území města Brna nemáme k dispozici tak úplné údaje jako pro srážky. Záznamy o výsledcích měření meteorologických prvků a jevů, které byly publikovány[127], se týkají jen některých stanic a pocházejí z různých a různě dlouhých pozorovacích období. Toto omezení se týká i dalších jevů souvisejících se srážkovými poměry, jako je průměrný počet dnů se srážkami, údaje o sněžení aj.

Průměrný měsíční a roční počet dní se srážkami udává tabulka 5.

Tabulka 5
Průměrný počet dní se srážkami 0,1 mm nebo více
Brno-Pisárky, 1901-1950

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Rok
12,2	10,9	10,2	11,7	12,6	12,7	12,8	12,0	10,0	12,2	13,0	14,5	144,8

Tabulka 6
Průměrný počet dní se sněžením
Brno-Pisárky, 1920/21-1949/50

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Rok
9,3	8,0	3,9	1,2	0,2	-	-	-	-	0,5	2,9	8,4	34,4

Dnem se sněžením se rozumí takový den, v němž se vyskytovalo sněžení, ať již samostatné nebo v jakékoliv kombinaci s jiným druhem srážek. Vydatnost srážek musela však dosáhnout aspoň 0,1 mm vody.

Se sněžením souvisí sněhová pokrývka. Dnem se sněhovou pokrývkou se rozumí takový den, kdy při ranním termínovém pozorování (v 7 hodin) ležela v bezprostředním okolí pozorovací stanice aspoň 1 cm vysoká souvislá vrstva sněhové pokrývky. Průměrný roční počet dnů se sněhovou pokrývkou podle pozorování ve stanici Brno-Pisárky v období 1920/21 až 1949/1950 činí 46,5. Největší průměrný počet dnů se sněhovou pokrývkou připadá na leden (18,2), nejmenší na říjen (0,1). Ale ještě i v dubnu činí průměrný počet 0,3 dnů. Absolutní maximum výšky sněhové pokrývky bylo v uvedeném období zjištěno dne 8. února 1931, a to 36 cm.

Průměrné datum prvního dne se sněžením připadá ve stanici Brno-Pisárky podle pozorování z uvedeného období na 14. listopad, průměrné datum posledního dne na 8. duben. Ale v roce 1925 první sníh padal již 15. října a v roce 1927 poslední den se sněžením byl 14. květen.

Průměrné datum prvního dne se sněhovou pokrývkou připadá podle pozorování ve stanici Brno-Pisárky na 28. listopadu, průměrné datum posledního dne na 12. března. V roce 1940 však sněhová pokrývka ležela již 27. října a v roce 1938 ještě dne 10. dubna. Průměrné trvání sněhové pokrývky činí 104 dny.

Poněvadž území města Brna je výškově značně členité a protože s výškou ubývá teploty vzduchu, je třeba počítat s tím, že ve vyšších polohách městského území se sněhové poměry poněkud odchylují od hodnot zjištěných ve stanici Brno-Pisárky, která je umístěna poměrně nízko. Z jiných meteorologických stanic v Brně údaje o sněhových poměrech nebyly publikovány. Nepříznivý vliv zejména na trvání sněhové pokrývky má také městská zástavba, která vytvoří zvláštní městské mikroklima, o němž pojednáme později.

S atmosférickými srážkami souvisejí bouřky. Podle údajů stanice Brno-Pisárky publikovaných z poměrně krátkého pozorovacího období 1946-1955 průměrný počet dní s bouřkou v roce činí 20,5. Největší průměrný počet dní, 5,9, připadá na červenec, nejmenší na leden a říjen (0,1). V únoru, březnu, listopadu a prosinci bouřky nebyly zaznamenány.

Roční chod oblačnosti podle průměrů z období 1901-1950 (v desetinách pokrytí oblohy). Stanice Brno-Květná, podle průměrů z období 1926-1950.

K tomu je třeba poznamenat, že údaje o bouřkách jsou značně nehomogenní, poněvadž pozorování bouřek není vázáno na pozorovací termíny a tak dobrovolní pozorovatelé často mimotermínové zjevy nezaznamenávají. Dále je třeba mít na paměti, že do pozorovacího materiálu se zaznamenávají jak bouřky blízké, kdy se zjev vyskytuje v okruhu 3 km, tak i bouřky vzdálené, kdy na stanici bylo slyšet jen hřmění.

Významnou složkou klimatických poměrů je oblačnost. Průměrné měsíční a roční hodnoty oblačnosti a dalších jevů, které k oblačnosti mají těsný vztah, jsou uvedeny v následujících tabulkách. Pozorovací údaje pocházejí ze stanice Brno-Květná, ležící ve výši 223 m n. m. a z období 1926-1950.

Tabulka 7
Průměrná oblačnost (v desetinách pokrytí oblohy)

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Rok
7,2	6,6	5,4	5,4	5,1	5,0	4,9	4,7	4,5	5,8	7,7	7,6	5,8

Tabulka 8
Průměrný počet jasných dnů

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Rok
3,1	3,5	5,6	4,9	5,2	5,2	5,3	6,7	8,3	4,7	1,6	2,1	56,2

Tabulka 9
Průměrný počet zamračených dnů

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Rok
16,0	11,7	8,1	6,9	5,9	4,6	3,6	4,3	4,7	9,4	16,7	17,7	109,6

Tabulka 10
Průměrný počet dnů s mlhou

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Rok
2,4	2,0	1,7	0,5	0,1	0,3	0,2	0,1	1,6	4,4	5,5	5,2	24,0

Za jasný den se považuje den, v němž denní průměr oblačnosti je menší než 2 desetiny. Zamračený den je takový, kdy denní průměr oblačnosti je větší než 8 desetin pokrytí oblohy. Za den s mlhou se považuje den s dohledností menší než 1 km.

V těsné souvislosti s oblačností je trvání slunečního svitu, které dále závisí na délce dne, určované zeměpisnou šířkou a ročním obdobím. Trvání slunečního svitu je časový úsek, během něhož sluneční paprsky přímo dosahují na dané místo. Udává se jednak v hodinách, jednak v procentech efektivně možné doby svitu, tj. délky dne. To je pak relativní trvání slunečního svitu. Z hodnot relativního trvání slunečního svitu je názorně patrné, do jaké míry je trvání slunečního svitu zkracováno oblačností. Absolutní i relativní průměrné hodnoty slunečního svitu podle pozorování stanice Brno-Květná v období 1926-1950 obsahuje tabulka 11 a tabulka 12.

Tabulka 11
Průměrné trvání slunečního svitu (hodiny)

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Rok
49	77	140	175	233	252	264	237	183	114	46	36	1806

Tabulka 12
Průměrné relativní trvání slunečního svitu (%)

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Rok
20	29	40	45	51	54	56	56	51	36	18	16	43

V těsném vztahu k oblačnosti a atmosférickým srážkám je vlhkost vzduchu, tj. obsah vodních par ve vzduchu. Za základní charakteristiky vlhkosti vzduchu se považují relativní (poměrná) vlhkost a napětí (tlak) par.

Napětí vodních par je úměrné jejich hustotě a absolutní teplotě. Napětí vodních par v stavu nasycení se nazývá napětí nasycení. Je to maximální napětí vodních par možné při dané teplotě vzduchu. Stav nasycení se obvykle dostavuje při poklesu teploty. Když byl stav nasycení dosažen, pak při dalším poklesu teploty část vodních par se stává přebytečnou a kondensuje se, tj. přechází do tekutého nebo do tuhého skupenství. Poměrná vlhkost ukazuje,

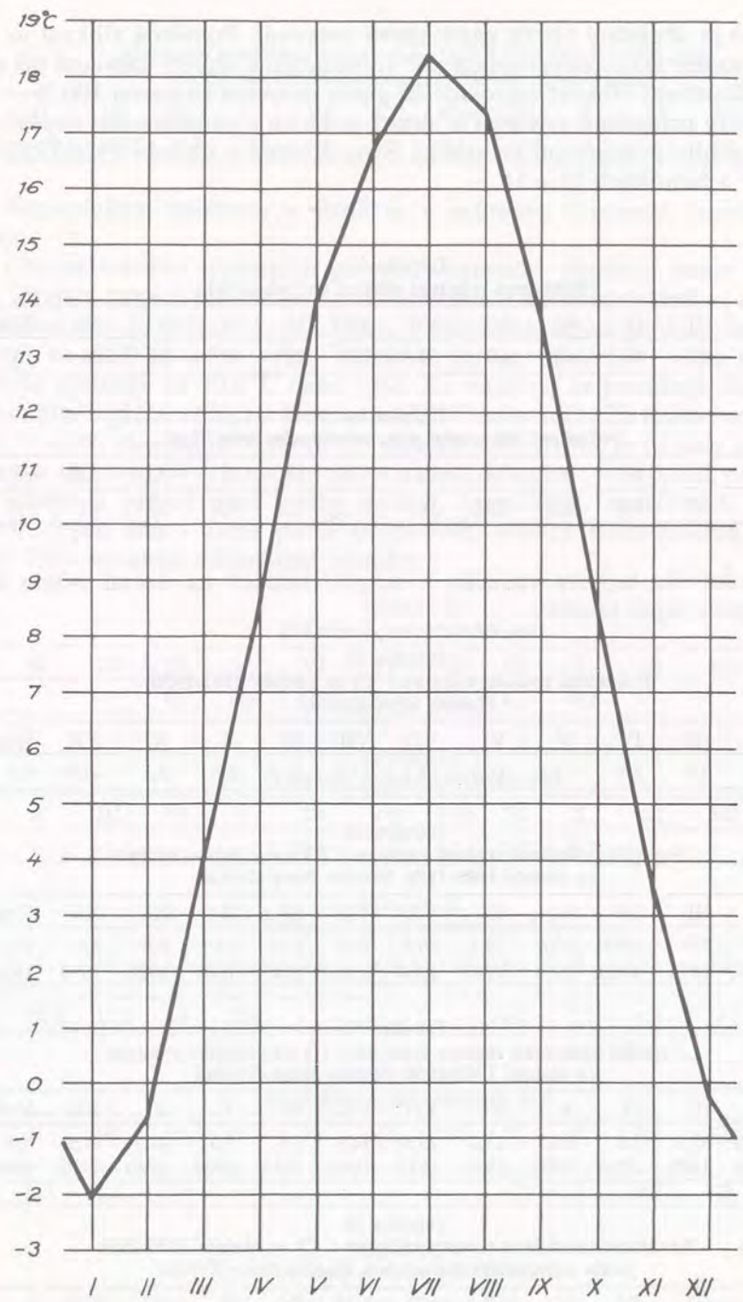

Roční chod teploty vzduchu. Stanice Brno-Květná, podle průměrů z období 1901-1950.

jak blízko je skutečný obsah par k stavu nasycení. Poměrná vlhkost je procentový poměr skutečného napětí par ve vzduchu k napětí nasycení při dané teplotě. Relativní vlhkost odpovídající stavu nasycení se rovná 100 %.

Hodnoty průměrné relativní vlhkosti vzduchu a průměrného napětí vodních par podle pozorování ve stanici Brno-Květná v období 1926-1950 jsou obsaženy v tabulkách 13 a 14.

Tabulka 13
Průměrná relativní vlhkost vzduchu (%)

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Rok
84	80	75	68	68	68	69	72	75	81	85	86	76

Tabulka 14
Průměrný tlak vodní páry ve vzduchu (mm Hg)

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Rok
3,4	3,7	4,5	5,8	8,2	10,0	11,4	11,1	9,2	6,9	5,4	4,0	7,0

Základní ráz teploty vzduchu a rozpětí hodnot na území města Brna ukazují následující tabulky.

Tabulka 15
Průměrná teplota vzduchu (°C) za období 1901-1950)
Stanice Brno-Květná

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Rok
-2,1	-0,7	3,6	8,5	13,8	16,7	18,4	17,4	13,8	8,6	3,5	-0,2	8,4

Tabulka 16
Nejvyšší průměrná teplota vzduchu (°C) a rok jejího výskytu
za období 1901-1950. Stanice Brno-Květná

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Rok
3,2	3,4	7,0	12,0	16,8	19,2	20,8	20,1	17,1	13,3	8,6	4,4	10,1
1921	1926	1916	1920	1931	1930	1904	1911	1947	1907	1926	1934	1934

Tabulka 17
Nejnižší průměrná teplota vzduchu (°C) a rok jejího výskytu
za období 1901-1950. Stanice Brno-Květná

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Rok
-10,4	-11,6	-0,3	5,2	10,3	13,3	15,6	14,9	9,6	5,0	-0,3	-4,5	6,4
1942	1929	1932	1929	1902	1923	1913	1940	1912	1905	1920	1902	1940

Tabulka 18
Absolutní maximum teploty vzduchu (°C) za období 1926-1950
podle extrémního teploměru. Stanice Brno-Květná

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
14,4	14,5	21,8	27,0	31,6	35,4	36,1	35,4	32,0	27,6	19,8	14,0

Tabulka 19
Absolutní minimum teploty vzduchu (°C) za období 1926-1950
podle extrémního teploměru. Stanice Brno-Květná

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
-21,6	-30,4	-20,2	-7,9	-2,6	0,8	5,7	5,1	-2,7	-7,2	-9,1	-22,7

Nejteplejším měsícem v Brně je v průměru červenec, nejchladnějším leden.

Charakteristiku teplotních poměrů významně doplňují údaje o výskytu tzv. letních, tropických, mrazových, ledových a arktických dnů.

Letní den je definován jako den, v němž maximum teploty vzduchu vystoupí na 25,0°C nebo výše. Tropický den je takový, v němž maximální teplota vystoupí na 30,0°C nebo výše. Za mrazový se považuje den, v němž minimální teplota vzduchu klesne na -0,1°C nebo níže. Za ledový se považuje den, v němž maximální teplota nevystoupí nad -0,1°C; je to tedy den s celodenním mrazem. V arktickém dnu maximální teplota je -10,0°C nebo nižší.

Údaje o průměrném počtu letních, tropických, mrazových, ledových a arktických dnů v Brně podle pozorování stanice Brno-Květná v období 1926-1950 obsahují následující tabulky.

Tabulka 20
Průměrný počet letních dnů

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Rok
-	-	-	0,7	4,8	10,7	17,0	15,2	6,1	0,2	-	-	54,7

Tabulka 21
Průměrný počet tropických dnů

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Rok
-	-	-	-	-	0,1	1,8	4,2	3,2	0,8	-	-	10,2

Tabulka 22
Průměrný počet mrazových dnů

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Zimní období
26,8	21,8	17,0	4,6	0,6	-	-	-	0,1	3,2	9,6	21,5	105,2

Tabulka 23
Průměrný počet ledových dnů

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Zimní období
14,3	6,8	1,2	-	-	-	-	-	-	-	0,7	9,3	32,3

Tabulka 24
Průměrný počet arktických dnů

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Rok
0,8	0,4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0,2	1,4

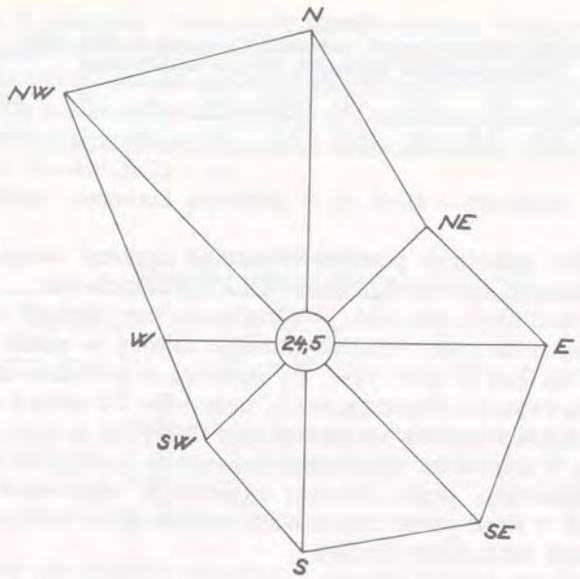

Větrná růžice (rozložení četnosti výskytu směrů větru, v kroužku četnost výskytu bezvětří). Stanice Brno-Květná, podle průměrů z období 1946-1954.

Významným meteorologickým prvkem je vítr. Názvem vítr se v meteorologii a klimatologii rozumí horizontální pohyb (přemísťování) vzduchu vzhledem k zemskému povrchu. Proudění vzduchu se vyznačuje vždy i vertikální složkou, která může směřovat vzhůru nebo dolů, k zemskému povrchu. Vertikální složky se do pojmu vítr nezahrnují a nazývají se vertikální pohyby nebo vertikální proudy.

Vítr je v praktické meteorologii charakterizován rychlostí a směrem. Jak známo, za směr větru se považuje směr, odkud vítr vane. Rychlost větru se vyjadřuje v metrech za sekundu nebo v kilometrech za hodinu. K určení síly větru se používá tzv. Beaufortovy stupnice, podle níž interval všech možných rychlostí větru je rozdělen na 12 stupňů, které vyjadřují různé projevy způsobené silou větru, např. šíření kouře z komínů, pohyb větví stromů atd. Nulový stupeň vyjadřuje bezvětří, 12°B znamená orkán s rychlostmi většími než 32,7 m/sek. Směry větru pro praktické použití byly v publikovaném pozorovacím materiálu vyhodnoceny jen v osmidílné větrné růžici, aby se vyloučilo podceňování mezisměrů.

Základní charakteristiku větrných poměrů podle pozorování na stanici Brno-Květná v období 1946-1954 podává tabulka 25.

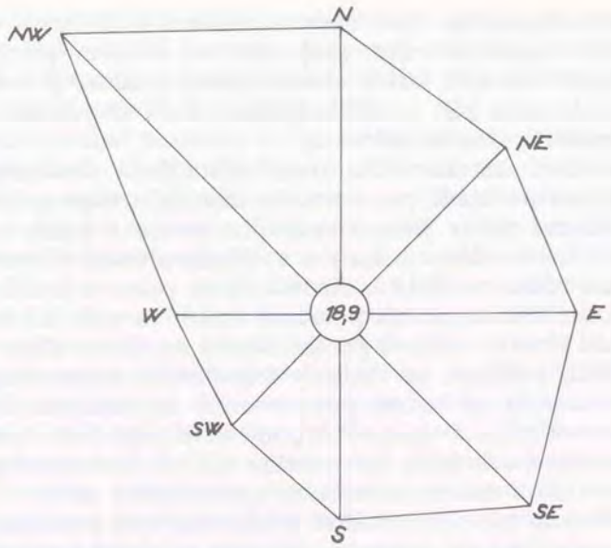

Větrná růžice. Stanice Brno-Tuřany, podle průměrů z období 1952-1971.

Tabulka 25

Průměrná četnost směrů větru v roce v procentech všech pozorování

S N	SV NE	V E	JV SE	J S	JZ SW	Z W	SZ NW	Bezvětří Calm
13,0	6,9	10,1	10,3	8,8	6,1	5,8	14,5	24,5

Z tabulky 25 je patrné, že v Brně podle pozorování stanice Brno-Květná nejčastěji vanou větry od severozápadu a pak od severu. Nejméně často vane vítr od západu a jihozápadu.

Základní ráz podnebí na území města Brna a v jeho blízkém okolí, tj. podnebí teplé, mírně suché a s mírnou zimou, je v podstatě výsledkem zeměpisné polohy tohoto území. Na poměrně vysoké teploty vzduchu má vliv především nízká nadmořská výška. Poměrně malé úhrny atmosférických srážek jsou způsobeny zejména závětrnou polohou v tzv. dešťovém stínu Českomoravské vysočiny, tj. v závětří severozápadního, západního a jihozápadního vzdušného proudění, které hlavně přináší atmosférické srážky.

Tak jako jinde v České republice se i na území města Brna a v jeho okolí vyskytují některé nepravidelnosti v ročním chodu meteorologických prvků, především teploty, které se zpravidla objevují v určité roční době. Tyto kalendářně vázané nepravidelnosti se nazývají singularity. Takovou velmi nápadnou singularitou je přerušení vzestupu teploty v ročním chodu, které obvykle nastává v polovině června. Tento dost pravidelně se opakující pokles teploty vzduchu je tak nápadný, že si ho všimly lidové pranostiky a spojily jej se dnem Medarda a s následujícím průběhem

počasí. Podobnou singularitou jsou návraty chladna v květnu - „ledoví muži". Singularitou opačného rázu, projevující se mírným přechodným oteplením na celkově klesající křivce chodu teploty vzduchu je tzv. „babí léto" objevující se koncem září a začátkem října. Další singularitou je tzv. vánoční oteplení neboli vánoční obleva aj.

Základní klimatická charakteristika území města Brna, obsažená v této stati, byla podána na podkladě pozorovacího materiálu meteorologických stanic, které na území města Brna konaly pozorování a jejich výsledky publikovaly. Počet těchto stanic je malý a s výjimkou údajů o atmosférických srážkách jsou přímo z města k diposici údaje pouze z jedné stanice (Brno-Květná), která byla umístěna poměrně nízko, ve výši 223 m n. m. Reliéf území města Brna je výškově značně členitý a proto je třeba počítat s tím, že ve vyšších polohách se hodnoty jednotlivých meteorologických prvků poněkud odchylují od hodnot pozorovaných na stanicích. Zejména se to týká teploty vzduchu a sněhových poměrů. Kromě toho ale každé město již svou existencí ovlivňuje, někdy velmi značně, klimatické poměry, takže vytvoří své vlastní místní podnebí, tzv. mikroklima měst. V ulicích a na náměstích vznikají tak zcela zvláštní mikroklimatické podmínky. Podstatně se přitom uplatňuje vliv zástavby, dláždění, asfaltový kryt ulic, rozmístění zeleně aj.[128]

Velké město, zejména město s četnými průmyslovými závody, znečišťuje ovzduší, zvětšuje jeho zákal a tím snižuje působení slunečního záření, někdy až o 20 %. Pokles slunečního záření se zesiluje v úzkých ulicích s vysokými budovami. Vlivem kouřové a prachové clony se na území města zmenšuje efektivní vyzařování a tím i noční ochlazování. Střechy a zdi domů, dlažba ulic apod. se během dne oteplují pohlcováním záření více než půda a tráva a večer odevzdávají teplo zpět vzduchu. Proto průměrné teploty vzduchu jsou v městech vyšší než v otevřené krajině. Vliv města se projevuje zejména na minimálních teplotách, takže rozdíl minimálních teplot mezi městem a jeho okolím dosahuje několika stupňů.

Protože území města je teplejší než jeho okolí, zesiluje se v teplém ročním období nad městem konvekce (výstupné pohyby vzduchu). Proto se tam častěji tvoří kupovité oblaky, které jednak zkracují trvání slunečního svitu a počet jasných dní, jednak způsobují určité zvýšení množství atmosférických srážek.

Soustava městských ulic a náměstí způsobuje změny směru větru, který vane především po délce ulice. Rychlost větru se v městě celkově zmenšuje, ale v úzkých ulicích se zesiluje. Na ulicích a křižovatkách snadno vznikají prachové víry a přírodní sněhové fujavice.

Při stabilním zvrstvení atmosféry[129], zejména při inverzích teploty[130], se může v přízemní vrstvě atmosféry nahromadit velké množství kouře a jedovatých plynů, které jsou odpadem výroby průmyslových závodů. K zakalení vzduchu v městech přispívají i zplodiny vznikající při provozu motorových vozidel. Tím vším je způsobeno, že obsah kondenzačních jader v městském vzduchu je mimořádně veliký a proto se zpravidla mlhy vyskytují v městech častěji než v jejich okolí.

Na vznik inverzí teploty vzduchu má veliký vliv geomorfologický ráz terénu. Ochlazování vzduchu při jasném počasí je zvlášť velké v kotlinách, odkud ochlazený vzduch nemůže odtékat. Na území města Brna vznikají inverze zejména v Žabovřeské kotlině.

Velmi poučné poznatky o vlivu města Brna na podnebné poměry přinesly výzkumy dr. E. Quitta, CS.,který r. 1955 zkoumal rozdělení teploty vzduchu v městě a v jeho nejbližším okolí v prakticky stejné době. Výzkumy byly uskutečněny jako první v Československu a byly umožněny porozuměním a pomocí Dopravního podniku města Brna. Měření teploty vzduchu dr. Quitt prováděl odporovým teploměrem, který byl upevněn 60 cm před čelem motorového vozu pouliční elektrické dráhy ve výši 160 cm nad zemí. Teplota vzduchu byla měřena při jízdě každých 20-35 metrů. Jízdy byly konány za typických povětrnostních situací od března do září 1955. Získalo se tak přes 7000 teplotních údajů. Výzkumy ukázaly, že vliv města na teplotné poměry je do značné míry určován celkovým rázem počasí. Za jasného letního dne bylo centrum města až o 1,5°C a okraje o 0,3 až 0,6°C teplejší než venkov. Největší rozdíly teploty vzduchu mezi městem a venkovem, 3,5 až 5,5°C, byly večer. Chladnější než střed města byly sady a volná prostranství. Úzké uličky, které byly ve dne nejchladnějšími místy ve městě, byly večer o 1,0 až 1,4°C teplejší než široké ulice. Okolí řek Svratky a Svitavy bylo v noci chladnější o 0,8 až 1,2°C. Ráno byl střed města o 1,5 až 3,0°C teplejší než venkov. Ukázalo se, že na rozdělení teplot vzduchu mají hlavní vliv expozice a šířka ulic, hustota zastavění a sady, u nichž záleží na rozloze, umístění a druhu vegetačního krytu. Za zamračeného a větrného počasí se mikroklimatické zvláštnosti ve městě projevují nevýrazně. Rozdíl teplot mezi městem a venkovem byl odpoledne 0,2 až 0,5°C a večer 1,4 až 2,2°C v prospěch města. Také v ranních minimálních teplotách byly za zamračeného a větrného počasí jen menší rozdíly[131].

V roce 1959 provedl E. Quitt průzkum vlhkosti ovzduší v Brně. Měření prováděl dvojím způsobem. Při jednom způsobu používal elektrického odporového psychrometru vlastní konstrukce, který byl upevněn před čelem motorového vozu pouliční elektrické dráhy obdobně jako byl upevněn měřicí přístroj při teploměrných jízdách. Při druhém způsobu E. Quitt konal jízdy na motocyklu a měření prováděl Assmannovým aspiračním psychrometrem. Výzkumy ukázaly, že v létě odpoledne jsou nejsušší nejhustěji zastavěné části města, v nichž byla relativní vlhkost vzduchu o 15 % nižší než na venkově. Při kropení ulic se vlhkost zvýšila asi o 35 %. K večeru se rozdíly mezi městem a venkovem zvýšily na 25 až 30 %. Nejmenší rozdíly v relativní vlhkosti vzduchu mezi městem a venkovem byly v ranních hodinách (10-15 %). Sady se projevovaly jen mírným zvýšením relativní vlhkosti vzduchu. Na podzim byly za jasného počasí podobně poměry jako v létě. Na rozdělení vlhkosti vzduchu má ráno značný vliv reliéf terénu. V inverzních polohách byla vlhkost vzduchu o 5 až 20 % vyšší než ve vyšším okolí. Při zatažené obloze byl rozdíl v relativní vlhkosti vzduchu mezi městem a venkovem menší. Rovněž i sady a zastavěné části města měly podobnou vlhkost. Zvýšenou vlhkostí se slabě projevovaly inverzní polohy.[132]

Pokusili jsme se také zjistit, zdali existují nějaké rozdíly v podnebných poměrech mezi tou částí území města Brna, která leží v oboru Českého masívu, a tou částí, která zasahuje hlouběji do karpatské předhlubně. Úkol byl ztížen jednak tím, že meteorologická pozorování v části území města Brna ležící v oboru karpatské předhlubně byla zahájena mnohem později než ve vlastním Brně, jednak pak tím, že meteorologická stanice, kde se pozorování konala, byla během pozorovacího období přemístěna. Nejprve totiž pozorovala stanice Brno-Slatina, která byla umístěna na letišti u Slatiny. Tato stanice byla později přemístěna na letiště u Tuřan a dostala název Brno-Tuřany. Poněvadž vzdálenost mezi polohou stanice Brno-Slatina a stanice Brno-Tuřany není velká a poněvadž terén na obou místech má v podstatě stejný geomorfologický ráz, je možno bez velkých chyb spojit pozorování obou stanic v jednu řadu a té použít k vypočítání průměrných hodnot.

Stanice Brno-Slatina má souvislé pozorovací řady od r. 1952 do r. 1957 a stanice Brno-Tuřany od r. 1958. Pro účely porovnání jsme použili spojených pozorovacích řad těchto dvou stanic z období 1952-1971 a porovnali je s řadami ze stejného pozorovacího období stanice Brno-Květná. Nepublikované pozorovací údaje těchto tří stanic nám laskavě poskytl klimatologický odbor Hydrometeorologického ústavu, pobočky v Brně. Z porovnání vyplynuly tyto závěry pro období 1952-1971:

	Brno-Květná	Brno-Tuřany
Průměrný roční úhrn srážek	547,8 mm	502,15 mm
Průměrná roční teplota	8,8 °C	8,0 °C
Průměrná roční oblačnost	6,0	6,1
Nejčastější směr větru	SZ (NW)	SZ (NW)

VIII.

KOLÍSÁNÍ PODNEBÍ V HISTORICKÉ DOBĚ

Podnebí v historické době je vcelku možno považovat za stálé a jeho výkyvy, které se v historické době objevovaly, lze pokládat za odchylky od průměrného stavu. Podle různých ukazatelů se soudí, že podnebí v Evropě se za posledních 7 tisíc let vyvíjelo takto:

Během 5 tisíc let před n. l. bylo suché a teplé podnebí několikrát vystřídáno podnebím chladným a vlhkým. V době před asi 500 lety př. n. l. se množství srážek náhle zvětšilo a podnebí bylo mnohem chladnější než v předcházejících staletích. Na počátku našeho letopočtu bylo klima podobné současnému podnebí.

V 11. až 13. století bylo podnebí mírnější a sušší než nyní. Evropské ledovce měly tehdy minimální rozsah. V Grónsku byl v té době úspěšný chov dobytka. V 15. a 16. století se vyskytlo značné ochlazení. Od 17. století do poloviny 19. století bylo podnebí vlhké a chladné, ledovce postupovaly. Od druhé poloviny 19. století se podnebí začalo opět oteplovat.

Závěry o rázu podnebí a jeho kolísání v historické době se pro starší období opírají jednak o přírodní doklady klimatických změn, jako jsou změny stavu jezer a řek, jezerní usazeniny, výsledky pylových analýz rašelinišť aj., jednak o literární údaje, zejména o zápisy v kronikách a jiných písemnostech zaznamenávající mimořádné jevy podnebí a počasí. Cenné poznatky je možno čerpat též z výsledků archeologických výzkumů svědčících o podmínkách života, které závisejí na podnebí.

Přesné poznatky o vývoji podnebí v posledních stoletích poskytují pravidelná meteorologická pozorování, která někde začala již v druhé polovině 18. století a rozvinula se velmi v 19. a 20. století. Jednou z nejstarších meteorologických stanic ve střední Evropě je stanice v Praze-Klementinu, kde se pravidelná meteorologická pozorování konají nepřetržitě již od r. 1775. Výsledky pravidelných přesných pozorování ukazují, že v posledních dvou stoletích se střídají období s teplejší zimou a chladnějším létem s obdobími studených zim a horkých let. V posledních desítiletích se projevilo zvýšení zimních teplot vzduchu.

Hlavní příčina změn a kolísání podnebí tkví pravděpodobně ve vlivech sluneční činnosti na atmosféru. K těmto vlivům se možná připojují i periodické změny rychlostí zemské rotace[133].

IX.

HYDROLOGICKÉ POMĚRY
PODZEMNÍ VODY

V nejširší definici jsou podzemní vody takové vody, které jsou obsaženy a pohybují se pod zemským povrchem v dutinách různého druhu, původu a velikosti. Druh a velikost dutin má podstatný vliv na hydrologické a hydraulické vlastnosti podzemních vod. Proto se podle hlavních druhů dutin rozlišují dva hlavní druhy podzemních vod: podzemní vody průlinové a podzemní vody puklinové, jejichž specifickým typem jsou podzemní vody krasové.

Podzemní vody průlinové jsou obsaženy v průlinách sedimentů, zpravidla nezpevněných, tj. v dutinách mezi jednotlivými zrny sedimentu, jako jsou písky, štěrkopísky apod. Průliny mají většinou malé rozměry a průlinová podzemní voda se jimi pohybuje podle zákonů filtrace. Průliny jsou navzá-

jem spojené, takže tvoří jakousi spojitou nádobu. Malé rozměry průlin způsobují, že voda, která se jimi pohybuje, musí překonávat značné tření, což má řadu následků, zpravidla zejména poměrně malou rychlost pohybu průlinové podzemní vody, poměrně malé kolísání její hladiny, vydatnosti a teploty a příznivé účinky filtrační.

Podzemní vody puklinové jsou obsaženy a pohybují se v dutinách, kterými jsou proniknuty pevné skalní horniny. Tyto pukliny mají zpravidla značné až velmi značné rozměry (největší v krasových územích) a proto se podzemní voda v nich pohybuje podle zákonů platných pro pohyb vody v otevřených korytech. Hlavní následky tohoto způsobu pohybu vody jsou poměrně velké rychlosti, velká kolísání polohy hladiny, vydatnosti a teploty vody a malý filtrační účinek.

Jsou-li menší pukliny v pevných skalních horninách ve větší nebo menší míře zaplněny sypkými sedimenty, vznikají přechodné typy puklinových vod, mající některé vlastnosti vod průlinových.

Na území města Brna jsou zastoupeny všechny tři hlavní druhy podzemních vod.

Podzemní vody puklinové jsou obsaženy v pevných skalních horninách Českého masívu, tj. v horninách brněnského masívu, v horninách spodního karbonu a v devonských vápencích, kde mají ráz vod krasových. V menší míře se vyskytují puklinové vody v jurských vápencích. Puklinovými vodami jsou živeny potoky a potůčky v horninách Českého masívu na území města Brna. Tyto podzemní vody většinou rychle reagují na výkyvy atmosférických srážek a proto jejich vydatnosti jsou značně kolísavé. Pukliny v horninách brněnského masívu jsou zpravidla těsně semknuté, zvláště ve svých hlouběji položených částech. Pukliny v horninách spodního karbonu jsou rovněž zpravidla velmi úzké a nadto bývají vyplněny nepropustnými produkty zvětrávání. Proto puklinové vody v částech území města Brna zbudovaných z těchto hornin mají malé vydatnosti, které stačí jen pro místní zásobování z jednotlivých studní. Po stránce chemické mají puklinové podzemní vody v brněnském masívu nízkou tvrdost a mineralizaci.

Krasové vody z vápenců Moravského krasu mají méně kolísavé vydatnosti, poněvadž velké krasové dutiny působí jako vyrovnávací nádrže, které zadržují vodu z atmosférických srážek a vydávají ji v dobách bez srážek. Po stránce chemické mají krasové vody velkou tvrdost.

Puklinové vody v jurských vápencích na území města Brna mají malé infiltrační povodí a po stránce hydrologické jsou bezvýznamné[134].

Výskyt podzemní vody průlinové je na území města Brna značně komplikovaný. Hlavní a nejrozlehlejší horizonty zvodnělé typickou průlinovou vodou tvoří náplavy řek Svratky a Svitavy. Průlinová podzemní voda je v nich vázána především na spodní, štěrkopískové souvrství, z něhož však místy proniká i do jemnozrnných sedimentů svrchního souvrství. Hladina podzemní vody je většinou pod hydrostatickým tlakem, to znamená, že se po naražení vrtem nebo výkopem zvedá nad úroveň, v níž leží v přirozených poměrech. Přitom však nepronikne až nad povrch terénu. Je to tedy tzv. negativně napjatá hladina. Výška zdvihu hladiny vlivem vztlaku je na rů-

zných místech, i od sebe nepříliš vzdálených, různá. Např. při sondování pro projekt nového obchodního domu Prior v prostoru mezi Uhelnou a Úzkou ulicí výška zdvihu hladiny podzemní vody po navrtání kolísala v jednotlivých sondách v rozpětí od 0,10 m do 3,30 m.

Přirozená úroveň hladiny podzemní vody průlinové leží na různých místech v různých hloubkách, přičemž vzdálenosti mezi těmito místy jsou někdy velmi malé. Tak např. ve zmíněném prostoru mezi Uhelnou a Úzkou ulicí byla hladina podzemní vody naražena na různých místech v rozpětí od 2,20 až do 7,70 m pod povrchem terénu. Vliv na polohu hladiny má jednak mocnost nepropustných vrstev svrchního souvrství říčních náplavů, jednak i lidská činnost (odkopy svrchních vrstev a nahrazení jich navážkami aj.).

Chemické složení podzemních průlinových vod je rovněž značně proměnlivé od místa k místu. Tak např. v severní části zmíněného prostoru zkoumaného pro projekt obchodního domu Prior je podzemní voda středně tvrdá a je útočná na vápno a železo, kdežto v jižní části je podzemní voda velmi tvrdá a není agresivní na vápno a železo. Severní část má také větší koncentraci síranů než jižní část, atd. Celková tvrdost vody zjištěná v jednotlivých sondách kolísala v rozmezí od 13,9° něm. do 35,1° něm., bikarbonátová (přechodná) tvrdost kolísala v rozpětí od 9,5° něm. do 23,5° něm. Obsah síranů SO_4 byl zjištěn v množství od 62,5 mg/l do 369,0 mg/l.

Podobné rozdíly chemického složení průlinové podzemní vody byly zjištěny koncem r. 1976 v poměrně nevelkém prostoru staveniště hotelu Voroněž stojícího poblíž řeky Svratky mezi ulicemi Křížkovského a Rybářskou, na ploše 100 krát 75 m.

Celková tvrdost vody tam zjištěná v jednotlivých sondách se vyskytovala v rozmezí od 17,61° něm. do 67,33° něm. a bikarbonátová tvrdost v rozpětí od 13,44° něm. po 45,08° něm. Velké rozdíly byly prokázány také v obsahu síranů SO_4 od 71,11 mg/l do 331,54 mg/l. Ukázalo se rovněž, že chemické složení podzemní průlinové vody se mění s časem. Např. ve vzorcích vody odebraných z téže sondy třikrát v době od 17. 11. do 2. 12 1976 byla stanovena celková tvrdost v hodnotách 30,41, 29,96 a 28,50° něm., sírany v množství 98,98 mg/l, 116,28 a 107,63 mg/l. Rovněž kyselost a zásaditost, elektrická vodivost aj. byly v těchto vzorcích různé.

Také vydatnost podzemní průlinové vody v náplavech Svratky a Svitavy je na různých místech různá v závislosti na propustnosti a mocnosti vrstev.

Propustnost lze vyjádřit tzv. součinitelem propustnosti, který má rozměr rychlosti a značí tedy rychlost pohybu vody v průlinách zemin. Např. na staveništi obchodního domu Prior u Uhelné ulice byly čerpacími zkouškami stanoveny součinitele propustnosti v rozmezí k = 0,00019 m/sek až k = 0,0051 m/sek. V říčních nánosech Svitavy ve Starých Černovicích byly zjištěny hodnoty součinitele propustnosti v rozmezí $1{,}10^{-4}$ až $4{,}7 \cdot 10^{-3}$ m/sek.

Názorněji si lze učinit představu o rozdílech ve vydatnosti průlinových podzemních vod na různých, i blízkých místech poříční nivy porovnáním množství vody, které bylo při čerpacích zkouškách čerpáno za jednu sekundu. Např. v prostoru mezi Uhelnou a Úzkou ulicí bylo z jedné pokusné studny při snížení hladiny podzemní vody o 3 m pod její původní, přirozenou

úroveň čerpáno 0,93 l/sek, kdežto z jiné nepříliš vzdálené pokusné studny bylo při stejném snížení hladiny čerpáno 1,21 l/sek. Naproti tomu v prostoru mezi Třídou 1. máje a Vlhkou ulicí bylo při snížení hladiny vody pouze o 1,50 m čerpáno 5,5 l/sek.

Celkově lze říci, podle chemických rozborů, které jsme měli k dispozici, že průlinové podzemní vody poříčních niv Svratky a Svitavy na území města Brna jsou převážně neutrální až mírně zásadité, značně tvrdé, s hojným obsahem síranů, ale s poměrně méně častým výskytem kysličníku uhličitého útočného na železo a beton.[135]

Plošně menší a vertikálně slabší než v náplavech Svratky a Svitavy jsou horizonty průlinové podzemní vody v náplavech Ponávky.

Zvláštní druh podzemních vod průlinových tvoří na území Brna místně omezené výskyty vody v navážkách a v propustnějších výše položených vrstvách svrchního souvrství říčních náplavů. Tyto zvodnělé horizonty jsou odděleny od souvislých horizontů pravých průlinových vod nepropustnými vrstvami. Označují se názvem mělké podpovrchové vody.

Proudy podzemních průlinových vod v poříčních nivách Svratky, Svitavy a Ponávky tekou povšechně z obou stran šikmo ke korytům těchto toků, do nichž pronikají v podobě tzv. utajených pramenů. Pouze za vysokých vodních stavů v obou řekách a v Ponávce, kdy hladina těchto toků se zvedne nad úroveň hladiny podzemních vod, proniká na krátký čas povrchová voda z vodních toků tzv. břehovou infiltrací do podzemních vod. Trvalejší je tento děj tam, kde hladina vodních toků je vzdouvána vzdouvacími objekty (jezy ap.). Celkově však povrchové vodní toky odvodňují neboli drénují podzemní vody poříčních niv.

Roční nejvyšší stavy polohy hladiny průlinové podzemní vody v poříčních nivách se vyskytují v rozmezí měsíců březen až červenec, většinou však v dubnu a květnu. Minimální stavy nastávají v listopadu, někdy již v říjnu.

Normálním zdrojem podzemních vod jsou atmosférické srážky. Na zastavěném území města je vsak srážkových vod do zavodněných vrstev (neboli do tzv. zvodní) ztěžován a rozptylován nepropustnými plochami - domy, ulicemi atd. Na druhé straně jsou podzemní vody rozmnožovány v neznámé a neurčitelné míře průsakem z porušených vodovodních a kanalizačních potrubí, což má vliv i na chemické a bakteriologické vlastnosti podzemních vod.[136]

Mimo poříční nivy řek a potoků se vyskytují souvislé zvodně průlinových podzemních vod v celkově málo mocných výskytech štěrkopísků pod sprašemi v západní části Brněnského úvalu pokládaných za terasové sedimenty.

Více nebo méně místně omezené výskyty průlinových podzemních vod jsou vázány též na štěrky a písky, které byly vrty zjištěny v Podhádecké rozsedlině a v úvalu vedoucím odtud k bývalému Růženinu dvoru, a dále na štěrky zjištěné vrty ve sníženině mezi Hybešovou horou a Stránskou skálou. V Tuřanské terase se vyskytují jen místně omezené horizonty průlinové podzemní vody v hlubších polohách štěrkopísků.

Rovněž více nebo méně lokálně omezené jsou výskyty průlinové podzemní vody v bazálních klastikách spodního badenu, např. v jižní části Jinačovického úvalu, u Černovic a u závodu Lachema v Řečkovicích, kde všude

vrtné práce prováděl Geotest Brno. Podzemní voda vázaná na klastika spodního badenu se zpravidla vyskytuje velmi hluboko pod povrchem terénu a její hladina bývá silně napjatá, takže se po provrtání krytu tvořeného spodnobadenskými tégly značně zvedá nad svou původní úroveň. Např. ve vrtu HV 105, který Geotest provedl r. 1978 v poříční nivě Ponávky poblíž závodu Lachema v Řečkovicích, byla hladina podzemní vody navrtána v hloubce 161,0 m, tj. na úrovni kolem 80 m n. m., a po navrtání se zvedla o 158,5 m a ustálila se v hloubce 2,50 m pod povrchem terénu.[137]

Nebudeme zde zacházet do dalších podrobností týkajících se složitých výskytů podzemních vod na území města Brna, poněvadž by se to již vymykalo vlastnímu účelu tohoto pojednání. Podrobnější souborné vylíčení poměrů podzemních vod na území města Brna nebylo dosud publikováno.

Povrchové vody

Síť vodních toků povrchových na území města Brna sestávající ze stálých vodních toků je poměrně řídká, a to jednak vlivem přirozených poměrů, jednak i působením lidských zásahů. Hustota sítě toků se stálým odtokem je menší než hustota údolí, poněvadž mnohá z těchto údolí jsou protékána jen občasnými povrchovými vodními toky. Hojný výskyt občasných vodních toků je podmíněn třemi faktory. Předně tím, že ve vyvýšeninách brněnského území jsou vodní toky živeny puklinovými podzemními vodami. Druhý faktor je zpravidla hlubokosahající rozpukání zejména hornin brněnského masívu. Třetí faktor, který se projevuje hlavně ve sníženinách, je často značná mocnost propustných sedimentů.

Porovnáme-li tvar sítě vodních toků na území města Brna a v jeho okolí s reliéfem zemského povrchu, vidíme velmi těsnou závislost průběhu vodních toků na geomorfologických poměrech, a to především na těch tvarech zemského povrchu, které jsou podmíněny mladými tektonickými pohyby. Z tohoto hlediska se v síti vodních toků jeví několik nápadných vztahů. Jedním z nich je síť potoků vázaná na Soběšické vyklenutí. Vodní toky této části reliéfu zemského povrchu se rozbíhají od osy Soběšického vyklenutí zhruba souhlasně s jeho základními sklonovými poměry. V detailech se na jednotlivých vodních tocích jeví přizpůsobení zlomové tektonice, avšak celkové periklinální[138] uspořádání této části vodní sítě tím není nijak setřeno. Jiným nápadným jevem sítě vodních toků je asymetrický tvar povodí Ponávky, který začíná již u Lelekovic. Naprostou převahu tu mají svým počtem levostranné pobočky Ponávky. Dalším nápadným jevem je časté přimknutí potoků - přítoků Svratky k zlomovým svahům vyvýšenin a vázanost různých úseků Svratky na zlomové linie, o čemž jsme již pojednali v geomorfologické stati.

Regulačními a různými dalšími zásahy byl přirozený ráz sítě vodních toků na území města Brna místy značně pozměněn, jak jsem již uvedli v geomorgologické stati. Připomeňme ještě, že z povrchu městského území zmizel

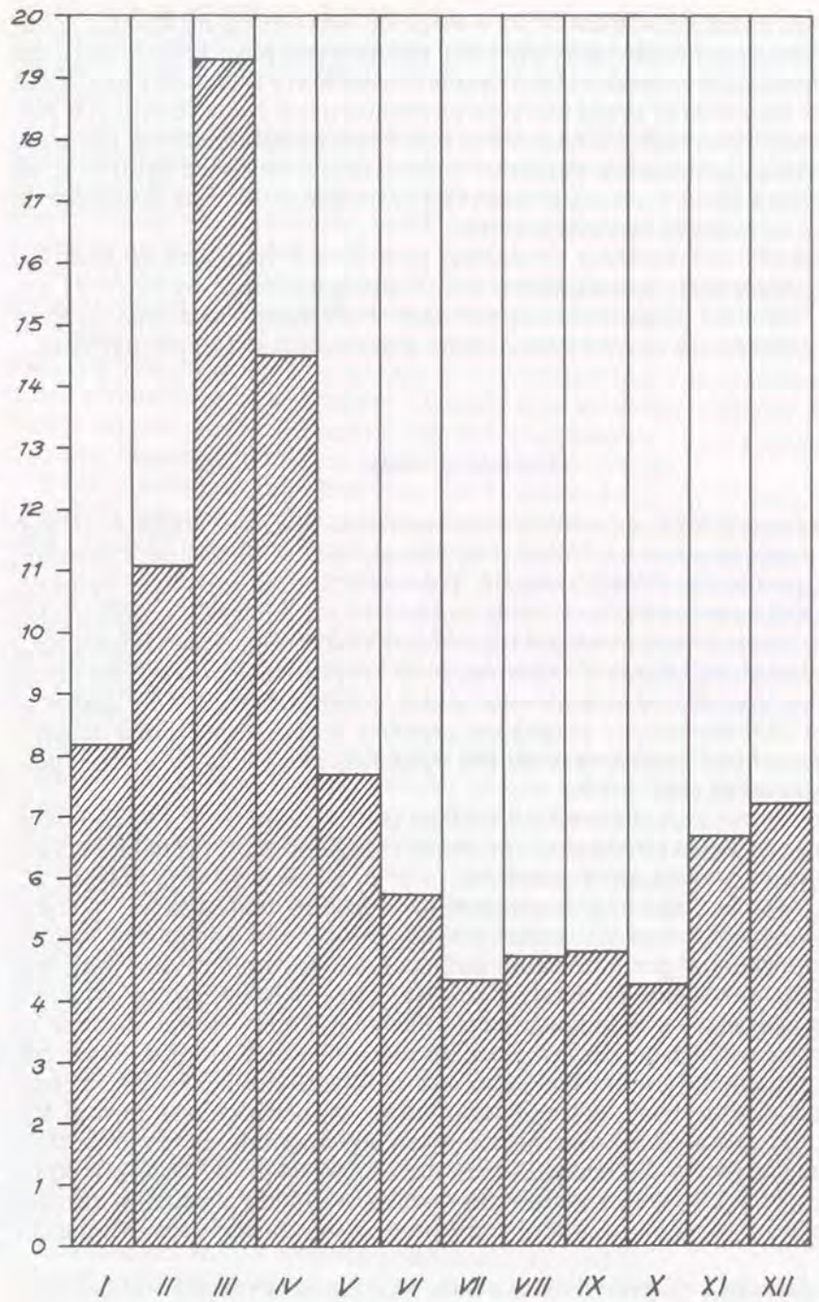

Roční chod průtoků ve Svratce v Brně v m^3/s podle průměrů z období 1931-1960.

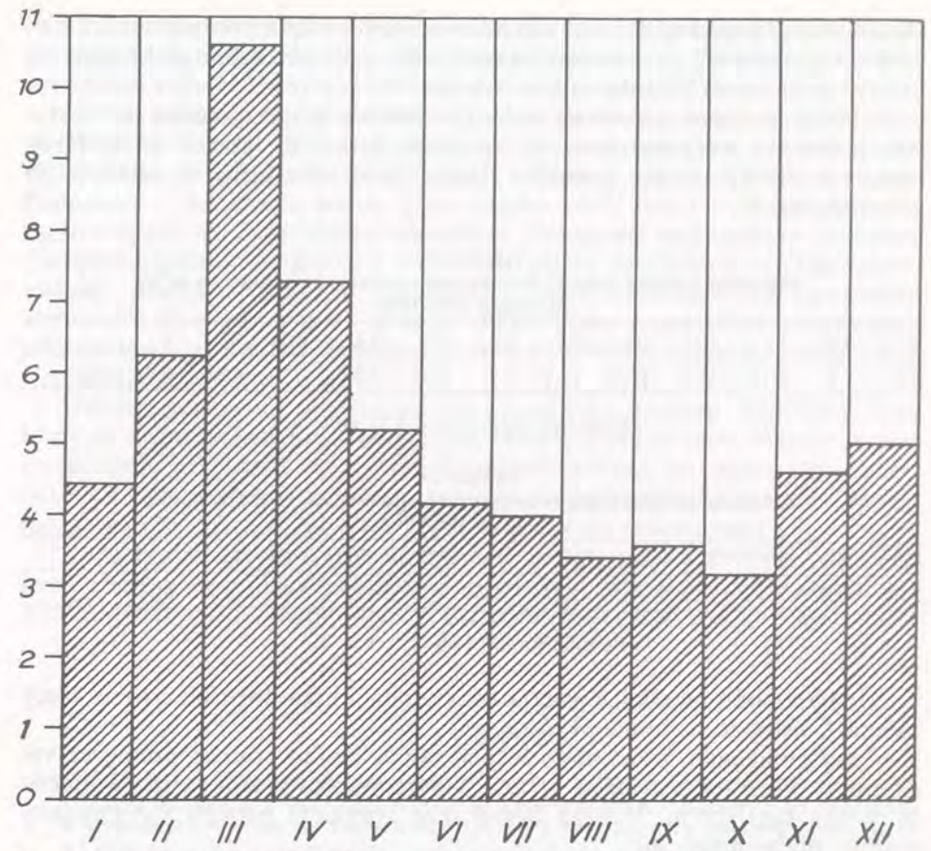

Roční chod průtoků ve Svitavě v Brně v m3/s podle průměrů z období 1931-1960.

potok, který pramenil v úžlabí mezi Masarykovou čtvrtí a Kraví horou. Podrobně se tímto potokem zabývá C. Hálová-Jahodová, která jej nazvala Městský potok[139].

Po stránce hydrologické je nejvodnějším tokem na území města Brna Svratka. Její vodní stavy jsou na území města pod Brněnskou přehradou regulovány režimem přehrady. Podle Dr. J. Soukala průměrný roční průtok Svratky v profilu Brněnské přehrady činí 8,9 m^3/s. Do Brněnské přehrady přitéká průměrně ročně 280 miliónů m^3 vody, z čehož je možno přehradou zachytit 21 miliónů m^3.

Druhým nejvýznamnějším vodním tokem na území města Brna je Svitava. Svitava je méně vodná než Svratka, je však řekou, která v celém povodí řeky Moravy má, zejména na svém horním toku, nejvyrovnanější průtoky. Je to způsobeno velkými akumulačními schopnostmi křídového útvaru na horním toku Svitavy a podzemních dutin Moravského krasu. Srážkové vody tam

akumulované zvodňují Svitavu i za déle trvajícího sucha. Akumulace srážkových vod působí též, že v období silných dešťů a při tání sněhu velké vody na Svitavě mají menší průtoky než ve Svratce.[140]

Měsíční a roční průměrné průtoky Svratky před spojením se Svitavou a Svitavy nad soutokem se Svratkou, která mi laskavě sdělil Hydrometeoroligický ústav, pobočka Brno, jsou obsaženy v tabulce 26 a v tabulce 27.

Tabulka 26
Průměrné měsíční průtoky Svratky nad soutokem se Svitavou v m^3/s za období 1931-1960

XI	XII	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X
6,70	7,23	8,14	11,03	19,30	14,49	7,71	5,73	4,34	4,75	4,82	4,30

Průměrný roční průtok 8,21 m^3/s.

Tabulka 27
Průměrné měsíční průtoky Svitavy nad soutokem se Svratkou v m^3/s za období 1931-1960

XI	XII	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X
4,61	4,55	4,47	6,23	10,59	7,27	5,22	4,18	4,02	3,43	3,58	3,17

Průměrný roční průtok 5,11 m^3/s.

Údaje v obou tabulkách jsou podány v rámci hydrologického roku, který začíná 1. listopadu a končí 31. října.

Tabulky ukazují, že na obou řekách se maximální průtoky průměrně vyskytují v březnu a minimální v říjnu. Na maximální průtoky má do značné míry vliv tání sněhu. V říjnu bývají také zpravidla nejnižší stavy polohy hladiny podzemních vod.

X.

POLOHA ÚZEMÍ MĚSTA BRNA V RÁMCI FYTOGEOGRAFICKÉHO ČLENĚNÍ ČESKÉ REPUBLIKY

Fytogeografie je věda o zeměpisném rozšíření rostlin a jeho příčinách. V poloze území města Brna a jeho okolí ve vztahu k fytogeografickým celkům a oblastem České republiky se obrážejí základní geologické a geomorfologické rysy tohoto území.

Fytogeografické členění se zakládá na sutečnosti, že vegetační formace charakterizují jednotlivé krajiny České republiky. Podle vegetačních formací

byly vymezeny hlavní fytogeografické oblasti dané historickým vývojem květeny, dále vegetační obvody, dané vývojem a rázem přírodního prostředí, a konečně vegetační okrsky, dané vlastnostmi prostředí[141].

Území města Brna jako celek leží v oblasti středoevropské a jihovýchodoevropské květeny (Pannonicum), ale základní geologické a geomorfologické vlastnosti tohoto území způsobují, že náleží dvěma různým obvodům Pannonica. Část území města Brna a jeho okolí ležící v oboru Českého masívu spadá do vegetačního obvodu s převažující teplomilnou květenou (Subpannonicum), kdežto část ležící v karpatské předhlubni (v Dyjskosvrateckém úvalu) spadá do vegetačního obvodu xerothermní panonské květeny[142] (Eupannonicum). Hranice mezi oběma vegetačními obvody probíhá od severovýchodu k jihozápadu, zhruba souběžně s jihovýchodním okrajem Českého masívu.

Zvláštní postavení po stránce fytogeografické zaujímá Moravský kras, který se území města Brna dotýká jen svou nejjižnější částí. Náleží do jiné fytogeografické oblasti než ostatní území města Brna, do oblasti západokarpatské květeny (Carpaticum occidentale) a do jejího obvodu zvaného obvod moravské předkarpatské květeny (Praecarpaticum moravicum).

Květena tohoto obvodu tvoří přechod od karpatské květeny k panonské květeně moravské. Flora v Moravském krasu má velkou příměs teplomilných a kalcifilních prvků, kdežto horské karpatské prvky tam ustupují do pozadí.

POZNÁMKY

1 Boskovická brázda je tektonická sníženina v terénu většinou velmi výrazně patrná jako vkleslina široká 4 až 6 km, která se v délce téměř 100 km táhne směrem od jihozápadu k severoseverovýchodu od Moravského Krumlova přes Tišnov k Boskovicím a dále až k Lanškrounu. Její součástí je Rosicko-oslavanská kamenouhelná pánev.

2 Jan Hromádka: Horopis. In Československá vlastivěda, Díl I, Příroda svazek 1, s. 454. - Orbis, Praha 1968.

3 Vl. J. Novák: Morfologický vývoj neogenních sníženin na Moravě. - Věstník Král. čes. společnosti nauk. Třída II, ročník 1924. Praha 1924.

4 Při zpracování kapitoly o geologických poměrech území města Brna jsem se opíral především o tuto základní literatruru:
a) Josef Svoboda s kolektivem autorů: Regionální geologie ČSSR. Díl I. Český masív. Svazek 1, Krystalinikum. Svazek 2, Algonkium - Kvartér. - Nakladatelství ČSAV, Praha 1964.
b) Jan Kalášek s kolektivem autorů: Vysvětlivky k přehledné geologické mapě ČSSR 1 : 200 000, M-33-XXIV, Brno. - Nakladatelství ČSAV, Praha 1963.
c) Geologické kapitoly v díle: Československá vlastivěda, Díl I, Příroda svazek 1. - Orbis, Praha 1968.
d) Josef Svoboda s kolektivem autorů: Naučný slovník geologický. I. díl 1960. II. díl 1961. - Nakladatelství ČSAV, Praha.
Speciální použité publikace jsou citovány na příslušných místech dále v textu.

5 Pluton je abysální neboli hlubinné těleso vyvřelých hornin, většinou značných rozměrů, které vzniklo utuhnutím magmatu v hlubších částech zemské kůry. Magma je žhavě tekutá silikátová (křemičitanové) tavenina, z níž postupným ochlazováním, krystalizací a diferenciací vznikají vyvřelé horniny.

6 Granitoidy - souborné označení pro hlubinné vyvřelé horniny žulového až křemenodioritového složení.

7 Intruzívní horniny neboli intruzíva vznikly utuhnutím magmatu proniklého do vyšších částí zemské kůry. Dělí se na hlubinné (abysální) a žilné.
8 Efuzívní horniny neboli efuzíva vznikly utuhnutím magmatu, které proniklo na zemský povrch. Český název je výlevné horniny.
9 Bazické horniny jsou vyvřelé horniny s nízkým obsahem kysličníku křemičitého SiO_2 (např. gabro, čedič aj.). Kyselé horniny jsou vyvřelé horniny s vysokým obsahem SiO_2. Mezní obsah SiO_2 oddělující bazické a kyselé horniny stanoví různí autoři různě (např. méně než 52 % SiO_2 pro bazické horniny). Afanitické horniny jsou horniny, u nichž nelze jednotlivé součástky rozeznat pouhým okem. Metabazit je souhrnný název pro horniny vzniklé metamorfózou bazických vyvřelin. Metamorfóza je přeměna horniny záležející v minerálním a strukturním přizpůsobení pevné horniny změněným fyzikálním a chemickým podmínkám (např. z granitu vznikne metamorfózou rula, apod.).
10 Mylonitizace je drcení hornin tlakem, které probíhá za takových podmínek tlaku a teploty, že hornina neztrácí soudržnost.
11 Metasomatóza je petrogenetický (horninotvorný) pochod, při němž dochází k výměnným reakcím mezi původními látkami v hornině a látkami přinášenými z vnějších zdrojů. Za současného přínosu a odnosu látek se původní minerály rozpouštějí a nové vznikají, hornina však jako celek zůstává stále v pevném stavu. Příkladem metasomatózy může být kaolinizace, při níž z živců vzniká jílový minerál kaolinit.
12 Krystalické břidlice neboli metamorfity jsou horniny vzniklé metamorfózou. Patří sem zejména ruly, svory, fylity aj.
13 Migmatizace je pochod, jímž vznikají migmatity, tj. horniny utvořené smíšením sedimentární a vyvřelé složky působením procesu zvaného injekční metamorfóza.
14 Kontaktní metamorfóza jsou minerální a strukturní změny horniny způsobené na styku s vyvřelým tělesem, zejména teplem z něho vyzařujícím.
15 Tektogenetické (též zvané orogenetické, horotvorné) cykly jsou dlouhá období působení orogenetických pohybů, které se v dějinách geologického vývoje zemské kůry periodicky opakují. Začínají vznikem nového geosynklinálního systému a končí vyvrásněním pásemného pohoří. Geosynklinála je obecný geologický termín označující rozsáhlou sedimentační oblast v místech dlouho trvajícího a poměrně rychlého poklesu na povrchu země. Cadomský neboli assyntský tektogenický cyklus probíhal během proterozoika a na jeho konci.
16 Vrása je útvar vzniklý pohybovou, převážně plastickou deformací vrstev. Na vývoji vrásy se účastnila jak napětí tlaková, tahová a smyková, tak i řada fyzikálně chemických procesů. Vrása vyklenutá nahoru se nazývá antiklinála, vrása sedlovitě prohnutá směrem dolů je synklinála.
17 Vergence je odchýlení osní roviny vrásy od vertikální polohy.
18 Disharmonické vrásnění se vyznačuje různým prohnětením vrstev v závislosti na jejich fyzikálních vlastnostech (křehkosti, tvárlivosti aj.). Např. při disharmonickém vrásnění komplexu masívních vápenců s plastickými jíly vápence tvoří jednoduché vrásy, kdežto jíly se vrásní složitě jako drobné vrásy.
19 Kra znamená v geologii část zemské kůry, která se při geologických pohybech chová jako tuhý celek. Zpravidla je omezena zlomy.
20 Zlomy v nejširší definici jsou poruchy neboli dislokace původních úložných poměrů geologických těles, způsobující přerušení jejich souvislosti a pohyb oddělených částí. Podle pohybů částí zemské kůry (ker) se rozeznávají zdvihy (přesmyky), poklesy a horizontální posuny. Podélné zlomy (směrné dislokace) probíhají rovnoběžně se směrem vrstev, příčné zlomy napříč ke směru vrstev. Radiální dislokace vznikají vlivem radiálních sil. Radiální síly působí ve směru působení zemské tíže, tj. kolmo na zemský povrch.
21 J. Dvořák in Kalášek a kolektiv: Vysvětlivky k přehledné geologické mapě atd. Brno, s. 167.
22 F. E. Suess: Aus dem Devon- und Kulmgebiet östlich von Brünn. - Jahrbuch der k.k. geologischen Reichsanstalt, Band IV, s. 31-50, Wien 1915.
23 Epikontinentální moře je mělké moře, které jen přechodně zaplavuje části pevniny.
24 J. Dvořák - M. Malkovský in Kalášek a kolektiv: Vysvětlivky k přehledné geologické mapě atd. Brno, str. 99.
K. Zapletal: Geologie a petrografie okolí brněnského. Časopis Moravského zemského muzea, roč. XXV, Brno 1927-1928.
25 Rohovec je různě užívaný termín pro sedimentární křemité horniny nejčastěji biochemického původu. V užším smyslu znamená rohovec hlízy i vrstvy složené z opálu, chalcedonu

nebo křemene, nebo jejich směs, které se vyskytují v karbonátových, především vápencových souvrstvích a jsou pevně spjaté s okolní horninou. - Krinoidi, Crinoidea, lilijice, třída ostnožců.
26 Pleistocén je název pro starší čtvrtohory. Znamená, že na rozdíl od starších geologických útvarů je v pleistocénní fauně zastoupen největší počet (90-98 %) dnes žijících druhů. Názvu se nyní používá místo dřívějšího označení diluvium.
27 Miocén je spodní oddělení neogénu. Začátek miocénu (a tím i začátek neogénu) spadá do doby přibližně před 22 500 000 let.
28 Při zpracování stati o neogénu na území města Brna jsem se opíral hlavně o následující literaturu:
a) I. Cicha - J. Paulík: Neogén (in Kalášek a kolektiv, vysvětlivky k přehledné geologické mapě atd.). Brno, s. 130-155.
b) I. Krystek - J. Tejkal: K litologii a stratigrafii miocénu jihozápadní části karpatské předhlubně na Moravě. - Folia facultatis scientiarum naturalium Universitatis Purkynianae brunensis, Geologia, IX, 7, 1968. Brno.
c) I. Krystek: Miocénní sedimenty na území města Brna. - Brno a geologie. Sborník přednášek. S. 190-193. Vydavatelé Československá vědeckotechnická společnost a Dům techniky Brno. Brno 1982.
29 Foraminifera neboli dírkovci jsou jednobuněční živočichové.
Mikrofauna = drobnohledná zvířena.
30 Ostracoda jsou korýši skořepatci.
31 Diagonální neboli šikmé zvrstvení se vyznačuje ukloněním dílčích vrstviček pod úhlem nejvýše 33-34° po směru vodního proudu. Změní-li se směr proudu ve zcela opačný, ukládají se dílčí vrstvičky tak, že se sklánějí protichůdně ke směru vrstviček uložených dříve. Takové zvrstvení se nazývá křížové.
32 Brakické sedimenty se usazovaly v brakickém sedimentačním prostředí, kde se slaná mořská voda mísí s vodou říční (při ústí řek). Slanost vody je tam snížena, což způsobuje nápadné změny ve složení fauny.
33 Lumachela je hornina složená z úlomků zkamenělin.
34 Vůdčí zkameněliny jsou zkameněliny organismů, které žily poměrně krátkou dobu a dosáhly v ní maximálního horizontálního rozšíření. Jsou proto příznačné pro určitý geologický útvar.
35 Pobřežní oblast moře, která se rozkládá nad šelfem, se nazývá litorální neboli břežní oblast. Dělí se na litorální oblast v užším smyslu (příbřežní pásmo) a na oblast neritickou. (předbřežní pásmo). Příbřežní pásmo je vymezeno čárou přílivu a odlivu, neritické pásmo se rozkládá trvale pod mořskou hladinou až k vnějšímu okraji šelfu. Šelf, zvaný též pevninský práh nebo pevninská pláň, je příbřežní část mořského dna do hloubky minus 200 m. Na nynějších okrajích kontinentů je šelf na vnější straně lemován tzv. kontinentálním svahem, který se poměrně příkře sklání do mořských hlubin.
36 Transgrese je vniknutí moře na pevninu (záplava pevniny mořem), regrese je ústup moře (vynoření pevniny).
37 Facie sedimentů je souhrn jejich vlastností, které vyplynuly z místa a podmínek usazování a z biologických poměrů.
38 Klastika - klastické (úlomkovité) horniny jsou složeny převážně z úlomků různých hornin. Bazální útvary leží naspodu geologických celků.
39 Pelit je velmi jemnozrnný klastický sediment, sypký nebo zpevněný. Příkladem je jíl. Závalky jsou obvykle jílovitá tělíska zaobleného tvaru.
40 Konkrece jsou zakulacené útvary druhotného původu, které se vytvořily uvnitř horniny nebo vrstvy, která je obklopuje. Vznikají působením difundujících roztoků.
41 Lithothamnium je červená řasa nepravidelně hlízovitého tvaru. Tvoří podstatnou část lithothamniových vápenců. Vyskytuje se od spodní křídy až po recentní dobu.
42 Paleontologie je věda o vyhynulých živočiších a rostlinách uplynulých geologických dob.
43 Základní údaje o spraších a o celkovém rázu čtvrtohor na území Československa jsou obsaženy jednak ve stati V. Ložka „Geologický vývoj čs. území ve čtvrtohorách", která je na stranách 242 až 268 součástí díla „Československá vlastivěda, Díl I, Příroda svazek 1 (vydal Orbis, Praha 1968), jednak v knize téhož autora „Příroda ve čtvrtohorách" (Academia, Praha 1973).
44 Pseudomycelia jsou bělavé akumulace uhličitanu vápenatého kolem vlásečnic ve spraši. Osteokoly jsou novotvary tyčinkovitých až hůlkovitých tvarů vznikající ve spraši nebo ve

vápnitém písku soustředěním uhličitanu vápenatého kolem kořínků rostlin. Cicvár je lidové, ale ve vědě užívané označení pro konkrece uhličitanu vápenatého zhruba kulovitého tvaru, které mají často uvnitř větší nebo menší dutinu.

45 Industrie je souborný název pro kamenné, kostěné a dřevěné výrobky lidstva doby kamenné.

46 Biocenóza je společenství všech rostlinných i živočišných organismů na určitém místě.

47 V nejstručnější definici je půda nejsvrchnější těleso zemské kůry v dané době, které se vyvinulo z mateční horniny působením organismů a podnebí, při čemž se uplatnila i poloha v terénu a délka doby působení těchto činitelů. Názvem fosilní půdy se označují půdy, které byly překryty mladšími vrstvami sedimentů nebo láv. Fosilní půdy proto již nejsou oživeny živočichy ani pokryty vegetací. Srov. L. Smolíková: Půdy (In Československá vlastivěda Díl I, Svazek 1, s. 643-659).

48 L. Smolíková: Fosilní půdy ve sprašových sériích. - In Studia geographica 80 (Kvartér Brněnské kotliny) s. 107-134. Vydal Geografický ústav ČSAV, Brno 1982. O tuto práci L. Smolíkové se hlavně opírám v následujících výkladech o fosilních půdách na území Brna.

49 Ron je voda, která stéká po zemském povrchu při deštích a tání sněhu. Vymílá, odnáší a usazuje drobné částice hornin. Soliflukce neboli půdotok je stékání rozmrznutím rozbředlé povrchové vrstvy půdy po svahu po nerozmrzlé půdě.

50 J. Pelíšek: Spraše a fosilní půdy brněnské kotliny. - In Studia geographica 80 atd., s. 85-99.

51 Zrnitostní frakce značí při granulometrickém rozboru skupinu zrn určitého rozpětí rozměru daného dvěma mezemi podle smluvené klasifikace zemin.

52 Podat definice významu těchto pedologických názvů není pro jejich obsáhlost na tomto místě možné. Odkazuji proto jednak na již citovanou práci L. Smolíkové z r. 1968, jednak na její učební text nazvaný Pedologie pro přírodovědecké směry studia, díl I. a II., Státní pedagogické nakladatelství, Praha 1982.

53 R. Musil: Nálezy pleistocénních obratlovců v sedimentech Brněnské kotliny. - Studia geographica 80 atd., s. 171-179.

54 Obsáhlý soupis osteologických nálezů na území města Brna je obsažen v publikaci J. Skutil-A. Stehlík: Moraviae fauna diluvialis. - Sborník klubu přírodovědeckého v Brně za rok 1931, ročník XIV, str. 102-178, Brno 1932. Ač tato práce vyšla již před déle než půl stoletím, lze si podle ní učinit dobrý obraz o tom, kteří savci na území města Brna v pleistocénu žili. Seznam pozdějších paleontologických nálezů na území města Brna nebyl souborně uveřejněn. Ve Skutilově-Stehlíkově soupisu jsou uvedeny některé latinské názvy, které byly v novější době nahrazeny jinými. Za sdělení latinských rodových a druhových jmen fosilní fauny, v současné době platných v souladu s pravidly taxonomie a systematiky, kterých v této stati používám, srdečně děkuji panu RNDr. L. Seitlovi, pracovníku Moravského muzea v Brně.

55 J. Kovanda: Pleistocénní měkkýši Brněnské kotliny. - Studia geographica 80, atd., s. 181-211.

56 K. Valoch: Paleolit Brněnské kotliny. - Studia Geographica 80, atd., s. 213-228.

57 Malakologie je nauka o měkkýších. Biostratigrafie je věda zabývající se studiem organismů v jejich historické vývojové souvislosti a v jejich poměru k okolí a na tomto základě řešící časovou posloupnost, vzájemný vztah a faciální vývoj sedimentačních celků.

58 Nejnověji byla lokalita Stránská skála přehledně popsána v článcích R. Musila a J. Kovandy citovaných v poznámkách 53 a 55. V obou článcích je uvedena starší literatura.

59 Mrazové neboli ledové klíny jsou kuželovité trhliny v půdě, které se na řezu (např. v těžbní stěně hlinišť) jeví jako dolů se zužující klíny. Původně byly vyplněny ledem, po jeho roztání je zaplnil různý horninový materiál.

60 Zvířené půdy jsou intenzívně zprohýbané polohy půd vzniklé tzv. kryoturbací, tj. pohyby způsobenými střídavým promrzáním a rozmrzáním půdy v povrchových polohách.

61 Thufury (název pochází z Islandu), zvané též kopečkové půdy, jsou povrchové půdní tvary v podobě pravidelných kopek, nepřesahující zpravidla výšku 1 m. Vznikají působením mrazu za spoluúčasti vegetačního krytu.

62 J. Pelíšek: Periglaciální zjevy ve spraších okolí Brna. Sborník čs. společnosti zeměpisné při ČSAV, sv. LVIII, s. 17-25. Praha 1953.

63 J. Demek: Periglaciální rysy reliéfu Dyjskosvrateckého úvalu. - Geografický časopis, roč. 12, s. 161-173. Bratislava 1960.

64 Geomorfologie je věda, která zkoumá tvary zemského povrchu, jejich vznik a vývoj, a endogenní i exogenní síly a procesy, které tvary zemského povrchu vytvářejí a modelují. Endogenní neboli vnitřní síly mají původ v zemském nitru a projevují se při horotvorných

pochodech, sopečné činnosti atd. Vytvářejí základní nerovnosti zemského povrchu. Exogenní neboli vnější síly a pochody působí z vnějšku na zemskou kůru. Hlavní exogenní činitelé jsou voda, led, vítr, zemská tíže.

65 Hrást je kra zemské kůry omezená zlomy, která vyniká nad své okolí. Vzniká buď tím, že kra, která hrást tvoří, byla tektonicky vyzdvižena, nebo tím, že pokleslo její okolí.

66 J. Krejčí: Reliéf brněnského prostoru. - Folia facultatis scientiarum naturalium Universitatis Purkynianae Brunensis, V, 4. Geographia 1. Státní pedagogické nakladatelství, Praha 1964.

67 Nerudný průzkum, n. p. v Brně: Průzkum ložiska cihlářských hlin v ČSR 1957 - Bohunice.

68 J. Krejčí: Příspěvek k otázce předmiocénního reliéfu v brněnském okolí. - Sborník čs. společnosti zeměpisné, sv. 57, Praha 1952.

69 Geologische Spezialkarte der im Reichsrate vertretenen Königreiche und Länder der Österreichisch-Ungarischen Monarchie neu aufgenommen und herausgegeben durch die k. k. Geologische Reichsanstalt, Brünn. Für die Spezialkarte im Maß 1 : 75 000 neu aufgenommen und bearbeitet in den Jahren 1900-1905 von Dr. Franz Eduard Suess. - Wien 1912.
Geologická mapa okolí brněnského. Dle vlastních výzkumů 1919 až 1925 zpracoval Dr. Karel Zapletal. - Příloha k ročníku XXV (1927) Časopisu moravského zemského muzea.
F. Říkovský: Paleopotamologický vývoj Svitavy. - Sborník státního geologického ústavu ČSR, sv. VIII, Praha 1929.
J. Krejčí: K metodice výzkumů říčních teras. - Anthropos č. 14 (N. S. 6), Symposion o problémech pleistocénu. Brno 1961.

70 J. Sloup: Výsledky hydrogeologického průzkumu prostoru pod hrází složiště popílku v prostoru Brno-Maloměřice (Hády). - Ročenka geologické sekce n. p. Geotest 1972, pp. 153-165. Brno 1973.

71 F. E. Suess: Aus dem Devon- und Kulmgebiet östlich von Brünn atd., s. 36 a n.

72 K. Zapletal: Geologie a petrografie okolí brněnského atd., s. 93.
Z. Jaroš-K. Zapletal: Průvodce ku geologické exkursi na Hády a Stránskou skálu u Brna. - Sborník klubu přírodovědeckého v Brně za rok 1928. Roč. XI, Brno 1929, s. 4.

73 M. Pokorný: Zpráva o geologických poměrech jižní části Moravského krasu v prostoru Hády. - Časopis zemského muzea v Brně, část přírodovědná. Sv. XXXII, Brno 1948, str. 32.

74 K. Zapletal: Geologie a petrografie okolí brněnského atd., s. 68.

75 V jiném smyslu je názvu brněnský úval použito v I. dílu Naučného geologického slovníku z r. 1960, kde se jím označuje jihozápadní část karpatské předhlubně, geograficky běžně nazývaná Dyjskosvratecký úval. Vzhledem k excentrické poloze Brna ve vztahu k jihozápadní části karpatské předhlubně, která se táhne na jih až k státní hranici, je název Dyjskosvratecký úval výstižnější.

76 Průlomové údolí je údolí, které napříč proráží hradbu tvořenou vyvýšeninou (v obecném smyslu) ležící mezi dvěma sníženinami.

77 Prolom neboli příkopová propadlina je zlomový systém, ve kterém střední kra zemské kůry je níže než kry postranní.

78 A. Rzehak: Geologische Ergebnisse einiger in Mähren ausgeführten Brunnenbohrungen. - Verhandlungen des Naturfoschenden Vereines in Brünn, XXX. Band (1891), XXXV, Band (1896), LIV. Band (1915). Brno.
A. Rzehak: Das Miozän von Brünn. - Verhandlungen des Naturfoschenden Vereines in Brünn, LVI. Band, 1918-1919. Brno 1919.

79 M. Vilšer: K vodohospodářskému významu neogenních sedimentů v oblasti Brno-Řečkovice. - Brno a geologie. Sborník přednášek, s. 135-139. Brno 1982.

80 Tento vrt je označen číslem 479 v Dokumentaci k inženýrsko-geologické mapě Brno-západ (M-33-106 A-e), kterou sestavil Geotest, n. p. Brno za vedení Z. Papouška.

81 O. Hynie-V. Smetana: Konečný geologický posudek o základu přehrady na Svratce v Kníničkách. - Praha 1929.

82 J. Woldřich: Geologický posudek o projektované přehradě na Svratce u Kníniček na základě provedených sond a vrteb. - 18. ledna 1927.

83 Zpráva o výsledku průzkumných prací pro uložení kanalizačního sběrače na Kamenomlýnské ulici v úseku objektu IBZKG pro jez a pro trasu odlehčovací stoky na ulici Rybářské - akce Brno-Kamenný mlýn. - Inženýrskogeologický a hydrogeologický průzkum, n. p. Žilina, závod Brno. Referent: Pg. M. Prostějovská. Brno 1965.

84 J. Krejčí: Zachované tvary starších erozních cyklů v brněnském okolí. - Sborník III. sjezdu čs. geografů v Plzni, p. 91-94. Praha 1935.

85 J. Krejčí: Zpráva o stavebně-geologickém a hydrologickém průzkumu staveniště obchodního domu Prior v Brně, Uhelná ulice. - Státní projektový ústav obchodu v Brně, středisko 09, Brno 1974. Archiv střediska 09 SPÚO, Geofond Praha.
86 Atlantik (též atlantická fáze, atlantické období) je holocénní klimatická fáze v době přibližně od 5500 let do 2500 let před n. l. Panovalo teplé oceanické podnebí. Po atlantiku následovalo subboreální období (fáze) s podnebím suchým a poměrně teplým. Spadá do doby přibližně od 2500 let do 800 let před n. l. Subatlantik (subatlantická fáze) je klimatické období následující po subboreálu. Nastává ochlazení a podstatné zvlhčení podnebí. Subatlantik spadá přibližně do doby od 800 do 600 let před n. l.
87 J. Krejčí: K otázce stáří náplavů v nivě Dyje u Břeclavi. - Sborník Čs. geografické společnosti, ročník 1983, s. 97-106.
88 J. Vodička a J. Vytiska in: Dějiny města Brna 1. - Napsal kolektiv autorů a spolupracovníků za redakce Jaroslava Dřímala a Václava Peši. Vydal Městský národní výbor v Brně v nakladatelství Blok. Brno 1969.
89 C. Hálová-Jahodová: Brno, dílo přírody, člověka a dějin. 2. vyd. Nakladatelství Blok, Brno 1975.
90 V. Ložek in Československá vlastivěda 1968 atd., s. 246.
91 Q. Záruba: Podélný profil vltavskými terasami mezi Kamýkem a Veltrusy. - Rozpravy České akademie věd, II. tř., 52, č. 9.
R. Kettner: Všeobecná geologie, část III, Praha 1948, s. 172. K. Žebera: Kvartér Českého masívu. - In Regionální geologie ČSSR, díl I., svazek 2., s. 445 a n. Praha 1964.
92 K. Zapletal: Geologie a petrografie okolí brněnského atd.
Geologie a petrografie země Moravskoslezské. - Brno 1931-1932.
93 F. Říkovský: Terasy dolní Svitavy a dolní Svratky. - Spisy vydávané přírodovědeckou fakultou M. U., čís. 67. Brno 1926.
F. Říkovský: Paleopotamologický vývoj Svitavy. - Sborník Státního geologického ústavu ČSR, sv. VIII, Praha 1929.
F. Říkovský: Fluviatilní terasy střední Svratky. - Spisy přírodvědecké fakulty M. U., č. 152. Brno 1932.
94 A. Makowsky-A. Rzehak: Die geologischen Verhältnisse der Umgebung von Brünn als Erläuterungen zu der geologischen Karte. - Verhandlungen des Naturforschenden Vereines in Brünn, XXII, 1883, Brünn 1884.
F. E. Suess: Vorlage des Kartenblattes Brünn. - Verhandlungen der k. k. geologischen Reichsanstalt, Wien 1906.
95 R. Musil-K. Valoch: Die unteren Terassen der Svitava bei Brno. - Práce Brněnské základny ČSAV, roč. XXXIII, sešit 16, spis 418. Brno 1961.
96 L. Sýkora: Zpráva o mapování kvartéru v oblasti Brno-východ. - Zprávy o geologických výzkumech v roce 1964. Svazek 1, s. 304-307. Academia, Praha 1966.
L. Sýkora: Zpráva o mapování kvartéru na listu Brno-západ. - Zprávy o geologických výzkumech v r. 1965. Svazek 1, s. 282-285. Academia, Praha 1966.
L. Sýkora: Zpráva o mapování kvartéru v oblasti Modřic a Chrlic u Brna. - Zprávy o geologických výzkumech v r. 1961, s. 253-256. Praha 1962.
97 A. Zeman: Současný stav výzkumu pleistocénních fluviálních sedimentů v Dyjskosvrateckém úvalu a jejich problematika. - Studia geographica 36, s. 41-62. Vydal Geografický ústav ČSAV v Brně, Brno 1973.
98 A. Ivan: Některé geomorfologické problémy okraje České vysočiny v okolí Brna. - Studia geographica 36, s. 23. Vydává Geografický ústav ČSAV v Brně, Brno 1974.
99 A. Zeman: Fluviální a fluviolakustrinní sedimenty Brněnské kotliny. - Studia geographica 80, s. 55-84, Brno 1982. Vydal Geografický ústav ČSAV.
100 R. Musil: Současný stav poznatků o kvartéru Brněnské kotliny. - Studia geographica 80.
101 A. Kočí: Paleomagnetický výzkum sedimentů Brněnské kotliny. - Studia geographica 80, s. 153-170.
102 R. Musil: Aus der Geschichte der Stránská skála. - Časopis Moravského muzea 50, s. 75-106. Brno 1965.
L. Sýkora: Zpráva o mapování kvartéru v oblasti Brno-východ atd.
103 A. Zeman: Předběžná zpráva o vývoji údolí Svitavy ve starém pleistocénu jižně od Maloměřic. - Věstník Ústředního ústavu geologického 41, 1, s. 41-45. Praha 1973.
A. Zeman: Quaternary of the surroundings of Stránská skála. - Sborník geologických věd. Antropozoikum 10, s. 41-72. Praha 1973.

104 A. Ivan: Reliéf Brněnské kotliny. - Studia geographica 80, s. 23-46. Brno 1982.
105 R. Musil: Současný stav poznatků o kvartéru Brněnské kotliny, atd.
106 J. Cerha: Svážné terény na území města Brna. - Brno a geologie. Sborník přednášek, s. 88 až 91. Vydala Československá vědeckotechnická společnost a Dům techniky Brno. Brno 1982.
107 Československá státní norma ČSN 73 1001 - Základová půda pod plošnými základy, s. 5. - Vydavatelství Úřadu pro normalizaci a měření. Praha 1978.
108 Termínu půda se u základových půd používá, i když jde o skalní horniny.
109 Q. Záruba-V. Mencl: Inženýrská geologie. 3. vydání. Academia, Praha 1974.
110 M. Šamalíková: Základové půdy Brněnské kotliny. - Studia geographica 80, s. 249-259. Vydal Geografický ústav ČSAV, Brno 1982.
111 Eluviální zvětraliny jsou zvětraliny hornin ležící na místě svého vzniku.
112 Potrhané jíly jsou velmi hutné jíly prostoupené množstvím drobných vlasových trhlinek, podél nichž se jíl snadno rozlamuje.
113 J. Prokop: Inženýrskogeologické poměry města Brna. - Brno a geologie. Sborník přednášek, s. 58-61. Brno 1982.
114 R. Kettner: Všeobecná geologie, díl I., 329-351. Praha 1952. K. Jung: Erdbeben. In Geophysik (Das Fischer Lexikon). Fischer Bücherei KG., Frankfurt am Main 1966.
115 V. Kárník: Seismika. Text k mapám oddílu Seismika v Atlase Československé socialistické republiky. - Vydala Československá akademie věd a Ústřední správa geodézie a kartografie, Praha 1966.
116 S. P. Chromov: Meteorológia a klimatológia. - Z ruského originálu přeložil doc. RNDr. Ján Tomlain, CSc. - Vydavatelstvo Slovenskej akadémie vied, Bratislava 1968.
M. Konček: Podnebí. In Československá vlastivěda, díl I., Příroda, sv. 1, s. 483-489. Orbis, Praha 1968.
117 Troposféra je nejspodnější vrstva atmosféry, sahající do výšky 10-15 km. V této vrstvě jsou soustředěny téměř 4/5 hmoty atmosférického vzduchu a téměř celý obsah vodních par atmosféry. V ní vzniká většina oblaků.
118 Názvem barické pole se označuje rozložení atmosférického tlaku.
119 M. Konček-Š. Petrovič: Klimatické oblasti Československa. - Meteorologické zprávy X, 1957.
120 Vláhová bilance je poměr mezi atmosférickými srážkami, výparem a odtokem.
121 Atlas podnebí Československé republiky, list 1-5. - Vydala Ústřední správa geodesie a kartografie, Praha 1958.
122 Atlas Československé socialistické republiky, mapa 17-1. - Vydala Československá akademie věd a Ústřední správa geodézie a kartografie. Praha 1966.
123 M. Konček: Charakteristika klimatických oblastí. In Československá vlastivěda, Díl I, Příroda svazek 1, s. 523-532. Orbis, Praha 1968.
124 Historický vývoj měření atmosférických srážek na území města Brna vylíčil R. Brázdil v práci Historie měření srážek v Brně. - Scripta facultatis scientiarum naturalim Universitatis Purkynianae brunensis, Geographia 2, 9, s. 55-74. Brno 1979.
125 Klimatologická stanice je jedna z kategorií meteorologických stanic. Měří všechny základní meteorologické prvky a je vybavena registračními přístroji.
126 R. Brázdil: Statistické hodnocení srážkových poměrů města Brna. - Scripta facultatis scientiarum naturalim Universitatis Purkynianae brunensis, Geographia 2, 9, s. 75-100, Brno 1979.
127 Podnebí Československé socialistické republiky. Tabulky. - Zpracoval kolektiv pracovníků klimatologického odboru Hydrometeorologického ústavu v Praze a v Bratislavě. Praha 1961.
128 S. P. Chromov: Meteorológia a klimatológia atd., S 396 a n.
129 Nejobecněji a stručně řečeno,stabilní neboli ustálené zvrstvení atmosféry je takové, při němž existují nepříznivé podmínky pro vývoj konvekce (vzestupných vzdušných proudů).
130 Inverze neboli zvrat teploty vzduchu existuje tehdy, když teplota ve vyšších vrstvách vzduchu je vyšší než při zemském povrchu. Přízemní inverze ve většině případů vznikají ochlazováním vzduchu od zemského povrchu, který se ochlazuje vyzařováním tepla za jasných nocí. Spodní vrstvy vzduchu se přitom ochlazují více než vrstvy ležící ve větších výškách. Přízemní inverze tohoto typu se nazývají radiační.
131 E. Quitt: Příspěvek k metodice výzkumu teplotních poměrů měst. - Meteorologické zprávy, ročník IX (1956), s. 69-74.

132 E. Quitt: Průzkum vlhkosti ovzduší v Brně. - Meteorologické zprávy, ročník XIII (1960), s. 39-46.
133 S. P. Chromov: Meteorológia a klimatológia atd., s. 429 a n. J. Sládek: Vývoj podnebí v historické době. In Československá vlastivěda, Díl I. Příroda sv. 1, p. 533.
134 B. Řezáč: Charakteristika hydrogeologických celků. In J. Kalášek a kol.: Vysvětlivky k přehledné geologické mapě Brno atd., s. 202 a n.
135 J. Krejčí: Zpráva o stavebně-geologickém a hydrologickém průzkumu staveniště obchodního domu Prior v Brně, Uhelná ulice. - Státní projektový ústav obchodu v Brně, Brno 1974. Archiv střediska 09 Státního projektového ústavu obchodu v Brně. Geofond Praha.
Z. Urbášek: Zpráva o vyhodnocení inženýrsko-geologického a hydrogeologického průzkumu staveniště nového hotelu B+ v Brně-Pisárkách. - Státní projektový ústav obchodu v Brně, Brno 1976. Archiv střediska 09 SPÚO v Brně, Geofond Praha.
Z. Pospíšil: Hydrogeologický průzkum ve Starých Černovicích. - Ročenka geologické sekce n. p. Geotest 1973, s. 125-133. - Vydal Geotest Brno 1974.
J. Jurková: Zpráva o provedeném stavebně-geologickém průzkumu pro výstavbu výpočtového střediska v Brně-Komíně. - Státní projektový ústav ochodu v Brně, Brno 1973. Archiv střediska 09 SPÚO v Brně. Geofond Praha.
Č. Brázda: Závěrečná zpráva o výsledku inženýrskogeologického průzkumu trasy levobřežního svrateckého sběrače v Brně. - Státní projektový ústav obchodu v Brně, Brno 1971. Archiv Střediska 09 SPÚO v Brně. Geofond Praha.
136 Srov. Z. Kouřil: Podzemní voda v prostoru města Brna. - Brno a geologie. Sborník přednášek, s. 122-125. Vydavatelé Československá vědeckotechnická společnost a Dům techniky Brno. Brno 1982.
137 M. Vilšer: K vodohospodářskému významu neogenních sedimentů v oblasti Brno-Řečkovice, - Brno a geologie. Sborník přednášek s. 135-139.
138 Periklinální znamená úklon směřující ze středu k obvodu.
139 C. Hálová-Jahodová: Brno atd., s. 43 a n.
140 J. Soukal: Přehledná hydrografie moravských řek. - Spisy Odboru čs. společnosti zeměpisné v Brně, řada B, spis 9. Brno 1946.
141 Atlas Československé socialistické republiky, list 23, mapa 2. Mapu navrhl a vysvětlující text napsal Josef Dostál. - Vydala Československá akademie věd a Ústřední správa geodézie a kartografie. Praha 1966.
142 Xerothermní rostliny jsou přizpůsobeny životu v teplém a suchém prostředí.

Mojmír Švábenský

OSUDY MĚSTA BRNA DO ROKU 1243

(Předáno k tisku v roce 1980)

I.

PRVNÍ ZMÍNKA O BRNĚ A JEHO NÁZEV

Druhé největší město republiky, Brno, patřilo odedávna k nejpřednějším městům Moravy. Již jeden z prvních představitelů moravské vlastivědy, Polák Bartoloměj Paprocký z Paprocké Vůle, napsal o něm v druhé polovině 16. století ve svém proslulém Zrcadle markrabství moravského: „Před lety město Brno po Velehradu první jméno mělo a velkými svobodami ještě od dob oněch pohanských králův obdarované bylo, podle kteréhož práva a svobod i Pražané obdarování sobě jednali".[1] Kladl tedy jako jeho souvěkovci i následníci vznik města k počátkům našeho letopočtu. Všichni se snažili posunout původ města co nejdále do minulosti, ale na otázku, kdo město založil, odpovídali různě. Měl to být přemožitel římských legií, germánský král Arminius,[2] ale i jiná zjevně vymyšlená jména byla častá.

Novodobé dějepisectví nemůže vycházet z těchto pokusů zvyšovat starobylost města, musí se opírat především o spolehlivé písemné zprávy a doplňovat je poznatky jiných věd.

Ještě v minulém století se mu nabízelo více dokladů existence Brna než dnes. „Zasloužil" se o ně moravský stavovský historiograf Antonín Boček (1802-1847). Vydával souhrn skoro všech listin týkajících se dějin Moravy, známý pod latinským názvem Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae. Pozastavil se přitom nad tím, jak doklady o hlavním městě Brně jsou málo početné. Aby se zavděčil svým mecenášům, sestavil neexistující listiny, které zařadil do své edice. Podle nich byl již roku 884 kostel sv. Petra a Pavla v Brně svěcen arcibiskupem Metodějem a dotován majetkem v Brně a v Komárově. Roku 1031 tu měl být brněnský kastelán Ctibor a také v letech 1054, 1062, 1084, 1087, 1088 byly v Codexu o Brně doklady.[3]

Na rozdíl od těchto moderních padělků jsou následující tři doklady velmi staré.

Zakládací listina nejstaršího kláštera na Moravě[4] v Rajhradě s ročním datem 1048 obsahuje zmínku „v brněnské provincii (in Brinensi provincia)".[5] Byla však psána až počátkem 12. století.

Další listina, vydaná českým vévodou Břetislavem I. (1035-1055) pro staroboleslavskou kapitulu, je nedatovaná.[6] Starší badatelé ji kladli do různých let, nejčastěji do roku 1052.[7] V ní je mezi místy, odkud se kapitule odváděly desátky, i „Brnen", tj. naše Brno.

Třetí listina, hlásící se do roku 1073 a vydaná údajně králem Vratislavem (1085-1092) pro benediktýnský klášter v Opatovicích,[8] se zmiňuje o Brně dvakrát, nejprve „v brněnské provincii (in Brunensi provintia)" a kromě toho „Brene", což je tvar šestého pádu latinského jazyka.

Uznává se sice, že uvedené listiny mají pravý základ - míra základu je pořád sporná - ale přesto je nemůžeme zařadit do diskuse o stáří Brna, mají tu platnost jen podpůrnou.

A tak teprve roku 1091 se Brno objevuje poprvé na dějinném jevišti ve spojení s pravým a určitým letopočtem. Za prvou písemnou zprávu o Brně vděčíme našemu nejproslulejšímu kronikáři, vyšehradskému děkanovi Kosmasovi. Ten napsal počátkem 12. století k roku 1091, že král Vratislav se tehdy velmi rozhněval na svého bratra, brněnského údělného knížete Konráda a snažil se ho vypudit z jeho knížectví. Jeho vojáci „přitáhli k Brnu, a král, stoje tam uprostřed zemských velmožů, nařídil obležení dokola".[9]

Další příběh o tom, jak byl při obléhání 11. července 1091 zabit králův milec Zderad, který urazil kralevice Břetislava, a jak politicky velmi obratný král, když se většina vojska přidala k synovi, dovedl využít vyjednávání, které s ním započala bez vědomí svého muže Konrádova žena Virpirk, k nalezení čestného východiska ze situace, která pro něho vypadala velmi špatně, je znám každému, kdo se zajímal o tzv. Zderadův sloup na břehu řeky Svitavy, pokládaný obyčejně a mylně za znamení brněnského mílového práva.

Nejstarší rukopisy Kosmy, píšící o brněnském obléhání, mají zapsán tvar „urbs Brnen" a teprve pozdější kodexy (jen jediný je již ze 13. století) mají ještě varianty „Brinen, Brnno, Brynen, Birnen".[10] To vede k otázce, jak vzniklo pojmenování města.

Humanističtí učenci řešení ještě nehledali. Pro ně bylo důležité najít souvislost Brna s antikou. Obrátili pozornost na mapu řeckého zeměpisce z egyptské Alexandrie Klaudia Ptolemaia z 2. století naší epochy a nedali se odstrašit tím, že tonto pramen je pro naše země velmi temný a sporný. Vycházeli při tom nikoli z řecké předlohy, ale z pozdější latinizované mapy. První tištěný popis Německa v německém jazyce od Šebestiána Francka[11] ztotožnil roku 1538 s Brnem starověkou Arsicuu. Také jiní učenci, mezi nimi moravský zemský lékař Tomáš Jordán z Kluže (Klauzenburku) ve svém pojednání o syfilitidě na Moravě kolem roku 1580,[12] kladli rovnítko mezi termíny Arsicua či Arsicina a Brnem. Barokní spisovatelé Balbín (1658),[13] Vigsius (1663)[14] a Crugerius (1669)[15] tvrdili, že Ptolemaiova Arsuna je vlastně Brnem. Nejvýznamnější pokus o identifikaci Brna na ptolemaiské mapě podnikl roku 1616 v knize Germania antiqua (Stará Germanie)[16] Filip Cluver, který ztotožnil Brno se starým Eburodunem. Byl to pokus velmi úspěšný, neboť zapůsobil i v době daleko pozdější. Ještě dějepisec města Brna, František Šujan, už ve 20. století, byl přívržencem tohoto řešení, které bylo podporováno velmi primitivní etymologií, spatřující v první části jména hláskový ohlas Brna. Koncovka „-dunon", která odpovídá slovanskému „grad", dovolovala spojovat Brno již s Kelty. Podrobnější zkoumání otázek spojených s Ptolemaiovou mapou ukázalo nemožnost této identifikace a dnes se předpokládá, že Eborodunum (nebo stejnojmenný Eburon) leželo západně Vlárského průsmyku.[17]

Jiný humanistický učenec Jan Aventin, občanským jménem Turmayer (1477-1534), věděl o slovanském knížeti Pribinovi (Privina) z 9. století, vládci nad Nitrou, Bratislavou a Brnem. Poslední město mělo podle Aventina své

jméno od Pribiny, jehož druhé, vymyšlené jméno bylo Bryno.[18] Této hypotéze, poněkud upravené (mluví o moravském králi Brynnonu, který Brno vystavěl), dává přednost i významný náš dějepisec 17. století Tomáš Pešina z Čechorodu (1629-1680), který ve své práci „Mars Moravicus" (Moravský Mars) uvádí i další pokusy o výklad jména Brna. Kromě již známého ztotožnění s Eburonem (či Eburodunem) je prý možno jméno odvodit z vodnatých pramenů, které se německy nazývají „ Brunne", dále také z německého slova „brennen" = hořet, neboť Brno prý trpělo v prvních létech svého trvání často požáry.[19]

Zcela naivní byl nápad velehradského cisterciáka Kristiána Hirschmentzela (1638-1703) v jeho rukopisné práci „Welehradium vetus et novum" (Starý a Nový Velehrad),[20] který pojmenování osady zvané Perno, z něhož prý nakonec vzniklo Brno, odvozoval ze jména slovanského boha Peruna, prý latinského původu.

Devatenácté století přineslo nové pokusy o výklad, jak vzniklo jméno Brno. Pomineme tu teorie historika města Brna Christiana d' Elvert (1803-1901)[21], nedoceněného Aloise Vojtěcha Šembery (1807-1882)[22] i brněnského kronikáře Gustava Trautenbergera (1839-1902).[23]

Jeden z nejmarkantnějších historiků Brna, Bertold Bretholz (1862-1936), tvůrce a zastánce teorie o původním a nepřetržitém osídlení našich zemí Němci, hledal původ názvu Brna v keltštině, a to ze slova „bryn", v překladu „kopec", na němž nebo kolem něhož stála původní osada. Slovo bylo prý převzato Germány a jen s malou obměnou Slovany. Teprve románští přistěhovalci asi od 13. století byli tvůrci německého a latinského názvu našeho města (Brünn, Brunna, Brunnensis).[24]

Další teorie, odvozující název z maďarského rodového jména Berény,[25] nebo z kvádského slova „brunna" (studně),[26] či z původního „brdno" od „brdo" (hrbovitý útvar),[27] měly jen epizodický význam.

Dnešní filologové vycházejí z předpokladu, že „v našich zemích, jež mají doloženo od počátku historických dob obyvatelstvo jen slovanské, náleží přednost vysvětlování jenom ze slovanské zásoby slovní a teprve, kde to není bez násilí možno, jest se poohlédnouti po vysvětlení z jazyků národů, které tu žily před Slovany."[28]

Tomuto metodickému postupu nebrání známé zjištění, že některá jména, jako Labe, Říp a Tatry, jsou cizího původu. Je totiž třeba lišit jména pohoří a řek od jmen osadních, neboť naši předkové se podle toho, co je o nich známo, neusazovali v sídlištích svých předchůdců, konkrétně Germánů, a neměli tedy důvod k přebírání osadních názvů, jak se to stalo u některých jmen řek a hor.

Název Brno je dnes odvozován, jak to učinil již před více než sto lety profesor brněnského gymnázia Václav Royt (1827-1907), ze slova „brn", staroslovansky „br6n6je", což značí jíl, bláto, kal. Bylo tedy místo, na němž stála původní brněnská osada, jílovité, hlinité a blátivé. Tento výklad má tu výhodu, že se opírá o dosti početnou skupinu slov stejného základu v našich zemích (Brňany, Brníky, Brněnec atd.), hojnou i v příbuzném polském jazyce.[29]

Název „Brnen" má charakter přídavného jména, k němuž je nutno domyslit podstatné jméno, např. hrad. Zajímavá je teorie profesora Šujana,[30] která tvrdí, že se přídavné jméno mužského rodu „Brnen" používalo pro hrad, kdežto přídavné jméno středního rodu „Brnno" se používalo pro osadu před městem.[30a]

Filologové promluvili, jejich názory jsou historikům základem pro úvahy, kde leželo původní Brno. Je známo, že již Bretholz postřehl slabinu etymologie Brna z jílovitého, hlinitého a blátivého místa: Petrov a místa kolem něho, kde prý Brno vznikalo, mají skalnatý podklad, který neodpovídá názvu.

Teoretickému předpokladu spíše odpovídá krajina, kudy protékaly řeky Svratka a Svitava i jejich početné přítoky, protkaná četnými meandry a často zatápěná. Ještě dnes jsou v Komárově zbytky původní situace v podobě tzv. lužního lesa, nyní ovšem ustupujícího civilizaci. Území při toku obou řek až po Rajhrad se dosti podobalo mělkému jezeru. V takovém kraji je osada s názvem odvozeným od slova „brn" dobře myslitelná.

Většina badatelů uznává, že poloha dnešního Starého Brna odpovídá požadované charakteristice, a předpokládá, že z této osady byl název přenesen na dnešní Brno. Pro tento názor svědčí i přídavné jméno „Staré".

Nelze namítat, že Staré Brno je od dnešního středu Brna na středověké pojmy velmi vzdáleno. Staré sídliště, přemísťované na nové místo, bývalo od nového mnohdy značně daleko. Např. Starý Jičín je od Nového vzdálen čtyři kilometry. Takových dvojic je mnoho, na Moravě jsou to Stará Ves (něm. Altenstadt) - Bílovec, Staré Město (Stará Třebová) - Moravská Třebová, Staré Město (dříve i Starý Bruntál) - Bruntál, Stará Trnávka - Městečko Trnávka, Stará Libavá - Město Libavá, na Těšínsku Staré Město - Frýdek, Staré Město - Fryštát, Staré Bílsko - Bílsko.[31]

První doklad, ve kterém je Staré Brno uvedeno s přídavným jménem, je z r. 1247.[32] Tedy z doby nedlouho po tom, kdy bylo právním aktem utvořeno Brno (1243). Ale již tehdy byla převaha nového města nad původní starou osadou tak naprostá, že přívlastku „Nové" nepotřebovalo. Proto také doklad Nového Brna z doby více jak sto let pozdější, z r. 1357,[33] má náhodný charakter.

Teorie, podle nichž Brno dostalo název podle osady stojící ve středu dnešního Brna, jsou slabě zdůvodněny.[34]

POZNÁMKY

1 Zrcadlo slavného markrabství moravského, v kterémž jeden každý stav, dávnost, vzácnost i povinnost svou uhledá, krátce sebrané a vydané. Olomouc 1593, s. 386.
2 Pars historiae Brunensis ... Gregorii Ignatii Koschinsky (r. 1669 posláno jezuitovi Jiřímu Crugeriovi). Státní oblastní archiv Brno (dále jen SOAB), G 12, Cerr II, č. 169, s. 13. Švábenský Mojmír: Ceronniho sbírka. Sv. 2. Brno 1973, s. 359. Je to ovšem ohlas starší četby.
3 Přehled Bočkových fals, týkajících se Brna, je v exkursu.
4 Snad jen záhadný a ne jistě doložený klášter sv. Jiljího v Mikulčicích by mohl být starší.

5 CDB 1, 357, č. 381, ř. 21.
6 CDB 1, 361, č. 382, ř. 22.
7 Vydavatel CDB Gustav Friedrich uvádí rok 1052 až vzadu v rejstříku a ještě jej označuje otazníkem.
8 CDB 1, 370, č. 386, ř. 1, 10.
9 Kosmova kronika česká. Přeložil Karel Hrdina a Marie Bláhová, kn. II, č. 43. Latinské znění vydal Bretholz v MGH, SS, Nova series II, Berolini 1923.
10 Bretholz, B.: Geschichte der Stadt Brünn. Bd. 1. Brünn 1911, s. 20.
11 Germania. Bern 1539 (1. vyd. je z r. 1538), f. 291v: „Brünn, ein Statt in Mahren nennt Ptolemeus lib. 2, ca(pitulo) 10, tab. 4 Arsiuam". Jde o zřejmou tiskovou chybu, kterou nelze vykládat na Arsunu, jak má např. Bretholz: o. c., s. 10.
12 Luis novae in Moraviae exortae descriptio. Francofurti 1580, s. 1. Kromě toho Jordán zná i etymologii (podle něho násilnou) od hořeti „ brennen" i od nápadných pramenů „brunnen".
13 Diva Turzanensis ... Olomutii 1658, s. 16 (srv. Zíbrt, Čeněk: Bibliografie české historie 2, Praha 1902, s. 499-500, č. 1304).
14 Vallis baptismi alias Kyriteinensis ... Marini Alex. Vigsii ... Olomucii (1663 - chronogram), s. 6.
15 Sacri pulveres mensis Augusti R. P. Georgii Crugerii è Societate Jesu. Litomisslii typis Joannis Arnolt de Dobroslavina (bez roku, snad 1671), s. 113 (Corollarium quoad—raritates victricis et laurigerae civitatis in Moravia Brunae - v jiném vydání Crugera, lišícím se vynecháním slova „mensis" v titulu, toto Corollarium není!). Název díla podle neživého nadpisu: Sacrae memoriae regni Bohemiae et pertinentiarum Moraviae et Silesiae. Srv. Zíbrt: o. c., s. 529, č. 1552.
16 Cluveri Philippi Germaniae antiquae libri tres. Liber III. Cap. 31 De Quadis, s. 631. (Použito edice s impresem Lugduni Batavorum. Ex officina Batavorum 1631. Bretholz naproti tomu měl k dispozici tisk z r. 1616 se stejnou stranou.). Clüver ztotožňuje podobné Eburum s Olomoucí, Medislanium se Znojmem.
17 O otázce polohy Eburonu a Eburodunu Šimek, Emanuel: Velká Germanie Klaudia Ptolemaia, sv. 3. Brno 1949, s. 100 - 2, 104 - 8, zvláště s. 105, kde jsou rozvedeny důvody proti ztotožnění s Brnem.
18 Io. Aventini Annalium Boiorum libri VII. Liber 4. Basileae 1580, s. 295, ř. 20. Bretholz: o. c., s. 14, pozn. 1, cituje vydání z r. 1554, s. 377.
19 Mars Moravicus sive Bella, seditiones ... descriptae a Thoma de Czechorod ... anno 1677, s. 69.
20 SOAB, G 12, Cerr II, č. 195, § 11, p. 95. Je to opis z r. 1779. Zajímavé je, že starší rukopis před r. 1700 (Cerr II, č. 194) tuto zmínku neobsahuje. Srv. Švábenský Mojmír: Cerroniho sbírka. Sv. 2, Brno 1973, s. 378-9. Pro úplnost je třeba podotknout, že Hirschmentzl uvádí na str. 28 (Cerr II, č. 194, str. 13) i verzi o Brynovi.
21 Versuch einer Geschichte Brünn's. Brünn 1828, s. 6.
22 In: Moravia 1838, s. 12, 16, 24 a od téhož: Odkud pochází Brno a Holomauc. ČČM 12, 1838, s. 246-9.
23 Trautenberger, Gustav: Chronik der Landeshauptstadt Brünn. Bd. 1. Brünn (1891), s. 66-71.
24 Geschichte der Stadt Brünn. Bd. 1. Brünn 1911, s. 22-6.
25 Melich, Jan: Über den Namen Brünn. Archivum Europeae centroorientalis 1940, s. 185-207.
26 Schwarz, Ernst: Zur Namenforschung und Siedlungsgeschichte in den Sudetenländern. Reichenberg 1923, s. 66-7. List, Rudolf: Brünn, ein deutsches Bollwerk. St. Pölten 1942, s. 11 se zříká pokusů o výklad jména a praví, že tajemství původu jména zůstává prozatím nedořešeno. Upozorňuje při tom místo výkladu , že brněnští Němci se vyhýbají přehlasovanému u a říkají „Prinner" ze zvyku plynoucího z německého dialektu.
27 Válek, Josef: Poznámky k mapě moravského Valašska. ČMorMus 7, 1907, s. 56.
28 Profous, Antonín: Místní jména v Čechách. Díl 1., 2. vyd. Praha 1954, s. 201.
29 O Brně za nejstarší doby. ČMM 1, 1869, s. 68-74. Jeho výklad zpřesnil Trávníček, František: Brno. Rodné zemi. Brno 1958, s. 302-7. Dobrý přehled názorů podal Gregor Alois: K otázce původu jména Brna. ČMM 71, 1952, s. 154-164, který tím antikvoval známé dílo Černý, František-Váša, Pavel: Moravská místní jména. Brno 1907, s. 181-182.
30 Dějepis Brna, 1. vyd. Brno 1902, s. 46. Též Sedláček, August: Rozvržení místních pojmenování na Moravě, ČMM 30, 1906, s. 146-147.
30a V nové češtině je to obdobou dvojice: povinen, povinno.

31 Hosák, Ladislav: „Staré" a „Nové" město v období středověké kolonizace na Moravě. Historická geografie 4, 1970, s. 84. Pro doplnění uvádím z téhož článku s. 82-83 ještě tyto další dvojice, místně bližší: Staré Město (původně Velehrad) - Uherské Hradiště (r. 1258 Nový Velehrad), Staré Město na Šumpersku (Starý Goldeck) - Kolštejn (dnes Branná), Stará Břeclav - Břeclav, Stará Telč - Telč. I v Čechách jsou podobné příklady.

32 CDM 4, 195, č. 102, ř. 11.

33 CDM 9, 55, č. 71: nostre Nove civitatis Brunnensis. Na to upozornil Chaloupka, Gracián: K nejstarším dějinám Starého Brna, s. 142, pozn. 5.

34 Čáda, František: Znovu ke jménu Brno. Názor historika. Rodné zemi, Brno 1958, s. 142-150, zvláště s. 144. Klade původní Brno na místo tzv. České ulice, neboli České vsi, ležící na dnešní Josefské ulici. Skutil, Jan: Toponymie Brna ve 14. stol. BMD 5, 1970, s. 160-161 se domnívá, že se jméno Brno vztahovalo v nejstarší době jen na někdejší hrad na dnešním Petrově, nebo snad na osadu, ležící na místě někdejší Brněnské čtvrti (tento název by pak byl výrazem původního pojmenování), či v místech Brněnské ulice (dnešní Starobrněnské ulice). Opírá se při tom o to, že se obdobně podařilo lokalizovat místní jméno Praha na území pražského hradu. Pouhou domněnkou je tvrzení, že pod Brnem stála ves jménem Petrov.

II.

POČÁTKY BRNA

a) Brněnské knížectví

Pro dobu před rokem 1091 jsou o dějinách Brna jen domněnky, které se opírají o výsledky jiných věd než historických, a o to, co víme o všeobecném vývoji Moravy.

Státní organizace Velkomoravské říše byla zničena tak důkladně, že se pro další období dochovalo zpráv poskrovnu. To ponechává dnešním badatelům široké pole k rozličným úvahám a teoriím.

Více světla přináší teprve opanování Moravy pozdějším polským králem Boleslavem Chrabrým (992-1025). V polském držení zůstala Morava až do konce vlády Chrabrého, jisté to však není, protože historikové kladou úspěšný útok, kterým český kněžic Břetislav, syn vévody Oldřicha (1012-1034),získal značnou část velkomoravského území, do širokého časového rozmezí let 1017-1031, polští historikové nejčastěji do roku 1029.[1]

Dobyvateli Moravy byli Přemyslovci, kteří po sjednocení mnoha českých kmenů do státního celku vyvrátili panství konkurujících Slavníkovců, a takto získali přímý přístup na Moravu.

V dobyté zemi, hlavně v hraničních pásmech, bylo obyvatelstvo přesídlováno. Předpokládá se, že dosavadní, méně spolehliví obyvatelé, kteří asi podporovali polského krále, byli nahrazeni novými z Čech. Zatím nemůžeme říci, do jaké míry se to projevilo i na Brněnsku.

Největší význam z přemyslovských opatření,která měla za cíl udržet území, bylo zavádění nové soustavy hradů.

Místo dosavadních, většinou nížinných velkomoravských hradišť, vznikají nová opevněná střediska moci. Jsou prostorově menší, leží zpravidla na ostrožnách. Jen tam, kde tyto nebyly k dispozici, mají nové pevnosti ráz tzv. blatných hradů, obklopených vodou a močály. Soustava byla pro naše země tvořivě upravena podle vzoru, který ve své zemi málo úspěšně prosazovala německá panovnická dynastie ottonská.[2]

V poslední době se předpokládá, že nové opevněné body vznikaly nikoliv již za Břetislava I. (1034-1061), ale až za knížete Spytihněva I. (1055-1061). Časovým mezníkem má být rok 1056, kdy kníže potřel na hrutovském poli odpor moravských feudálů a jejich družiníků. Archeologické důvody mluví pro stavbu hradů v návaznosti na vznik a organizaci údělů na Moravě, tedy v době od poloviny 11. století až do počátku 12. století.[3]

Do té doby se klade vznik brněnského hradu. Při tom asi rozhodovala, podobně jako u Olomouce, poloha opodál málo bezpečných uherských hranic, stále ohrožovaných nájezdy. Pro pozdější vývoj Brna mělo zásadní význam, že se tento hrad stal sídlem přemyslovského údělu.

Přehled údělných brněnských knížat, sídlících na hradě, může být jen stručný. Tvrdívá se, že údělným knížetem na Moravě byl již za Břetislava I. jeho syn Spytihněv. Doklady pro toto tvrzení jsou však slabé: jméno obce na středním toku Moravy Spytihněv a pak Spytihněvův denár, mince ražená ještě před mincovní reformou vévody Břetislava I. roku 1050.[4]

Málo určitá Kosmova zmínka „před nějakým časem" bývá vykládána tak, že vévoda Břetislav I.[5] ještě před svou smrtí (10. ledna 1055), tj. již v roce 1054, rozdělil Moravu mezi své syny: polovinu s olomouckým hradem dal druhorozenému Vratislavovi a druhou polovici společně třetirozenému Konrádovi I. a čtvrtému synovi Otovi I. Sličnému.[6] Toto řešení se však prý nelíbilo Břetislavovu nástupci, jeho prvorozenému synu Spytihněvovi II. (1055-1061). Když nastoupil na knížecí stolec, zvrátil je výpravou na Moravu. Vratislav před ním utekl do Uher, Konráda a Otu vzal Spytihněv ke svému dvoru a dal jim čestné úřady. V pramenech není doloženo, že by Spytiněv, když povolal Vratislava z Uher zpět a navrátil mu odňaté hrady, současně udělil Konrádovi a Otovi vládu nad brněnským údělem na Moravě.[7]

Určité ustálení vladařských poměrů na Moravě lze pozorovat teprve po Spytihněvově smrti. Nový panovník Vratislav II. (1061-1092) rozdělil Moravu mezi své bratry, a to tak, že východní část, tj. Olomoucko, „ více se hodící k myslivosti a bohatší na ryby",[8] se dostala do správy Oty I. Sličného, kdežto západní, tj. Brněnsko a Znojemsko, „sousedící s Němci", Konrádovi, o němž kronikář poznamenává, že uměl německy. Jazyková znalost byla pro Vratislavovo rozhodnutí zřejmě důležitá, neboť jí bylo zapotřebí při styku s Rakušany. Kronikář ještě píše o západní Moravě, že „tento kraj jest rovnější, s poli a lukami, na obilí úrodnější".

Roku 1087 zemřel Ota I. Olomoucký (Sličný) a jeho bratr Vratislav, nyní (od r. 1085) král, zabral jeho panství. Konrád I. se ujal pozůstalé vdovy Eufémie i dětí. Došlo pak k obležení Brna, o němž jsme se k roku 1091 zmínili. Rozpory v obléhajícím vojsku rozřešily situaci v Konrádův prospěch. Po Vratislavově smrti nastoupil Konrád jako třetí Břetislavův syn 14.

ledna 1092 na český vévodský stolec, avšak již po osmi měsících panování 6. září zemřel. Písemné prameny nám neříkají, zda se Konrádovi synové, Oldřich a Litold, ujali uprázdněného údělu. Badatelé to však na základě pozdějších událostí předpokládají. To je však pochybná anticipace. Víme jen, že Konrádův nástupce Břetislav II. (1092-1100) - ten, který dal zavraždit Zderada - povolal roku 1095 Oldřicha k sobě a uvěznil ho na kladském hradě[9]. Kosmas při tom u Oldřicha hodnost neuvádí, to ale není rozhodující, protože tak nečiní ani v jiných případech. Oldřich však ve vězení asi dlouho nezůstal a stal se spolu s Litoldem údělným knížetem. Kosmasův zápis snad z počátku června 1098[10] ukazuje totiž oba bratry jako vládce. Toho roku se kníže Břetislav II. na ně velmi rozhněval a před hradem Brnem rozbil tábor. Bratři se zavřeli na pevných zámcích a postoupili knížeti ostatní hrady z obavy, aby nepřátelsky nehubil zemi. Kníže pak rozložil posádky po získaných hradech a svěřil je bratru Bořivojovi. Líčení našeho kronikáře se dá různě vykládat. Podle mne si Oldřich a Litold v dohodě s českým vévodou podrželi hrad Brno, když se vzdali ostatního území jím svěřeného. Obvykle se však soudí, že hrady, do nichž se Konrádovi synové uchýlili, ležely v Rakousku,[11] protože později (roku 1100) Kosmas vypravuje o nočních vpádech podnikaných Litoldem z hradu Rakous.[12] Břetislavův útok na Brno nebyl motivován pouhým sporem s údělnými knížaty. Jeho pozadí bylo hlubší. Oldřich byl po Břetislavovi nejstarší Přemyslovec a podle zvyklostí měl v případě vévodovy smrti nastoupit na stolec. Vévoda chtěl však dosavadní nástupní pořádek změnit a v Řezně od císaře Jindřicha IV. (1056-1106) si vyžádal, aby císař udělil České vévodství lénem Břetislavovu mladšímu bratru Bořivojovi. Porušení ustálených pravidel dalo pak podnět k téměř stoletým zmatkům a poklesu moci Českého vévodství.

Obě zprávy z roku 1098 dokazují, že nelze mluvit o údělných knížectvích jako o ustáleném útvaru. Existence knížectví byla příliš závislá na vůli jejich nejvyššího pána, českého vévody, který patrně mohl určovat i rozsah jejich území.

Vyhnanství nebo omezení moci Oldřicha i Litolda bylo dočasné. Bořivoj II. (1101-1117), který nastoupil po zavražděném Břetislavu II., byl vnitřními starostmi natolik zaneprázdněn, že Oldřich i Litold přemohli patrně bez většího odporu posádky, které Bořivoj na Moravě zanechal, a ujali se opět svých hradů. Oldřichovi to však nestačilo a dal si nadto císařem v Řeznu udělit české vévodské léno. Češi měli podle císařovy vůle sami rozhodnout, zda Oldřicha přijmou za panovníka. Ačkoliv Oldřich zorganizoval s příbuzenstvem své německé choti a s dalšími německými válečníky, mezi nimi frizinským biskupem, výpravu do Čech, Češi ho odmítli a při ústupu si útočníci zachránili pouze holé životy. Přes tento neúspěch zůstali Oldřich a Litold ve svých knížectvích na Moravě. Tentokrát už nemůžeme pochybovat o samostatné existenci znojemského knížectví. Důkazem toho jsou Litoldovy mince, na jejichž rubu je opis (legenda) se jménem sv. Mikuláše, pro Znojmo charakteristického svatého.[13] Litold zemřel 15. března 1112, tedy dříve než jeho staší bratr Oldřich, zesnulý 15. března 1113.[14] Uprázdněná knížectví udělil Vladislav I. (1109-1117, 1120-1125) roku 1115 svému bratru Soběslavovi

a pominul tak nedospělé syny Oldřichovy a Litoldovy.[15] Tento stav trval až do března roku 1123, kdy se vévoda Vladislav I. z nejasných příčin rozhněval na svého bratra, vyhnal ho brannou mocí, udělil Znojemsko Litoldovu synovi Konrádovi II. a svěřil Brněnsko do správy olomouckému knížeti Otovi II. patrně proto, že Oldřichův syn Vratislav nebyl zletilý. Podle numismatických nálezů[16] by měl být Ota II. poručníkem knížete Spytihněva, rovněž Oldřichova syna. Existence Spytihněva, zemřelého údajně 28. března 1151, je však ostře popírána.[17] Nový český vévoda Soběslav I. (1125-1140) se vypravil na Moravu, aby tam podobně jako jeho předchůdci upravil poměry. Odňal při tom Otovi II. brněnský úděl a dal jej výše zmíněnému Vratislavovi.[18] Opět nakrátko, neboť Vratislav byl již roku 1129 zajat[19] a vyhnán ze země. Souviselo to snad s bojem mezi císařem Lotarem I. a štaufskou stranou, který tehdy otřásal Říší, a jehož se Soběslav zúčastnil. Po 8. říjnu byl Vratislav povolán zpět z vyhnanství a Brněnské knížectví mu bylo vráceno.[20]

S tímto knížetem je spojena událost významná v dějinách rusko-českých styků. Roku 1132 kníže Vratislav „pojal z Rusi manželku, jež svou krásou předčila řeckou královnu Helenu; leskem bělostné pleti se skvěla tak, že červený odlesk zlata dodával bělosti jejího těla nádechu růžových skvrn".[21] Známý fabulátor našich dějin Václav Hájek z Libočan uvádí ve své České kronice z r. 1541, že se tak stalo se svolením vévody Soběslava I. a že kněžna, dcera ruského knížete Jaropolka, se prý jmenovala Vasilka. Hájkovi se nelíbilo vychvalování krásy ruské kněžny.[22] Na základě údajů tak kalného zdroje byly podniknuty málo úspěšné pokusy určit Vasilčiny genealogické vztahy k ruským knížatům.[23] Tvrdilo se, že její otec byl kyjevským knížetem Jaropolkem Vladimírovičem (1132-1139), proslulým synem ještě proslulejšího knížete, ruského vládce Vladimíra Monomacha (1113-1125), nebo stejnojmenným trebovelským knížetem. Předpokládala se i záměna mužského jména Vasil za ženské jméno, pak by šlo o některého haličského knížete. Hájkovo tvrzení o Soběslavově svolení k sňatku může mít racionální jádro. Soběslav se orientoval na východ a prováděl odpovídající sňatkovou politiku, jejímž výsledkem bylo spříznění s panujícím uherským rodem a u znojemského knížete Konráda II. se srbským županem (=vládcem) Urošem. Velmi pravděpodobně v duchu této politiky byl sňatek novgorodského knížete Svjatopolka Vsevolodoviče s Eufémií, kněžnou z Moravy, roku 1143. Byla to snad dcera olomouckého knížete Oty II., narozená r. 1115.[24]

V dalších letech víme o sporu moravských knížat, mezi nimi i brněnského Vratislava, s jedním z nejvýznamnějších olomouckých biskupů Jindřichem Zdíkem (1126-1150)[25] o statek Blansko, při němž odpor brněnského knížete znechutil Zdíka natolik, že se vydal na pouť do Palestiny a že se hodlal stát misijním biskupem u pohanských Prusů. Spor se neuklidnil ani později, dokonce se zostřil, když nastoupil nový český vévoda Vladislav II. (1142-1172), jemuž biskup pomáhal v boji proti moravským knížatům, kteří popírali správnost Vladislavovy volby. Odvetné vévodovy výpravy roku 1143 vedly k velkému zpustošení hlavně Znojemska a Brněnska, ale údělná knížata nevypudily. Knížatům se také nelíbilo, že se Zdík na základě císařských privilegií měl stát samostatným moravským vládcem, nezávislým na údělných

knížatech. Proto se pokusila přepadnout Zdíka roku 1145 nedaleko celnice v Úsobrně. Akce se zúčastnil i Vratislav Brněnský. Papežská klatba rozrazila šik Zdíkových protivníků a přiměla brněnského knížete ke smíru s biskupem. Pak o Vratislavovi až do jeho smrti 16. srpna (či 21. září) nemáme zpráv.[26] Po něm se Brněnska ujal Konrád II. Znojemský, který až do své smrti, jež nastala po roce 1161, postupně sjednotil značnou část Moravy, takže bývá nazýván i „kníže Moravanů".[27]

O Brněnsku nemáme po Konrádově smrti pramenných zmínek. Ve znojemském údělu následoval syn zeslulého, ctižádostivý Konrád III. Ota, ale není jisté, zda si podržel vládu i nad Brněnskem. K roku 1177 mluví milevský opat Jarloch ve svých análech, že nový český vévoda Soběslav II. (1173-1178) dal Konrádovi Otovi „dříve brněnskou zemi".[28] Je možné, že Soběslav II. takto jen potvrdil dřívější držení Brněnska Konrádem Otou.[29]

V letech 1177-1178 došlo mezi vévodou a Konrádem Otou k rozporům, při nichž si kníže zajistil pomoc rakouského vévody Liutpolda V. (1177-1194). V následující válce Konrádovi spojenci poplenili také jeho vlastní území na Brněnsku. Soběslav II. byl svržen a Konrád Ota k tomu velmi přispěl. Od nového vévody Fridricha (1178-1189) Konrád Ota jako odměnu očekával olomoucké knížectví.[30] Místo toho roku 1179 je v pramenech jmenován moravský markrabě Přemysl,[31] syn vévody Vladislava II. Je to poprvé v dějinách, kdy se ve spojení s Moravou objevuje markraběcí titul. Rozpory, které proto mezi Konrádem Otou a Fridrichem vznikly, vyřešil „nejněmečtější středověký král",[32] císař Fridrich Barbarossa (1152-1190), roku 1182 v Řezně ve stínu přinesených katovských seker. Z Moravy utvořil bezprostřední léno německé říše, dal jí titul markrabství, a svěřil ji vládě Konráda Oty.[33]

Roku 1185 vpadl již zmíněný Přemysl na příkaz svého bratra Fridricha na Moravu a strašně poplenil Znojemsko a Bítovsko. Při druhém vpádu svedl vítěznou bitvu u Loděnic, která se stala podnětem ke schůzce Fridricha s Konrádem Otou v Kníně roku 1186, během níž byly aspoň fakticky odčiněny následky řezenského rozhodnutí pro soudržnost obou českých zemí. Na základě knínských smluv se „chvályhodný kníže Moravský"[34] Konrád Ota stal po Fridrichovi českým vévodou (1189-1191) a takto byly obě země opět sjednoceny. Konrád Ota se pak nazývá „ z boží milosti vévoda český, někdy markrabí moravský".[35] V době jeho panování vládla v Olomouci knížata, podobnou zprávu o Brněnsku a Znojemsku však nemáme. Je to možno vysvětlit tak, že si Konrád Ota bezprostřední panství nad obojím knížectvím ponechal.

Po jeho smrti došlo k novému rozdělení zemí. Roku 1192 obdržel Moravu jako markrabství Vladislav Jindřich, mladší syn vévody a pak krále Vladislava II. Rovněž ne nadlouho, neboť roku 1194 Moravu opanoval nový český vévoda, pražský biskup Jindřich Břetislav (1193-1197), který takto sjednotil všechny tři části českého státu (od r. 1187 bylo pražské biskupství říšským lénem). Asi při této příležitosti byli brněnskými knížaty ustanoveni synové knížete Vratislava Brněnského Spytihněv (zemřel asi 1198) a Svatopluk (zemřel před 5. červnem 1201).[36] Byli pak buď sesazeni nebo podřízeni Vladislavovi Jindřichovi, který po smrti Jindřicha Břetislava byl roku 1197 provolán českým vévodou, ale vévodský stolec dobrovolně postoupil staršímu bratrovi Přemyslu I. Otakarovi (1197-1230) a stal se pak moravským markrabětem. Jednota státu při tom byla zachována, neboť podle kronikářova výroku měli nyní oba „jak jednu mysl, tak i jedno knížectví".[37]

Osudy brněnského knížectví za Vladislava Jindřicha (zemřel 12. srpna 1222) jsou nejasné. Pozdní pramen, Letopisy pražské,[38] ví, že kníže Spytihněv byl z pomsty za účast na boji proti Přemyslovi I. oslepen. Tuto událost, přijmeme-li ji, je možno zařadit také do roku 1198. Ještě pozdější pramen, Tomáš Pešina z Čechorodu tvrdí, že se po roce 1211 a po roce 1216 Brněnsko dostalo jako knížectví členům děpoltské pobočné větve Přemyslovců Děpoltovi (III.) a jeho bratrovi Soběslavovi.[39] Tyto zprávy nejsou odjinud doloženy a jsou velmi málo pravděpodobné.

Po smrti nástupce Vladislava Jindřicha, markraběte Vladislava, syna Přemysla I.,[40] se jako nový markrabě objevuje až roku 1228 nejmladší syn Přemysla I. Otakara, od roku 1212[41] krále, stejnojmenný Přemysl. Je jistě správná domněnka,[42] že se povýšení stalo v souvislosti s korunovací nejstaršího králova syna Václava 6. února 1228.[43]

Rozepře markraběte Přemysla s novým králem Václavem I. (1230-1253) náleží ne k zcela jasným otázkám našich politických dějin. Přemysl se za sporu spojil se svárlivým rakouským vévodou Fridrichem Bojovným (1230-1246). Roku 1223[44] se král obrátil proti Přemyslovi.[45] Zřejmě však došlo k nějakému narovnání, protože Přemysl zůstal moravským markrabětem nadále. Roku 1237 se Přemysl octl znovu v odboji proti Václavovi I. Před jeho přesilou utekl do Uher a tamní král asi Přemysla s Václavem smířil.[46] Přemyslova moc byla při tom asi nepřímo ztenčena,[47] i když mu bylo vrchní panování nad Moravou až do jeho smrti 16. října 1239 ponecháno.[48]

Pro úplnost je třeba se ještě zmínit, že moravskými markrabaty z Přemyslovců byli ještě prvorozený Václavův syn Vladislav, který byl ustanoven do této hodnosti r. 1246 (zemřel 3. ledna 1247) a pak v letech 1247-1253 druhorozený syn Přemysl II. Otakar, pozdější slavný král, který dočasně v letech 1247-1249 užíval současného titulu mladší král.[49]

Území Brněnska, nad nímž brněnská knížata vládla, nemělo pevné správní hranice.[50] V nejstarších dobách existovaly jen hraniční pásy, vytvářené lesem. Nebyly stejně široké, unitř země byly užší, ale přesto dostatečně oddělovaly jednotlivé krajiny od sebe. Proti cizině měla šíře hraničního pruhu velkou vojenskou důležitost.

Pro nejasnost takto utvářené hranice lze rozsah Brněnska určit jen přibližně. Hranici mezi západní a východní Moravou, tj. mezi Olomouckem a spojeným Brněnskem i Znojemskem, tvořila východní mez rozvodí Svratky a Svitavy, která probíhala na Drahanské vrchovině a Ždánickém lese. Sporná je jen příslušnost Malé Hané, která tíhla k Olomoucku. Zeměpisnou a správní hranici mezi Znojemskem a Brněnskem tvořilo na brněnské straně úvodí Bobravy, na znojemské úvodí Oslavy a dolní tok Jihlavky, ve východním úseku pak výběžek Ždánického lesa jižně od ústí Cezavy. Zahrnovalo tedy Brněnsko a Znojemsko v podstatě Dyjskosvratecký úval. Není neoprávněné

tvrzení, že vznik knížectví není výsledkem okamžité siuace země v době, kdy Morava byla dobyta a kdy byla údělná knížectví utvářena, nýbrž že se opírá o starší politické a kulturní předpoklady. Jde snad o původní kmenové oblasti.[51] Tak Olomoucké knížectví je tvořeno z úvalů řeky Moravy, v nichž ležely staré a centrální oblasti Velkomoravské říše. Původnímu rozdělení země se hradská soustava na Moravě více přizpůsobovala než v Čechách. Koncem 12. století bylo na Moravě šest hradských obvodů, nazývaných v pramenech provincie: opavský (střediskem tu byl místo Opavy Hradec u Opavy), olomoucký, brněnský, znojemský, břeclavský a jemnický (bítovský). Nápadný velký rozsah olomouckého hradního obvodu je jedním z důvodů, proč je tento obvod členěn ještě na hradní obvody spytihněvský a přerovský.

Z popisu hranic plyne, že skutečně osídlené Brněnsko bylo původně velmi malé a že se omezovalo v podstatě na okolí Brna a pruh území směrem k Velké Bíteši. Kolonizace neobydleného hraničního pralesa postupovala spíše z druhé strany. Území Brněnska se jen zvolna rozšiřovalo proti toku řeky Svratky až k českým hranicím. Osídlování Tišnovska souvisí, jak se zdá, až se založením kláštera cisterciaček Brána nebeská u Tišnova po roce 1230.

Podle Zdíkovy listiny z roku 1141-1142[52] patřily k brněnskému kostelu a tedy k brněnské provincii (tu se předpokládá, že obvody hradních kostelů a území podřízených správě hradu byly stejné) Modřice, Biskoupky, Vojkovice, Korolupy, Blažovice, Lovčičky, Milešovice, Těšany, Velehrad (ne zcela jasný), Žatčany, Bošovice a Újezd. Zaniklé Opatovice umístila falešná zakládací listina opatovického kláštera, hlásící se do r. 1073, ale psaná rukou až ze 12. století, do brněnské provincie.[53] Teprve v pozdějších letech jsou doloženy jako patřící přímo i podle souvislosti k Brněnsku r. 1228 Oslavany, r. 1281 Studenec a r. 1296 Vlčatín i Hrbov.[54] Důležité je při tom Hosákovo konstatování, že oblast horní Svratky byla pod pravomocí úřadů na hradě Veveří. To je zdůrazněno tím, že roku 1253 dostal veverský kastelán Ratibor do ochrany klášter v Doubravníku.[55]

Z malého rozsahu Brněnska plyne, že politická váha Brněnska v Moravské zemi spočívala v mimořádné koncentraci obyvatelstva v brněnském okolí. Bylo to v souladu s tím, že na počátku vývoje českého státu znamenala půda velmi málo a že důležitá byla především lidská síla.

Píšeme-li o Brněnsku a o brněnském knížeti, neznamená to, že v nejstarší době tu byl stálý sídelní hrad, na němž by panovník sídlil po celý rok. Způsob hospodaření, založený na naturálních dávkách, to prostě nedovoloval. Kníže a jeho družina, která byla základem panovníkovy moci, museli jezdit z jednoho místa na druhé, aby postupně strávili zásoby nashromážděné na každém hradě z daní od obyvatelstva.

Kořistnickému rázu tehdejší doby byl přizpůsoben velmi primitivní správní organizmus. Měnící se poměry feudálního státu nelze měřit dnešními sudidly. Nikoli pevnost a zákonitost, ale vratkost a nejistota jsou charakteristickým rysem českého státu v prvních třech stoletích.[56] Pojem státu, pojem povinnosti k němu byl cizí vládnoucím a ještě více ovládaným. I obrana obyvatelstva panovníkem proti cizím vpádům měla ráz spíše obrany vlastního majetku, který vybíjením lidí byl pochopitelně snížen. Slovo berně, které pochází od slovesa „bráti", charakterizuje daňovou praxi spočívající ve vybírání potřebných naturálií a peněz všemi prostředky. A jaký ráz mělo soudnictví, jestliže na počátku 13. století církevní majetky obdržely privilegium: bude-li v některé jejich vsi chycen zloděj, vypleněn bude pouze dům, v němž se nachází ukradený předmět, a sousední domy budou ponechány v klidu.[57] Moderní historik charakterizuje správu takto: „... činnost veřejné správy těchto starých dob je vhodné charakterizovat jako činnost nárazovou, momentální a živelnou, která za daného stavu výroby a administrativní techniky stačila na to, aby v daném okamžiku zpustošila (nebo zničila) několik vesnic, naprosto však nestačila na jejich stálé, systematické a neustávající vykořisťování jako ... například v 17.-19. století".[58]

Proto také úřednický stav na hradech - slovo úřednický je pochopitelně třeba brát cum grano salis - byl málo početný. Na Brněnsku se prolíná s aparátem přímo knížecím a později markraběcím. To souviselo s tím, že stát byl ve skutečnosti soukromým majetkem panovníka a byl jím spravován stejně, jako když v pozdější době velkostatkář - feudál řídil svůj majetek. Státní a hospodářská správa byla prakticky totožná. Panovník byl v nejstarší době nejenom největším velkostatkářem, ale také jediným.[59]

V čele hradského obvodu byl kastelán neboli purkrabí. Významný vedle něho byl vladař (villicus), který obstarával hospodářské záležitosti. K aparátu patřil sudí čili cúdař, ustanovený - jak prozrazuje název - pro soudní záležitosti. Dále komorník řídil finanční věci. Někdy se setkáváme s písařem a prokurátorem.

POZNÁMKY

1 O této problematice Krzemieńska, Barbara: Politický vzestup českého státu za knížete Oldřicha (1012-1054). ČsČH 25, 1977, s. 249-250 (kloní se k roku 1019). Krajní stanovisko (pro rok 1031) zaujímá Labuda, Gerard: Utrata Moraw przez państwo polskie w XI. wieku. Studia z dziejów polskich a czechoslowackich 1. Wróclav 1960, s. 124. Přehledně Słownik starożytnosći słowiańskich (dále SSS). T 3, heslo Morawy.

2 Menclová, Dobroslava: České hrady. Praha 1972, úvodní kapitola. Polska pierwszych Piastów. Pod redakcieją Tadeusze Manteuffla. Warszawa 1974, s. 153-4.

3 Novotný, Boris: Moravské údělу a jejich raně feudální centra v 11.-13. století. Archeologické rozhledy 27, 1975, s. 524-5.

4 Radoměřský, D.: Počátky mincovnictví na Moravě. Numismatické listy 4, 1949, s. 76, obr. 17. Cach, František: Nejstarší české mince 1, Praha 1970, s. 45, č. 321; 2, s. 18, č. 327-329 (tu ražby Spytihněvových denárů po r. 1050). Cach uvádí patrně odhadem na základě nálezů mincí léta 1048-1054 pro Spytihněvovo knížectví na Moravě. Opatrnější formulaci (před rokem 1050) volí Sejbal, Jiří: Dějiny peněz na Moravě. Brno 1979, s. 32. Nejzávažnější důvod pro Spytihněvovo knížectví na Moravě, Spytihněvova mince před Břetislavovou reformou je zcela ojedinělá. Okolnosti jejího nálezu nejsou jasné a nevzbuzují důvěru. Jiné moravské mince Spytihněvovy lze klást až do doby jeho panování v Čechách. Obec Spytihněv, poprvé doložená v písemných pramenech ve Zdíkově listině asi z roku 1141-2, mohla své jméno dostat později. Podle archeologického bádání (Novotný: o.c., s. 518-19) vznikla na sklonku 11. nebo počátkem 12. století.

5 Kosmas II, 15. SSS 3, 558 (A. Gąsiorowski).
6 V literatuře se traduje, že Ota I. byl knížetem ve Znojmě. Kosmas to však nepotrvrzuje, nýbrž o druhé části Moravy mluví tak, jako by byla společná (II, 15). Rovněž mince obou knížat byly společné. (Sejbal: o.c., s. 37).
7 Z toho plyne, že nepovažuji za správné, klade-li se údělné knížectví Konrádovo a Otovo do let 1054-1061.
8 Kosmas II, 18.
9 Kosmas II, 5. Novotný: České dějiny 1, 2, s. 384 odmítá pokusy ztotožnit s touto událostí vpád uherského krále Ladislava I. (1077-1095) na Moravu.
10 Kosmas III, 9.
11 Novotný, České dějiny 1, 2, s. 382.
12 Kosmas III, 12.
13 Fiala, Eduard: České denáry, Praha 1895, s. 96, 328. Sejbal: o.c., s. 39.
14 K úmrtnímu datu Novotný: České dějiny 1, 2, s. 513, pozn. 1, který odmítá Kosmasovo datum r. 1115.
15 Kosmas III, 41.
16 Cach, František: Nejstarší české mince 2. Praha 1972 s. 33, 51 podle Fiala: o.c. s. 345. Sejbal: o.c., s. 38.
17 Např. Novotný: České dějiny 1, 2, s. 517-18.
18 Kanovník vyšehradský k r. 1126.
19 Týž k r. 1129.
20 Týž k r. 1130 (konec). Novotného domněnka (České dějiny 1, 2, s. 612), že se při vyšetřování úkladů proti životu Soběslavovu ukázala Vratislavova nevina, je sice přípustná, ale neřeší celou problematiku.
21 Kanovník vyšehradský k r. 1132, překlad Karla Hrdiny. Citát je otištěn též v antologii Krandžalov, Dimitri-Hejl, František-Vávra, Jaroslav: Dějiny Sovětského svazu a československo-sovětských vztahů v dokumentech. Díl 1. Praha 1963, s. 413.
22 Václava Hájka z Libočan Kronika česká. Podle originálu z r. 1541 vydal Václav Flajšhans. In: Staročeská knihovna č. 4, díl 3. Praha 1929, s. 120.
23 Florovskij, Antonij: Čechi i vostočnyje Slavjane. Tom. lj. Praha 1936, s. 60-2.
24 Florovskij, o.c., s. 62-5. Krandžalov-Hejl-Vávra: o.c., s. 413.
25 Novotný, České dějiny 1, 2, s. 642, 793-8. Medek, Václav: Osudy moravské církve do konce 14. stol. 1. díl dějin olomoucké arcidiecéze. Praha 1971, s. 57-60. Matzke, Josef: Das Bistum Olmütz im Hochmittelalter von Heinrich Zdik bis Bruno von Schaumburg 1126-1281. Schriftenreihe des Sudetendeutschen Priesterwerkes. Bd. 15. Königstein/Taunus 1969, s. 16-18.
26 Novotný, České dějiny 1, 2, s. 873-4, pozn. 1.
27 CDB 1, č. 208, ř. 13 „Cunradi, principis Morauiensium" (r. 1160). Novotný: o.c., 1, 2, s. 920. Lze souhlasit s Novotným, popírá-li existenci údajného Oty IV. Ryšavého. Záhadu Oty III. Olomouckého (Dětleba) jsem se pokusil vysvětlit v edici: Tzv. Moravská kronika. Studie o rukopisech 12, 1973, s. 203, pozn. 26. Na rozdíl od Novotného soudím, že r. 1160 byl Ota III. ještě naživu.
28 FRB 2, 472.
29 Novotný: Dějiny 1, 2, s. 1014-5, pozn. 1. - Šujan: Dějiny s. 60 uvádí naproti tomu v letech 1174-1177 Václava, bratra vévody Soběslava II., jako brněnského knížete. Existenci tohoto knížete připouští i Šebánek (recenze v ČMM 1928, s. 408), i když Václava jako knížete v Brně Novotný (Dějiny 1, 2, s. 1014, zvláště pozn. 1) odmítl jako doloženého prý jen Bočkovým falzem. Ve skutečnosti jde tu o rekonstrukci, která je opřena o pravou listinu. Olomoucký kníže Oldřich daroval r. 1174 kostelu sv. Václava v Olomouci ves Uhřičice a při tom svědkem byl „kníže a bratr Václav" (CDB 1, 239, č. 270, ř. 15: dux et frater noster Vacezlaus). Kdyby tento Václav byl olomouckým knížetem, vystupoval by v citované listině vedle bratra Oldřicha jako spoluvydavatel listiny. Znojemské knížectví bylo již obsazeno Konrádem Otou, zbývá tedy je brněnské knížectví. Václav musel být podle této úvahy brněnským knížetem. Druhé datum vyplývá ze změn, které tehdy nastaly v obsazení moravských knížectví. Tento výklad není však jediný možný. Pro Václavův knížecí titul se dají nalézt i jiná vysvětlení než brněnský stolec. Dále Šujan (s. 60) považuje Soběslava, Zbraslava, Michala, Držatu, Vracena, Vzpěru, Jesutvora, kteří se vrátili r. 1174 z hanebně ztroskotavší válečné výpravy do Itálie, za šlechtu vesměs z Brna. Tu však Šujan ve zprávě Jarlocha v FRB 2, 470 vidí více, než tam je.

30 Novotný: Dějiny 1, 2, s. 1064-5.
31 CDB 1, 259, č. 291, ř. 20.
32 Novotný: o.c., s. 845.
33 Ibid., s. 1069. Problematiku osvětluje Kejř, Jiří: O tzv. bezprostřední podřízenosti Moravy Říši. SAP 28, 1978, s. 233-291.
34 Novotný: o.c., s. 1102, pozn. 2.
35 CDB 1, 299, č. 326, ř. 21-2.
36 CDB 1, 444-6, č. 411. Listina vévody Jindřicha Břetislava pro loucký klášter je sice podvržena, ale údaje o obou knížatech lze z ní přijmout.
37 Jarloch in FRB 2, 514-5, k r. 1197.
38 FRB 2, 282. CDM 1, 354, č. 377 jmenuje k r. 1199 Spytihněva brněnským knížetem, je to však Bočkovo falzum. Novotný: Čes. dějiny 1, 3, s. 279, pozn. 2.
39 Mars Moravicus 1, 239. Novotný: o. c., s. 267, pozn. 2.
40 Novotný: o.c., 577: 18. února 1227.
41 CDB 2, 317, č. 320. Fiala, Zdeněk: Přemyslovské Čechy. 2. vydání, Praha 1975, uvádí v rodokmenu Přemyslovců rok 1227 jako Přemyslovo nástupní datum. Navazuje nepochybně na datum Novotného v předchozí poznámce. Podle téhož rodokmenu se Přemysl narodil r. 1209, nemuselo tedy jeho markrabství být titulární, jak míní Novotný: o.c., s. 580, a to podle Dudíka: Dějiny Moravy 5, 183.
42 Palacký, František: Dějiny národu českého [1968], 1, s. 367.
43 CDB 2, 329, č. 324.
44 Dudík, Beda: Mährens allgemeine Geschichte 5. Brünn 1870, s. 196, klade tuto výpravu do r. 1231 a upozorňuje na listinu z 18. ledna 1232 (CDB 3, 13, č. 15, ř. 27), v níž se prý mluví o Přemyslovi jako o bývalém markraběti. Co proti tomu namítá Novotný: Čes. dějiny 1, 2, s. 650, pozn. 4, není zcela přesvědčivé.
45 Novotný: Čes. dějiny 1, 3, s. 561, pozn. mluví o tom, že se Václav I. zmocnil Brna. To však z pramenů nevyplývá a lze předpokládat, že by potom byl Přemyslův osud horší. K tomu Dudík: o.c., s. 206 a Bretholz, Bertold: Geschichte Böhmens und Mährens bis zum Aussterben der Přemysliden (1306). München und Leipzig 1912, s. 403-4.
46 Novotný: o.c., 669-670.
47 Ibid., s. 670, pozn. 6 soudí na základě Pulkavy, že Přemysl I. nad Brněnskem již nepanoval. Myslím si, že to není nutné předpokládat.
48 Ibid., s. 671, pozn. 1.
49 Ibid., s. 775, pozn. 2.
50 Turek, Rudolf: Územní předpoklady vzniku moravských údělných knížectví. In: SPFFBU E 16, 1971, s. 151-170. Hosák, Ladislav: Územní rozsah hradských obvodů moravských v 11.-13. století. In: Pocta Zdeňku Nejedlému. Olomouc 1959, s. 141-155.
51 K tomu i dále např. Turek: o.c., s. 152, 166.
52 CDB 1, 123, č. 115, ř. 2-5. Posud tradované datum této listiny bylo r. 1131. Přidržuji se výsledků, které předběžně publikoval Bistřický, Jan: Datování Zdíkovy listiny. Mikulovská sympozia 78. Praha 1979, s. 33-36. Bistřický v citovaném pojednání považuje lokalizaci Velehradu, Žatčan, Bošovic a Újezda na Brněnsko za spornou.
53 Hosák: o.c., s. 148: Opatovice ležely mezi Lipůvkou, Černou Horou a Hlubokým (dnes Hlubokými Dvory). Vermouzek, Rostislav: Poznámky k Trstenické stezce. VVM 23, 1971, s. 168 ztotožňuje, myslím, že oprávněně, Opatovice s osadou, která stála kolem zaniklého kostelíka sv. Klimenta v Zlobicích u Lažan.
54 CDB 2, 315, č. 320, ř. 34. CDM 4, 266-7, č. 202 (též Bukovany, již dříve dosvědčené). CDM 5, 46, č. 44.
55 CDB 4, 488-9, č. 293. Hosákovi nejasný hrad „Zuzinou" (CDB 4, 336, č. 184, ř.36) je třeba v souladu s Duškovou (CDB 4, rejstřík 48-49, heslo Kuno) vyložit jako možnou koruptelu z Veveří. Identifikaci podporuje to, že ve zmíněné listině čteme před Kunem, kastelánem na „Zuzinou", jméno Smil. Kuno, purkrabí na Veveří, měl totiž bratra Smila, který byl kastelánem ve Znojmě.
56 Slavík, Jan: Vznik českého národa. II. Národ a města. Praha 1948, s. 14.
57 Fiala: Přemyslovské Čechy s. 58 a 57.
58 Ibidem, s. 58.
59 Krzemieńska, Barbara-Třeštík, Dušan: Hospodářské základy raně středověkého státu ve střední Evropě (Čechy, Polsko, Uhry v 10.-11. století). ČsČH 27, 1979, s. 113-130.

b) Brněnský hrad

Pro Brněnsko neznáme úplně bezpečně sídlo jeho hlavního hradu. Spor, který lze shrnout do dvou slov: Špilberk nebo Petrov, není ještě tak dávný. Dějepisec města Brna Šujan kladl brněnský hrad na Špilberk a tohoto přesvědčení se nevzdal až do své smrti roku 1944. Hájil své mínění houževnatě a námitky oponentů jej nedokázaly přesvědčit.[1]

Dnes převládlo mínění kapitulního kanovníka Jana Tenory,[2] které se opřelo o starší, byť zdrženlivé tvrzení Bretholzovo.[3] Po formální a důkazové stránce bylo propracováno Václavem Richterem.[4] Podle nich původní knížecí hrad stál na Petrově. Jméno hory Špilberk je pozdní, je dosvědčeno teprve roku 1279 v listině pro brněnské johanity. Roku 1287 se uvádí olomoucký kanovník Jindřich jako rektor kaple brněnského hradu,[5] tj. Špilberku, i když jméno není výslovně uvedeno. Potvrzuje to listina krále Václava II. z r. 1300, který udělil patronát nad kaplí sv. Jana na hradě Špilberku řádu Německých rytířů, sídlících tehdy v Chelmnu.[6]

Šujan má jistě pravdu v tom, že jméno dané brněnskému vrchu přistěhovalým německým obyvatelstvem nemůže být rozhodující pro otázku, zda na Špilberku stával dříve hrad. A tak z argumentace pro Petrov zbývá poukaz na tradici. Tenora a po něm Richter uvádějí pro ni listinu z roku 1300,[7] podle níž kostel sv. Petra stojí na místě slavném a věhlasném. Richter podpírá tento citát, v podstatě málo určitý a připouštějící více výkladů, dokladem z téhož roku, ve kterém se hovoří o domu proboštství kostela sv. Petra, ležícím pod kostelem a hradem.[8] To by znamenalo, že roku 1300 byly hrady dva: zeměpanský na Špilberku a druhý proboštský na Petrově.[9] Latina užívá však často vazby dvou podstatných jmen tam, kde v češtině je přídavné jméno s podstatným, proto smyslu citovaného místa odpovídá nejlépe překlad „opevněný kostel". Spor by mohla rozhodnout listina papeže Pavla II. z roku 1466, v níž se mluví o Petrově jako o místě, na kterém si kdysi knížata této vlasti uvykla sídlet.[10] Tento doklad dávné tradice je však příliš pozdní.

Otázka obou hradů, Petrova nebo Špilberka, nebyla dosud řešena ve vztahu ke Starému Brnu, o němž bylo řečeno, že je předchůdcem Brna. Knížecí hrad by musel mít s ním spojení. Tu lépe vyhovuje Petrov. Špilberk je pro Staré Brno příliš vysoko a na starých obrazech nemá východ na Gorazdovu, nýbrž vždy jen do Brna. To dovoluje soudit zpětně na dřívější situaci, a to tím spíše, že hrady se dvěma východy byly už z obranných důvodů nesmírně vzácné.[11] Petrov je pro Staré Brno položen níže než Špilberk, je tedy přístupnější. Kromě toho cesta ze Starého Brna přes Pekařskou a Šilingrovo náměstí je kratší než možná cesta na Špilberk.[12] Neobstojí námitka, že Staré Brno je od Petrova relativně dosti vzdáleno. Je dosti příkladů, že místo trhů je od hradu k němu příslušnému značně odlehlé.[13]

Vážným důvodem pro hrad na Petrově jsou také některé zmínky v listinách.[14] Roku 1234 pobýval markrabě Přemysl v domě nájemce mince (monetáře) Brumona a tam se také roku 1240 za své návštěvy v Brně ubytoval král Václav I.[15] Zbraslavská kronika[16] píše o pobytu krále Václava II. v domě Alrámově na Rybném trhu (dnešní náměstí Družby národů), a to jako obvyklém. Oba domy byly zřejmě totožné a ve 14. století se na jejich místě jmenuje markraběcí dům.[17] Listinné a kronikářské prameny v letech 1234-1278 tvrdošíjně mlčí o brněnském hradě, ačkoli v datovacích formulích tehdejších listin jsou hojné doklady pro pražský a olomoucký hrad.[18] Roku 1275 je úřední dokument brněnského komorníka Černína datován „Brno, v našem domě",[19] tedy ne na hradě, kde komorník měl sídlit. Naproti tomu už roku 1278 vydávají markraběcí úředníci dva rozsudky, dané výslovně na brněnském hradě a stejně král Václav II. datuje roku 1286 „v Brně na našem hradě".[20]

Tomuto schématu dosavadní etymologické výklady slova Špilberk, jak se zdá, nevyhovují.[21]

Kromě Petrova a Špilberka je třetí možností, že původní brněnský hrad stával na Starém Brně. Tu by byl možný hrad blatný, obklopený vodou, který by odpovídal geografickým poměrům, z nichž vychází výklad názvu města Brna. Zbytkem opevnění tohoto už dávno zapomenutého hradu by mohla být věž na královském (to je důležité) pozemku, o níž se činí zmínka při zakládání kláštera dominikánek u sv. Anny roku 1312.[22] Snad je určitá souvislost hypotetického hradu s nejstarší zděnou stavbou na území města Brna, kostelem v areálu bývalého augustiánského kláštera.[23]

Výše uvedená domněnka je uvedena pro úplnost. Předpokládala by postupné stěhování brněnského hradu ze Starého Brna přes Petrov až na Špilberk.

Tím není problematika brněnských hradů vyčerpána. Nejasný je rozsah hradu na Petrově. Hranice na jih, východ i západ jsou zřejmé. Jsou dány prudkým svahem petrovské ostrožny. Spor může být jen o severním konci. Chybějí dosud výkopové práce, které by prokázaly, jak byly hradby přesně umístěny. Z obranných důvodů nebyla plocha hradu příliš rozsáhlá. Severní hradby s branou do hradu mohly být v místech, kde se dnes Biskupská ulice rozvětvuje na ulici vedoucí k náměstí 25. února a na ulici ke chrámu, a nejdále na malém náměstíčku, do něhož se při chůzi dolů rozšiřuje Biskupská ulice. V. Richter[24] se domnívá, že hrad sahal až k dřívějšímu Rybnému trhu (náměstí Družby národů) a zdůvodňuje to platy několika domů na Rybném trhu ke kostelu sv. Petra i příslušností kostela sv. Michala k hradu. Je však zřejmé, že nerozlišoval přesně hrad a předhradí. Neurčité vymezení Richterovo se pokusil zpřesnit Vermouzek,[25] podle něhož opevněné předhradí „zaujímalo prostor dnešní ulice Starobrněnské, horní část Zelného trhu (náměstí 25. února), ulice Peroutkovou, Dominikánskou a zabíhalo až na Rybný trh".

Ale dosud se nepodařilo najít zbytky předpokládaného předhradí. Předhradí se lišilo od podhradí tím, že bylo opevněné, obehnáno hradbami. Středověký stavitel pevností věděl, že nejslabším bodem každého opevnění je brána, a proto se vyhýbal přílišnému zvětšování počtu bran, které vyžadovaly nákladná a složitá zabezpečovací opatření. Předhradí také nemohlo být příliš rozsáhlé, protože by se pak nedalo hájit.

Kolem brněnského hradu vedla cesta ze Starého Brna na náměstí Svobody, pravděpodobně nejvýznamnější v Brně. Tato komunikace by si vyžadovala v dříve předpokládaných hradbách tři brány, kromě Brněnské také na

konci Dominikánské ulice a třetí vedoucí na Zelný trh. Nelze si myslit, že by odpovědný obránce brněnského hradu připustil, aby jeho předhradí bylo znehodnoceno čilou průchodní cestou.

Brněnský hrad, zřejmě jednoduchý jednovýchodný hrad jako skoro všechny naše hrady, tedy předhradí neměl. Měl jen podhradí. To by odpovídalo dispozici řady našich hradů, u nichž předhradí původně rovněž nebyla. V pozdější době, když se u hradů začala budovat také předhradí, nebylo možno u petrovského hradu získat prostor pro předhradí, aniž by byly porušeny důležité hospodářské zájmy. Petrovská tvrz přestala odpovídat požadavkům obrany proti zlepšeným zbraním i obléhací technice a zeměpáni musili ji vyklidit a přemístit své správní sídlo na nový hrad na vrchu Špilberku.

Významnou roli v diskusi o počátcích brněnského hradu hraje také otázka nejstarších brněnských kostelů, zvláště kostela na Petrově. Kostel sv. Petra je dosvědčen poprvé až roku 1222, kdy vystupuje Zdislav, probošt kostela sv. Petra v Brně. Roku 1226 patřily kostelu „od starého času" důchody kostela sv. Petra v Kuřimi, můžeme tedy předpokládat aspoň 12. století jako datum jeho založení. R. 1240 se vzdal král Václav I. zeměpanského patronátního práva nad kostelem sv. Petra ve prospěch kláštera cisterciaček u Tišnova,[26] v tom lze spatřovat doklad, že význam svatopetrského chrámu pro panovníka poklesl. R. 1293 je patrno, že kostel sv. Petra byl od starodávna farním kostelem pro české obyvatelstvo, sídlící pod Petrovem. Velký význam měl pro kostel rok 1296, kdy chrám byl povýšen na kolegiátní a kdy byla u něho zřízena kapitula.[27]

Již d'Elvert upozornil na knížete Konráda jako na možného zakladatele kostela sv. Petra.[28] Počátky kostela kladl tedy na konec 11. století. Tvrzení o poměrně pozdním vzniku kostela lze podepřít jiným svědectvím, byť z počátku 17. století, které udává dobu založení chrámu překvapivě přesně: „Tento kostel byl ze všech první, byl vystavěn a ustanoven jako farní před více než 440 lety od moravského markraběte, jehož jméno není známo. A byl skoro sídlem markrabat a jejich vlastním kostelem, který navštěvovali při každodenních bohoslužbách."[29] Časový údaj citátu ukazuje na markraběte Konráda Otu. To není v rozporu s tím, že Richter klade vznik kostela do druhé poloviny 12. století nebo přesněji do prvých let poslední čtvrtiny 12. století.[30] V souladu s tím je Balbínova zmínka, že kostel sv. Petra v Brně založil (fundavit) Konrád,[31] doplníme-li ji vynechaným druhým jménem Ota. Toto pozdní datování by značně zkrátilo dobu, kdy knížecí sídlo a kostel byly vedle sebe. Termín „první" by pak znamenal nejpřednější postavení kostela mezi ostatními, neměl by časový smysl.

Kostel na Petrově by podle toho nebyl původní knížecí svatyní. Nejde o podružnou otázku. „Nejstaršími kostely u nás jsou knížecí hradní kaple, protože nejstaršími křesťany v zemi byla jen knížata, jejich rodiny, po případě branné družiny. Tyto kaple se staly pak dodatečně velkofarními kostely, když se křesťanství rozšířilo v lid. Do 12. století nebylo žádných venkovských far mimo hrady."[32] Richter z citované premisy a z toho, že ostatní knížecí kostely stály na předhradí (olomoucký kostel sv. Petra i rotunda sv. Kateřiny ve

Znojmě), vyvodil analogií závěr, že původní kostel sv. Michala, ležící podle něho na předhradí, je nejstarší kostel brněnského hradu a kostel velkofarní.[33] Jeho názor byl pak skoro všeobecně přijat a převzat do Dřímalových dějin.[34]

Avšak stavební zbytky údajné starobylé rotundy nebyly podobně jako na Petrově dosud nalezeny. Musily by být pravděpodobně na území, které se ještě nesvažuje prudce do města.

V pramenech je kostel sv. Michala doložen poprvé až roku 1228, a to jako filiální ke kostelu sv. Petra. Byl pak prý někdy v letech 1228-1239 odevzdán dominikánskému řádu.[35] Nemáme nejmenší stopy o důležitosti kostela v dřívější době. U příležitosti předpokládaného darování kostela dominikánům by se dala v příslušné listině markraběte Přemysla očekávat zmínka, toho se týkající, ale listina je němá, stejně jako dominikánská tradice, která by jistě neopomenula uvést údaje, jež by mohly vážnost jejich kostela jenom zvýšit. Zdá se také, že Richter v posledních letech života svou teorii mlčky opustil.[36] To nutí k hledání dalších možností.

S novou hypotézou vystoupil Rudolf Hurt.[37] Kategoricky odmítl kostel sv. Michala jako první v Brně: „Poněvadž víme, že brněnský hrad vznikl již ve druhé čtvrti 11. století a že ještě před smrtí knížete Břetislava se stal dosavadní rajhradský kostel sv. Petra kostelem klášterním, je naprosto vyloučeno, aby už tehdy v místech dnešního kostela sv. Michala byl nějaký předchůdce, i když z jeho blízkého sousedství máme nálezy velkomoravské i pozdně hradištní... Dostal-li nový hrad jméno po osadě Brnu, to jest po nynějším Starém Brnu, nutno hledat případné velkofarní provisorium jen na jeho území". Upozorňuje na relativně malý rozsah obvodu spravovaného kostelem na Petrově, který je v nepoměru s rozsáhlostí farního obvodu kostela Panny Marie na Starém Brně - ten byl podle Hurta původním velkofarním brněnským kostelem. Dále kostely na Petrově i u sv. Jakuba nebyly pro vzdálenější brněnské okolí farní. Naproti tomu kostel Panny Marie byl až do poloviny 13. století jediným farním kostelem pro Staré Brno i pro kraj západně od Brna (Bohunice, Jundrov, Manice, Žabovřesky, Komín, Lískovec, Křídlovice), sever a východ od Brna byl pod správou kostela sv. Václava v Obřanech, pocházejícího prý ze 12. století. Jih s Černovicemi, Heršpicemi, Rybníky, Štýřicemi patřil kostelu sv. Jiljí v Luhu - Komárově. Tato teorie by znamenala, že brněnská knížata dojížděla přes sto let z Petrova za vykonáváním náboženských povinností až na Staré Brno. To je slabina jinak přesvědčivé domněnky.

Dřívějšímu sporu: Petrov nebo Špilberk odpovídá tedy dnes nová dualita: P. Marie nebo sv. Michal. Prvé zmínky o obou kostelech spadají přibližně do stejné doby, kostel Panny Marie je hodnostně výše, je na rozdíl od sv. Michala jmenován jako farní. Také podle zasvěcení (patrocinia) lze dát kostelu Panny Marie přednost. Mariánské patrocinium se hodí do každé doby, od nejstarší až po vrcholný středověk.[38]

POZNÁMKY

1 Šujan, František: Petrov či Špilberk? Hlídka 45, 1928, s. 436-7; 54, 1937, s. 30-1.
2 K dějinám Brna v nejstarší době. Hlídka 45, 1928, s. 16-25.
3 Geschichte der Stadt Brünn, s. 8.
4 Z počátků města Brna, ČMM 60, 1936, s. 257-314.
5 CDM 4, 223, č. 162; 338-9, č. 260.
6 RBM 4, 754, č. 1916, 1917. Schieckel, Harald: Regesten der Urkunden des Sächsischen Landesarchivs Dresden. Bd. 1. 948-1300. Berlin 1960, s. 436, č. 1992, 1994. Franěk, O.-Toman, O.: Špilberk. Brno 1968, s. 12-3. První zmínka o hradní kapli sv. Jana Křtitele (bez udání místa) je z r. 1277, kdy král prohlásil, že kapli vystavěl (CDM 4, 199-200, č. 144). Je to tedy datum velmi důležité pro určení doby, kdy se hrad stavěl.
7 CDM 6, 374, č. 13 dodatky.
8 Richter: o.c., s. 269. CDM 6, 373, č. 12 dodatky: sub ecclesia et arce. Šujan překládá „arx" jako „tvrz a skála" (o.c., 1937, s. 30-1).
9 Ještě v polovině 17. století se píše o „faráři a na hradě Brněnským kanovníku" (Richter: o.c., s. 270-1). Za reminiscenci na původní hrad to však lze stěží považovat, protože latinský ekvivalent je tehdy „mons" (hora).
10 ... ubi principes illius patriae interdum residere consueverunt. Listinu s mylným datem 1464 uvedl do literatury Šebánek, Jindřich: Moravská produkce historická v oboru dějin agrárních a topografie v 1. 1927-1928. Časopis pro dějiny venkova 15, 1928, s. 252. Správně je však 10. května 1466 (MA Brno, sbírka listin č. 499), v německém překladě ji otiskl Bretholz, B.: Die Pfarrkirche St. Jakob in Brünn. Brünn 1901, s. 38.
11 U nás je to, pokud vím, v nejstarší době jen obrovitý komplex Pražského hradu a snad také hrad Rokštejn.
12 Obcházka petrovské ostrožny z jihu a příchod k hradu ze západu je zbytečným prodloužením cesty.
13 Wądzki: o.c. v pozn. 1 následující kapitoly, s. 32.
14 Uvedl je již Tenora. Srv. Šebánek, recenze v ČMM 52, 1928, s. 425-433.
15 CDB 3, 108, č. 91, ř. 22-3; 330, č. 247, ř. 2.
16 FRA 4, 103. Český překlad z r. 1975, s. 142.
17 Šebánek: o.c., s. 428. K tomu Vičar, Oldřich: Místopis Brna v polovici 14. století. BMD 7, 1965, s. 261.
18 Šebánek: o.c., s. 428.
19 CDB 5/2, 459, č. 783, (ř. 6): Brin in domo nostra.
20 CDB 5/2, 576, č. 857, (ř. 1); 578, č. 858, (ř. 13): in castro Brunensi. CDM 4, 308, č. 234: Brunne in castro nostro.
21 Naivní výklad typu „hora her, herní hora" (Spiel-berg) nelze brát vážně. Název Špilberk není ojedinělý a setkáváme se s ním na horách, které měly strážní funkci. Proto Vermouzek, Rostislav: Poznámky k Trstenické stezce. VVM 23, 1971, s. 186, pozn. 38 spojuje Špilberk se slovem speculare - pozorovat. To by však předpokládalo, že by Němci hromadně převzali cizojazyčný latinský základ. Skutil, Jan: Toponymie Brna ve 14. století. BMD 9, 1970, s. 163 se přiklání k výkladu Vl. Šmilauera, že základem je německé slovo „spile" ve významu tenký, zahrocený kolík, jehož se používalo při hrazení opevněných míst. „Při tomto pojmenování šlo tedy o zdůraznění, že šlo o opevněný hrad". Tato etymologie by si však v našem případě žádala bližší vysvětlení, neboť by znamenala, že před kamenným hradem byl na Špilberku hrad dřevěný (nebo aspoň dřevěné opevnění). To je však v rozporu s popsaným schématem vývoje brněnských hradů. Srv. List, Rudolf: Brünn, ein deutsches Bollwerk. St. Pölten 1942, s. 15.
22 CDM 6, 42, č. 58.
23 Brněnský večerník č. 185 z 20. 9. 1979. Nejstarší v Brně.
24 Richter: Z počátků města Brna s. 273-4.
25 Vermouzek, Rostislav: Brněnské brány. ČMM 93, 1974, s. 342. Týž se domnívá na s. 347, že zbytky věže, nalezené pracovníky státní památkové péče v Brně v domě na Kapucínském náměstí (Vičar v BMD 1965, s. 257, dům č. B 68), byly součástí vchodu do petrovského podhradí, tedy pozůstatkem třetí brány. Při nedostatku výzkumných prací je třeba tuto domněnku jen zaznamenat a podotknout k ní, že podle toho by předhradí sahalo prakticky až ke Kapucínskému náměstí (Uhelnému trhu). Kdyby podhradí bylo opevněno ještě před založením města, vedlo by to k dalekosáhlým změnám v našich představách o starém Brně.

26 Richter: o.c., s. 275-6. CDB 2, 229, č. 238, ř. 10; 286-7, č. 287. CDB 3, 351-3, č. 259.
27 CDM 4, 409, č. 320. CDM 5, 46-7, č. 45. Srv. i Wolný, Gregor: Kirchliche Topographie, Brünner Diözese, Bd. 1. Brünn 1856, s. 30-1.
28 D'Elvert, Christian: Versuch einer Geschichte Brünns. Brünn 1828, s. 33, 73-4. Za důkaz svého tvrzení považoval d'Elvert Konrádův denár s legendou S. PETRUS. Richter: o.c., s. 278, pozn. 1, to však odmítl: „Obraz kostela na denáru je symbolem církve, smysl nápisu S. Petrus v této souvislosti k církvi je jasný".
29 Fuit haec ecclesia omnium prima, a marchione Moraviae, cuius nomen ignoratur, ante quadringentos et quadraginta amplius annos aedificata et in parochialem constituta, eratque quasi sedes marchionum et ecclesia illorum propria, quam in quotidianis officiis frequentabant (Tenora in: Hlídka, 45, 1928, s. 17, pozn. 2). Tenora kladl sepsání tohoto svědectví (Relatio de ecclesia collegiata et parochiali Montis s. Petri) na konec 16. století, kdežto Richter: o.c., s. 277 do let sporu o farní práva sv. Petra a Jakuba r. 1629. Richterovo mínění je správné, jak ukazuje četba dalších pasáží dokumentu, který jsem našel ve fondu SOA Brno, E 81 (1962, M. Musilová), sign. I A, inv. č. 7.
30 Richter: o.c., s. 277, 285. Odhad je podepřen i tím, že se na Petrově zatím nenašly starší pozůstatky románského kostela. Richter: o.c., s. 278-285.
31 Balbinus, Bohuslaus: Miscellanea historica Bohemiae. Decadis I. liber VII. Pragae 1687. Kap. 28, s. 103: Conradus (syn Břetislavův) nihil memorabile gessit, praeterquam quod ecclesiam collegiatam S. Petri Brunae fundavit magnifice".
32 Richter: o.c., s. 264.
33 Ibid., s. 264-5, 267, 268.
34 Dřímal a spol.: Dějiny Brna 1, s. 32-3.
35 CDB 4, 222-3, č. 127.
36 V práci Raněstředověká Olomouc. Stavební dějiny vzniku města. In: Spisy university v Brně - filosofická fakulta č. 63. Brno 1959, s. 26-7 a v kolektivním díle Richter, Václav-Samek, Bohumil-Stehlík, Miloš: Znojmo. Praha 1966, s. 11 tvrdí, že se kaple sv. Michala objevují na temenech kopců, které dříve představovaly střediska pohanského kultu. O Brně se v této souvislosti nezmiňuje. V Čechách se svatyně zasvěcené sv. Michalovi, svatému oblíbenému v dominikánském řádu, objevují, odhlédneme-li od Tetína, který tvoří zvláštní případ, teprve od r. 1125, což je oproti zasvěcení jiným svatým doba poměrně pozdní. Boháč, Zdeněk: Patrocinia románských kostelů v Čechách. Historická geografie 8, 1972, s. 62. Pro Moravu z toho analogicky plyne, že zasvěcení kostela sv. Michalovi můžeme očekávat až počátkem 12. století. To vylučuje, aby brněnský kostel byl kostelem velkofarním.
37 O poloze starého kostela Panny Marie na Starém Brně. ČMorM 57, 1972, vědy společenské, s. 222-3.
38 Boháč: o.c., s. 37-38, přehled mariánských patrocinií.

c) Cesty a okolí

Brněnský hrad díky své výhodné poloze ovládal dálkové cesty, vedené brněnskou kotlinou. Doprava byla prováděna nejprve soumary a pro ty byly vhodné i úzké cesty, které přestaly vyhovovat, když se vlivem hospodářských potřeb a růstu obyvatelstva začala rozvíjet kolová doprava. Původní stezky byly nyní nahrazovány širšími cestami,[1] vlastně polními cestami, které se udržely v terénu jen tak dlouho dokud se původní cesta nestala, například pro rozbahnění, příliš nesjízdnou. Nová trasa vznikala pak vedle staré. Na mnoha místech byl průběh cesty dvojí, jak ukazují rozlišovací přívlastky „horní" a „dolní". Dolní cesta vedla obvykle rovinou a za sucha byla dopravně pohodlnější, ale za dešťů vozy na ní vázly v blátě. Snaha vyhnout se špatným úsekům vedla k velkému větvení tras, takže jejich průběh nebývá zcela jistý. Horní cesta šla po kopcích a její jízdní podklad byl tvrdší. Nevý-

hodou bylo časté stoupání a klesání, které si někdy vyžadovalo pomocných volských přípřeží při jízdě do vrchu a zvláštních brzdných soustav při sjíždění.[2]

Zatím co pro Čechy je průběh cest zhruba znám a spor je jen o jednotlivosti,[3] na Moravě je situace složitější, neboť až do nedávna tu chyběl terénní výzkum a průběh tras se odhadoval velkou většinou za stolem. Pro Brno byly nejvýznamnější cesty z Rakous.[4] Předpokládají se dvě. První vedla do židlochovického prostoru od Děvína poblíž řeky Moravy přes Břeclav, Hustopeče, Velké Němčice a Nosislav. V Podivíně byl brod. Cesta se vyhýbala v dalším průběhu velkému mělkému jezeru a blatům, z nichž tu a tam vyčuhovaly ostrovy, částečně osídlené a pak postupně vnitřní kolonizací a vysoušením rozšiřované, jako byly komárovský Luh nebo Rajhrad. Cesta šla proto údolím říčky Cezavy k zeměpanskému Měnínu, který měl starobylé tržní právo, r. 1248 přenesené do další stanice cesty Žatčan a ještě později před r. 1321 do Rousínova.[5] Od Měnína a Žatčan cesta vedla do Vyškovské brány. Přímo na Brno směřovala vedlejší trať po polní cestě, zvané ještě nedávno Brněnská, přes dvůr Vladimírov poblíž Otmarova podle chrlického hájku přes Tuřany až ke Zderadovu sloupu, který byl upozorněním, že se tu větví cesty na Slavkov a Měnín[6]. Nepřímo do Brna cesta šla přes Podolí, kde navazovala na Olomouckou cestu z Brna. Tato cesta nešla jen na Měnín, ale pokračovala také přímo do Hustopeče přes Žatčany a Těšany.[7] V Měníně byla křižovatka s Uherskou cestou, která vedla přes Hodonín do Skalice a Holíče na Slovensku a odtud přes Malé Karpaty do Trnavy a Bratislavy.[8]

Olomoucká cesta[9] vedla z Podolí přes Pozořice, Habrovany, Luleč, Drnovice severně Vyškova a jižně Dědic. Z Podolí šla cesta do Brna ve dvou větvích ke skupině dnešních chalup, zvaných nyní Kandie, kde bývala hospoda, a kde Olomoucká cesta se křižovala se starou severojižní cestou do Moravského krasu. Odtud cesta klesala a šla jižně Líšně až k tak zvanému Zderadovu sloupu, který stával původně na levém (dnes na pravém) břehu Svitavy, dokud tato nebyla regulována. Je možné, že již za Zderadovým sloupem byla odbočka na Měnín. U Zderadova sloupu přebrodili cestovatelé od Olomouce Svitavu a šli i jeli po Křenové až do Měnínské brány města Brna.

Pro úplnost je třeba podotknout, že není zcela jisté, kterou branou Olomoucká cesta vstupovala do města, zda Židovskou nebo Měnínskou.[10] Přednost patří Měnínské bráně, která je starší a jejíž jméno souvisí s Měnínskou (a Olomouckou) cestou, která tedy do brány směřovala. Kromě toho se v Měnínské bráně na rozdíl od Židovské platilo clo. V pozdějších dobách Olomoucká cesta šla Židovskou branou, jak ukazuje mapa Komenského.[11] Nám jde ale o situaci v době vzniku brněnských bran a ještě dlouho potom.

Oporu pro zjištění druhé cesty z Rakous[12] tvořilo až do nedávna několik poutnických kamenů, dále zpráva z r. 1323[13] o poli mezi cestami, z nichž jedna vedla do Moravan a druhá přes Červený kopec. Podle těchto údajů by cesta do Rakous vystoupila ze Starého Brna po přebrodění Svratky přes ulici Strž na hřbet, který ji dovedl po překonání údolí Leskavy u Bohunic poblíž dálničního podjezdu kolem Moravan do údolí Bobravy a odtud snad k Ořechovu a dále k Pohořelicím přes Dolní Kounice či Moravské Bránice.

Západní cesta vedla přes Červený kopec k Vinohradní ulici, kde ještě nedávno bylo za infekční nemocnicí vidět trojici silničních kamenů s vyrytými gotickými kříži snad z počátku 15. století[14], pak šla k Bosonohám a směřovala ve dvou větvích, jižní na Rosice, Náměšť a Třebíč a severní přes Velkou Bíteš, Velké Meziříčí na Jihlavsko, kde navázala na starou haberskou cestu, nazvanou tak podle dnes málo významného městečka Habrů. Tato cesta, nebo spíše stezka, byla na počátku 12. století ještě neveřejná, to znamená, nesmělo se jí všeobecně používat. Její účel byl především vojenský.[15] Neveřejnost stezky měla za následek, že neveřejné byly i stezky na ni navazující. Přesný průběh spojek na Haberskou cestu nebyl dosud terénně zkoumán.

Ještě nedávno bylo velmi sporné, jak na Moravě probíhala nejdůležitější cesta Českého státu, tzv. Trstenická stezka.[16] Ta šla přes Svitávku a později přes Kunštátsko. Starší větev[17] nevedla přes Černou Horu, ale přes Bořitov, dále měla několik rozvětvení. Tak hned za Černou Horou se cesta dělila na dvě, které se spojily v Lažanech, aby se hned opět rozdělily. Jedna odbočka, asi starší, vedla přes sídliště Zlobice se zaniklým kostelíkem sv. Klimenta.[18] Trasa pokračovala přes Kuřim, Ostrou horku, Ivanovice u Brna, hostinec Veselku na řečkovickou vyvýšeninu, dosáhla kolem Lužánek v Běhounské bráně Brna a pokračovala přes brněnské území na Staré Brno. To byla tzv. Horní cesta. Dolní cesta vycházela rovněž z Běhounské brány, šla přes Lužánky kolem pozdějšího kláštera kartuziánů v Králově Poli přes Dolnici a Královku v Řečkovicích ke starobylému hostinci v dnešní České a odtud přes Červený kopec a les Zlodějku došla do hostince v Lažanech.

Kromě těchto cest, které měly mezinárodní význam a sledovaly zhruba světové strany, existovaly i cesty místního významu. Jedna z nich vedla po dnešní ulici Veveří přes Bystrc na hrad Veveří a odtud dále na Tišnov. Pak snad navazovala na tzv. Libickou cestu,[19] směřující od Žďáru nad Sázavou na Libici nad Doubravu, Vilémov do Čáslavi, v níž se setkávala s oběma moravskými cestami, Haberskou a Trstenickou. Touto původně nestřeženou stezkou vpadla moravská knížata r. 1142-1143 do Čech[20] a porazila pak vévodu Vladislava v bitvě u Vysoké.

Průběh cest přes Brno před ohrazením města není zcela jistý. Předpokládá se, že jej naznačuje dnešní uliční síť. I za tohoto předpokladu není vše jasné. Jsou např. námitky proti přímé cestě mezi Brněnskou a Měnínskou branou. Původní trasa vedla prý oklikou přes starou slovanskou osadu, která stávala na místě Josefské, a to Peroutkovou na Kapucínské náměstí.[21] Tato oklika je pohodlná zvláště pro volská spřežení a v poměrech předhradebního Brna pravděpodobná. Nelze však přímou spojku odmítat spádovými poměry. Ty jsou na druhé straně od Brněnské brány do Starého Brna na Pekařské ulici ještě nepříznivější než přímo v Brně. Mírnější sklon se dá vytvořit serpentinami, ale pro ně na Pekařské nebylo místo. Kdyby měl spádový důvod platit analogicky i zde, přímá cesta ze Starého Brna na hrad by nemohla vzniknout a bylo by nutno pomýšlet na velkou okliku od Židovské brány ulicemi Anenskou a Kopečnou.

Podél cest a opodál vznikala sídliště. Historik, zabývající se jejich dějinami, vychází ze skrovných písemných pramenů, z archeologických nálezů i ze všeobecných úvah o velmi nízké úrovni raně feudálního hospodaření.

Většinou lze snadno říci, kdy se to nebo ono sídliště objevuje poprvé v našich písemných pramenech. Jeho starší původ lze předpokládat tam, kde archeologie prokázala na místě dnešního osídlení stopy staré osady, jejíž trvání až do historické doby nebylo přerušeno. Poslední požadavek je důležitý, protože nález z keltské či germánské doby neznamená ještě souvislost osídlení. V oblasti brněnské kotliny bylo samot pravděpodobně velmi málo, neboť obyvatelstvo na rovinách tíhlo k pospolitosti už proto, že se mohlo pohromadě lépe bránit útoku, který zde byl snadnější.

Stáří jednotlivých osad podle písemných pramenů je relativní, závisí totiž na tom, zda sídliště patřilo vrchnosti duchovní nebo světské. Duchovní instituce přejaly antické dědictví o významu písemného projevu k prokázání své držby a práv, zatím co panovník a světští velmoži to zpočátku podceňovali. Je proto logické, že nejstarší svědectví o osadách v brněnském okolí jsou spojena s kláštery a s olomouckým biskupstvím.

Jednotlivá sídliště byla z dnešního hlediska málo početná. Více než padesát obyvatel byl výjimečný zjev. Sídliště hospodařila pro sebe, nemohla očekávat pomoc odjinud a také ji neočekávala. Soběstačnost je příznačným rysem feudálního hospodaření. Polnosti byly drobné a rozptýlené, výnos nízký, stačící sotva pro obživu, takže při neúrodě nebo při válečné zkáze se neúprosně dostavovaly hladomory.[22]

Brněnská kotlina na rozdíl od poměrů jinde měla neobdělané půdy relativně málo. Proto se její obyvatelé snažili získat novou půdu rozšiřováním ostrovů v jezeře na jih od Brna. Postupně vysušovali blata a mělké jezero, ačkoliv museli počítat, že v době záplav se úroda znehodnotí. O původním stavu půdy svědčí ještě dnes vysoká hladina spodní vody.

Takovými ostrovy byly na jih od Brna osady spojené s benediktýnským klášterem v Rajhradě. Zakládací listiny z r. 1045 a 1048[23] jsou sice falzy z konce 12. století, resp. z počátku 13. století, ale o faktu založení kláštera na původně velkomoravském hradisku přibližně v době, kterou listiny udávají, není třeba pochybovat. V listině z r. 1048, která je ve skutečnosti starší než listina s letopočtem 1045, jsou uvedeny Rajhrad s kostelem, Popovice, Opatovice, Ořechov, Rajhradice a krčmy v Loučce. Území mezi Bobravou, Blučinou a Svratkou, označené jako újezd, tj. místo, které bylo vyměřeno objetím určitého a velkého kusu země zvláštní - jak bychom dnes řekli - komisí, nebylo zřejmě původně osídleno.

Podobným ostrovem jako Rajhrad byl i Luh, dnešní Komárov,[24] darovaný brněnským knížetem Oldřichem a znojemským Litoltem listinou z r. 1104[25] benediktýnskému klášteru Panny Marie v Třebíči, založenému r. 1101. Klášter vystavěl pak na Luhu proboštství, zasvěcené Nejsvětější Trojici a kostel sv. Jiljího - již samo jméno svatého dosvědčuje velmi starý původ - z něhož se dnes dochovaly zbytky, řadící kostel k nejstarším stavebním památkám na území Velkého Brna.

V zakládací listině třebíčského kláštera jsou uvedena další místa, ležící na Brněnsku, a to Omice, Rybník, zaniklý mezi Horními Heršpicemi a Bohunicemi v trati „Rybníky", i Cacovice, dodnes dochované v podobě cacovického mlýna, patřícího k Maloměřicím. Po smrti knížete Oldřicha (tj. po r. 1113) byly jeho synem Vratislavem darovány[26] třebíčským benediktýnům na bohoslužby za duši pochybného župana Rudolfa ještě Maloměřice, Nebovidy a jinak neznámé Břešťany, Smilovice a Znanice. Poslední tři lokality byly možná vsi zaniklé u Maloměřic, nebo snad u Nebovid.

Podle listiny olomouckého biskupa Jindřicha Zdíka roku 1141-42[27] patřily k brněnskému kostelu v blízkém okolí Modřice a prý tři dnes zaniklé vsi Biskupice a Korolupy, které se kladou k Chrlicím, a již svým jménem velmi zajímavý Velehrad.[28] Zdíkova listina má pro místopis brněnského okolí zcela mimořádný význam, neboť se tu poprve můžeme opřít o relativně přesné datum v pravé listině. Konstatujeme, že v nejstarší historické době se osady kolem Brna dochovaly především na jihu a na západě od města, což není určitě náhodné. Sever a z části východ byly zřejmě zalesněny.

Na další sídliska v písemných pramenech si musíme počkat až do 13. století. Víme nejprve o Tuřanech, které se r. 1208[29] dostávají do biskupské moci. Je to druhé jisté datum brněnské historické topografie. U premonstrátského kláštera v Zábrdovicích, vzniklého v letech 1205-1209, musíme aspoň pro začátek počítat s falzy. Tak ve falešné listině z r. 1210,[30] jejíž skutečný vznik se klade před r. 1235,[31] je zmínka o svědcích ze Židenic a Řícmanic a pak o Kohoutovicích. Důležitý hrad Veveří se objevuje r. 1213. Brněnské Ivanovice se původně nazývaly Velenovice a patřily r. 1220 cisterciáckému klášteru na Velehradě, kdežto Želešice r. 1228[32] klášteru oslavanských cisterciaček. Z r. 1234 máme, nepočítáme-li falzum z r. 1210, první případy, kdy místa, ohlášená v písemných pramenech, nepatří některé duchovní instituci. Jako svědci jsou v listinách[33] jmenováni Přibyslav[34] z Obřan a Nahrad z Ořechova. Podobný příklad je z následujícího roku, kdy svědčí Hostislav ze Žebětína.[35] Jedním z prvních sídlišť, u nichž je uveden kostel, jsou Šlapanice roku 1235. Přídomky dalších svědků, vystupujících při tehdejších právních aktech, jsou dokladem buď příslušné obce nebo aspoň tvrze: r. 1237 Robert z Troubska, mistr Štěpán z Ostopovic. Medlany, dnešní Medlánky, byly dány stejného roku brněnskou kapitulou králi Václavovi I. záměnou za Bosonohy. Téhož roku se připomínají Bohunice, Podolí a Ochoz.[36] Komín patřil Divišovi z Komína, který jej prodal české královně Konstancii, manželce krále Přemysla Otakara I., za 280 hřiven. Ta darovala Komín r. 1240 klášteru cisterciaček v Předklášteří u Tišnova.[37] Tím jsou vyčerpány prvé zmínky o obcích brněnského okolí až do známé listiny pro město Brno z roku 1243. Zhruba lze říci, že do konce 12. století jsou zmínky o sídlištích v listinách jen sporadické. Početné jsou naproti tomu v prvních dvou pětinách 13. století, kdy se listina jako písemný doklad o různých právních počinech stává u nás častější.

Po r. 1243 se zdá být místopisný obraz brněnské kotliny relativně ustálen, protože prvé zmínky o dalších obcích jsou méně časté. U mnoha z nich se dá předpokládat pozdní založení a jen někdy osídlení sahající do dávnověku.

Až do vymření Přemyslovců r. 1306 nalézáme v listinách ještě r. 1244 část Telnice[38] a r. 1247 Královo Pole.[39] Ve falešné zakládací listině cisterciáckého kláštera ve Vizovicích, vydané od Smila ze Střílek a hlásící se k r. 1261,[40] jsou uvedeny Líšeň, Obce (?), Slatina.[41] R. 1264 se připomínají Husovice. Ořešín náležel r. 1275 klášteru v Zábrdovicích. Soběšice r. 1286 brněnským herburkám.[42] V Řečkovicích r. 1277 byl královský dvůr, který byl spolu se vsí Silůvkami (Sulostowicz) darován johanitům. R. 1288 se připomínají Tvarožná a jako svědek Heřman z Lelekovic,[43] r. 1289 Moravany a Dolní Heršpice.[44] Významnou obcí byl r. 1292 Svašov, protože měl farní kostel. Jeho poloha není přesně známa, předpokládá se u Chrlic nebo u Modřic.[45] R. 1297 jsou dosvědčeny Vážanice, které později splynuly s Tvarožnou.[46] Roku 1306 se připomínají vsi patřící k faře ve Šlapanicích,[47] mezi nimi jsou nově také Želešice, zaniklé jihozápadně od Podolí, Vážany, zaniklé severovýchodně od Podolí,[48] Bedřichovice, Jiříkovice, Ponětovice, Kobylnice. Dále jsou to Kladoruby, zaniklé u Žebětína. Téhož roku je dosvědčena jako poddaná brněnské kapitule Ponava, která ležela na počátku dnešního Cejlu na potoce Ponávka[49] a vytvořila zárodek pozdější vsi Velká Cejl.[50] V pramenech se stejného roku vyskytují i Horní Heršpice.[51]

Za prvních Lucemburků se připomínají r. 1314 Starý Lískovec, Žabovřesky, markraběcí zboží Křídlovice, r. 1317 majetek kláštera dominikánek u sv. Anny Ořechovičky a Sivice,[52] asi r. 1320 Komínec, ves zaniklá přibližně 1 km jižně od Žebětína směrem k Popůvkám,[53] r. 1323 Jundrov, dále Manice, dnes tvořící severní část Žabovřesk v místech dnešní ulice Maničky, pak Hajany, patřící klášteru cisterciaček na Starém Brně,[54] r. 1324 Jehnice, r. 1325 Černovice,[55] r. 1333 Radostice, r. 1346 Přízřenice,[56] r. 1348 Popůvky, r. 1349 Tikovice,[57] r. 1350 Ebenfeld, zaniklý v okolí Chrlic[58] a Mokrá.[59]

V době samostatných moravských markrabat, počínaje Janem Jindřichem, jsou poprvé jmenovány r. 1358 Ninačovice, dnes Jinačovice,[60] r. 1365 Útěchov, Brodek, ves zaniklá na místě ozdravovny v Babicích, Kanice a Babice, všechny patřící k hradu Ronovu, tehdejšímu dosti důležitému správnímu středisku, r. 1371 Horákov, r. 1373 Bystrc,[61] r. 1375 Střelice jako majetek královopolského kartuziánského kláštera, Srnávka a Kaménka, obě zaniklé u Lelekovic, r. 1388 součást chrlického statku Holásky,[62] r. 1402 Rozdrojovice, r. 1406 Kníničky na místě dnes zaplaveném vodami přehrady, r. 1408 Sokolnice, patřící třebíčskému klášteru.[63] V tomto období je kolonizační ruch soustředěn především do lesů severně Brna směrem ke Kuřimi a ke Křtinám, jinak je osídlená plocha v podstatě ustálena. Pro 15. a 16. století můžeme mluvit zvláště pro oblast vzdálenější od Brna spíše o opačném pochodu: o zanikání starých osad. Teprve nový kolonizační ruch koncem 18. století a rozmach brněnských předměstí znamená opětný růst samostatných sídlišť u Brna.

Nové obce v těsné blízkosti středověkého Brna mají starší základ v brněnských předměstských ulicích, které jsou dosvědčeny obvykle již v polovině 14. století v brněnských berních rejstřících. Některé z nich souvisejí s herburským klášterem, a to r. 1453 Švábka, ležící na dnešní Veveří ulici,[64] dále Příkopa (na Sadech osvobození) r. 1484, (Velká) Nová ulice

(dnešní Lidická ulice) r. 1527. Pak je to Kamenný mlýn r. 1519,[65] Polní ulice r. 1527,[66] Bílovice nad Svitavou r. 1567,[67] Ivanovice u Brna r. 1585,[68] Hartlůvka r. 1592, Horní a Dolní Štýřice, zaniklé severně Horních Heršpic v trati Štýřice.[69] Na počátku 18. století vznikají nové vsi kolem poutních kaplí: Malá Mariacel, která později splynula s Komárovem, v letech 1724-1743 a Slatinka (byla později spojena se Slatinou) po r. 1732.[70] Mohli bychom uvést další části Brna, jako Radlas, doložený r. 1240, ves Trnitou a Dornych,[71] tu však jde o sídliště, u nichž je rozdíl mezi osadou a skutečnou obcí někdy velmi neurčitý.

Úmyslně bylo opomenuto nejdůležitější místo u Brna - dnešní Staré Brno. Středem osídlení bylo tu nepochybně území na křižovatce ulic Křížové a Hybešovy, rozkládající se na levém břehu Svratky za tzv. Dlouhým mostem, který byl na cestě jdoucí kolem bývalého kláštera milosrdných bratří. Území sahalo až ke Svrateckému náhonu, dnes zasypanému, a ke kostelu Panny Marie. Byly tu zjištěny sídlištní a hrobové nálezy z 10. až 12. století.[72]

Ke Starému Brnu by se měly vztahovat všechny pramenné zmínky, které nelze jednoznačně přiřadit k brněnskému hradu. Obrysy dějinné skutečnosti, které získáme interpretací zmínek, jsou bohužel neostré. To co bylo našim předkům zřetelné a nesporné, nemusí být už jasné dnešním historikům.

Důchod ve výši 1 hřivny a 2 volů, vyměřený staroboleslavské kapitule z hradů první kategorie na Moravě, mezi nimi i z brněnského hradu,[73] je třeba chápat jako poplatek odváděný ze zásob nashromážděných na brněnském hradu z celé brněnské provincie. Doklad tedy existenci Starého Brna přímo neprokazuje. Když král Vratislav zakládal asi r. 1085 opatovický benediktýnský klášter, dal mu podle falešné listiny, hlásící se do r. 1073, kromě jiného do vínku „devátý trh a devátý týden i jisté daně a sbírky v Brně".[74] Na jiném místě listiny se mluví o vesnicích v brněnské provincii, proto můžeme slovo „v Brně" omezit místně na Staré Brno. Byla by tedy opatovická listina prvním dokladem pro trh a pravděpodobně i pro celnici na Starém Brně.[75]

Král nedal devítinu trhových poplatků,[76] nýbrž devátou desetinu celkových příjmů z trhů, které měl k dispozici, desátý díl totiž už předtím daroval neznámému poživateli. Toto zjištění má význam pro další doklad o Starém Brně. V tzv. zakládací listině třebíčského kláštera[77] obdarovali knížata Oldřich Brněnský a Litold Znojemský klášter osmým dílem tržného, kromě toho krčmou v Brně a stem denárů z výnosu mince ražené patrně, ač to není přímo v listině uvedeno, na brněnském hradě.[78]

Uvedené dva doklady prokazují, že na Starém Brně byl aspoň počátkem 12. století trh a další středisko společenského života, krčma, jejíž význam byl tehdy daleko větší než dnes. Kromě hospodářské důležitosti měly trhy ještě funkci správní. V trhové dny se konaly soudy a obyvatelstvo bývalo informováno o důležitých věcech, jejichž známost se prostřednictvím trhových návštěvníků dostávala i do odlehlých koutů země, jinak pro správu velmi těžce přístupných.

Další zprávy o Starém Brně pocházejí již z doby, kdy pojem Brno již nelze jednoznačně vykládat na Staré Brno. Listina o založení premonstrátského kláštera v Zábrdovicích, sestavená určitě před r. 1235 a sama se hlásící do r.

1210[79], praví, že zakladatel kláštera Lev z Klobouk daroval klášteru na výživu kromě majetku v Zábrdovicích a jinde také kostel Panny Marie v brněnském „burgu".

O sídlo tohoto kostela byl dlouho spor, dokud se vylučovací metodou neprokázalo, že byl na Starém Brně.[80]

Co však znamená termín „burgus"? Setkáváme se s ním ještě v potvrzení patronátu kostela sv. Jakuba v Brně oslavanskému klášteru r. 1231, pak ve dvou konfirmacích papeže Alexandra IV. z r. 1261, první z nich stvrzuje právo oslavanského kláštera na kostel sv. Jakuba „de burgo Brunnensi", druhá kostelu sv. Jakuba „in burgo Brunnensi" patronát ke kapli sv. Mikuláše v Brně.[81] Nakonec jsou to listiny z konce 13. století, prvá z r. 1293 uvádí, že ke kostelu sv. Jakuba patřily parcely několika dvorců, kdysi přilehlé k brněnskému burgu, a dále mluví o příchozích do města Brna branou, která hledí k burgu nazývanému Staré Brno, druhá z r. 1294 píše o kostelu sv. Jakuba „brněnského burgu".[82] Reminiscencí na uplynulé doby je, píše-li se ještě r. 1400 a 1402 o kostelu sv. Jakuba v brněnském burgu.[83]

Zmínky jsou relativně dost hojné, proto výklad slova „burgus" nabyl v diskusi o počátcích města Brna značného významu. Pokusů o vysvětlení bylo několik,[84] žádný z nich však až do poslední Kejřovy studie[85] neměl potřebný široký záběr, přihlížející k celoevropskému badatelskému úsilí.

Z dokladů je vidět, že v době, která nás zajímá, už nelze burgus vykládat teritoriálně jednotně, nýbrž že tím pojmem musíme označit aspoň dvě sídliště, jedno kolem kostela sv. Jakuba, druhé na Starém Brně, které je v jednom z citátů dokonce výslovně jmenováno. První bylo cizím tělesem, existujícím v Brně již před r. 1243, třebas nehrazeným a údajně teritoriálně nevymezeným, které požívalo zvláštních práv - a to dodejme - obvyklých u kupeckých osad po celé Evropě.[86] Pro Staré Brno se užívá, vyloučíme-li papežské listiny, přívlastku „burgus" až do r. 1294. Lze jej vyložit jako tržní osada (podobně jako u sv. Jakuba). Když město Brno dostalo r. 1291 další výroční trh, tzv. svatohavelský, kupci přirozeně dávali přednost trhu přímo ve městě. To mělo za následek zánik trhu na Starém Brně a také dalších trhů, pokud v blízkosti města byly. Termín burgus spolu s trhem zanikl. Tato teorie předpokládá, že osada u sv. Jakuba podržela zvláštní tržní práva ještě jistou dobu po r. 1243.[87]

POZNÁMKY

1 Hosák, L.: Poznámky k určování směru středověkých obchodních cest. In: Miscellanea. Sborník příspěvků k šedesátinám prof. Jaroslava Procházky. Krkonoše, Podkrkonoší. Supplementum 5, Trutnov 1965, s. 36-45 a týž ve stejnojmenném článku ve Zpravodaji místopisné komise ČSAV 10, 1969, s. 213-220.
2 Vermouzek, R.: Poznámky k Trstenické stezce, VVM 23, 1971, s. 184.
3 Vávra, I.: Uherská cesta. Historická geografie 1, 1968, s. 43-61. Týž: Haberská cesta. Historická geografie 3, 1969, s. 8-32. Týž: Trstenická steyka. Historická geografie 6, 1971, s. 77-132. Týž: Řezenská a Norimberská cesta. Historická geografie 11, 1973, s. 31-100. Další literatura Pošvář, J.: Obchodní cesty v českých zemích, na Slovensku, ve Slezsku a Polsku do 14. století. Slezský sborník 62, 1964 s. 54-63.

4 Čáda, Fr.: Brno - křižovatka starých cest. BMD 7, 1965, s. 151-162. Richter, V.: Jak vznikala některá moravská města. BMD 9, 1970, s. 142 (popis cest z Rakouska platný spíše pro archeologickou dobu).
5 CDB 4, 252-3, č. 152. CDM 6, 133-4, č. 176.
6 Vermouzek, R.: Měnínská cesta. Jižní Morava 10, 1974 - I, s. 144, tam podrobnější popis.
7 Ibid., s. 148.
8 Hosák, L.: Středověká mezinárodní obchodní cesta jižní Moravou. Jižní Morava 9, 1973 se pokouší stanovit průběh cesty na Vlárský průsmyk a k Hodonínu.
9 Vermouzek, R.: Olomoucká cesta. VVM 26, 1974, s. 269-277. K tomu Hosák, L.: Trasa obchodní cesty z Brna do Čech ve světle pomístných jmen. Zpravodaj místopisné komise ČSAV 8, 1967, s. 213-215.
10 Pro Židovskou bránu jsou Bretholz, B.: Geschichte der Stadt Brünn s. 187, Vermouzek, R.: o.c., s. 276, pozn. 10.
11 Vývoj mapového zobrazení území Československé republiky. 1. Mapy českých zemí do poloviny 18. století. Praha 1959, list č. 8. Jinou faksimilii vydalo krajské nakladatelství v Ostravě r. 1958 s textem K. Kuchaře.
12 Dřímal, J. a kol.: Dějiny 1, s. 37, cesta tam popsaná je nemožná, překáželo by jí jezero uvedené na s. 8, 54. Hosák, L.: Středověká mezinárodní obchodní cesta jižní Moravou. Jižní Morava 9, 1973, s. 143-7.
13 CDM 6, 16, č. 222.
14 Hálová-Jahodová, C.: Brno, Dílo přírody, člověka a dějin - 2. vyd. Brno 1975, s. 36.
15 Vávra, I.: Haberská cesta. Historická geografie 3, 1969, s. 9.
16 Vávra, I.: Trstenická stezka. Historická geografie 6, 1971, s. 77-132. Dřímal, J. a kol.: Dějiny 1, s. 37 uvádí ještě trasu po levém břehu Svitavy přes Býčí skálu do Bílovic, a to podle Šimák, J.V.: Ještě o Hrutově a stezce Trstenické. ČČH 23, 1917, s. 171, ačkoliv Šimákův názor odmítl již Černý, Fr.: Poznámky ke stezce Trstenické. Agrární archiv 5, 1918, s. 104-110.
17 Vermouzek, R.: Poznámky s. 167-181.
18 Sem Vermouzek klade zaniklé Opatovice, noclehárnu pro mnichy kláštera v Opatovicích, když tito jezdili na Moravu vybírat poplatky jim darované a patřící.
19 Vávra, I.: Uherská cesta. Historická geografie 1, 1968, s. 43-61.
20 Týž: Trstenická stezka s. 116-7, pozn. 29.
21 Čáda, Fr.: Brno - křižovatka s. 154.
22 Fiala, Zd.: Přemyslovské Čechy s. 49.
23 CDB 1, 352-4, č. 379; 356-8, č. 381. Upozorňuji, že místa kolem Brna probírám v okruhu asi 11 km od středu města.
24 Tento jmenný tvar je dosvědčen až od r. 1318. CDM 7, 807, č. 195, (ř. 13-4). Teprve od tohoto data můžeme považovat existenci samostatné vsi Komárova písemně za prokázanou.
25 Byla sepsána až koncem 12. století, je tedy falešná. Vydal ji nejprve Bretholz, B.: Studien zu Cosmas von Prag II. Die Brünner Cosmas-Handschrift. Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde 35, 1910, s. 703-4, správněji Krejčík, A. L.: O zakládací listině kláštera třebíčského. ČMM 35, 1911, s. 197-9. O datu listiny není shody. Převzal jsem rok, který zdůvodňuje Novotný, V.: Čes. dějiny 1, 2, s. 515-6 a stejně i Krejčík, A. L.: o.c., s. 192-9, podle něhož listina byla vydána r. 1104 při svěcení prvního kostela sv. Benedikta v Třebíči pražským biskupem Heřmanem. Krejčík zjistil také shody s listinou pro hradišťský klášter z r. 1078 (CDB 1, 82-5, č. 79). O listině též Sedláček, Aug.: Prvotní nadání Třebického kláštera. ČMM 35, 1911, s. 200-7. Naproti tomu Hosák, L.: Přehled historického místopisu s. 23, 25 i jinde klade zmíněnou listinu třebíčskému klášteru do r. 1107.
26 Hosák, L.: o.c., s. 25 určuje datum tohoto daru k r. 1125. Existenci Nebovid klade už k r. 1104, ačkoli tyto jsou uvedeny teprve u Vratislavova daru.
27 CDB 1, 123, č. 115, ř. 3-5.
28 Hosák, L.: o.c., s. 33. Nekuda, Vl.: Zaniklé osady na Moravě. Brno 1961, s. 36, č. 10 umisťuje Biskupice k Modřicím, kdežto Korolupy (s. 40, č. 98) k Pozořicím. - Hosák, L.-Šrámek, R.: o.c., s. 71 Biskupice ztotožňuje s Biskoupkami. K Velehradu ibidem 2, s. 671, č. 2, dále Nekuda, Vl.: o.c., s. 49, č. 266 podle rukopisného díla I. L. Červinky a odtud Hosák, L.: o.c., s. 43. Předpokládá se, že brněnský Velehrad ležel na Starých Zámcích u Líšně.
29 CDB 2, 73, č. 78, ř. 19.
30 CDB 2, 395, č. 364, ř. 6; 396, ř. 26; 397, ř. 1.
31 CDB 3, 129-133, č. 117. Zdůvodnění viz CDB 2, 394.
32 CDB 2, 104, č. 109, ř. 16-16; 180, č. 195, ř. 22; 318, č. 320, ř. 2.

33 CDB 3, 83, č. 76, ř. 31; 106, č. 90, ř. 29.
34 Ne Předbor, jak má Hosák, L.: o.c., s. 27 omylem podle CDM.
35 CDB 3, 133, č. 107, ř. 5.
36 CDB 3, 159, č. 127, ř. 17; 207, č. 165, ř. 8, 11; 206, č. 165, ř. 37, 21;209, č. 167, ř. 8-9.
37 CDB 3, 350-1, č. 258.
38 CDB 4, 122, č. 39, ř. 29. Listina byla psána kolem r. 1260, srovnej tamtéž s. 72. Prvý jistý doklad Telnice je až z r. 1246. CDB 4, 180, č. 88, ř. 4 (mlýn v Telnici).
39 CDB 4, 195, č. 102, ř. 10. Dřímal, J.: Dějiny 2, s. 287 ztotožňuje, jak ukazuje souvislost, vinice darované komendě křížovníků na Starém Brně r. 1243 (CDB 4, 102-3, č. 26) s Královým Polem.
40 CDB 5, 435, č. 290, ř. 10, 11, 14, 20.
41 Nekuda, Vl.: o.c., s. 50, č. 286. Domnívám se, že v listině uváděné Výprachtice (u Líšně) nejsou podle souvislosti obcí, ale vrchem. Jinak se Líšeň a Slatina vyskytují až r. 1306 (CDM 5, 202, č. 190, ř. 13, 17), Obce v dnešním tvaru jména ještě později. Podle mého názoru jsou Obce ve starší době totožné s Ochozí (Obchoz = Obce) v r. 1275. CDB 5/2, 458, č. 783, (ř. 4).
42 CDB 5, 620, č. 416, ř. 13; 5/2, 458, č. 783, (ř. 4) (Horus). Hosák, L.-Šrámek, R.: o.c. 2, s. 191. CDM 4, 318-9, č. 243.
43 CDB 5/2, 556, č. 844, (ř. 13, 15). CDM 4, 353, č. 276; 351, č. 272. Hosák, L.-Šrámek, R.: o.c. 2, s. 442. Dřímal. J.: Dějiny 2, s. 280 ztotožňuje podle J. Šebánka Sustolovice s Jundrovem.
44 CDM 7, 777, č. 147. CDM 15, 14, č. 18, ř. 19.
45 CDM 4, 388, č. 305. Nekuda, Vl.: o.c., s. 48, č. 242. Možná, že pozdější bádání ztotožní Svašov s některou známou obcí. Řešení není vzhledem k existenci kostela snadné. Hosák, L.: Hist. místopis s. 50 lokalizuje Svašov do zaniklých Kvíčovic na Třebíčsku, nebo do Kvasovic, které patřily třebíčskému klášteru. Lze také uvažovat o Kvasovu, který podle Nekudy, Vl.: o.c., 101, č. 142 zanikl u Žeravic.
46 Bretholz, B.: Geschichte s. 415, č. 1.
47 CDM 5, 202, č. 190.
48 Nekuda, V.: o.c., s. 48, č. 242.
49 CDM 5, 206, č. 194. Hálová-Jahodová, C.: o.c., s. 24.
50 Velká Cejl je jmenovitě dosvědčena až r. 1570. Hosák, L.-Šrámek, R.: o.c. 1, s. 142.
51 Bretholz, B.: Geschichte s. 416, č. 2. Srv. i Nekuda, Vl.: Z minulosti Horních Heršpic. BMD 4, 1962, s. 50-1.
52 CDM 6, 54, č. 77, (ř. 5 od konce, 4 - Sewerwicz, 3); 81, č. 109 (ř. 22, 19).
53 CDM 7, 838, č. 237, (ř. 19). Srv. k datu Hosák, L.-Šrámek, R.: o.c. 1, s. 419. Nekuda, Vl.: o.c., s. 131, č. 20.
54 CDM 6, 164, č. 222, (ř. 4 od konce); 165, č. 223, (ř. 4 od konce). Viz i pozn. č. 43.
55 CDM 6, 204, č. 267, (ř. 6). CDM 7, 828-9, č. 227. Hosák, L.: Přehled s. 26 chybně k r. 1333. Jinak týž: Histor. místopis s. 243 až k r. 1242 podle CDM 7, 317, č. 347, (ř. 4).
56 Mendl, B.: Knihy počtů 53. Hosák, L.-Šrámek, R.: o.c. 2, s. 331.
57 CDM 7, 591, č. 814. ZDB 1, kn. 1, 2, č. 17.
58 ZDB 1, kn. 1, 10, č. 191 (srv. ibidem v poznámce lokalizaci Ebenfeldu na „Rovinu" mezi Tuřany a Chrlicemi). Nekuda, Vl.: o.c., s. 38, č. 53.
59 ZDB 1, kn. 1, 10, č. 173.
60 ZDB 1, kn. 3, 30, č. 214. Též CDM 9, 61, č. 81.
61 ZDB 1, kn. 4, 56, č. 226; kn. 5, 93, č. 478 (Korakow). CDM 10, 228, č. 209, (ř. 3).
62 CDM 10, 269, č. 258, (ř. 17 od konce); 273, č. 260, (ř. 5, 6). CDM 11, 443, č. 527 (Holeschiz).
63 CDM 13, 194, č. 185. ZDB 1, kn. 8, 242, č. 456. Brandl, V.: Libri citationum (dále jen LC) 3, 142, č. 636.
64 Dřímal, J.: Dějiny 2, s. 266 považuje za nejstarší doklad pro Švábku r. 1278 (CDM 4, 214-5, č. 154, dvůr a sad přilehlý k městu Brnu, Švábka tu však není výslovně uvedena). Hosák, L.: Přehled s. 27.
65 Hosák, L.: Přehled s. 27. Dřímal, J.: Dějiny 2, s. 282 uvádí Kamenný mlýn r. 1366 jako pustý.
66 Hosák, L.: o.c., s. 23.
Hosák, L.-Šrámek, R.: o.c. 1, s. 243 (Hartlůvka tam r. 1495, avšak pouze jako ulice. Jako taková je Hartlůvka (platea Hartlinne) doložena stejně jako Švábka, platea Sueworum, již r. 1343! Mendl, B.: o.c., s. 12).
67 Hosák, L.-Šrámek, R.: o.c. 1, s. 70, č. 3. Hosák, L.: Přehled s. 71 chybně r. 1542.
68 Hosák, L.-Šrámek, R.: o.c. 1, s. 334 (Ivanovice již r. 1537, bez příslušného dokladu).
69 Hosák, L.: Přehled s. 23. Dřímal, J.: Dějiny 2, s. 303 uvádí Štýřice r. 1528 jako zaniklé.

70 Dřímal, J.: o.c., s. 292, 303.
71 Ibid., s. 263, 266-7, 258. CDB 3, 311-2, č. 232 (pro Radlas bez výslovného uvedení tohoto jména).
72 Novotný, B.: Moravské údělу a jejich raně feudální centra v 11.-13. století. Archeologické rozhledy 27, 1975, s. 521.
73 CDB 1, 361, č. 382, ř. 22. Listina je nedatována, vznikla však nepochybně ve 12. století na základě starých záznamů.
74 CDB 1, 370, č. 386, ř. 10.
75 Největší středověký arabský zeměpisec a kartograf al-Idrísí (+ 1166) má na dvou místech zmínku o lokalitě Š(a)brúna. Je to významné město, jeho okolí je obděláno a úrodné, trhy časté, stavby vysoké a půvaby města proslulé, leží na pěkné rovině 20 mil od řeky (Dunaje). Hammermüller, Rud.: Brünn nach einer arabischen Beschreibung aus dem 12. Jahrhundert. Deutsch-mähr.-schles. Heimatblätter für Heimatschutz und ländliche Wohlfahrtspflege 15, 1929, s. 192. Idrísího zmínka by byla důležitým podpořením významu Starého Brna, kdyby se dala jednoznačně lokalizovat. Většina vědců však ztotožňuje Š(a)brúnu se Šoproní. K věci se vrátím v samostatném článku.
76 Tak překládá Šujan, Fr.: Dějepis s. 53, pozn. 1. Srv. však Vávra, I.: K nomenklatuře církevních desátků. ČSPSČ 70, 1962, s. 39-41.
77 Srv. pozn. 25.
78 Uvedený osmý díl vzbuzuje důvěru ve správnost údajů třebíčské listiny, protože v nepochybně pravé listině pro premonstráty v Klášterním Hradisku z r. 1160 (CDB 1, 196, č. 208, ř. 7) se tomuto klášteru uděluje až šestý díl. Vávrův postřeh znamená, že je nutno v zakládací listině hradišťského kláštera z r. 1078 (CDB 1, 84, č. 79, ř. 5-6), která je listinou z r. 1160 potvrzena, předpokládat vsuvku, protože šestý díl se k r. 1078 zřejmě nehodí. K tomu bych dodal, že známí příjemci desátků na Moravě jsou benediktýnské kláštery (Opatovice, Třebíč a Klášterní Hradisko před r. 1151), což navozuje myšlenku, že příjemci desátého a sedmého dílu desátku byli také benediktýni.
79 CDB 2, 393-7, č. 364, ř. 5.
80 Richter, V.: o.c., s. 295-7. Kostel byl umisťován do Zábrdovic (Bretholz, B.: o.c., s. 29, pozn. 2 a Tenora, J.: o.c., Hlídka 45, 1928, s. 21, pozn. 1. řeší potíže interpunkční úpravou listiny. Wolný, G.: Kirchliche Topographie, Brünner Diözese 1, 187), k herburkám (Trautenberger, G.: Die Chronik der Landeshauptstadt Brünn von der ältesten Zeit bis zum Jahre 1848. Bd. 1, Brünn 1891, s. 150), na brněnský hrad, tj. v jeho pojetí na Špilberk (Šujan, Fr.: Dějepis, 1. vyd., Brno 1902, s. 72, v druhém vydání domněnku již neopakoval).
81 CDB 3, 13, č. 14, ř. 9. CDB 5, 392, č. 258, ř. 4; 412, č. 276, ř. 21.
82 CDM 4, 406, (ř. 3-2 od konce), 409 (ř. 3-4), č. 320. CDM 5, 14, č. 15.
83 CDM 13, 57, č. 43, ř. 13 od konce; 174, č. 169, ř. 5 od konce.
84 Šujan, Fr.: Petrov či Špilberk. Hlídka 45, 1928, s. 438-9. Jeho recenze v ČMorM 6, s. 110 a polemika v ČMM 33, 1909, s. 29 ukazují vývoj jeho názorů až do konečné podoby: burgus brunensis do r. 1243 znamená všechno území pod hradem podřízené úřadům na hradě, od r. 1243 je hradu podřízeno jen území mimo městskou zeď. Vojtíšek, V.: Bratislavské burgum. In: Sborník na počest Josefa Škultétyho. Bratislava 1933, s. 260, též pozn. 31. Nový přetisk: Výbor rozprav a studií Václava Vojtíška. Praha 1953, s. 418. Je podobného názoru jako Šujan, je to „území brněnského hradu, lze říci podhradí". Pro většinu badatelů „burgus" znamená trhovou ves (Pekař, J.: O poloze starého Velehradu. ČČH 8, 1902, s. 201. Zycha, Adolf: Über den Ursprung der Städte in Böhmen und die Städtepolitik der Přemysliden. MVGDB 52, 1914, s. 16. Royt, Václav: O Brně za nejstarší doby. ČMM 1, 1869, s. 74. Dřímal, J.: Dějiny s. 38. Hálová-Jahodová, C.: o.c., s. 39. Nejasné tlumočení jako „Burgflecken, Burgort", po česku „hradní osada, hradní místo" má Bretholz, B.: Geschichte s. 52. Chaloupka, G.: K nejstarším dějinám Starého Brna. BMD 7, 1965, s. 146, 150 soudil, že je nutno zůstat u širokého pojmu podhradí, není tedy v jádru daleko od výkladu Šujanova a Vojtíškova.
85 Kejř, J.: Burgus und burgensis in den böhmischen Ländern. In: Die Stadt in der europäischen Geschichte. Festschrift Edith Ennen. Bonn 1972, s. 210-233. Podle Kejře bylo slovo „burgus" na Moravě používáno místně, časově a diplomaticky omezeně. Vyskytuje se v listinách pro cisterciácké kláštery na Velehradě, v Oslavanech a Tišnově. Byl to proslulý a velmi činný notář, zvaný Otakarus 5, který termín „burgus" na Moravu zavedl a z jehož listin byl patrně převzat. Časově opravdu směrodatné listiny s termínem „burgus" pocházejí z let 1228 (Velehrad), 1231 (Brno), před 1235 (Zábrdovice), 1238 (Tišnov) až přibližně do r. 1240.

Kejř odmítá tézi, prosazovanou prý zvláště V. Richterem, že burgus je trhová ves a přiklání se k definici Liutpranda z Cremony: „komplex domů, který se neuzavírá hradbou, se nazývá burgus", respektive k méně určité charakteristice burgu jako „uzavřeného stavebního způsobu". Domnívám se, že definice výklad na trhovou ves úplně nevylučuje, neboť se dá aplikovat i u mnoha dalších sídlišť. Tu je pak s podivem, že Otakarus 5 užívá názvu střídmě jen u určitých a zřejmě významných míst.

86 Kejř, J.: Das Privileg des Herzogs Sobieslav II. für die Prager Deutschen. Historica 16, 1969, s. 130-136, zvláště závěr. Jeho úvahy platí nepochybně i pro Brno.

87 Nelze se spokojit s tím, že „burgus" má znamenat osadu bez bližšího určení. Ze sdělovacího hlediska by pak toto slovo mělo menší konkrétní informační hodnotu než např. „villa" - ves. Z argumentace G. Chaloupky, který v článku citovaném v pozn. 85 dokazuje, že Staré Brno nebylo trhovou vsí, ani městysem, je třeba se zastavit u závažné zmínky o osadě Brno, jejíž totožnost se Starým Brnem je prokazována na tom základě, že r. 1248 (CDB 4, 238, č. 141, ř. 22-23) drží herburský klášter v osadě (villa) Brno mlýn, prý stejný s mlýnem na Starém Brně r. 1247 (CDB 4, 195, č. 102 (B), ř. 11 - listina je podezřelá). Doklad o Brnu jako o osadě pozbude však hodně na ceně, uvědomíme-li si, že na majetek herburského kláštera existuje konfirmace papeže Innocence IV. z r. 1246 (CDB 4, 180, č. 88, ř. 3-4), a že v ní je zmínka o oppidu Brno, což se dá vykládat jako městys. Je pochopitelné, že papežská kancelář při sestavování listin musela vycházet z podkladů, které jí dodali její informátoři. Ti v prvém případě (r. 1246) označili Brno jako městys, v druhém (r. 1248) jako osadu nebo vesnici. Z toho je vidět, že Chaloupkův doklad je pro určení charakteru Starého Brna irelevantní. Z citovaných listin lze nejvýše vyvodit, že v době jejich vydání nebyl název Brno omezen na městské hradby, nýbrž že zasahoval též širší okolí. Kromě toho v papežských listinách ještě v 18., ba i v 19. století, kdy informace a úřední postup byly dokonalejší než ve 13. století, jsou možné nejpodivnější omyly o místech, pro něž jsou listiny určeny. Srv. také Kejř, J.: Päpstliche Urkunden und Anfänge des Städtewesens, s. 51-8. Folia diplomatica II. SFF UJEP 201. Brno 1979 (oppidum = město). Tenora, J.: K dějinám (Hlídka 45, 1928, s. 21, pozn. 4) cituje (v překladu): „Kostel sv. Jakuba, vystavěný po vytýčení hranic, byl položen nikoli ve městě, ale v burgu, takto se totiž nazývá ve starých privilegiích ta část nynějšího města. Díl sv. Petra se svým obvodem byl totiž nejprve postaven, povýšen na město a nazván Brnem. V obvodě sv. Jakuba byly pohromadě pouze dřevěné předměstské domečky. Proto se obvod sv. Petra zaslouženě nazýval Brnem, kdežto obvod sv. Jakuba brněnským burgem". O pramenu tohoto citátu viz pozn. 29 v předchozí kapitole. Nemohu souhlasit s těmi, kteří tento citát považují za podpoření téze, že osada pod hradem se od starodávna nazývala Brnem. Znění je jasné: svatopetrská čtvrť byla nejdříve postavena, pak povýšena na město a (teprve nyní) nazvána Brnem.

III.

VÝVOJ BRNA DO R. 1243

Vznik měst pro svůj mimořádný historický význam patří k nejdiskutovanějším otázkám nejen u nás, ale i v celoevropském měřítku.[1] Není tu dost místa, aby byly podrobně probrány různé teorie o vzniku měst. Jejich společným znakem je zpravidla, že vycházejí z určité, obvykle dosti úzké definice pojmu město, a na tomto základě vytvářejí konstrukce, mnohdy velmi umné. V zásadě lze je však rozdělit do dvou skupin: na teorii zakládací, zvanou jinak lokační, kolonizační, koloniální, a na teorii vývojovou.

První teorie, opírající se především o právní kritéria, nejčastěji o zakládací a podobné listiny, tvrdila ve své nejvyhraněnější podobě, že města ve

střední Evropě dříve neexistovala. V tomto pojetí bylo založení měst spojeno s přílivem německých osadníků, kteří města opanovali, takže tato měla německý ráz.

Evoluční teorie byla propracována zvláště v letech po druhé světové válce jako politická a vědecká odpověď na „koloniální" teorie, které uměle snižovaly podíl domácího obyvatelstva na rozvoji jejich vlasti. Vývojová teorie ve své nejmodernější podobě nepopírá, že aspoň některá města byla založena na „zeleném drnu", tj. bez předchůdců, avšak u převažující většiny měst zdůrazňuje souvislost s předchozími osadami, povlovně se vyvíjejícími k městskému stadiu. Důležitý je tu pojem „práhu", který označuje časový bod, kdy se osada předměstského charakteru stává opravdu městem. Nemusí se tak stát jen založením neboli lokací.[2]

Tak zvané zakládací privilegium má dochováno jen málo našich měst a jsou obyčejně z doby pozdější. Bylo právem zdůrazněno, že „úmyslné zakládání nových měst bylo znakem již existující sítě měst na daném území a vědomí jejich významu".[3] Město nemohlo vzniknout tam, kde k tomu nebyly místní produkční a obchodní podmínky. Jen ve zdánlivém rozporu s tím stojí, že nejstarší zprávy o městském zřízení u nás jsou spojeny s malými městy a hospodářsky méně významnými než Praha, Olomouc i Brno.

Je velmi pozoruhodné, že Morava byla za markraběte Vladislava (1197-1222), jak se zdá, na vyšším stupni hospodářského rozvoje než Čechy. Města se tu rozvíjejí dříve než v Čechách. Vliv na to mohlo mít horní podnikání na severní Moravě. Ve spojitosti s ním se uvádějí města Uničov a Bruntál. Uničov má nejenom nejstarší dochované privilegium z r. 1223,[4] ale je také prvním městem u nás, které zná určité datum, kdy bylo založeno. Jeho zakladatel (lokátor) „na zeleném drnu" Dětřich byl činný už r. 1213. Možná ještě starší než Uničov je Bruntál, o němž se v uvedené uničovské listině mluví jako o vzoru pro Uničov. Dalšími městy na Moravě jsou Opava, jmenovaná r. 1224 městem, obehnaným příkopem,[5] pak Znojmo, u něhož náznak městského vývoje lze spatřovat již v listině pro loucký klášter z r. 1226,[6] nepochybným městem je však až od r. 1243,[7] kdy jsou výslovně uvedeni měšťané (cives). Hodonínský případ z r. 1228, mimořádně důležitý tím, že v údajné zakládací listině jsou zachycena městská práva, ještě není vyřešen, je u něho také navrhována oprava data založení z r. 1228 na r. 1238.[8] Městský charakter Olomouce je písemně dosvědčen teprve papežskými listinami z r. 1243 a 1245 pro typicky městský řád - dominikány.[9] R. 1253[10] bylo nařízeno, že město Horní Benešov má být založeno s použitím práva v Hlubčicích. To ukazuje na význam Hlubčic (pol. Głubczyce), které tehdy patřily k českému státu, pro naše města na Moravě a také to, že Hlubčice byly městem ještě dříve než r. 1253. Nepřímým dokladem pro existenci Jevíčka jako města již před r. 1253 je svědectví krále Přemysla II. r. 1258, že jeho předchůdce potvrdil Jevíčku privilegia.[11]

Nové bádání popřelo existenci Krnova (1221), Jihlavy (1249) a Hranic (1251) jako měst před r. 1253, protože počáteční data se opírají vesměs o falešné listiny.

Statisticky: do roku 1253 je na Moravě doloženo i s Brnem 10 měst, v Čechách šest nebo sedm.

Po r. 1253 za Přemysla II. Otakara, jemuž se někdy dává název „zakladatel měst", rozvoj měst u nás pokračoval a koncem 13. století je základní síť měst u nás v hrubých rysech ustálena. Královo jubileum dalo podnět k zamyšlení nad jeho činností a přispělo k názoru, že důležitost Přemyslova pro naše dějiny spočívá především v jeho cílevědomém úsilí o hospodářské povznesení českých zemí, které přetrvalo jeho politický neúspěch i jeho osobní tragédii.[12]

Bádání se dosud nemůže shodnout v tom, jaké jsou příčiny tak rychlého růstu měst u nás. Nejpravděpodobnější jsou důvody hospodářské, které tvořily nutný základ pro růst našich měst.[13] Ze západní Evropy snad prostřednictvím duchovních, kteří tam studovali (příkladem tu je náš kronikář Kosmas, odchovanec lutyšské školy), pronikl k nám trojpolní systém hospodaření: na jedné třetině všech polností se vysévala jař, na druhé ozim a třetí třetina se ponechávala jako úhor neobdělávaná, aby si odpočinula. Byla zavedena nová technika vymílání, vážným ziskem tu bylo využívání vodní (a značně později i větrné) energie. To však mělo za následek specializaci, neboť takový pracovní nástroj mohl být efektivně využit jen zájemci ze širokého okolí. Také systém mlácení byl zmodernizován zavedením dvojdílného cepu, rovněž i sklízení obilí bylo urychleno použitím kosy místo dosavadního srpu. Koně malé postavy byli postupně vystřídáni koňmi středních koster, které bylo možno použít k vojenským účelům a po zavedení chomoutu k potahové práci. Nový typ pluhu umožnil lépe zorat pole. Pěstování ovoce k nám přišlo od východu.[14]

To vše vedlo ke zvětšení plochy obdělávaných polí, z nichž bylo získáváno díky lepšímu využití pracovních nástrojů mnohem více úrody. To pak umožnilo část úrody odprodávat - byl to důležitý předpoklad pro přechod od naturálního hospodaření k peněžnímu. Peníze jako pružnější prostředek směny dovolovaly kupovat od řemeslníků jejich výrobky nebo jiné potřeby. Řemeslníci mohli pak žít i na místech vzdálenějších od spotřebitelů - tj. ve vznikajících městech.

Úlohu trhu, ačkoli jde o prvek pro rozvoj ekonomicky vrcholného feudalismu rozhodující, nesmíme však v období raněfeudálního státu příliš přeceňovat, protože šlo zpočátku o tržní vztahy nahodilé a nárazové.

Jak a kdy se konkrétně projevila přeměna Brna na město? Neplatí již Šujanova představa,[15] že se po r. 1200 vyvíjelo z brněnského předhradí svobodné město, které dostalo od zeměpána samosprávu, konkrétně před r. 1222 městská práva od markraběte Vladislava Jindřicha nebo od jeho bratra Přemysla I. (písemně však sepsaná až r. 1243 od krále Václava I.), a nepatřilo pak více pod správu zeměpanských úředníků.[16]

Nový výklad vychází z obsahu velmi důležité listiny olomouckého biskupa Roberta z r. 1231, který udělil kostelu sv. Jakuba právo na křest, pohřeb a jiné svátosti, povýšil jej tedy na farní. Kostelu sv. Mikuláše, ležícímu uvnitř hranic kostela sv. Jakuba, podobná práva výslovně nepřiznal.[17] Patronátní právo nad kostelem sv. Jakuba (položeném v brněnském burgu) dal král Přemysl Otakar

již dříve (r. 1228) jako věčnou almužnu klášteru cisterciaček v Oslavanech,[18] založeném r. 1225. Kostel sv. Jakuba, postavený na stejném místě jako dřívější kaple,[19] stál tedy ještě před r. 1228 a nejdříve r. 1201, kdy Robert začal biskupovat.

Listina potvrzovala kostelu sv. Jakuba hranice, jež byly zvykem za markraběte Vladislava Jindřicha (1197-1222). Podle nich náleželi ke kostelu všichni Němci a Francouzi (Gallici). Kolem kostela sv. Mikuláše, vystavěného z biskupovy moci a jím vysvěceného, sídleli ponejvíce Románi, nerozumějící jazyku Moravanů či Němců.

Francouzi byli Vlámové[20] z Flanderského hrabství v cípu dnešní Belgie přilehlé k moři, patřícího pod lenní panství francouzských Kapetovců, tedy Galů. Logicky podle toho by Románi byli ve skutečnosti Valoni. Byli asi málo početní a byli buď asimilováni, nebo se odstěhovali, protože se o nich v listině mluví v minulém čase. Valoni jsou dosvědčeni i v sousedním Slezsku,[21] takže proti jejich pobytu u nás by nemusely být zásadní námitky.[22] Podíl Vlámů a Valonů na založení Brna je třeba zdůraznit, protože oba národy přišly z kraje, který patřil k nejpokročilejším a nejbohatším v Evropě.

Předpokládá se, že Němci a Vlámové bydleli v samostatných sídlištích odděleně, ale není dosud jistoty, na kterém místě. Přijmeme-li pochybný výklad, že Běhounská ulice se původně jmenovala Rýnská (Rennergasse),[23] pak by Němci měli sídlet na ní a Vlámové na ulici Letů, ulici veselých, Veselé ulici, dnešní České ulici.[24] Název Rýnské ulice by ovšem naznačoval původ Němců, tomu však odporuje, že brněnští Němci, jak ukazuje jazyková a historická analýza pramenů, přišli ponejvíce z Rakous.

Z listiny tedy plyne, že ještě před privilegiem z r. 1243 sídlela na území města Brna osada, která se sestávala ze dvou ulicovek a domů kolem dnešního náměstí Svobody. Měla tedy relativně značný rozsah. Její usedlíci měli asi zvláštní právní privilegia podobná těm, jaká byla udělena v Praze známým Soběslavovým privilegiem německé kupecké osadě.[25] V době nacistické okupace byli z politických důvodů jako další komponent brněnského obyvatelstva jmenováni Uhři, ale bez seriózního důvodu.[26]

Dále na ploše, sevřené později hradbami, sídlili ještě Češi a snad i Židé. O těchto nemáme doklad a o jejich pobytu soudíme podle analogie z Olomouce. České obyvatelstvo je doloženo jen jedinou písemnou zmínkou jako Moravané v souvislosti s Romány, kteří jim nerozuměli, jinak se pro ně musíme spokojit s archeologickými nálezy a pozdějšími zmínkami v pramenech, které nám dovolují zpětné závěry. České osídlení se předpokládá na třech místech. Nejprve kolem kostela sv. Michala, a to zřejmě proto, že tento kostel byl prý první na území města Brna a velkofarní.[27] Dále přibližně v místech dnešního Kapucínského náměstí. O tom osídlení nemáme vůbec písemných zpráv. Třetí má být konečně víska na dnešní Josefské, jejímž střediskem má být kostelík sv. Martina, který však byl snad založen až po vystavění městských hradeb. Stával pod dnešními schody z Josefské u Grandhotelu přibližně v místech nádražní restaurace. Je poprvé doložen až r. 1345,[28] nebo již r. 1255, věříme-li nejstaršímu inventáři listin brněnské kapituly z první poloviny 14. století.[29] Hřbitov u tohoto kostela, dosvědčený r. 1347,[30] lze

vyložit dvojím způsobem. Buď je starší než hradby města, nebo byl zřízen pro sídliště, které se octlo mimo hradby, aby tamní obyvatelé nemuseli vozit své mrtvé na hřbitovy u sv. Petra a u sv. Jakuba.[31] Nedostatek jiných indicií velí přidržet se z opatrnosti druhé možnosti.

Archeologické nálezy prakticky pro rozbíranou dobu nedovolují určit národnost pohřbených. Vychází se z předpokladu, že na území, o kterém se listina z r. 1231 nezmiňuje, bydlelo české obyvatelstvo. Tato premisa je ale pochybná. K sídlišti u sv. Michala patřil pravděpodobně r. 1234[32] dům královského monetáře[33] Brumona, který jistě nebyl Čech. Zmíněný dům má pokračování v domě Alrámově a v tzv. Markrabském domě a vedle něho ležícím Alrámově dvoře, které stávaly na Rybném trhu (dnešní náměstí Družby národů) v místech dnešního domu č. 2.[34] Panovníci jsou v tomto domě dosvědčeni často,[35] je možné, že tu bydleli, dům musel mít proto standard, který odpovídal požadavkům nejvyšších kruhů. Z termínu „dům", nikoli „dvůr" (curia), plyne, že Brumonův dům byl součástí větší zástavby, která roku 1234 už stála.

Uvedený příklad dokazuje, že kromě cizineckých osad u sv. Jakuba a u sv. Mikuláše se dají vysledovat stopy jiné staré zástavby. Jsou spojeny ponejvíce s kláštery.

R. 1235 potvrdil markrabě Přemysl klášteru augustiniánek v Doubravníku kromě jiného držení domu v Brně, tří vinic a jednoho pole.[36]. Snad (znění listiny není v tom ohledu naprosto určité) to byl už dar zakladatele kláštera Štěpána z Medlova. V tom případě by dům v Brně existoval ještě před založením kláštera, které se klade někdy do let 1208-1231.[37] Tento dům však stál (vzhledem k datu před r. 1243) na Starém Brně. Podle literatury měl mít v centru města dvůr velehradský klášter, ale dvůr byl položen rovněž na Starém Brně.[38] R. 1345 je na Veselé ulici č. 23 doložen dvůr dolnokounického probošta,[39] pro nízké berní ocenění se předpokládá jeho předměstský původ.[40]

Před r. 1243 můžeme považovat za jistou existenci klášterů dominikánů a františkánů, i když datum jejich příchodu víme jen přibližně.[41]

Brněnský měšťan Oldřich Černý dostal buď od markraběte Přemysla, nebo spíše od krále Václava I,. v prvém případě před r. 1239, v druhém před r. 1244 ve městě velkou plochu, na níž byl pak postaven klášter herburek. Podle Brunonovy biskupské listiny z r. 1247,[42] držel Oldřich ve městě dům a pozemek pro klášter, pozemek na protilehlé ulici, jeden dům, v němž bydlel, a dvě jatka, což vše zřejmě měl ještě před r. 1243.

Půdorysná nepravidelnost uliční sítě (s nízkým berním oceněním) v okolí tzv. Ramhofu, situovaného jižně kláštera herburek, dovoluje vyslovit domněnku, že tam byla původně předměstská osada.

Kromě cizineckých osad jsou tedy pro Brno před r. 1243 písemně prokázány dva kláštery a dva měšťanské majetky. Důležité jsou tu kláštery, neboť byly osazeny příslušníky řádů typických pro města.

Dále předpokládáme starou zástavbu tam, kde pozdější berní rejstříky mají nízké ocenění půdy, tj. především na okrajích města. Roku 1231 se mluví o měšťanech, bydlících kolem kostela sv. Mikuláše, ale termínu „měšťan" se užívalo i pro obyvatele cizích kupeckých osad[43] a kromě toho území, na němž „měšťané" bydlí, je v listině samé označováno jako burgus, tedy ne ještě jako město.

Mezi svědky listiny krále Václava I. ze 14. srpna 1237[44] je jmenován „Brumo, brněnský měšťan", nepochybně týž, se kterým jsme se setkali v listině z r. 1234. Je to vlastně prvý okamžik, kdy můžeme pokládat existenci Brna jako města za jistou. Poněkud však překvapuje, že dále vyjmenovaní svědkové Alram, Pelhřim, Petr, syn Šimonův, Bohumír i jeho bratrové Oldřich a Vernhard, Albero Chebský citovaný přívlastek nemají, ačkoli se s některými, s Alramem, Petrem Šimonovým, později setkáváme jako s brněnskými měšťany.[45] Také Oldřich je znám, je jím nepochybně Oldřich Černý, z jeho bratrů je Vernhard doložen v seznamu dobrodinců herburského kláštera.[46]

Historicky ještě významnější je listina olomouckého biskupa Roberta, vystavená před 27. srpnem 1238.[47] Je v ní zachycen první právní akt brněnského měšťana, založení špitálu sv. Ducha na Starém Brně. Podnět k němu vzešel ze strany „brněnských měšťanů".[48] Brněnský měšťan Rudger se svou ženou Hodavou koupili pozemek a na něm po stavebních pracích, na něž vynaložili 70 hřiven, zřídili špitál. Biskup posvětil kolem něj hřbitov, na němž měli být pohřbíváni chudí a poutníci, kteří by zemřeli u špitálu. Dovolil rovněž na hřbitově pohřbívat členy špitálního bratrstva, kteří kromě toho měli další významná práva a úlevy, které jinak dával pouze papež.[49] Špitál měl také právo asylu. Rudger, nebo, jak je v pozdější listině jmenován, Rudlín,[50] byl určen nejenom zakladatelem špitálu, ale i jeho prokurátorem, biskup si vyhradil za uznávací poplatek pouze patronátní právo. Biskup nakonec v listině zdůraznil, že špitál je založen a nadán „k podpoře města Brna, všech vsí i všech obyvatel olomoucké diecéze".

Založení špitálu je výrazem aktivity nové vrstvy feudálního obyvatelstva, vznikajícího měšťanstva. Špitál byl pod správou volného světského špitálního bratrstva nebo družstva z řad brněnských měšťanů.[51]

Důležitý je i fakt, že špitál ležel na Starém Brně, které takto bylo považováno za součást areálu, z něhož bylo nakonec opevněním vyčleněno město Brno.

Heslovitě lze říci, že k přeměně brněnského sídliště na město přispěly společně faktory politický (hrad, sídlo knížete), hospodářský (existence tržiště a řemeslnického i kupeckého sídliště) i zeměpisný (relativně hustě osídlené okolí, důležité cesty). Proces se urychlil za panování markraběte Vladislava Jindřicha, kdy pravděpodobně došlo k silnějšímu usazování obyvatelstva.

Prní zmínka o městě Brně v listině z r. 1238, dřívější doklady, které byly uvedeny, i topografická situace nám ukazují, že listiny z r. 1243 nelze pokládat za zakládací listiny města Brna, nýbrž že jsou dovršením delšího předchozího vývoje. Listiny znamenají tak řečenou přeměnu kvantitativních prvků vývoje v jeho novou kvalitu, jsou „práhem", o němž bylo na počátku kapitoly mluveno.

POZNÁMKY

1 Není možno uvádět veškerou literaturu. Za mnohé aspoň Kejř, J.: Nad počátky našich měst. ČsČH 24, 1976, s. 377-401; týž: Možnosti a meze právněhistorického bádání o počátcích měst. Právněhistorické studie 20, 1977, s. 177-203. Marsina, R.: Pour l'histoire des villes au moyen âge. Studia historica slovaca 8, 1975, s. 21-72.
2 Wądzki, A.: Początki reformy miejskiej w środkowej Europie do połówy XIII. wieku. (Słowiańszczyzna Zachodnia.) Warszawa - Poznań 1974, s. 4-5.
3 Kejř, J.: Zwei Studien über die Anfänge der Städteverfassung in den böhmischen Ländern. Historica 16, 1969, s. 84.
4 CDB 2, 237, č. 246. K listině konkrétně Šebánek, J.: Uničovská listina z r. 1223. ČSPSČ 60, 1952, s. 1-15. Výklad o založení měst je podán podle Kejř, J.: Zwei Studien s. 87-104.
5 CDB 2, 256, č. 265.
6 CDB 2, 287, č. 288.
7 CDB 4, č. 33, s. 113, ř. 6. Kejř, J.: Zwei Studien s. 89 tu původně uvedl rok 1234 (CDB 3, 81, č. 74), sám však později toto datum odmítl. Zde uvedení „urbani" s českými jmény nejsou znojemští měšťané, nýbrž šlechtičtí příslušníci znojemského hradu. Kejř, J.: Die Anfänge der Städteverfassung und des Stadtrechts in den Böhmischen Ländern. In: Die deutsche Ostsiedlung des Mittelalters als Problem der europäischen Geschichte. Vorträge und Forschungen. Herausgegeben vom Konstanzer Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte. Bd. 18. Sigmaringen 1975, s. 456-7.
8 CDB 2, 429, č. 381. K otázce Kejř, J.: Zwei Studien s. 90-6 a Švábenský, M.: Město do válek českouherských. In: Hodonín, Minulost a socialistická přítomnost města. Brno 1979, s. 37-43.
9 CDB 4, 101, č. 25; 162, č. 72; 164, č. 75.
10 CDB 4, 458, č. 267.
11 CDM 5, 349, dodatky č. 39.
12 Žemlička, J.: Bezdězsko - „královské území" Přemysla Otakara II. ČSČH 28, 1980, s. 728. Dušková, S.: Přemysl Otakar II. a bitva na Moravském poli. VVM 31, 1979, s. 20.
13 Hensel, W.: U źródel Polski średniowiecznej. Wrócław, Warszawa, Kraków 1974, s. 129-130. Krzemieńska, B.-Třeštík, D.: Hospodářské základy raně středověkého státu ve střední Evropě (Čechy, Polsko, Uhry v 10.-11. století). ČsČH 27, 1979, s. 113-130.
14 Hensel, W.: o.c., s. 136.
15 Šujan, Fr.: Dějiny s. 71, též s. 91 (podhradí se vyvíjelo v město), s. 4.
16 Nepřesně interpretuje Říčná, E.: Město Brno - jeho právní vývoj až do městského privilegia. Universitas. Revue University J. E. Purkyně v Brně 1973, č. 5, s. 75-84, konkrétně s. 78. Poukaz na Konrádova statuta z r. 1229 ovšem Šujanovu tézi vyvrátit nemůže.
17 CDB 3, 12-13, č. 13.
18 CDB 2, 324, č. 332.
19 Papežská bula z r. 1423 v AMB, SLMAL č. 260. Bretholz, B.: Geschichte s. 32. Týž: Pfarrkirche s. 199, pozn. 1.
20 Brezholz, B.: Pfarrkirche s. 4.
21 Zientara, B.: Walonowie we Śląsku w XII. i XIII. wieku. Przegląd historiczny 66, 1975, s. 349-369.
22 Brezholz, B.: Geschichte s. 33 ztotožňuje Romány s Italy. Tato domněnka, ačkoli má určitou oporu v pozdějším výskytu italských kupců za Václava III. u nás, nebyla právem přijata.
23 Sáňka, H.: Názvy brněnských ulic. Zpravodaj místopisné komise ČSAV 4, 1963, s. 327 odmítl tento výklad, pocházející od Šujana, Fr. (ČMM 36, 1912, s. 144) a podporovaný Dřímalem, J.: Dějiny s. 40, protože doklad pro toto tvrzení je ojedinělý a stojí proti četným „Rennergasse a pod.". Bretholz, B.: Geschichte s. 188, pozn. 2: slovo souvisí prý s dostihy, ve středověku běžnými. Oporou tohoto tvrzení má být, že v blízkosti brány ležel Koňský trh.
24 Nejpřijatelněji vykládá velmi sporný název Sáňka, H.: o.c., s. 326-7 (Fröhliche Gasse) podle Richtera, V.: K počátkům s. 301, pozn. 2, že označoval ulici, kde bydleli cizí kupci.
25 Kejř, J.: Das Privileg des Herzogs Sobieslaw II. für die Prager Deutschen. Historica 16, 1969, s. 116-142.
26 Künzel, L.: Das Mönitzer Tor. ZVGMSch 42, 1940, s. 63.
27 Dřímal, J.: Dějiny s. 32.
28 Mendl, B.: Knihy s. 26.
29 SOAB, E 6, G d 26, p. 340.
30 Mendl, B.: o.c., s. 70.

31 Dřímal, J.: o.c., s. 73.
32 CDB 3, 108, č. 91, ř. 22-3.
33 Používám tohoto původního termínu, protože je spor o jeho význam. Většinou se toto slovo překládá mincmistr, ale Pošvář, J.: Moravské mincovny s. 20 pokládá za možné, že to byl dědičný nájemce mince. Jeho domněnku lze potvrdit dokladem z r. 1387: Johannes, magister monete et salis, což je nutno přeložit jako Jan, nájemce mince a soli. AMB, rkp. č. 19, f. 17 r.
34 Dřímal, J.: Zemský dům v Brně. Brno 1947, s. 14.
35 CDB 3, 108, č. 91, ř. 22; 330, č. 247, č. 2. FRB 4, s. 103.
36 CDB 3, 148, č. 119, ř. 25-6.
37 Novotný, V.: České dějiny 1, 3, s. 617. Tamže pozn. 4 k datu před r. 1220.
38 Dřímal, J.: Dějiny s. 39. Jde prý o dar markraběte Vladislava Jindřicha z let 1205-1222. Dvůr je doložen před r. 1228 (CDB 2, 232, č. 321, ř. 15) a podle listiny krále Jana Lucemburského z r. 1336 (CDM 7, 99-100, č. 146), kterou byl dvůr velehradského kláštera osvobozen od daní, ležel prý vedle kláštera menších bratrů. Ve skutečnosti uvedený dvůr se nacházel na Starém Brně mezi majetkem odprodaným klášteru cisterciaček r. 1345 (CDM 7, 431-432, č. 589). Domnívám se, že zmíněný dvůr si cisterciáci koupili nějaký čas před r. 1336, a že pro něj získali od krále svobody, aby se dvůr v tom ohledu nelišil od ostatních klášterních statků. Kdyby šlo o dvůr popsaný mezi statky kolem r. 1220, pak by bylo podivné, že klášter pro něj nezískal osvobození již dříve.
39 Mendl, B.: Knihy s. 75 úvodu.
40 Srv. pozn. hl.
41 Podrobnosti v dosud netištěné části Dějin.
42 CDB 4, 122, č. 39, ř. 18; 195, č. 102, ř. 8-9.
43 Příkladem toho je např. soběslavské privilegium pro Němce: Theutonici Pragenses, cives nostri.
44 CDB 3, 207, č. 165, ř. 13-14 (pro plebána kostela sv. Petra v Brně).
45 Např. CDB 4, 224, ř. 19; 225, ř. 9.
46 SOAB, G 12, Cerr II, č. 280, f. 84 b.
47 CDB 3, 252-255, č. 197. K dalšímu Vodička, J.: Počátky špitálu sv. Ducha na Starém Brně. SbMM 78, 1959, s. 161-204.
48 CDB 3, 253, ř. 14.
49 Vodička, J.: o.c., s. 188.
50 CDB 3, 256, č. 198, ř. 22.
51 Prokázal to Vodička, J.: o.c., s. 202. Tím odpadají domněnky, že špitál byl komendou rytířského řádu sv. Ducha, zvaného de Sassia (u nás sídlil později v Litovli), nebo že patřil řádu sv. Antonína. Srv. Vodička, J.: o.c., s. 201.

Exkurs

BOČKOVA FALSA V CDM, V NICHŽ JSOU ZMÍNKY O BRNU

Starší literatura, která i dnes ovlivňuje mnohé popularizátory a méně obeznalé zájemce, pracuje s mnoha falsy Antonína Bočka. Je proto potřebný přehled fals, a to tím spíše, že jejich soupis, který podal BRETHOLZ, Berthold: Geschichte der Stadt Brünn 1, s. 18-19, 48-49, je časově omezen a kromě toho i antikvován studií, kterou napsal ŠEBÁNEK, Jindřich: Bočkova falsa. ČMM 60, 1936, s. 27-84, 455-499. Doplňkově je třeba upozornit na články: BRANDL, Vincenc: Fragmenta Monseana. ČMM 10, 1878, p. 77-104 a FRIEDRICH, Gustav: Kodex tišnovský. ČČH 3, 1897, p. 360. V přehledu na prvním místě je datum, pak následují citát z CDM, stručný regest dokumentu, citace tisku a naposledy v závorce pro orientaci Bočkův údaj, odkud pramen pochází.

1 r. 844 „in Brne et Luze", svěcení kostela sv. Petra v Brně sv. Metodějem - CDM 1, č. 64, s. 47 (fragmenta Monseana)
2 r. 1031 „Stibor castellanus Brunensis", kníže Břetislav pro kostel sv. Petra v Olomouci - CDM 1, č. 129, s. 114-115 (fragmenta Monseana)
3 r. 1054 „de Brne", při rozdělení Moravy kníže Ota obdrží brněnskou provincii - CDM 1, č. 144, s. 129-130 (Hildegard)
4 r. 1062 „in Bruna", rajhradský probošt M. pražskému biskupovi Šebířovi o starobylosti kostela sv. Petra v Brně - CDM 1, č. 156, s. 136-137 (fragmenta Monseana)[1]
5 r. 1084 „in Brenna", olomoucký vévoda Ota pro kostel sv. Petra v Brně (bez bližších údajů) - CDM 1, č. 189, s. 169 (tišnovský kodex)
6 r. 1087 „in Brenne, secus Brenne", olomoucká kněžna Eufemie pro kláštery v Hradisku a v Rajhradu - CDM 1, č. 194, s. 176-177 (Friebeck)
7 r. 1088 „in Brinne" (dvakrát), znojemský kastelán Soběn dává kostelu sv. Petra v Brně tři lány v Manicích - CDM 1, č. 198, s. 184 (tišnovský kodex)
8 r. 1126 „Brinnensem provinciam", olomoucký biskup Jindřich Zdík o obdarování olomouckého kostela újezdem „Lubac" a dvěma lány v Kroměříži od vévody Soběslava - CDM 1, č. 224, s. 200 (originál v archívu olomoucké kapituly)
9 r. 1144, papež Lucius II. přikazuje pražskému biskupovi Otovi, aby chránil rajhradský klášter proti brněnskému knížeti Vratislavovi (určující přídavné jméno je jen v regestu, nikoli v textu) a jiným šlechticům -

CDM 1, č. 252, s. 232 (opis ze 14. stol. v arcibiskupském archívu v Olomouci)

10 r. 1774 „in Brunna", rytíř moravského knížete Václava Miroslav dává rajhradskému klášteru statek v Žatčanech - CDM 1, č. 312, s. 288-289 (opis z 15. stol. v arcibiskupském archívu v Olomouci)

11 r. 1174 „in colloquio generali in Brunna", moravský kníže Václav potvrzuje výměnu statku Stonařova a lesa Borku - CDM 1, č. 313, s. 289-290 (tišnovský kodex)

12 r. 1195 „princeps Brunensis", brněnský kníže Spytihněv vrací klášteru v Rajhradě desátky v Manicích - CDM 1, č. 362, s. 338-339 (soudní spisy v archívu olomoucké konsistoře z 15. stol.)

13 r. 1197 „Malomirici", moravský kníže Spytihněv dává kostelu sv. Petra v Brně statek v Maloměřicích - CDM 1, č. 369, s. 344 (tišnovský kodex)

14 r. 1197 „dux provincie Brunensis", brněnský kníže Spytihněv rozmnožuje majetek kláštera v Třebíči a sv. Benedikta v Luhu - CDM 1, č. 372, s. 348-349 (soudní akta olomoucké konsistoře, rukopis 15. stol. v přílohách)

15 r. 1199 „Zpitigneu, dux de Brene", král Přemysl uděluje rajhradskému klášteru výjimku z mýta - CDM 1, č. 377, s. 354 (originál v arcibiskupském archívu v Olomouci, na jediné dochované pečeti, markraběcí, je dvouocasý lev)

16 r. 1201 „Leo de Brunna", král Přemysl udílí litomyšlskému klášteru desátky na Hrutovsku a povoluje prodej kaple sv. Jana na Moravě - CDM 2, č. 3, s. 4 (originál v archívu téhož kláštera v registratuře moravského gubernia)

17 r. 1213 „Leo iudex", viz dříve r. 1201, král Přemysl potvrzuje lokaci Bruntálu - CDM 2, č. 60, s. 68-69 (tišnovský kodex)

18 r. 1214 „Zdeslaus, prepositus sancti Petri, ... Leva, iudex Brunensis, Stephanus, castellanus de Veueri, ... Pribizlaus de Obrany... Actum in Brunna", markrabě Jindřich Vladislav potvrzuje svatojánskému řádu držbu vsí Tišnov a Březina - CDM 2, č. 65, s. 76-77 (tišnovský kodex)

19 r. 1220 „Leua de Bruna, Pribizlaus", markrabě Jindřich Vladislav dává klášteru v Doubravníku kostel v Bystřici n/Perštejnem - CDM 2, č. 108, s. 116-117 (opis ze 14. stol. v archívu města Bystřice)

20 r. 1220 „in Nalusche", markrabě Vladislav dává velehradskému klášteru statek „Na lúži" se zahradou a vinicemi - CDM 5, č. 10, s. 223 (Wekebrod: Denkmale der Stadt Brünn v olomoucké knihovně, srv. diplom z r. 1228)

21 r. 1223 „Ratiborius, iudex Brunensis, Cunradus, scriba Brunensis", královna Konstancie dává měšťanům v Bzenci vinice - CDM 2, č. 146, s. 148-149 (tišnovský kodex)

22 r. 1223 jako u č. 21, král Přemysl potvrzuje měšťanům v Bzenci privilegia a udílí další práva - CDM 2, č. 147, s. 149-150 (tišnovský kodex)

23 r. 1225 „preposito de Luha ... iuxta Manizi et uinea in Bozonoh... Zdislao, preposito de Brunna, Salomon canonico, Prozimir prefecto", Heilvida, „illustris matrona", vyměňuje majetek s klášterem v Luhu - CDM 2, č. 166, s. 170 (originál oslavanského kláštera)

24 r. 1229 „in amplianda civitate nostra Brunnensi ... na Luze et duos mansos ad ecclesiam s. Martini spectantes ... in Brunna", král Přemysl Otakar dává klášteru sv. Benedikta u Brna Rudoltův statek v Manicích - CDM 2, č. 193, s. 208-209 (tišnovský kodex)

25 r. 1229 „apud Brunnam ... iudici nostro de Brunna ...", král Přemysl Otakar vyjímá lidi ze vsi Střelice z pravomoci úředníků a podřizuje je soudu brněnského rychtáře - CDM 2, č. 195, s. 212 (tišnovský kodex)

26 r. 1233 „Nicholaus, archidiaconus Brunnensis", královna Konstancie a markrabě Přemysl potvrzují měšťanům z Bruntálu privilegium krále Přemysla z r. 1213 (srv. č. 17) - CDM 2, č. 222, s. 244-245. (tišnovský kodex)

27 r. 1233 „Nicholaus, archidiaconus Brunnensis", královna Konstancie a markrabě Přemysl potvrzují želivskému klášteru listinu v č. 11 - CDM 2, č. 223, s. 245-246 (tišnovský kodex)

28 r. 1236 „Pribizlaus de Malomeriz", markrabě Přemysl dává Ctiborovi, purkrabímu na Veveří, užitky ze vsi Lažan a také z tamních dolů - CDM 2, č. 275, s. 315 (originál v kanceláři tišnovského panství)

29 r. 1237 „prouinciarum, que dicuntur ... et Brunnensis", královna Konstancie, kněžna Moravanů, vyzývá župany a obyvatele znojemské a brněnské provincie, aby odložili zbraně ve sporu mezi králem a markrabětem - CDM 2, č. 288, s. 332 (tišnovský kodex)

30 r. 1243 „in Brunna, ... Dytrico abbate de Zabrdouicz, fratre Ulrico de domo Theutonica, Cunrado de Brunna, Zacharia priore", Štěpán, syn Štěpána z Medlova, obdarovává klášter v Doubravníku, zničený Tatary - CDM 3, č. 35, s. 20 (originál na brněnské radnici)

31 r. 1244 „de Zabardoviz ... preposito sancti Benedicti apud Brunnam", papež Innocenc IV. nařizuje opatům zábrdovickému a třebíčskému i proboštovi na Luhu, aby rozhodli spor mezi klášterem v Doubravníku a templáři v Jamolicích - CDM 3, č. 53, s. 41 (originál kláštera v Doubravníku)

32-33 r. 1247 „in Brunna", markrabě Přemysl pro klášter v Rajhradě, event. pro měšťany v Bruntálu po tatarském vpádu - CDM 3, č. 95, s. 70; č. 98, s. 73 (originál v arcibiskupském archívu v Olomouci, resp. opis z 15. stol. na opavské radnici)

34 r. 1247 „de Zabirdouic", Vítek z Hradce dává zábrdovickému klášteru dva lány se sadem v Nové Říši - CDM 3, č. 108, s. 80 (originál zábrdovického kláštera)

Připojuji dále tyto listiny, které však nejsou Bočkovými falsy:

35 r. 1297, král Václav udílí kapli P. Marie v Brně u domu Mikuláše od Věže desátky ze vsi Pozořice - CDM 5, č. 63, s. 61, regest (sbírka Horkého, kodex kláštera Králové s. 588). ŠEBÁNEK: o.c., s. 496: je to nepřesný regest listiny zaznamenané správněji v CDM 5, č. 64.

36 r. 1302, Jindřich z Kirchhausenu, preceptor svatojánského řádu v Čechách, Polsku a na Moravě, dává městysi Ivanovice (na Hané) práva, jichž požívá Brno - CDM 5, č. 142, s. 147, regest (originál v Moravském muzeu). ŠEBÁNEK: o.c., s. 494: jde o regest Horkého.

Po r. 1306 Bočkova falsa, uveřejněná v CDM, zjišťována nebyla, protože po tomto datu byla zařazována do diplomatáře jen nedopatřením, jako slovonické listiny z r. 1335, 1353, 1384 (CDM 7, č. 99, s. 75; 8, č. 245, s. 185; 11, č. 343, s. 318).

Seznam tzv. Bočkových fals, otištěný Šebánkem (o.c., s. 457, 476, u tohoto seznamu chybějí aspoň tato čísla dodatků: č. 1, 2, 8, 9, 10)[2], neodpovídá již dnešnímu stavu našich znalostí. Tak v CDB byla otištěna tato čísla seznamu: CDM 2, č. 270, 309, 311; CDM 3, č. 89, 233, 356; CDM 5, dodatky č. 3, 4, 6, 7, 11, 12, 17 (datum: 1247!). Šebánkovi nebyly ještě známy přesné údaje o CDM 4, č. 100 (SOA Brno, E 55, rkp. č. II, 1, f. 295b), CDM 5, č. 59 (dtto, G 10, č. 824, p. 35, č. 27, tu je zfalšován jen Bočkův dodatek: Per manus magistri prepositi Zacensis, prothonotarii per Moraviam), č. 127 (SOA Brno, E 6, sign. G a 1/2a, f. 5a-b), dodatky č. 33 (SOA Brno, E 6, sign. G b 7 - CDM 15, č. 84a), č. 49 (SOA Brno, E 9, sign. P 30a, ŠEBÁNEK: Archivy č. 256). Skutečnými Bočkovými falsy od r. 1268 jsou jen CDM 4, č. 158-159 (ŠEBÁNEK: o.c., s. 486), CDM 5, č. 78 (dtto, s. 489), č. 143 (dtto, s. 482), dodatky 1, 2, 5 ?, 8, 9, 10, 54 (dtto, s. 486), 64-65 (dtto, s. 485, 486), 85 (dtto, s. 489).

POZNÁMKY

1 Bočkovým falsem není listina z r. 1078 v CDM 1, č. 183, s. 165. V ní se jmenuje „Suatobor Brunensis", správně však má být „Brzevnovensis" (BRETHOLZ: o.c., s. 48-49, CDB 1, č. 80, s. 87, ř. 1-2). Nejde tu tedy o zmínku patřící k Brnu.

2 Nazývám je „tzv.", protože Šebánek do seznamu pojal i listiny chybně datované.

Miloš Zídek

ČLÁNKY A STUDIE O BRNĚ ZA LÉTA 1986-1991

I. Z historie města

1. ADÁMEK, Jiří: Malé brněnské výročí. Udělení tzv. švédského privilegia Brnu v r. 1646. Kam, únor 1986, s. 13.
2. ADÁMEK, Jiří: Právní vývoj a zemské míry (Landfried) na Moravě. Z dějin města Brna. Kam, květen 1986, s. 15-16.
3. BARTEKOVÁ, Radka: Prodej Špilberku roku 1560. In: Forum Brunense, 1988, s. 15-18.
4. BARTEKOVÁ, Radomíra: Špilberk ve 40. a 50. letech 15. století. In: Forum Brunense, 1989, s. 27-31.
5. BARTOŠ, Josef: Od historické vlastivědy k regionálním dějinám. (K jeho vývoji na Moravě.) In: Rodná země. Brno, 1988, s. 369-375.
6. BÍNA, Jan: Brno. (Historikův pohled na vývoj města.) Lidé a země, 37, 1988, č. 2, s. 95-96.
7. BUKOVSKÝ, Jan: Kaunicovy koleje a Památník vítězství nad fašismem v Brně. Památky a příroda, 1987, č. 8, s. 449-455.
8. CETL, Ivo: Vůně kraje, který mám rád. Hvězdy nad Brnem. Universitas, 19, 1986, č. 2, s. 49-51.
9. Český záznam o výslechu špilberské vězeňkyně z roku 1786. Přepsal a komentářem opatřil Jiří Vaněk. In: Forum Brunense, 1990, s. 143-147. Dokument z historie jedné z nejproslulejších věznic habsburské monarchie.
10. ČIŘMÁŘOVÁ, Jana: Výzkum v okrajových částech města. (Odhalování a poznávání nejstarší historie Žebětína, Bystrce a Bohunic.) Zpravodaj, 1987, č. 8, s. 21-23.
11. DANĚK, Karel: Švédský princ na Veveří. In: Forum Brunense, 1988, s. 39-43. Studie o situaci hradu, kdy byl majetkem Gusava Vasy (1831-1844). Popisovaný cukrovar a louky pod hradem jsou dnes zatopené přehradním jezerem.
12. DOČEKAL, J.: Komunistický svaz mládeže na Brněnsku. (K 50. výročí založení Svazu mladých.) VVM, 38, 1986, č. 1, s. 113-118.
13. DRLÍK, Vojen: Haló, tady Brno. (Antonín Slavík a počátky brněnského rozhlasu.) In: Forum Brunense, 1990, s. 169-173. Poradce a pozdější ředitel brněnské pobočky, demokrat a zastánce demokratických názorů. Byl popraven v roce 1942.
14. FLODR, Jan: Textiláci v čele. Zpravodaj, 1989, č. 3, s. 38-39. Průběh textiláckých stávek za zvýšení mezd v letech 1869-1899.
15. FLODROVÁ, Milena: Nejstarší dějiny Špilberku ve světle písemných pramenů. In: Forum Brunense, 1988, s. 9-14.
16. FLODROVÁ, Milena: Průzkum ještě zdaleka nekončí. (Ke studiu písemností, obrazů i plánů hradu.) Zpravodaj, 1987, č. 6, s. 28-29.

ARCHIV MĚSTA BRNA 1

17. GREGOR, František: „Největší vesnice na Moravě." (Charakteristika období, kdy Husovice nabývaly dělnický charakter.) Zpravodaj, 1989, č. 4-5, s. 32-33.
18. HANÁK, Václav: Zajímavé nástroje útrpného práva v Muzeu města Brna. (O praktikách středověké justice.) In: Forum Brunense, 1988, s. 71-74.
19. HLAVÁČEK, Ivan: Brünn als Residenz der Markgrafen der Luxemburgischen Sekundogenitur. In: Fürstliche Residenzen in spätmittelalterlichen Europa, Hrsg. von Hans Patze und Werner Paravicini. Vorträge und Forschungen XXXVI, Hrsg. von Konstanzer Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte, Sigmaringen 1991, s. 361-420.
20. HOLUB, Ota: Brno v březnu 1939. In: Forum Brunense, 1990, s. 73-84.
Soubor dokumentů o německých výtržnostech ještě před příchodem okupačních vojsk.
21. HRUBÝ, Vilém: Před založením města Brna. Brno, Archiv města Brna, Moravská muzejní a vlastivědná společnost 1991, 132 s.
Otisk rukopisu, který měl být součástí velkých dějin města.
22. JANIŠ, Karel: Brněnští komunisté na cestě k Vítěznému únoru. Kam, duben, s. 2-3, květen 1986, s. 5.
23. JANIŠ, Karel: Z historie dělnického hnutí v Brně. Kam, únor 1986, s. 2-3.
24. JORDÁNKOVÁ, Hana: Horní a Dolní Heršpice. (Dějiny obcí a pozdějších předměstí.) Zpravodaj, 1989, č. 4-5, s. 34-36.
25. KÁRNÝ, Miroslav: Brněnská pobočka koncentračního tábora Osvětim. VVM, 41, 1989, č. 1, s. 16-31.
26. KOPECKÝ, Petr: Radiové protihry brněnského gestapa. In: Forum Brunense, 1990, s. 107-112.
27. KROUPA, Petr: Původ názvu „kasematy". In Forum Brunense 1988, s. 85-86.
O účelu klenutých valených prostor ve valovém opevnění a o jejich jedinečnosti na Špilberku.
28. MALÍŘ, Jiří: Lidová strana na Moravě a dělnické hnutí na sklonku 19. století. SPFFBU, C, č. 32, s. 49-62.
Opozice strany vůči národní (staročeské) straně, vztah k sociální demokracii a činnost svobodomyslné skupiny kolem A. Stránského v Brně.
29. MALÍŘ, Jiří: Morava na předělu. (K formování národního vědomí na Moravě v letech 1848-1871.) ČMM, 109, 1990, č. 2, s. 345-363.
Snahy o národní uvědomování české vlastenecké inteligence, spolková činnost a založení slovanského gymnázia v Brně v roce 1867.
30. MALÍŘ, Jiří: Působení politického realismu na Moravě v letech 1906-1914. ČMM, 106. 1987, s. 202-227.
Činnost brněnské realistické skupiny kolem Moravského kraje a samostatné vystoupení realistů v zemských volbách.
31. MATES, Pavel: První obecní volby v Brně. (V roce 1918.) Zpravodaj, 1986, č. 2, s. 26-27.
32. MATES, Pavel–SCHELLE, Karel: Jižní Morava v prvním roce okupace. VVM, 41, 1989, č. 2, s. 145-153.
Aktivizace nacistů v Brně a v Jihlavě, jejich akce ještě před příchodem okupačních vojsk, struktura odboje proti nim.
33. MATĚJEK, František: Švédové za třicetileté války. ČMorM, 73, 1988, s. 127-157.
Popis útoku na Brno a charakter jeho obléhání.
34. MENŠÍKOVÁ, Miroslava: Pozůstalost Jana Gajdoše v Muzeu města Brna. In: Forum Brunense, s. 137-141.

Sportovní výsledky gymnasty, jeho soukromí i smrt po návratu z koncentračního tábora.
35. MEZNÍK, Jaroslav: Dějiny národa českého na Moravě. (Nárys vývoje národního vědomí na Moravě do poloviny 19. stol.). ČČH, 1990, č. 1-2, s. 34-62.
36. MIKULKA, Jiří: Brněnský rodák letec Arnošt Jedounek. In: Forum Brunense, 1990, s. 85.
37. MIKULKA, Jiří: Diferenaciace v Československé straně socialistické a boj za jednotnou frontou proletariátu v Brně v letech 1922-1923. ČMorM, 71, 1986, s. 105-203.
Rozpory mezi sociální demokracií a KSČ v otázce taktiky boje za práva proletariátu.
38. MIKULKA, Jiří: Národně sociální strana na Moravě od počátku 20. století do vyřešení stranické krize v roce 1909. ČMM, 105, 1986, s. 18.
Popis krize ve straně, směry, kterými se ve společnosti projevovala a jednání zemské konference strany v roce 1908.
39. My, purkmistr a rada města Brna. (Z dějin brněnské správy a městského práva). Zprac. M. Flodrová, L. Sulitková, H. Jordánková, J. Janák, F. Zřídkaveselý a J. Horáček). Redakčně zprac. J. Janák. 20 s., příl.
40. PEŠA, Václav: Svědectví unikátních dokumentů. (Z deníku bojové činnosti 93. gardové střelecké divize za dobu od 6. do 22. dubna 1945). Jižní Morava, 26, sv. 29, 1990, s. 209-242.
Rozbor dokumentů objevených v Hrušovanech a úkoly divize při útoku na Brno.
41. POLIŠENSKÝ, Josef: Brněnské motivy ve světových dějinách. In: Forum Brunense, 1988, s. 45-54.
O možnostech, které se ve světě naskýtají našim badatelům.
42. SCHELLE, Karel: Vznik Velkého Brna. Zpravodaj, 1989, č. 1, s. 40-41.
Právní zásady pro vytvoření nového stavu města.
43 SKUTIL, Jan: 275 let od narození Františka Trenka. (Život vojevůdce (1711-1749) a jeho boje o habsburské dědictví.) ZMM, 1986, č. 2, s. 8-11.
44. SMUTNÁ, Kateřina–ŠTARHA, Ivan: Soupis archiválií odborových organizací v archivech Jihomoravského kraje. Praha, Ústřední škola ROH A. Zápotockého. Kabinet dějin odborů 1985. 67 s. Dokumenty brněnských odborových rad jsou na straně 15-36.
45. SULITKOVÁ, Ludmila: Sedmdesát let součástí Brna. (Historie Žabovřesk.) Zpravodaj, 1989, č. 4-5, s. 38-39.
46. SULITKOVÁ, Ludmila: Z historie Bohunic a Bosonoh. (Fakta o vývoji obcí.) Zpravodaj, 1987, č. 7, s. 37-38.
47. SULITKOVÁ, Ludmila–JORDÁNKOVÁ, Hana: Dějiny městské správy v Brně. (13.-15. století.) Hlasy Brna, 1991, č. 1, s. 12-13, 1990, č. 5, s. 24, 27.
48. ŠRÁMEK, Rudolf: Jméno Brno - co s tím souvisí. In: Forum Brunense, 1989, s. 9-11.
49. ŠRÁMKOVÁ, Marta: Okupace a osvobození Brna ve vzpomínkách a vyprávění dětí. VVM, 40, 1988, č. 1, s. 21-30.
50. ŠTARHA, Ivan–ZŘÍDKAVESELÝ, František: Jednotně v boji. Ilegální tisky za okupace 1939-1945. Tematický soupis. Brno, Archiv města Brna ve spolupráci s Muzejní a vlastivědnou společností 1985. 42 s.
51. UHER, Jindřich: Objevování Brna. In: Kusák Dalibor, Brno ... a okolí. Praha, ČTK Pressfoto 1991, s. 9-48.
Minulost, kultura, umělecké poklady města, procházka jeho vývojem a doklady lidového umění na předměstích.

52. UHLÍŘ, Dušan: Husitské spiknutí v Brně roku 1422 a původce jeho odhalení. (K lidovým vyprávěním o husitském tažení Moravou a k jejich historickému podkladu.) In: Forum Brunense, 1989, s. 18-26.
53. UHLÍŘ, Dušan: Internace vídeňského jakobína Andrease Riedela v Brně. O politické internaci, podobné internaci italských karbonářů a polských revolucionářů. In: Forum Brunense, 1988, s. 21-28.
54. VÁLKA, Josef: Morava ve stavovské konfederaci roku 1619. Folia Historica Bohemica, sv. 10, s. 333-346.
55. VANĚK, Jiří: Generál Laudon v letohrádku Mitrovských. Kam, únor 1991, s. 11.
O životní a vojenské dráze legendárního vojevůdce (1717-1790).
56. VANĚK, Jiří: Z historie běhů Brnem. (Základní přehled od počátků do období sjednocené tělovýchovy.) In: Forum Brunense, 1990, s. 42-58.
57. VANĚK, Jiří–ČEJKA, Jiří: Tři dny, které otřásly Brnem. Hlasy Brna, 1990, č. 4, s. 2-4.
Listopadové události 1989 v Brně, mítinky, letákové výzvy, demonstrace, stávka studentů a diskuse v divadlech.
58. VAŠKŮ, Vladimír: Ke stavu diplomatiky na Moravě počátkem osmdesátých let 18. století. VVM, 40, 1988, č. 2, s. 228-229.
59. VAŠKŮ, Vladimír: Úsilí Starého Brna o právo nazývat se městem. In: Forum Brunense, 1990, s. 21-25.
O nevyslyšených žádostech starobrněnských ze strany panovníka.
60. VERMOUZEK, Rostilav: Čtení o Špilberku. (Brněnský Špilberk byl zřejmě jedním ze stanovišť strážního systému; těmito jmény byla označována strážní místa po celé Moravě.) In: Forum Brunense, 1990, s. 9-20.
61. ZŘÍDKAVESELÝ, František: Brno před 900 lety. (O první zprávě, která se vztahovala k brněnskému hradu a osídlení kolem, které se stalo zárodkem budoucího města.) Kam, březen 1991, s. 1, květen, s. 1-2, září s. 1.
62. ZŘÍDKAVESELÝ, Fratišek: Dějiny městské správy. (1851-1948.) Hlasy Brna, 1991, č. 2, s. 19-21.
63. ZŘÍDKAVESELÝ, František: Vlastivědný a rodopisný výzkum v dějinách dělnického hnutí v Brně. VVM, 37, 1985, s. 227-228.
64. ZŘÍDKAVESELÝ, František–JORDÁNKOVÁ, Hana: Z historických pramenů. (Nacistický útlak v Brně, osvobozující operace Rudé armády, vyčíslení ztrát RA i ztrát rumunských vojáků, kteří se operace zúčastnili.) Zpravodaj, 1989, č. 3-4, s. 58-59.
65. ZŘÍDKAVESELÝ, František–SÝKOROVÁ, Helena: 1. máj v pramenech archívů ČSR. Sborník archivních prací, 40, 1990, s. 3-27.
Dokumentace o průběhu manifestace v Brně-Pisárkách a článek Rovnosti z 15. května, který hodnotí tuto událost.
66. Život v brněnských věznicích před sto čtyřiceti lety. (Ze vzpomínek W. J. Rottleuthera). Přel. Dušan Uhlíř. In: Forum Brunense, 1990, s. 148-162.
Vzpomínky syna správce (1841-1911), který poznal život v městské věznici i na Špilberku.

II. Ekonomická situace, sociální problémy

67. CICVÁRKOVÁ, Radoslava: Bydlení v centru, představy a realita. Hlasy Brna, 1990, č. 2, s. 23-25.
Výsledky sociologického průzkumu.

68. ČECHURA, Jaroslav: Obyvatelé-zapomenutá vrstva moravských královských měst ve středověku. (15.-16. stol.) ČMorM, 72, 1987, s. 97-116.
Zapojení brněnských obyvatel v řemeslném a živnostenském životě města.
69. ČECHURA, Jaroslav: Patriciát ve struktuře českých a moravských měst 14.-16. století. Časopis Národního muzea, 1988, č. 1-2, s. 32-52.
Vývoj patriciátu v Praze, Brně, Jihlavě a Kutné Hoře, sociální a majetkové rozvrstvení středověkých měst všeobecně.
70. GREGOR, František-URBÁNKOVÁ, Alice: Jubilea zaniklých počátků. (Dělnické družstevnictví na příkladu družstva Dělpe.) Zpravodaj, 1987, č. 5, s. 46-48.
71. GREGORČÍK, Jiří: Význam Brna poroste. (Růst centra, jeho možnosti a charakteristika sídlištního osídlení.) Hlasy Brna, 1990, č. 3, s. 4-6.
72. HORT, Vlastimil: Domov důchodců „Kociánky" jubilující. (Charakter domova, který byl založen pro strádající staré občany.) Zpravodaj, 1986, č. 6, s. 11-12.
73. JANÁK, Jan: Moravské záložny od vydání družstevního zákona v roce 1873 do roku 1880. SPFF BU, C, 37, 1988, č. 35, s. 71-85.
Jednání o hospodářském zákoně na říšské radě, založení hospodářských společenstev a charakteristika možností záložen na Brněnsku.
74. JANÁK, Jan: Návrh Ch. C. Andrého na zlepšení stavu soukenické výroby zřízením skladu vlny v Brně. In: Forum Brunense, 1989, s. 37-50.
75. JANÁK, Jan: Nezdařené pokusy o založení českých akciových bank na Moravě v letech 1872-1873. (Snahy o založení Moravské národní banky v Brně, první nacionální české banky.) SPFF BU, 35, 1986, č. 33, s. 79-89.
76. JANÁK, Jan: Počátky moravských záložen a úvěrování průmyslu do roku 1873. SPFF BU, C, 36, 1987, č. 34, s. 71-81.
Autor se zamýšlí nad tím, zda již před krizí v roce 1873 mohly moravské a brněnské záložny působit na vznik rolnických průmyslových akciových závodů tím, že jim poskytovaly již dostatečný běžný úvěr.
77. JANÁK, Jan: Úvěrování moravského průmyslu od počátku šedesátých let 19. století do roku 1880. ČMM, 104, 1985, s. 244-267.
78. JANÁK, Jan: Založení první továrny na kočárky v českých zemích v Ugartově (Brno-Kr. Pole.) VVM, 37, č. 2, s. 228-231.
79. MAKARINSOVÁ, Marie: Smíšená česko-německá manželství v Brně v letech 1850-1920. Český lid, 75, 1988, č. 2, s. 100-105.
Situace v těchto rodinách a jejich postavení v brněnské společnosti.
80. MATES, Pavel: K procesu znárodnění průmyslu v Brně v letech 1945-1947. VVM, 37, 1985, č. 3, s. 269-287.
81. MATES, Pavel–SCHELLE, Karel: K poválečné historii brněnského vlnařského průmyslu. In: Forum Brunense, 1990, s. 113-118.
82. MIKULKA, Jiří: Vznik jednotného zemědělského družstva v Líšni a jeho činnost v letech 1950-1960. In: Forum Brunense, 1989, s. 109-119.
Založení družstva, základy společného hospodaření a jeho výsledky.
83. NEČAS, Ctibor: Křestní jména českých a moravských cikánů. Onomastický zpravodaj, 29, 1988, s. 59-65.
O možném vyvozování závěrů o cikánské populaci ze seznamu cikánského sběrného tábora v Hodoníně na okrese Blansko.
84. NEČAS, Ctibor: Počátky územní expanze Živnobanky. SPFF BU, C, 34, 1985, č. 35, s. 81-92.
85. NEČAS, Ctibor: Přezdívky moravských cikánů z poč. 20. stol. Onomastický zpravodaj, 27, 1986, s. 83-86.

O akci Zemského statistického úřadu v Brně, při které byl pomocí obecních představenstev vytvořen soupis cikánů dnes významný pro jejich demografickou charakteristiku.
86. NEČAS, Ctibor: Původní cikánská populace Brna a její vyhlazení v letech 1939-1945. In: Forum Brunense, 1989, s. 89-108.
Usazování cikánské etnické skupiny v Brně-Černovicích a později v dalších obcích, kárné a sběrné tábory zřizované od roku 1942 z nichž byli cikáni transportováni do koncentračních táborů.
87. OTŘÍSAL, Jiří: O zdrojích pracovních sil v krajském městě. Zpravodaj, 1986, č. 8-9, s. 24-26.
88. POSPÍŠIL, Leopold: Dvě století brněnské nemocnice. (Vývoj od založení r. 1786.) Universitas, 19, 1986, č. 5, s. 23-26.
89. RYCHLÍK, Jan: K postavení slovenského obyvatelstva v Čechách a na Moravě v letech 1938-1945. (Činnost slovenských spolků a jejich kulturní život.) ČČH, 88, 1990, č. 5, s. 683-704.
90. HAMPL, Martin: Populační vývoj velkých měst a jejich zázemí v České republice. Srovnání meziválečného a současného období. In: Sborník Československé geografické společnosti, 95, 1990, s. 3, s. 165-177.
91. SKUTIL, Jan: Osídlení pravobřežního území řeky Svratky v okresech Brno-město a Brno-venkov ve světle místních jmen. VVM, 40, 1988, č. 1, s. 108-110.
92. SULITKOVÁ, Ludmila: Ke kritice pramenů hromadné povahy k dějinám měst v 16. století (na příkladu Brna). ČMM, 105, 1986, č. 3-4, s. 288-304.
O struktuře feudální společnosti, jejím majetkovém a sociálním rozvrstvení.
93. SVOBODOVÁ, Jana: Dělnická kolonie v Brně-Komárově. VVM, 41, 1989, s. 305-319.
Popis domků v nouzové kolonii, rodinný a společenský život obyvatel a dnešní poměrně moderní vybavení chátrajících domků.
94. VERMOUZEK, Rostislav: Zásobování Brna dřevem v minulosti. (Nákup statků a vsí v okolí a brněnský trh, deputátní a robotní dřevo.

Z dalších pramenů chceme ještě v této kapitole upozornit na sborník z II. setkání historiků textilního a oděvního průmyslu (protokol jednání v České Skalici ve dnech 14.-16. září 1987. Sborník příspěvků k dějinám textilní a oděvní výroby v ČSSR. Studie a materiály, sv. 6. Ústí nad Orlicí, 1989.) jde o příspěvky J. Janáka: Brněnský vlnařský průmysl na světových trzích v padesátých a šedesátých letech 19. stol. S. 169-216. F. Čapky: K problematice textilních konfiskátů na Brněnsku. S. 373-379 a příspěvek F. Zřídkaveselého: Projevy hospodářské krize 30. let v brněnském textilním průmyslu. S. 355-364.

Dále na sborník Dějiny závodů - nástroj komunistické výchovy. Sborník příspěvků z konference v Považské Bystrici 13.-14. 10. 1986. Praha, Ústřední škola A. Zápotockého 1987. (Příspěvek F. Zřídkaveselého: Spolupráce brněnských strojírenských závodů na industrializaci Slovenska.) Mnoho údajů o celkové charakteristice hospodářského vývoje i jednotlivých závodech obsahuje i Historický místopis Moravy a Slezska. Sv. 10. Autorský kolektiv: J. Bartoš, J. Schulz, M. Trapl za spolupráce: M. Flodrové, J. Obršlíka, J. Sajnera, J. Skutila, K. Smutné, I. Štarhy, J. Vodičky, M. Zaoralové, F. Zřídkaveselého. Ostrava, Profil 1986. S. 25-90.

III. Školství, lidová výchova, kultura, umění
(Jména jsou řazena abecedně.)

95. ADÁMEK, Jiří: Školství před sedmdesáti lety. (Poměr českého a německého školství po roce 1918.) Kam, listopad 1989, s. 14-15.
96. BAKOŠ, Ján: Pozícia brnenskej stolicie dejín umenia v 50. a 60. rokoch 20. storočia. ČMM, 109, 1990, č. 2, s. 365-373.
Autor dovozuje, že i když se nedá mluvit o brněnské škole výuky dějin umění, přece jen prof. Kutal a Richter udrželi vědeckost výuky a nepodlehli zjednodušujícím názorům padesátých let, což se odrazilo v celém oboru.
97. CIBULKA, Pavel: Jihoslovanští vysokoškolští studenti v Brně v meziválečném období. SPFF BU, C, 36, 1987, s. 29-36.
Do Prahy přicházeli mladí Chorvaté, Slovinci a Srbové na mladé brněnské vysoké školy. Autor zkoumá i činnost jejich spolku „Jugoslávie".
98. ČEJKA, Jiří: Stav základního školství v Brně a jeho okolí těsně před rokem 1775. In: Forum Brunense, 1990, s. 36-61. Ve dvaceti místech na předměstích i v okolních obcích se tehdy vytvářel základní systém triviálního školství, jehož význam autor vysvětluje.
99. DVOŘÁK, K.: Vlativěda a kulturně výchovná práce. (Vzájemné vztahy.) VVM, 40, 1988, č. 3, s. 298-301.
100. DVOŘÁKOVÁ, Ludmila: Sto let v Juliánově a o dvacet let méně v Holáskách. (Vývoj těchto škol.) Zpravodaj, 1987, č. 8, s. 46-47.
101. FLODROVÁ, M.: K provozu brněnské tiskárny E. A. Svobody v polovině 18. století. K 500. výročí založení knihtisku v Brně. VVM, 38, 1986, č. 2, s. 144-152.
102. GABRIELOVÁ, Bronislava: Počátky Moravského uměleckoprůmyslového muzea v Brně. ČMM, 105, 1986, s. 49-62.
103. GABRIELOVÁ, Bronislava-MARČÁK, Bohumil: Opomenuté stránky z činnosti brněnské meziválečné levice. (Bohuslav Kilian a jeho časopisy Měsíc a Der Monat.) VVM, 38, 1986, č. 1, s. 15-22.
104. HÁJEK, Jiří: Vlastivědná činnost a literatura. VVM, 38, 1986, č. 1, s. 89-90.
105. HALAS, František X.: Zápas o druhou českou univerzitu. Universitas, 23, 1990, č. 3, s. 13-18.
106. HAVLÍČKOVÁ, Margita: Ke stavu brněnského činoherního divadla v sezóně 1945-1946. (Snahy o druhou činoherní scénu a úsilí E. F. Buriana o konsolidaci ND a jeho výsledky.) ČMorM, 73, 1988, s. 237-246.
107. HAVLÍČKOVÁ, Margita: Počátky svobodného divadla v Brně. (Snahy M. Páska o to, aby se toto divadlo stalo generační scénou.) ČMorM, 57, 1987, s. 247-254.
108. HK (=Karel Holešovský): Čtvrtstoletí Moravské galerie. Kam, duben 1986, s. 13-14.
109. JANÁK, Jan: Sto let vlastivědné práce na Moravě. (100. výročí založení Muzejní a vlastivědné společnosti, původně Muzejního spolku roku 1888.) Universitas. 21, 1988, č. 6, s. 55-56.
110. KOPECKÝ, Milan: K jubileu knihtisku. Universitas, 15, 1986, s. 8-14.
111. KUBÍČEK, Jaromír: Bibliografie moravské vlastivědy. Bibl. rejstřík Vlastivědného věstníku moravského. I. 1946-40. 1988. Brno, Muzejní a vlastivědná společnost, SVK, 1990, 133 s.
112. KUBÍČEK, Jaromír: Ediční činnost Muzejního spolku a Muzejní vlastivědné společnosti. In: Rodná země. Brno, 1988, s. 52-71, VVM, 40, 1988, č. 4, s. 291-295.
113. KUDĚLKA, Zdeněk: Z korespondence moravských historiků umění Vojtěchu Birnbaumovi. SPFF BU (F), s. 51-58.

Eugen Dostál, Václav Richter a Karel Svoboda pražskému vědci ve 20. a 30. letech.
114. KYJOVSKÁ, Božena: K dokumentaci regionální literatury. In: Sborník celostátní konference, Mikulov 15.-16. října 1985. Praha, 1986, s. 232-235.
115. MATES, Jiří: Vznik Československa a brněnské vysoké školy. Universitas, 21, 1988, č. 5, s. 9-14.
116. MIKULKA, Jiří: K pokusům o zřízení filatelistického muzea v Brně. VVM, 40, 1988, č. 3, s. 353-355.
117. MIKULKA, Jiří: Pozůstalost Josefa Bělocha v Moravském muzeu. ZMM, 1987, čl, s. 11-12.
118. MÜLLEROVÁ, Dora: Němečtí a rakouští spisovatelé v brněnském exilu (1935-1938). In: Forum Brunense, 1990, s. 59-72.
Přes silnou německou menšinu v Brně si i zde našli emigranti azyl. Svojí publicistickou a přednáškovou činností rozvíjeli antifašistické myšlení občanů.
119. NEKUDA, Vladimír: Založení prvního muzea v Brně. Kam, březen 1988, s. 6.
120. NEKUDA, Vladimír: Sté výročí založení Muzejního spolku - dnešní Muzejní a vlastivědné společnosti. (4. 3. 1888). Jižní Morava, 24, 1988, sv. 27, s. 249-251.
121. NEKUDA, Vladimír: Sto let Muzejní a vlastivědné společnosti v Brně. (Její dějiny a výsledky práce.) ČMorM, VS, 73, 1988, č. 1-2, s. 263-264.
122. NEKUDA, Vladimír: Sto let ve službách vlastivědy. VVM, 40, 1988, č. 1, s. 3-5.
123. NOVÁKOVÁ, M.: Střední uměleckoprůmyslová škola v Brně. 1924-1984. VVM, 1985, s. 153-162.
124. OBRŠLÍK, Jindřich: K historii vzájemných vztahů Mor. muzea a oblastního arachivu v Brně. In: Rodná země. Brno, 1988, s. 376-385.
125. PAUKERT, Jiří–ANTOŠOVÁ, Dagmar: Tři desetiletí péče o ochranu přírody v Brně. PaM, 1987, č. 8, s. 462-471.
Rozsah působnosti střediska, zmapování fondu kraje a vytvoření konzervačních dílen, což umožnilo rekonstrukci pomátkových objektů.
126. PAVLÍČEK, František: Divadlo Julia Fučíka - městské divadlo mladých v Brně v letech 1960-1965. (Vývoj divadla a přehled repertoáru.) ČMorM, VS, 70, 1985, s. 161-174.
127. PLAČKOVÁ, Marie: Z působení brněnského alumnátu a jeho absolventů v českém národním hnutí na Moravě. (Jejich vlastenecké působení mezi moravským lidem ve 30.-40. letech 19. století.) VVM, 41, 1989, s. 66-70.
128. PULEC, Jiří–KALENDOVSKÁ, Jiřina: Stavební vývoj brněnské univerzity mezi válkami. Projekty a skutečnost. VVM, 41, 1989, č. 3, s. 289-304.
129. RIEDL, Miroslav: Počátky českého základního školství v Brně. SPF UJEP, 86, 1985, pedagogika psychologie, č. 12, s. 129-139.
130. SAMEK, B.: Nejstarší daguerrotypová veduta Brna. VVM, 1986, č. 2, s. 191-192.
131. Sborník příspěvků z konference mladých muzejních pracovníků v Brně 1986. VVM, 39, 1987, č. 2, s. 254-255.
132. SEDLÁK, Jan: Brněnští architekti. (Z historie a současnosti fakulty architektury VUT v Brně.) Hlasy Brna, 1990, č. 2, s. 19-20.
133. SEDLÁK, Jan: Meziválečná architektura a památková péče. (O významu architektury, která přesahovala naše hranice a o její poválečné devastaci.) In: 30 let KSSPP. Brno, Muzejní a vlastivědná společnost 1989, s. 97-14.
134. SEITL, Luděk: 25 let výstavní činnosti pavilonu Anthropos. ZMM, 1986, č. 3, s. 1-2.
135. SOLDÁN, Ladislav: Setkání historiků moravské žurnalistiky. Universitas, 19, 1986, č. 3, s. 77.

136. ŠAFAŘÍK, Pavel: Malá lekce z brněnského názvosloví. Zpravodaj, 1986, č. 8-9, s. 49-51.
137. ŠKOPOVÁ, Jana: Dětský domov Dagmar. Zpravodaj, 1988, č. 6-7, s. 20-21.
Podíl Rudolfa Těsnohlídka na organizování péče o opuštěné děti a tradice vánočních stromů republiky v Brně.
138. TELCOVÁ, Jiřina: K vlivům umělecké avantgardy na formaci brněnské scénografie let dvacátých a třicátých. ČMorM, 74, 1989, s. 269-282.
Expanze sovětské divadelní avantgardy do našich divadel, která vedla k novému formování názorů na sociální funkci jejich snažení.
139. TONCROVÁ, Marta: Otázky studia zpěvnosti v městě Brně. (Vývoj ve 2. polovině 19. století.) Český lid, 75, 1988, č. 2, s. 90-94.
140. UHÝREK, Zdeněk: Brněnské tiskařství. Typografia, 1986, č. 7, s. 243.
141. VAŇKOVÁ, Jana: Brněnské loutkové divadlo Radost. ČMorM, 72, 1987, s. 255-259.
142. VERBÍK, Antonín: Sto let muzejní a vlastivědné společnosti. In: Rodná země. Brno, 1988, s. 17-51.
143. VESELÝ, Josef: Výuka ochrany památek na fakultě architektury VUT. In: 30 let KSSPP. Brno, Muzejní a vlastivědná společnost 1989, s. 228-237.
144. ZATLOUKAL, Karel: Národní divadlo v Brně a počátky českého moderního výtvarného umění na Moravě. In: 30 let KSSPP. Brno, Muzejní a vlastivědná společnost 1989, s. 57-73.
Úsilí o stavbu, soutěžní návrhy, boje o zadání práce a význam nerealizovaných projektů pro historii divadelnictví i architektury.
145. ZÍDEK, Miloš: Knihovna Jiřího Mahena v Brně. Čtenářův průvodce. Brno, KJM 1985. 41 s.
146. ZŘÍDKAVESELÝ, František: Staletá tradice brněnského archivu (Vývoj, současné možnosti a výhled.) Zpravodaj, 1986, č. 10, s. 29-32.
(Baran Petr 1943) viz záznam č. 188
(Blatný Ivan 1910-1990)
147. ŠMARDA, Jan: Život pro poezii. (O podivuhodném životním osudu a mimořádně hodnotném básnickém díle básníka.) Universitas, 23, 1990, s. 16-20.
(Burian, Emil František 1904-1959)
148. HAVLÍČKOVÁ, Margita: E. F. Burian a brněnská poválečná činohra. (Snahy o lidové, poetické divadlo a novou dramaturgii.) ČMorM, 75, 1990, s. 235-243.
(Dudík Beda 1815-1890)
149. RYŠAVÁ, Eva: Ke dvěma výročím moravského historiografa Bedy Dudíka. (Obrozeneckého inteligenta, který na fil. ústavu v Brně se začal věnovat historii.) ČMM, 109, 1990, č. 1, s. 225-233.
150. RYŠAVÁ, Eva: První knihovědná práce Bedy Dudíka. (Jeho knihovnická přednáška se stala součástí přednášek o pomocných vědách historických.) Jižní Morava, 27, 1991, sv. 30, s. 43-62.
(Fuchs Bohuslav 1895-1972)
151. RIEDL, Dušan: Bohuslav Fuchs - cesta k nové architektuře. (Vlivy na jeho prvotní práce, významné stavby vrcholného období ve 20. a 30. letech.) Kam, březen 1990, s. 8-9.
(Gionima Simone 1655/56-asi 1730)
152. UHLÍŘ, Dušan: Zapomenutý portrét Josefa I. (Hodnocení významu císaře ve své době i tvorby malíře, který část života pobýval na Moravě.) Forum Brunense, 1990, s. 133-136. In: Forum Brunense, 1990, s. 133-136.
(Hadlač Jiří 1927) viz záznam č. 186.
(Helfert Vladimír 1886-1945)

153. FUKAČ, Jiří: Helfertova muzikologická škola. (Brněnská muzikologie, její linie, vytvoření druhého centra české hudební vědy.) Universitas, 22, 1989, č. 3, s. 28-32.
154. OŘIBÁŇOVÁ, Svatava: 100. výročí narození prof. Vladimíra Helferta. ZMM, 1986, č. 1, s. 19-20.
(Hrubý František 1887-1943)
155. POLIŠENSKÝ, Josef: František Hrubý. (Působení pedagogické, archivní i práce historická.) Jižní Morava, 24, 1988, sv. 27, s. 279-282.
(Chatrná Dana 1956) viz. záznam č. 188.
(Chlup Otakar 1875-1965)
156. BLATNÝ, Ladislav: Z pedagogického odkazu Otakara Chlupa. (Snahy o přestavbu školy a Chlupovo chápání její třídnosti.) Universitas, 22, 1989, č. 4, s. 31-34.
(Janáček Leoš 1854-1928)
157. „Autobiografie" Leoše Janáčka. (Autobiografické vzpomínky a črty z posledních let skladatele.) Opus musicum 1988, č. 8, s. 225-247.
158. BLAŽEK, Zdeněk: Janáček - organizátor. (Neznámé dokumenty z let 1887-1919). (Zápisy dokumentující činnost varhanické školy a pohled do Janáčkova života.) Opus musicum, 1987, č. 6, s. 196-205.
159. BLAŽEK, Zdeněk: O skladbě a hudebních formách na varhanické škole v Brně. Opus musicum, 1988, č. 4, s. 107-111.
160. MACEK, Petr: Leoš Janáček a František Ondrůšek - přátelství skladatele a malíře. Opus musicum. 1988, č. 2, s. 52-56.
(Jordán Jan 1931) viz záznam č. 161
(Kalivoda František 1913-1971)
161. KUBÍČEK, Jaromír: Brunensia. (Výtvarná úprava knihy v Brně v tvorbě Fr. Kalivody, Ivana Soukupa a Jana Jordána.) Typografia, 1986, č. 7, s. 262-264.
(Kemr Jiří 1921)
162. MACHÁČKOVÁ, Marcela: Dílo Jiřího Kemra ve sbírkách Muzea města Brna. (Kunštátská keramika, které se výtvarník věnoval, je označována jako typický projev užitkového umění naší doby.) In: Forum Brunense, 1988, s. 67-70.
(Klíč Karel Václav 1841-1926)
163. VLČKOVÁ, Iva: Brněnská léta působení Karla Klíče. (Dílo malířské, typografické i grafické.) Typografia, 1986, č. 7, s. 276-277.
(Král Jaroslav 1883-1942)
164. LEDEREROVÁ, Zuzana: Malířské počátky Jaroslava Krále. (Vlivy v počátečním období, ve kterém se již projevuje malířova názorová nezávislost a kořeny českého moderního umění.) In: Forum Brunense, 1989, s. 130-132.
(Korschaun Karel 1872-1943)
165. KARKANOVÁ, Hana–HRADIL, Miroslav: Sochař Karel Korschaun a Brno. (Rozbor ukázky jeho drobnějších prací, pomníků a pamětních desek.) In: Forum Brunense, 1990, s. 174-179.
(Kroha Jiří 1893-1974)
166. CRNOHEK, Iloš: Výtvarné zdroje a východiska Jiřího Krohy. (Zhodnocení dokumentů, které charakterizují jeho životní dílo.) In: Forum Brunense, 1988, s. 55-61.
167. KRČÁLOVÁ, LENKA: Dílo architekta Jiřího Krohy. (Pokus o charakterizaci díla.) Zpravodaj, 1987, č. 10, s. 19-20.
(Křička Jaroslav 1882-1969)
168. SKUTIL, Jan: Vzpomínka Jaroslava Křičky na zhudebnění Bezručovy básně 70 000! (O náladě skladatele při kompozici skladby, která byla dokončena v roce 1906 v Berlíně.) ZMM, 1985, č. 2, s. 1-3.
(Kubíček Jánuš 1921)

169. GABRIELOVÁ, Bronislava: Výtvarní umělci dneška I. Jánuš Kubíček, Miroslav Šimorda, Miroslav Štolfa. Aut. fot. Alena Urbánková, Bohumil Marčák, Josef Tichý. (Životopisy a charakteristiky jejich tvorby.) Brno, Měst. kult. středisko S. K. Neumanna 1985. 53 s.
170. GABRIELOVÁ, Bronislava: Malby Jánuše Kubíčka. Výtvarná kultura, 1988, č. 1, s. 4-5.
171. ZEMINA, Jaromír: Dnešek Jánuše Kubíčka. (Osobnost výtvarníka a jeho vztah k mladým umělcům i jeho současníkům.) SPFF BU (F) 35, 36, 1987, č. 31, s. 101-103.
(KUDRNA Jaroslav 1926)
172. MALÍŘ, Jiří: K historickému dílu Jaroslava Kudrny. (Hodnocení jeho vědeckého díla, které integruje několik vědeckých oborů. (SPFF BU (C) 35, 1986, č. 33, s. 7-51.
(Kundera Ludvík 1920)
173. HEK, Jiří: Ludvík Kundera. Postavy brněnské kultury. (Medailón a ukázka z tvorby.) Hlasy Brna, 1990, č. 5, s. 3.
(Mahen Jiří 1882-1939)
174. ADÁMEK, Jiří: Mahen a výchova mládeže. Z Archivu města Brna. (Výběr z korespondence.) Kam, červenec - srpen 1986, s. 22.
(Mikulášek Oldřich 1910-1985)
175. DRAHOŠ, Zdeněk: Mikuláškova poezie 40. let. (Charakteristika básní publikovaných v Kritickém měsíčníku, v Akordu a autorových sbírek vydaných za protektorátu.) ČMorM, 74, vědy spol. 1989, s. 301-312.
176. HEK, Jiří: Básník ortelů a milostí života. (Básníkovo vyznání.) Kam, květen 1990, s. 10-11.
(Mittrovský Jan Nepomuk 1757-1799)
177. KROUPA, Jiří: Jan Nepomuk Mittrovský: věda a estetika na Moravě v době Francouzské revoluce. (Jeho snahy o propojení školství, vědy a umění a jeho iniciativa zejména v zahradní architektuře.) ČMM, 109, 1990, č. 1, s. 147-157.
(Mozart Wolfgang Amadeus 1756-1791)
178. FIALA, Jiří: Mozartovi na Moravě. (Též o pobytu v Brně při cestě do Olomouce a při návratu zpět, kdy Mozart koncertoval v Redutě.) Okresní archiv v Olomouci, 1990, s. 27-40.
(Nezval Vítězslav 1900-1958)
179. SKUTIL, Jan: Brněnská pozůstalost V. Nezvala a jeho sestry Vlasty. In: Vítězslav Nezval, spolutvůrce kulturní politiky. Brno, 1986, s. 171-177.
(Novák Arne 1880-1939)
180. JEŘÁBEK, Dušan: Arne Novák (O kritikově iniciativě v otázkách národní kultury a jeho dílo literárně kritické.) Universitas, 22, 1989, č. 5, s. 34-39.
(Ondrůšek František 1861-1932) viz záznam 160.
(Píša Arnošt 1865-1931)
181. FIALA, J.: Před devadesáti lety (V roce 1898 založil A. Píša 2. české knihkupectví.) Kam, březen 1988, s. 5.
(Procházka Antonín 1982-1945)
182. LEDEREROVÁ, Zuzana: Nad méně známými obrazy Antonína Procházky. (V protikladech díla nalézá autorka i jeho vnitřní zákonitost.) In: Forum Brunense, 1988, s. 63-66.
(Reichmann Vilém 1908-1991)
183. GABRIELOVÁ, Bronislava: Vilém Reichmann. Autoři článků a básní: BG (úvodní medailón a dokumentační oddíl) Antonín Dufek, Karel Kapoun, Lud-

vík Kundera, Jan Skácel, Vilém Reichmann, Jiří Valoch. Aut. fotografií Bohumil Marčák (portrét) Irena Armatidisová, Vilém Reichmann. Brno, Měst. kult. středisko S. K. Neumanna 1988. 43 s. Výtvarní umělci dneška III.

(Richter Václav 1900-1970)

184. -jpů-: Stále podnětný odkaz profesora Václava Richtera. (O jeho rozsáhlém díle věnovaném zejména ochraně památek.) PaP, 15, 1990, č. 8, s. 449-450.

(Skálová Olga 1928)

185. ed(Eugenie Dufková): Národní umělkyně Olga Skálová. (Její umělecká životní dráha.) Kam, duben 1988, s. 15.

(Slezák Miloš 1921)

186. GABRIELOVÁ, Bronislava: Miloš Slezák, Jiří Hadlač. Aut. fot. Bohumil Marčák (portréty), Jan Hamerský a z archivu umělců. Brno, Měst. kult. středisko S. K. Neumanna 1986. 55s. Výtvarní umělci dneška II.

(Soukup Ivan 1942) viz záznam č. 161.

(Stejskal Bohuš 1896-1955)

187. HAVLÍČKOVÁ, Margita: Brněnská léta režiséra Bohuše Stejskala a jeho Čapkovské inscenace. (Hodnocení čelného brněnského režiséra - Loupežník, R.U.R. - Ze života hmyzu, který po svém příchodu do Prahy v pozdějším období ztrácel stále více své prvořadé postavení. (ČMorM, 71, 1986, s. 261-269.

(Jan Šimek 1941)

188. GABRIELOVÁ, Bronislava: Jan Šimek, Petr Baran, Dana Chatrná. Rozhovory s umělci připravil Bohumil Marčák. Autoři fotografií: Irena Armutidisová, Petr Baran, Radomír Chatrný, Bohumil Marčák (portréty), Josef Tichý. Brno, Měst. kult. středisko S. K. Neumanna 1989. 42 s. Výtvarní umělci dneška IV.

(Šimorda Miroslav 1923) viz záznam č. 169.

(Štolfa Miroslav 1930) viz též záznam č. 169.

189. SEDLÁŘ, Jaroslav: Obrazy Miroslava Štolfy. (Technická civilizace v jeho malířském a kreslířském díle.) SPFF BU (F) 35/36, 1987, č. 30-31, s. 105-115.

(Štolfa Vojtěch 1921)

190. TELCOVÁ, Jiřina: Vojtěch Štolfa - scénograf brněnského divadla. (Úsilí o funkčnost scény zejména opery a baletu.) ČMorM, 73, 1988, s. 219-236.

(Těsnohlídek Rudolf 1882-1928)

191. HEK, Jiří: Šedesát let od smrti Rudolfa Těsnohlídka. In: Forum Brunense, 1989, s. 133-138.

(Vychodil Ladislav 1920)

192. TELCOVÁ, Jiřina: Brněnské působení národního umělce Ladislava Vychodila. (Přehled scénografie ve Státním divadle v Brně, především v činohře.) ČMorM, 75, 1990, s. 223-234.

(Vykydal Jakub-Silva Hlubinský 1883-1961)

193. SKUTIL, Jan: Literární pozůstalost Jakuba Vykydala-Silvy Hlubinského. (Život a dílo rodáka ze Žabovřesk.) ZNN, 1986, č. 1, s. 4-6.

(Wehrle Karl 1789)

194. HOLEŠOVSKÝ, Karel: Nově zjištěný představitel moravské miniaturní podobizny. (Hodnocení jeho uměleckého působení i v Brně.) In: Forum Brunense, 1989, s. 127-129.

(Zezula Milan 1922)

195. TELCOVÁ, Jiřina: Současná brněnská scénografie: Milan Zezula. Přehled výprav, scénických a kostýmních návrhů zejména ve Svobodném divadle v Brně.) ČMorM, 72, 1987, s. 235-246.

IV. Příroda, přírodní vědy, zemědělství a zahradnictví

196. ab: Ekologický program pro Brno. Veronica, listopad 1990, s. 31-32.
Ucelený program, který sestavila skupina brněnského Zeleného kruhu.
197. ANTONÍN, Vladimír: Dvacet let houbařské poradny. (Počátky a současnost houbařského poradenství v Brně.) ZMM. 1987, č. 2, s. 1-3.
198. BARTOŠ, J.: Vlastivěda a životní prostředí. (O jejich vzájemném ovlivňování.) VVM, 40, 1988, č. 2, s. 145-151.
199. BROŽÍKOVÁ, D.: Maloplošná chráněná území v Brně. Zpravodaj, 1986, č. 3, s. 10.
200. BUČEK, Antonín–HUDEC, Karel: Navrhujeme k ochraně. (O osudech třinácti podaných návrhů a neochotě jejich majitelů o nich vůbec vážně jednat). Veronica, 1987, č. 2, s. 13-14.
201. ČIPÁKOVÁ, Jana: Vír kolem Víru. (Spory o to, co způsobí vybudování Brněnského oblastního vodovodu.) Hlasy Brna, 1990, č. 1, s. 9-10.
202. DRLÍK, Vojen: Další průběh výletů na Švédské hradby. (Jak se obrážejí vzpomínky na mládí a tzv. slatinskou rovinu, dnes ztracený kousek přírody v románu Muž bez vlastností od Roberta Musila.) Universitas, 22, 1989, č. 5, s. 13-15.
203. HLAVOŇ, Karel: Možnosti a meze ekologické etiky a morálky. Universitas, 23, 1990, č. 5, s. 21-28.
204. HORKÁ, Hana: Studenti a životní prostředí. Universitas, 19, 1986, č. 1, s. 79-80.
205. HUDEC, K.: Současný stav s vyhlašováním chráněných přírodních výtvorů na území města Brna. Zpravodaj, 1986, č. 3, s. 3-4.
206. HUDEC, K.: Význačné přírodní lokality na území Brna. (Svratka, holásecká jezera.) Zpravodaj městského výboru Českého svazu ochránců přírody, 1986, č. 1, s. 9-11, č. 2, s. 5-6.
207. HRABAL, Antonín: O vodě v Brně před sto lety. Zpravodaj, 1986, č. 1, s. 13-14.
208. Chráněná území okresů Brno-město a Brno-venkov. Zprac. Eva Smejkalová. Veronica, 1987, č. 1, s. 14-18.
Přehled chráněných území k 9. 6. 1987. Charakteristika těchto oblastí, jejich výměry a jednotlivé patronáty nad těmito lokalitami.
209. KALINA, Karel: Brněnská přehrada pod drobnohledem. (Zdroj pitné či užitkové vody pro Brno?) Zpravodaj, 1986, č. 6, s. 9-10.
210. KOUŘIL, Zdeněk: Podzemní voda brněnského prostoru. (Hydrologie.) Zpravodaj, 1986, č. 1, s. 25.
211. KRATOCHVÍL, Stanislav: Historie výstavby přehrad v povodí Moravy a Odry do roku 1945. DTV, 21, 1988, č. 3, s. 136-144. Kromě jiných přehrad se také autor podrobně zabývá stavbou přehrady u Kníniček, možností využívat ji jako zdroj pitné vody pro Brno i vytváření přírodní krásy v tzv. areálu zdraví.
212. KRČMÁŘ, Arnošt: Jubileum březovského vodovodu. (Dějiny přivaděče pitné vody pro Brno.) Zpravodaj, 1988, č. 8, s. 34-36.
213. KUBÍK, Jaroslav: Hluk a životní prostředí. (Hlučnost v Brně, stupeň škodlivosti postředí v některých částech města na zdraví jeho obyvatel.) Veronica, 1989, č. 3, s. 6-9.
214. LEOPOLDOVÁ, Kateřina–TUPÁ, Jana: Co děláme pro jeho ochranu? (Stromy ve městě a význam zeleně v historickém jádru města.) Zpravodaj, 1987, č. 6, s. 19-20.
215. MAREŠOVÁ, Kristina: Masarykův les. (Lesní komplex v blízkém severním okolí Brna - Adamov, Křtiny a jeho význam pro mnoho obyvatel města.) Hlasy Brna, 1990, č. 5, s. 20-22.

216. NEZVAL, Zdeněk: Myslivost v brněnských honitbách. (Negativní vlivy civilizace na stav zvěře v příměstské oblasti.) Zpravodaj, 1987, č. 2, s. 31-33.
217. NOVOTNÝ, Stanislav: Aqua vita aneb voda nejen pro Brno. (Problémy vody v Brně nemůže řešit pisárecká a březovská voda a přivaděč z Víru se navíc stává problémem ekologickým.) Veronica, 1989, č. 1, s. 1-6.
218. OREL, Vítězslav–MATALOVÁ, Anna: Kříženeckého chápání Mendlova objevu pod vlivem teorie dědičnosti získaných vlastností. (Studie o vědci, který se i v období po roce 1948 snažil o objektivní uznání a posouzení svého předchůdce.) DTV, 23, 1990, č. 2, s. 79-91.
219. OREL, Vítězslav–VERBÍK, Antonín: Program rozvoje vědy na Moravě na počátku 19. století. DTV, 18, 1985, č. 3, s. 149-158.
Vědecké společnosti na Moravě/Moravská zemědělská společnost a Moravská společnost pro přírodu a vlastivědu / a jejich projekty na rozvoj vědy a techniky i jejich střetnutí s doznívajícím feudalismem.
220. PEIKER, Josef: K dějinám českého pomologického ústavu v Brně-Bohunicích. (Výsledky pedagogické i šlechtitelské.) DVT, 19, 1986, č. 2, s. 91-100.
221. POSPÍŠIL, Valentin: První veřejná botanická zahrada v Brně. (Činnost Rudolfa Rohrera, zakladatele, průvodce i popularizátora moderní botaniky.) ČMorM, vědy přír., 1989, č. 1-2, s. 211-212.
222. PROCHÁZKA, Lubomír: Lze vybudovat bezpečnou skládku a spalovnu toxických látek nikde? (O uvolňování toxických látek v brněnské přírodní aglomeraci a návrh na novou komplexně řešenou spalovnu.) Veronica, 1990, č. 2, s. 11-13.
223. PŘICHYSTAL, Antonín: Chráněný přírodní výtvor Stránská skála. (Charakteristika této ojedinělé lokality.) Veronica, 1987, č. 3-4, s. 38-39.
224. ROKOS, Miroslav: Maratón o život. Zpráva o stavu životního prostředí v městě Brně. (Ovzduší, prašnost, vodárenská síť a zeleň.) Hlasy Brna, 1990, č. 1, s. 7-8.
225. ROUDNICKÁ, Jiřina–BLÁHOVÁ, Milada: Přednostní pozornost rekreaci. Zpravodaj, 1989, č. 2, s. 3-5.
226. ROZKOŠNÝ, Rudolf–PAVLÍČEK, Tomáš: Proměny fauny na Hádech u Brna. (O střetávání zájmu ochranářů se zájmy stavebního průmyslu.) Veronica, 1990, č. 1, s. 13-16.
227. SEDLÁŘOVÁ, Jitka: Vraťme Lužánky veřejnosti. (Výzva k alespoň částečnému napravení škod v přírodním krajinářském parku.) Veronica, 1990, č. 1, s. 8-12.
228. ŠTĚPÁNEK, Václav: Voda pro Brno? (O koncepci výstavby vírského přivaděče.) Veronica, 1990, č. 2, s. 1-6.
229. TROJAN, Jan: Přibylo dalších sedm: Stránská skála, Kamenný vrch, Kůlny u Pekárny - jižně od sídliště Bystrc, Augšperský potok, Skalky u přehrady, Junácká louka - nové chráněné přírodní výtvory. Zpravodaj, 1989, č. 8, s. 3-6.
230. TRUHLÁŘ, Jiří: Zasluhuji všestrannou péči. (Význam adamovských lesů pro Brno a jejich ničení exhalacemi.) Zpravodaj, 1987, č. 5, s. 44-45.
231. TUPÁ, Jana: Lužánky - park ve vývoji. (Dějiny parku, skladba porostů a návrh na rekonstrukci.) Veronica, 1987, č. 2, s. 7-10.
232. VLAŠÍN, Štěpán: Jiří Mahen a příroda. (Výchova k „mužnému poměru k přírodě"). Veronica, 1987, č. 2, s. 12.
233. WOLLGEMUTH, Evžen: Stará ramena u Holásek a Chrlic. (Charakter jezer, jejich fauna a změny způsobované znečištěním.) Veronica, 1987, č. 3-4, s. 56.
234. -wth-: Tůň na Mniší hoře. Zpravodaj měst. výboru Čes. svazu ochránců přírody, 1986, č. 3, s. 4-5.
235. ZACHARIÁŠ, Miroslav: Krátce z Brněnska. (Chráněná území Žebětínský rybník.) Naší přírodou, 8, 1988, č. 4, s. 79.

236. ZHOJ, Milan: Čertovo kopýtko - panský postoj k přírodě. (Filosofická úvaha nejen o přírodě, ale i o lidech v ní.) Universitas, 23, 1990, č. 1, s. 26-30.

V. Hmotné, kulturní a technické památky

237. ADÁMEK, Jiří: Poznámka ke znaku města Brna. VVM, 38, 1986, č. 1, s. 63-65.
238. ADÁMEK, Jiří: V závěru minulého roku. (Historie hradní studny na Špilberku.) Kam, březen 1988, s. 18.
239. BALCÁREK, Pavel: Pietro Gabri, Morava a Brno. (Stavitel a architekt druhé poloviny 16. stol.) Kam, říjen 1990, s. 13.
240. (blj): U zlaté koruny. (Lékárna kláštera alžbětinek na Starém Brně je znovu v jiném umístění zpřístupněna veřejnosti.) Kam, Listopad 1991, s. 10-11.
241. BOČKOVÁ, Helena: Tendence vývoje sváteční stravy v Brně od poč. 20. stol. Český lid, 75, 1988, č. 2, s. 95-99.
242. BUKOVSKÝ, Jan: Měnínská brána v Brně slouží po obnově novému. (Popis jediné dochované městské brány, postup její rekonstrukce a dnešní využití.) PaP, 1986, č. 1, s. 8-12.
243. BUKOVSKÝ, Jan: Rehabilitace bývalého letohrádku Mitrovských v Brně. (Historie barokně klasicistní světské stavby a její rekonstrukce.) PaP, 14, 1989, č. 1, s. 1-10.
244. BUKOVSKÝ, Jan: Starobrněnský klášter, jeho středověká výstavba a otázky spojené s rehabilitací objektů kolem rajského dvora kláštera Králové. (Charakteristika chrámu i okolí.) ČMorM, 73, 1988, s. 79-95.
245. CEJNKOVÁ, Dana–LOSKOTOVÁ, Irena: I. etapa archeologického průzkumu KNP Špilberk. (K revizi poznatků o gotické podobě hradu a možném jeho původním členění.) Archaeologia historica, 11, 1986, s. 171-173.
246. CEJNKOVÁ, Dana–LOSKOTOVÁ, Irena: Výzkum v centru města. (K předávání informací o stavebních pracech.) Zpravodaj, 1989, č. 3-4, s. 24-25.
247. CEJNKOVÁ, Dana–USTOHAL, Vladimír-STRÁNSKÝ, Karel: Pečetidlo Benediktýnského kláštera Na luhu v Brně-Komárově. In: Forum Brunense, 1990, s. 119-125.
248. CRHONEK, Iloš: Brněnské výstaviště 1928. (Modernost pavilonů postavených pro tehdejší výstavu soudobé kultury zůstává stále moderní stejně tak, jako tehdejší uspořádání expozic.) In: Forum Brunense, 1989, s. 77-88.
249. CRHONEK, Iloš: Letohrádek Mitrovských. (Historie, stavební obnova a nové využití této památky.) In: Forum Brunense, 1989, s. 3-4.
250. CRHONEK, Iloš: Vila Tugenthat. (Historie stavby, moderní ukázky architektury dvacátého století.) Hlasy Brna, 1990, č. 5, s. 6-8.
251. ČIŽMÁROVÁ, Jana: Brno-Chrlice. Typografie archeologických nalezišť. (Jejich identifikovatelnost i spornost.) In: Forum Brunense, 1988, s. 75-84.
252. ČIŽMÁŘOVÁ, Jana–KUNDERA, Lubomír–PROCHÁZKA, Rudolf: Stopy lidské existence. (Záchranné práce při stavebních pracích a malé možnosti zhodnocení nálezů.) Hlasy Brna, 1990, č. 3, s. 28-29.
253. ČOUPEK, Milan: Veřejná doprava nosítky v Brně. (Pokusy o tento způsob dopravy po roce 1708.) In: Forum Brunense, 1989, s. 32-36.
254. DOHNALOVÁ, Marie: Obrazová část - texty. In: Dalibor Kusák, Brno . . . a okolí. Praha, ČTK Pressfoto 1991. (Krátké texty k fotografiím zachycených památek.)

255. ELIÁŠ, Jan: Minoritský klášter v Brně. (Historie stavebních prací, dnešní využití.) Archaeologia historica, 11, 1986, s. 313-319.
256. FLODROVÁ, Milena: Brněnská barokní lékárna ve sbírkách Muzea města Brna. (Dějiny kláštera alžbětinek a objasnění významu ojedinělého celku lékárny.) In: Forum Brunense, 1989, s. 121-126.
257. FLODROVÁ, Milena: Měnínská brána. (Současné využití.) In: Forum Brunense, 1988, s. 4-5.
258. FLODROVÁ, Milena: Truhlice na zemské desky moravské v Muzeu města Brna. (Význam a funkční poslání desek, vzhled a výzdoba truhlic.) In: Forum Brunense, 1990, s. 129-132.
259. HIMMELOVÁ, Zdenka: Sklo středověkého Brna. Archaeologia historica, 15, 1990, s. 437-466.
Nálezy v ulicích Česká, Dominikánská, Minoritská, Pekařská, Kozí dokumentují úroveň domácího sklářství, které se inspirovalo sklářstvím benátským.
260. HLADÍK, Antonín–ZÁHORSKÝ, Milan: Brno a železnice. Architektura ČSR, 1986, č. 2, s. 58-61.
261. HONS, Josef: Stavba státní dráhy Brno-Česká Třebová ve stavebních oddílech Brno-Semanín. (Zápisy politické pochozí komise, výstavba tunelů, projekty a stavba stanic.) DVT, 18, 1985, č. 2, s. 95-108.
262. CHALOUPKA, J.: Brno - vývoj a současnost historického jádra. VVM, 40, 1988, č. 3, s. 357-358.
263. CHALOUPKA, Jan: Cechovní symbolika oděvních řemesel. ČMorM, 73, 1988, s. 117-126.
Činnost řemeslnických spolků a bratrstev na Moravě ve druhé polovině 13. stol. a jejich rozvoj ve století čtrnáctém.
264. CHALOUPKA, Jan: Cechovní symbolika potravinářských a kovodělných řemesel. (Pečetidla brněnských jehlářů a mlynářů.) ČMorM, 74, 1989, s. 239-253.
265. CHALOUPKA, Jan: Sfragistická sbírka historickoarcheologického oddělení Mor. muzea v Brně. (Sbírka pečetidel.) In: Rodná země, 1988, s. 286-396.
266. JEROŽEK, Jan: Městská památková rezervace. Zpravodaj, 1989, č. 8, s. 1-2.
267. KOSÍKOVÁ, Jiřina: Dobová fotografie jako pramen studia interiérů dělnického obydlí. (Léta 1908-1911.) Český lid, 75, 1988, č. 2, s. 105-111.
268. KREJČÍK, Tomáš: Brněnské mincovny. Zpravodaj, 1989, č. 3, s. 40-41.
269. KREJČIŘÍK, Mojmír: Zahájení provozu na železniční trati Vídeň - Brno. 7. července 1839. (O zájmu průmyslníků a obchodníků na nákladní dopravě.) In: Forum Brunense, 1989, s. 51-56.
270. KROUPA, Jiří: Letohrádek Mitrovských na Starém Brně. (Historie památky, která reprezentuje pozdně osvícenskou kulturu v Brně.) In: Forum Brunense, 1990, s. 197-203.
271. KROUPA, Petr: Špilberk - stavební úpravy za 2. světové války. (Přeměna stájí a hospodářských budov, kasárna a věznice.) In: Forum Brunense, 1990, s. 95-106.
272. KŘÍŽ, Milan: Péče o památky architektury. (Obnova historických objektů.) Zpravodaj, 1987, č. 6, s. 24-26; č. 8, 25-28.
273. KUBEČKOVÁ, Jana: Proč vlastně nové centrum? (Důvody, které vedly k projekci jižního centra města.) Zpravodaj, 1987, č. 8, s. 9-11.
274. MENŠÍK, Karel: Vila „Tugenthat". (Architektní a kompoziční řešení.) Československý architekt, 31, 1986, č. 12, s. 5.
275. MÜLLER, Karel: Neznámá varianta znaku Norberta Kleina jako brněnského biskupa? (Z let 1916-1926.) Genealogické a heraldické informace, 1988, č. 2-4, s. 67-69.

276. NEJEDLÝ, Vratislav: Architekt a památkář Stanislav Sochor. (1882-1959). (Projektant činžovních domů družstva DOMOV a pavilonů Americké domoviny v Brně.) In: 30 let KSSPP. Brno, Muzejní a vlastivědná společnost 1989, s. 220-227.
277. NOLL, Jindřich: Jan Křtitel Erna, stavitel brněnský. (Jeho stavby v Brně i mimo město i stavby blízké jeho dílu: např. portály kostelů sv. Michala, sv. Tomáše, kostel sv. Anny v Brně-Tuřanech.) SPFF BU (F) 37/38, 1989, č. 32-33, s. 27-47.
278. Olomoucký biskup František kardinál Ditrichstein, jeho osobnost a mincovnictví. (Mincovna v Brně.) Zprávy brněnské pobočky České numismatické společnosti, 1988, č. 64-65, s. 77-91.
279. PECHOVÁ, Jarmila: Výzkum kovářství na Brněnsku. (Pozornost je soustředěna na Šlapanice, sídla živnostenského společenstva kovářů a podkovářů; autorka sleduje i působení tohoto společenství na celém Brněnsku.) ZMM. 1985, č. 2, s. 5-7.
280. Prohlášení vybraných kulturních památek za národní kulturní památky. Sestavil Zdeněk Chudárek. PaP, 1989, č. 9, s. 521-530.
Dne 19. 4. 1989 bylo vládním nařízením vyhlášeno 18 kulturních památek. Mezi nimi čestné pohřebiště na Ústředním hřbitově v Brně (pohřebiště sovětských a rumunských vojáků a pohřebiště příslušníků domácího odboje. Petrov v Brně - urbanistický celek spojený s počátkem města.) Špilberk je KNP od roku 1962, Památník v Kounicových kolejích od r. 1978).
281. PROCHÁZKA, Rudolf: Archeologické prameny ke středověkému Brnu (Z nových výzkumů 1983-1987). (Výzkumy v Dominikánské, Kobližné a Kozí ulici. Hodnocení nálezů.) Archeaelogia a historica, 13, 1988, s. 83-95.
282. PROCHÁZKA, Rudolf: Kovové předměty výbavy středověkého měšťana z výzkumu v Brně-Pekařské ulici. (Jejich hodnocení.) Archaeologia historica, 1990, s. 99-109.
283. PROCHÁZKA, Rudolf: Minoritský klášter v zástavbě středověkého Brna. (Výsledky stavebně-historického průzkumu.) Archaeologia a historica, 14, 1989, s. 131-140.
284. ŘÍHOVSKÝ, Jiří: Nález velatických domů v Brně-Medlánkách. Archeologické rozhledy, 38, 1986, č. 1, s. 62-65.
285. SALAŠ, Milan: Záchranný archeologický výzkum na sídlišti z doby bronzové v Brně-Slatině. (Výzkum nálezů při výstavbě nákupního střediska 1984-1986, jejich dokumentace i nebezpečí jejich devastace.) ČMorM, 72, 1987, s. 53-73.
286. SMUTNÁ, Kateřina: Právní klenoty Moravy a Slezska. (Zemské desky, jejich vedení, hodnota jejich souvislé řady od roků 1348.) Kam, září 1991, s. 10-11.
287. SULITKOVÁ, Ludmila–BÍLÝ, Jiří: Heraldika Brunensis. Znaky významných brněnských osobností. František Ignác Sinapius. Genealogické a heraldické informace, 1986, č. 1-2, s. 82-85.
288. SVOBODA, Jiří: K počátkům mladého paleolitu v brněnské kotlině. (Ekologie a osídlení ve starší době kamenné). Archeologické rozhledy, 38, 1986, č. 1, s. 32-45.
289. ŠAFAŘÍK, Pavel: Autobusová doprava v Brně. Zpravodaj, 1986, č. 5, s. 37-48.
290. ŠAFAŘÍK, Pavel: Filokartie a Brno (Brněnský klub, jeho činnost a tematické zaměření sběratelství - tematické pohlednice - umělecké i žánrové.) Zpravodaj, 1987, č. 10, s. 20-22.
291. ŠAFAŘÍK, Pavel: Proměny brněnských náměstí. (Historie a současný stav.) Hlasy Brna, 1990, č. 2, s. 8-9; č. 3, s. 20-21; č. 4, s. 8-9; č. 5, s. 4-5.
292. ŠAFAŘÍK, Pavel: Trolejbusová doprava v Brně. (Dějiny a současný stav.) Zpravodaj, 1986, č. 6, s. 34-36.

293. ŠAFAŘÍK, Pavel: Zmizelé koleje. (Vývoj tramvajové dopravy.) Zpravodaj, 1986, č. 10, s. 46-48.
294. ŠVÁBENSKÝ, Mojmír: K terminologii blazonu města Brna. Genealogické a heraldické informace, 1986, č. 1-2, s. 98-99.
295. ŠVÁCHA, Rostislav: Metoda Václava Richtra. (Výzkum moravské středověké a barokní architektury.) In: Třicet let KSSPP, Brno, Muzejní a vlastivědná společnost 1989, s. 238-255.
296. UHLÍŘ, Dušan: Brno. Souhrn. (Stručná charakteristika města.) In: Dalibor Kusák, Brno... a okolí. Praha, ČTK Pressfoto 1991, s. 205-246. Text též angl., něm., franc., italsky. Připojeny překlady k obrázkům v těchto řečech.
297. VALOCH, Karel: Eine neue frühjungpaläolitsche Fundstelle in Brno-Židenice. (Popis a hodnocení nálezů na východním úbočí Bílé (Hybešovy) hory v Brně.) ČMorM, 72, 1987, s. 45-51.
298. VANĚK, Jiří: Boj mezi průmyslovou výrobou a cechovním systémem. In: Forum Brunense, 1989, s. 65-76.
299. VANĚK, Jiří: Puškařské rodiny v Brně. (Historie puškařství v Brně od poloviny 17. století do poloviny století devatenáctého.) In: Forum Brunense, 1988, s. 29-38.
300. VOČAHLÍK, Aleš: Prohlášení historických jader měst Kolína, Brna, Lipníku nad Bečvou a Příboru za památkové rezervace. (V Brně vymezení historického jádra.) PaP, 1989, č. 9, s. 513-520.
301. ZATLOUKAL, Pavel: Kleinův palác v Brně. (Stavební památka z 19. století.) Umění a řemesla, 1986, s. 48-52.
302. ZATLOUKALOVÁ, Jarmila: Brno a železniční doprava. Zpravodaj, 1987, č. 7, s. 38-40.

Excerpované časopisy a sborníky

Archaeologia historica
Archivní časopis
Časopis Matice moravské (ČMM)
Časopis Moravského muzea (ČMorM) vědy společenské
Časopis Národního muzea
Časopis Slezského muzea
Český časopis historický (ČČH)
Český lid
Dějiny věd a techniky (DTV)
Folia Historica Bohemica
Genealogické a heraldické informace
Heraldická ročenka
Historie a vojenství
Hlasy Brna (do roku 1990 Zpravodaj NVmB)
Jižní Morava
Kam v Brně za kulturou
Literární archiv
Moravské numismatické zprávy
Numismatický sborník
Okresní archiv v Olomouci
Onomastický zpravodaj
Opus musicum

Památky a příroda (PaP)
Sborník archivních prací
Sborník prací filosofické fakulty Brněnské university (C - historie, D - literární věda, F - věda o výtvarném umění, E - archeologie a vědy v klasickém starověku, H - hudební věda) (SPFF BU)
Sborník československé geografické společnosti
Sborník historický
Slezský sborník
Slovenská archivistika
Studia Comeniana et historica
Typografia
Uměleckohistorický sborník
Universitas
Veronica
Vlastivědný časopis
Vlastivědný věstník moravský (VVM)
Zpravodaj ČSOP
Zpravodaj NVmB - od roku 1990 Hlasy Brna
Zpravodaj Moravského muzea (ZMM)
Zprávy brněnské pobočky české numismatické společnosti vydávané za spolupráce numismatického oddělení Moravského muzea v Brně

BRNO V MINULOSTI A DNES
XI

Vydal Archiv města Brna ve spolupráci s Muzejní a vlastivědnou společností v Brně
Odpovědný redaktor: František Zřídkaveselý
Technická redakce a úprava textu: Jan Jordán
Úprava přebalu autorky Věry Fridrichové: Jan Jordán

Vytiskl: PM Europrint, a.s., Čechyňská 8, 602 00 Brno